

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: Dr. ILLYEFALVI L. LAJOS

BUDAPEST FŐVÁROS DEMOGRÁFIAI ÉS TÁRSADALMI TAGOZÓDÁSÁNAK FEJLŐDÉSE AZ UTOLSÓ 50 ÉVBEN

ÍRTA

Dr. THIRRING GUSZTÁV

ELSŐ KÖTET

70. KÖTET

2. SZÁM

KIADJA: BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS STATISZTIKAI HIVATALA

Ára 5 pengő

Stat. O. 997/70.

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVI L. LAJOS

BUDAPEST FŐVÁROS DEMOGRÁFIAI ÉS TÁRSADALMI TAGOZÓDÁSÁNAK FEJLŐDÉSE AZ UTOLSÓ 50 ÉVBEN

ÍRTA

DR. THIRRING GUSZTÁV

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA

1936. 1431.

Bevezetés.

1. Előzmények.

Budapest székesfőváros 1923. évi november hó 17-én ünnepelte meg a három dunai város egyesítésének ötvenedik évfordulóját. A székesfőváros Tanácsa ennek az évfordulónak irodalmi emléket is kívánt emelni és ez okból már 1923. évi február hó 8-án 12.686. sz. alatt elhatározta, hogy az egyesítés ötvenedik évfordulójára, mint méltó visszatekintést, megíratja Budapest ötvenéves statisztikáját és e munka megírásával e sorok íróját, mint a Fővárosi Statisztikai Hivatal akkori igazgatóját bízta meg. E megtisztelő megbízásnak egy terjedelmesebb munka megírásával tettem eleget,¹⁾ mely az 1925. év első hónapjaiban látott napvilágot.

A székesfőváros félszázados jubileuma a közvetlenül érdekelt helyi hatóság és polgárság szűkebb körének érdeklődésén és részvételén messze túlmenőleg visszhangot talált az országos közvéleményben és a tudományos körökben is. Ennek legmeggyőzőbb tanúságaként legmagasabb tudományos fórumunk, a Magyar Tudományos Akadémia is szükségesnek látta, hogy ez alkalomból oly munka létrejöttét kezdeményezze, mely Budapest népességének fejlődését tudományos vizsgálatok alapján feldolgozza. E célból az Akadémia 1923. évi nagygyűlése a II. osztály javaslatára a Kőrösy József alapítványból nyílt pályázatként a következő pályatételt hirdette ki²⁾:

»Fejtsék ki Budapest főváros demographiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó ötven évben.«

Bár a székesfőváros megbízásából készült munkámban a főváros fejlődéséről már általános képet igyekeztem nyújtani, mégis úgy éreztem, hogy nem térhetek ki azon lehetőség elől, mely a Magyar Tudományos Akadémia pályatételének kidolgozása által fővárosunk népesedési fejlődésének tüzetes megírására kínálkozik. Úgy éreztem, hogy az Akadémia által kívánt munka mintegy kiegészítője és kibővítése lehetne a főváros

¹⁾ Budapest félszázados fejlődése, 1873—1923. 12 grafikus táblával. (Budapest székesfőváros Statisztikai Közleményei. 53. szám.) Budapest, 1925. n8r. XII, 270* és 200 oldal; német kivonattal és magyar-német táblafejekkel.

²⁾ Lásd: Akadémiai Értesítő, XXXIV. kötet, 96. oldal.



kiadásában megjelent hivatalos munkának, mely — szélesebb kereteinél és a dolog természetében rejlő okoknál fogva — a népesedés kérdéseit csak korlátozott terjedelemben ölelhetette fel. A fővárosi munkának célja az volt, hogy a legfontosabb statisztikai anyag összefoglalásával Budapest anyagi és értelmi fejlődését érzékeltesse. Ennek keretében kellett foglalkozni fővárosunk közeletének legheterogénebb tüneteivel: a területtel és településsel épen úgy, mint a népességgel, a közgazdasági állapotok széles területével épen úgy, mint a közművelődés összes ágazataival, a közegészségüggyel épen úgy, mint a közmunkákkal, a községi közigazgatás állapotával és a községi háztartás ügyével. Minthogy pedig a főváros 1923. évi gazdálkodása még a háború okozta súlyos viszonyok hatása alatt nyögött s így ezen alkalmi munka kiadásában is a legmesszebbmenő takarékoság elvének kellett érvényesülnie, a feldolgozás kereteit a legszűkebbre kellett szabnom. Ebből kifolyólag az engem leginkább érdeklő — és talán a közönség nézete szerint is legfontosabb — népességi kérdéseket is csak vázlatosan tárgyalhattam s nem volt módomban azoknak részleteibe úgy belemélyedni, ahogy az kívánatos lett volna. Nagyon kapóra jött tehát a Magyar Tudományos Akadémia pályázati hirdetése, mely a főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődését kívánta tüzetesen feldolgoztatni, amire nekem gazdag anyag és — talán mondhatom — közel négy évtizedre kiterjedő statisztikai szolgálatom alapján bő tapasztalat is rendelkezésemre állott. Ezen meggondolás bírt rá engem, hogy — hivatalos elfoglaltságom mellett is — elhatározzam a nyílt pályázatban való részvételt, melyre vonatkozó tervemet — a pályahirdetés által megkívánt próbafejezettel együtt — 1923. évi december hó 28-án a Magyar Tudományos Akadémia főtítkári hivatalában be is nyújtottam.

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya ezen tervezetet bírálatra kiadta az osztály két kiváló statisztikus tagjának, ú. m. *Buday László* és *Kovács Alajos* levelező tagoknak, kik erre vonatkozó jelentésüket¹⁾ 1924. tavaszán terjesztették az osztály és ennek útján az Akadémia plénuma elé, mely ezen, a tervezetemre nézve igen kedvező vélemény alapján engem 1924. évi május hó 7-én a munka megírásával megbízott.²⁾ A bírálati jelentést az alábbiakban kivonatolva közlöm.

»Pályázó pályaművének tervrajzában megemlíti, hogy szinte erkölcsi kötelességének tartja, hogy ebben a pályázatban résztvegyen, mert abban a szerencsés helyzetben van, hogy a fővárosi statisztika forrásait és annak anyagát legjobban ismeri és a fővárosi statisztikai hivatalban töltött hosszú szolgálata alatt olyan bőséges tapasztalatokat szerzett, olyan gazdag anyagot gyűjtött össze, hogy szinte kötelessége ezt az anyagot közkinccsé tenni és ezzel is hozzájárulni a főváros egyesítésének ötvenéves jubileumához.

¹⁾ Lásd kivonatolva: Akadémiai Értesítő, XXXV. kötet, 181. lap.

²⁾ Akadémiai Értesítő, XXXV. kötet, 186. lap.

A mi nézetünk is az, hogy a pályázatban kitűzött tárgy kidolgozására keresve sem lehet alkalmasabb embert találni Thirring Gusztávnál, akit hosszú évek tapasztalatai s eddigi tudományos munkássága egyképen predesztinálnak a feladat megoldására.

A pályamű-tervezet anyagát Thirring a következő fejezetek szerint kívánja felosztani: 1. Budapest népesedési fejlődése a főváros egyesítése előtt. 2. A népesség kialakulása, felhalmozódása és tömörülése. 3. A nemi arány. 4. A népesség korviszonyai. 5. Családi és háztartási viszonyok. 6. A népesség származása. 7. Hitfelekezetek. 8. Nemzetiség és faj. 9. Nyelvismeret és magyarosodás. 10. Műveltségi állapot. 11. Társadalmi viszonyok, vagyon és lakás. 12. A lakosság foglalkozása és gazdasági helyzete. 13. Népmozgalom és szaporulat. 14. Egyes kerületek demografiai és társadalmi morfológiája. 15. A szomszédos községek. 16. Összefoglalás.

Minden egyes fejezetnél ismerteti azok tervezett tartalmát s ebből a felsorolásból látjuk, hogy a demografiának nincs olyan kérdése, melyre Thirring legnagyobb részletességgel ne szándékozna kiterjeszkedni. Tulajdonképpen még többet is óhajt adni, mint amit a pályamű címe kíván, mert nemcsak az utolsó ötven év fejlődését akarja bemutatni, hanem a főváros egyesítése előtti népességfejlődést is, visszamenve addig, ameddig csak adataink vannak... Így érdekes adatokat ígér a népesség nemzetiségi és felekezeti megoszlásáról is, sőt népmozgalmi adatok közlését is kilátásba helyezi a XVIII. és XIX. századból. Ott, ahol lehetséges, az adatokat mindenütt kerületenkint kívánja ismertetni, ami földrajzi és településtörténeti szempontból nagy fontossággal bír.

A kidolgozott fejezet igen alapos és lelkiismeretes munka és minden részletre kiterjeszkedik, ami a nemi aránnyal kapcsolatba hozható és ami a nemi arány alakulására befolyással lehet. Így részletes tanulmány tárgyává tette a bevándorlás hatását a nemi arányra, valamint a természetes népmozgalomét is. Részletesen ismerteti a nemi arány alakulását az egyes nemzetiségek és felekezetek körében, végül az utolsó évtized eredményei alapján kimutatja, hogy mennyiben befolyásolta a világháború a népesség nemi összetételét. E fejezetben egyébként igen érdekes módszerekkel próbálja kiszámítani a hősi halottak számát a fővárosban és számításának eredményei igen meggyőzők, mert a különböző módszerek alapján kihozott számai majdnem megegyeznek egymással.

Általában véve a tervezet és a kidolgozott fejezet is teljesen megüti a mértéket, melyet a pályamunkától várunk s minthogy Thirring Gusztáv neve és eddigi tudományos munkássága mindenesetre elég biztosíték arra, hogy a többi fejezetet is hasonló alapos-sággal és szaktudással fogja kidolgozni, javasoljuk a nagygyűlésnek, hogy a pályakérdés kidolgozásával a benyújtott tervezet alapján Thirring Gusztávot megbízni méltóztassék.

Ahogy a munka terve elgondolásomban elkészült, világossá lett előttem, hogy a fővárosra vonatkozó statisztikai anyagnak ilyen beható feldolgozásával a Magyar Tudományos Akadémia pályatételének keretén tulajdonképpen messze túlmegyek és oly nagyobb szabású munka megírására vállalkozom, aminőt a pályázatot hirdető II. osztály alig kontemplált. Mégis úgy gondoltam, hogy nem szabad az alkalmat elmulasztanom, mely eddigi tanulmányaim eredményeinek közzétételére kínálkozik. De csakhamar tisztába kellett jönnöm azzal, hogy ily terjedelmes munka kiadására — melynek költségeit a hozzá szükséges grafikus ábrázolások is tetemesen fokozzák — a Magyar Tudományos Akadémia a háború által majdnem megsemmisült vagyonának csekély jövedelme mellett nem lesz képes. Ez indított engem arra, hogy Budapest székesfőváros Tanácsához forduljak azzal a kérelemmel, hogy

munkám kiadását vállalja és azt a Fővárosi Statisztikai Hivatal »Közleményei« közé beiktatva, azoknak sorozatában jelentesse meg.

Erre különösen az is indított, hogy népesedési tanulmányaimat az elmúlt századokra is kiterjesztettem volt és hosszas levéltári kutatások alapján sikerült oly gazdag anyag birtokába jutnom, melynek alapján 1686-tól 1873-ig, vagyis a székesfőváros egyesítését megelőző két évszázad egész folyamán végig tudjuk követni a főváros népesedési, anyagi és kulturális fejlődését, melyről egyes elszigetelt és szórványos részletek közzététettek ugyan, amely azonban a maga egészében sehol még feldolgozva és közzétéve nincsen. Hő óhajom volt, hogy idevágó kutatásaim eredményeit közzétehessem s úgy véltem, hogy ezek mintegy bevezetését képezhetnék a főváros utolsó ötvenévi fejlődéséről készülő munkámnak, mely ilyformán *Budapest népesedésének történetét* nyújtaná 1686-tól napjainkig. Ily munka kiadását csakis a székesfővárostól lehetett remélni, ezért ezen ügyben 1924. évi július hó 10-én beadványt intéztem a székesfőváros Tanácsához, melyben kifejtettem, hogy a két kötetre tervezett munka I. kötete a levéltári anyag feldolgozásával a főváros népesedésének történetét foglalja magában, a II. kötet pedig a főváros demográfiai és társadalmi tagozódását a főváros egyesítésétől napjainkig dolgozná fel, amely a Magyar Tudományos Akadémia pályahirdetésének tárgyát képezi.

Budapest székesfőváros Tanácsa — különösen a tanácsi XIV. ügyosztályt vezető dr. Lobmayer Jenő tanácsnok meleg pártolása folytán — nagy megértéssel fogadta beadványomat és 1924. évi december hó 3-án kelt 132.710/1924—XIV. sz. határozatával elhatározta, hogy »dr. Thirring Gusztávnak Budapest főváros demográfiai és társadalmi fejlődése történetéről írt művét, melynek megírására a Magyar Tudományos Akadémiától megbízást kapott, a Statisztikai Hivatal rendes Közleményeinek sorában kiadja s annak nyomtatási költségeiről a költségvetésbe beillesztett tétellel gondoskodik. Egyúttal a maga részéről is megbízta dr. Thirring Gusztáv statisztikai hivatali igazgatót Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának 1686. évtől való fejlődését tárgyaló mű megírásával.«

Ilyen előzmények után fogtam hozzá munkám megírásához, melyből a Magyar Tudományos Akadémia pályakítűzése folytán kidolgozott kötet, mely az utolsó félszázad népesedési fejlődését tárgyalja, most készült el, a munka terjedelmének bővülése folytán jóval későbbben, mint azt terveztem volt és szerettem volna. Megbízásom óta a székesfőváros Statisztikai Hivatalának kiadásában több oly munka jelent meg, mely érinti azt a keretet, melyben munkám tervezete mozgott. Ki kell emelnem különösen dr. Laky Dezső műegytemi tanárnak kétkötetes nagy munkáját,¹⁾ mely Budapest

¹⁾ Dr. Laky Dezső: Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig, különös tekintettel a fejlődés gazdasági rugóira. I. rész, Budapest 1927 (n8r. 187 lap). II. rész, Budapest 1929 (n8r. 487 lap).

népességének az utolsó két évtized alatti fejlődését vizsgálja, új szempontok szerint és mélyreható elmélkedések kapcsán. Kérdés, vajjon ezen munka megjelenése nem teszi-e feleslegessé az én munkámat? Aki a két munkát összehasonlítja, rá fog jönni arra, hogy az én munkám másirányú, mint Lakyé. Míg ő a fejlődés gazdasági rugóinak vizsgálatával megállapítja, mely országos tényezők hatása alatt fejlődött Budapest népessége az utolsó két évtizedben úgy, ahogy azt látjuk, addig én a népesség *önmagából való fejlődésének* és a gazdasági rugók hatása alatt kialakult népesség demográfiai, kulturális, társadalmi és gazdasági alapon való *tagozódásának* vizsgálatát tűztem ki feladatommul. Laky a népesség gazdasági biológiáját, én a népesség morfológiáját kívántam adni. Ennek megfelelően eredeti tervemet bizonyos mértékig átalakítottam, de az eredeti tartalom megváltoztatása nélkül, pusztán csak az anyagnak logikusabb csoportosítása kedvéért és áttekinthetőbb rendszer nyerésének céljából. Módosulás még annyiban történt, hogy munkámnak az 1686. évig visszamenőleg való kiterjesztése folytán mindazok a történelmi vizsgálatok, melyek a népességünknek 1873, illetve 1850 előtti multjára vonatkoznak, természetesen ezen munkának első, történelmi részében fognak közölni, melynek megjelenését, történelmi kutatásaim kiegészítése céljából, a jelen kötet kiadása *utáni* időre kellett halasztanom.

Ez a munka részben azt az anyagot öleli fel, mely a Fővárosi Statisztikai Hivatal különböző munkáiban is tárgyalatott. Kérdés, nem esem-e ismétlésekbe, midőn az anyagnak újból való feldolgozására vállalkozom? Kétségtelen, hogy ebben a munkában számos oly szempont tárgyalatik, melyről a statisztikai hivatal kiadványaiban ismételve volt szó. De ha kerekded munkát kívántam adni, ezeket a szempontokat sem volt szabad mellőzni, egyébként is törekedtem ezekbe a részletekbe sokkal mélyebben behatolni, mint ahogy azt a hivatalos munkák tehették és más oldalról is megvilágítani az egyes szempontokat, mint ahogy az eddig történt. A népszámlálások anyaga szinte kimeríthetetlen kincsbánya, melyből meríteni még az anyag legtüzetesebb feldolgozása után is még mindig lehet. Az új szempontok egész tömege kínálkozik a kutatónak, nagyrészt olyanok, melyek a hivatalos munkákban eddig nem tárgyalattak vagy csak mellékesen érintettek. Ezek közül csak az alábbiakat említem meg, melyek tüzetesebben csak ezúttal fejtegettetnek: A fővárosi terület népsűrűségi kategóriái, ezeknek térfogata és népessége; a népritkulás eddig még nem érintett tünetei; a törzsökös lakosság fejlődése; a megtelepülés aránya, a bevándorlók asszimilációja; a nemi arány minden vonatkozásában és a világháború hatása a nemi arány kialakulására; a társadalmi viszonyok és a vagyoni állapot befolyása a gyermekkorra; Budapest nemzetiségi és felekezeti viszonyai a mult század közepén; a magyarosodás a családon belül; nyelvi átalakulások a generációkon belül; a felekezetek eltérő gyarapodásának

okai ; a felekezetekből való kilépések és a vegyes házasságok és megegyezések hatása a felekezeti arány alakulására ; a természetes népmozgalomnak erre gyakorolt hatása ; a lakosság iskolázottsági foka, mely eddig sohasem tárgyalatott ; a természetes népmozgalom és a vándorlások hatása a családi állapot kategóriáinak alakulására ; a házassági hajlam és intenzitás és a házassági tábla, mely először tétetik közzé ; az álló házasságok ; a háztartások összetétele a legkülönbözőbb szempontok szerint ; az őslakó főbérlok ; a háztartások társadalmi rétegzése ; a foglalkozási ágaknak kerületek szerinti megoszlása és nemzetiségi s felekezeti viszonyai ; a háztulajdon-statisztika legújabb adatai, különösen a háztulajdonosok anyanyelve és hitfelekezete szerint stb. Ezenkívül figyelembe vettem mindenütt a szomszédos községek viszonyait is, melyeknek ismerete nélkül egyes tüneteket nem lehetne helyesen megítélni. De az itt felsorolt szempontokon kívül még számos más kérdés is szolgált hálás tárgyalási objektumul. Az új szempontok oly nagy tömege merült fel, mely lehetetlenné tette azoknak *egy* munkában való egyaránt kimerítő tárgyalását, úgyhogy gyakran kénytelen voltam azokra csak ráutalni és a tüzetes feldolgozást speciális tanulmányok részére fenntartani. Hogy e mellett gyakrabban hivatkoztam saját régebbi munkáimra, így különösen a sok újat nyújtó 1906. évi népszámlálási munkára, melyből egyes részeket — az újabb fejlemények figyelembevételével történt átdolgozás után — ide is átvettem, azt talán bővebben indokolni nem szükséges. Érzem, hogy ez a munka — nagy terjedelme mellett is — nem ölelhetett fel minden szempontot, de a statisztikai anyagnak óriási terjedelme és kimeríthetetlenlensége mellett ez másként nem is lehetett. Ez az anyag a speciális tanulmányok egész sorozatára ad lehetőséget és ha munkám az erre való ráutalással ilyenek megírására impulzust adna, ezt a fővárosi irodalom nyereségének kellene tekinteni.

2. A statisztikai anyag.

Jelen munka az utolsó félszázad népesedésének fejlődését tárgyalja, vagyis azon időszakét, melyről rendszeres népszámlálások és szervezett statisztikai szolgálat nyújtotta anyag alapján lehet tárgyunkhoz hozzászólni. Lényegében ez az időszak 1869-cel kezdődik, mint alkotmányos életünk visszaállítása óta foganatosított első hivatalos népszámlálásunk évével, melynél messzebb vissza a hivatalos statisztikai egyéb adatgyűjtés sem igen megy. Csakis összehasonlítás kedvéért nyúlunk vissza helyelközzel az osztrák, abszolút osztrák kormány által 1850. és 1857. években végrehajtott népszámlálásokra is, melyek azonban sokkal kezdetlegesebbek voltak módszerük tekintetében és így sokkal soványabb eredményeket is nyújtottak, semhogy azokat tárgyalásunk valamennyi szempontjánál figyelembe vehetnők és értékesíthetnők. Szükségesnek tartjuk azonban, hogy

azt az anyagot, melyre fejtegetéseink felépültek, kritikai szemmel vizsgálat alá vegyük, mert csakis ennek megejtése után alkothatunk ítéletet a rendelkezésre álló anyag értékéről és a különböző időből eredő anyag összehasonlíthatóságának mértékéről, tehát egyúttal az abból levont következtetések értékéről is.

Önként érthető, hogy egész munkánk elsősorban azon *népszámlálások* eredményein épül fel, melyek Budapesten végrehajtottak. Ilyenek az osztrák kormány által végrehajtott 1850. és 1857. évi népszámlálások, kivált pedig a magyar kormány által 1869., 1880., 1890., 1900., 1910. és 1920. évek végén végrehajtott általános népszámlálások, valamint a székesfőváros területén tanácsi rendeletre 1906. évi május 12-én és 1925. évi december 24-én fogantatott szűkebbkörű helyi népszámlálások. Nyolc (az osztrákok által fogantatottak beszámításával tíz) népszámlálás eredményeire támaszkodhatunk tehát, ha nem is mindig ugyanazzal a részletességel, melyről az újabb idők népszámlálásai oly előnyösen ismeretesek, de mindenesetre elegendő megbízhatósággal és az eredmények helyességébe vetett hitből fakadó megnyugvással.

Az 1869. évi népszámlálás — az első, melyet az alkotmányos magyar kormány elrendelt — az osztrák uralom idején végrehajtott számlálásoktól lényegesen eltért és úgy Budán, mint Pesten azoknál jóval tökéletesebb módon hajtatott végre. Itt ugyanis — nyilván *Kőrösi* József, az újonnan felállított Pestvárosi Statisztikai Hivatal lelkes igazgatójának kezdeményezésére — a felvétel nem az addig használatos lajstromos rendszer szerint, hanem egyéni számlálólapok segítségével hajtatott végre, melyeket — általános elvként — a közönség maga volt köteles kitölteni. Ma már nem szorul magyarázatra, hogy ez az eljárási mód mennyivel volt előnyösebb a lajstromos rendszernél; 1869-ben *Kőrösinek* még hadakoznia kellett eszméje mellett s — még a kiadott népszámlálási munkában is — hosszasan kellett magyaráznia a számlálólap-rendszer előnyeit.¹⁾ A kartolina-rendszer behozatalával járó óriási feldolgozási előnyöket azonban *Kőrösi* némileg csökkentette azzal az intézkedésével, hogy a feldolgozás alapjául nem az eredeti számlálólapokat fogadta el, hanem — minthogy azokat egy betűrendes kataszter részére és »bizonyos százalékrészletnek a feldolgozás menetén előrelátható elveszése« elkerülése céljából, érintetlenül kívánta hagyni — azokról a feldolgozás céljaira kisebbitett alakú űrlapokat készíttetett, melyek a nagyrészt már előnyomott rovatok pusztá aláhúzása vagy törlése útján álltak elő, ezzel oly kiírási hibaforrást teremtve, mely az egyén nevének a másolati lapon történt elhagyása folytán az ellenőrzés lehetőségét is meghiúsította. Maga az eredeti számlálólap 13 pont alatt megkérdezte az egyén vezetékes és keresztnévét (netáni címével és rangjával), születési évét, hitfelekezetét,

¹⁾ V. ö. *Kőrösi József*: Pest szabad királyi város az 1870. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. Pest, 1871, a 156—158. lapon.

családi állapotát, hivatását és keresetét, foglalkozási viszonyát, szülőhelyét, honosságát, jelenlétét, távollétét, műveltségi állapotát (írni-olvasni tudását), testi és lelki hiányait (vak, siketnéma, elmebeteg, hülye), végül védkötelezett-ségi viszonyát. A kérdések feltevése az Országos Statisztikai Hivatal által történt, fogalmazásuknak helyességeért tehát az utóbbi volt felelős. A felvett kérdőpontok felölelték azokat a szempontokat, melyekre abban az időben a népszámlálásokat ki szokták terjeszteni; egyedül a nemzetiség (vagy anyanyelv) kérdezésétől tekintett el a minisztérium — politikai okból. Az anyag feldolgozása *Kőrösi* élelméjűségét dokumentálta, aki már akkor felismerte sok olyan szempont jelentőségét, mely úgy az országos statisztikában, mint a külföldi népszámlálásokban is csak később vezetett be. A feldolgozás jellemzésére a következőkben utalunk:

A népesség topografiai elhelyeződése és települése, valamint a főváros építkezési állapota szempontjából nagyértékű az utcáknak névszerinti felsorolása a házak (magasság szerinti) és a lakosság (nem szerinti) feltüntetésével (szembeállítva az 1857. évi állapottal). Ezzel szemben hiányként említendő meg (ami kivált a későbbi népszámlálások eredményeivel való összehasonlítást hiúsítja meg), hogy a külterki terület nem kerületenként részletezve, hanem együvé foglalva szerepel, az akkori Terézvárosnak kétfelé osztása nem a Király-utca, hanem harántirányban, a Nagymező-utca vonala alapján történt. Kőbánya már ekkor külön városrészként szerepel, — sajnos — az 1857. népszámlálás anyagának ugyanakkor történt ismételt feldolgozása alkalmával beleolvasztatott a »kültelek« területébe és külön nem szerepelt.

A népességi anyag feldolgozása a *tényleges népesség* fogalma alapján hajtattott végre; a részletes feldolgozás a polgári népességre (200.476) szorítkozik; a 9873 főnyi katonaságnak demográfiai szempontok szerinti részletezése hiányzik. Három kis táblázat mutatja ki az ideiglenesen (egy hónapon belül) és a huzamosan (egy hónapon túl) távollevők számát, az országon belül, Ausztriában és az egyéb külföldön tartózkodók megkülönböztetésével; ezeknek az osztrák tartományok és a külföldi államok szerinti részletezése a távollét tartamára nincs tekintettel, de a nemeket megkülönbözteti. Városrészek szerinti részletezés csak az ideiglenesen és huzamosan jelenlevőkről készült (szintén a nemek megkülönböztetésével), a két kategória között határvonalul az egyhónapi tartózkodás fogadtatott el. Ez a kritérium tisztára önkényes és nagyobb jelentőség nem tulajdonítható neki. Annál értékesebb az a kombinatív táblázat (8. sz.), mely a vármegyék, osztrák tartományok és külföldi államok részletezésével mutatja ki az ott született egyéneket, megkülönböztetve a szerint, hogy odaváló illetőségűek, illetve honosságúak-e avagy immár pesti honosokká váltak-e. Ez a kimutatás is megkülönbözteti a nemeket, a városrészenként haladó összefoglalás azonban (mely Pestet, Magyarországot, Ausztriát és a külföldet részletezi) csak a

honosságra nézve (6. sz.) adja külön a nemeket, a szülőhelyről (7. sz.) azonban nem. E táblázatok értékelésénél figyelemmel kell lennünk arra, hogy 1869-ben, honossági törvény hiányában, a miniszteri utasítás akként intézkedett, hogy mindazok, akik helyben születtek vagy ki tudják mutatni, hogy a helybeliek közé felvétettek, helyben honosaknak tekintendők, a többi lakosok pedig csak azon esetben, ha egy évnél huzamosabb idő óta tartózkodnak itt. Habár az illetőség, illetve honosság bevallása ezek szerint nem tekinthető feltétlenül megbízhatónak, mégis ez az első ízben eszközölt kombinatív feldolgozás mély bepillantást enged a bevándorlásnak az ország különböző részeiből és a külföldi államokból Pest városa felé irányuló méreteiről, valamint arról, hogy a beözönlött elemek körülbelül mekkora arányban szereztek meg a pesti illetőséget, illetve mekkora arányban tekintették őket magukat Pesten honosaknak.

A lakosságnak korszerinti megoszlása az idevágó 9. sz. táblában egyes korévek szerint közöltetik, mégpedig nem szerint és a városrészek megkülönböztetésével. Ugyancsak korévek (és nem) szerint kapjuk az öt főfelekezetnek (katolikus, ágostai, helvét, görög keleti és zsidó) számadatait (15. sz.), a kisebb felekezetekre vonatkozólag azonban a létszámon kívül semmi részletes adat nem közöltetett. Az öt főfelekezetnek 12 korcsoport szerint való tagozódása városrészenként, kivált a nemmel kapcsolatban, mély bepillantást enged a város demográfiai és felekezeti struktúrájába. (17—22. táblák). *Kőrösi* ez alkalommal az »átlagkor« számítására is áttért, ezzel kívánván a korviszonyok áttekintését megkönnyíteni. Az »átlagkort« akként számította ki, hogy az egész lakosság által átélt korévek számát (korévenként állapítva meg az élő lakosság által átélt éveket) a lakók számával osztotta.¹⁾ Ezzel nyilván csak az élő lakosság *átlagos korát* kapta meg és nem az »*átlag élettartamot*«, mint egy helyen tévesen nevezi; a nyert szám jelentőségét — a munkájában említett okoknál fogva — maga sem tartja nagynak (»különös jelentőséggel nem bír«), mindamellet érdekes, hogy *Kőrösi* már akkor, statisztikai életpályájának legelején, az élettartam kérdésének jelentőségét már felismerte és ennek legalább megközelítésére ily számításba bocsátkozott.

A családi állapot rendkívül intenzív feldolgozásban részesült; végig vezetve — természetszerűleg — az erre vonatkozó összes táblázatokban (23—31. sz.) a két nem megkülönböztetését. *Kőrösi* nemcsak korévenként mutatja ki a családi állapot négy kategóriáját, de külön kiszámítja, ugyancsak korévenként, a két nem házassági arányát, továbbá a főfelekezetek házassági arányát egyrészt korcsoportok, másrészt kerületek szerint, sőt a két szempont kombinációjával is, oly bőséges arányszámokkal és mélyreható szöveggel elemezve táblázatainak gazdag anyagát, minőt a későbbi népszámlálási munkákban sem igen találunk. Külön táblák világítják meg

¹⁾ Lásd *Kőrösi*: Pest sz. k. város az 1870. évben. 28. lap, a táblázat a 33—35. lapon.

az özvegyek és elváltak kategóriáját városrészenként és ezeken belül három főkorcsoport szerint is. Végül a férfiak nősülési arányát származásuk szerint is vizsgálja, különválasztva a magyarországi származásúakat az osztrákoktól és egyéb külföldiektől. *Kőrösi* fejtegetései a kérdés minden részletének beható ismeretéről és a gazdag anyag teljessége fölötti uralmáról tesznek tanúságot; nem egy megállapítása messze felülemelkedik a statisztikai ismeretek azon korbeli színvonalán, melyben fejtegetései napvilágot láttak.

A lakosság műveltségi állapota, az írni-olvasni tudás kritériuma alapján megvizsgálva (33—38. sz. táblák) szintén beható tárgyalásban részesül; városrész, korcsoport, hitfelekezet és származás (magyar, osztrák, külföldi) itt azok a szempontok, melyeknek sokoldalú kombinációja a kérdés minden részletét megvilágítja. A korcsoportok megállapításában az alsó 14 (illetve 10) év kisebb korosztályok szerinti szétbontásának hiánya azonban az iskola hatásának vizsgálatát és a tulajdonképeni analfabetizmus megállapításának lehetőségét megghiúsítja. A testi és lelki hiányok (49—52. sz.) táblázataiban külön érdeklődésre tarthatnak igényt a süketség keletkezésének idejére és okaira vonatkozó, valamint a szülők rokonságának a süketségre gyakorolt befolyását feltűntető adatai; bár ezek a rendelkezésre álló anyag csekély volta miatt végleges következtetések levonására nem igen adnak lehetőséget, mégis érdekesen világítják meg *Kőrösi* élelátását a demográfiai vizsgálódások legfinomabb részleteinek felismerése körül.

A kereseti ágak, helyesebben a foglalkozási statisztika feldolgozása (53—68. sz. táblák) hasonlóképen rendkívül fejlett statisztikai érzékről tesz tanúságot. Hatvan évvel ezelőtt a statisztika természetesen még nem jutott el az eltartottaknak a keresők foglalkozása szerinti részletezéséig, a foglalkozási viszony megállapítása azonban már végig vonul a feldolgozás menetén. *Kőrösi* foglalkozási rendszere 6 főosztályon (östermelés, ipar, forgalom, kereskedelem, személyes szolgálat, kereset vagy foglalkozásnélküliek) belül 36 foglalkozási főcsoportot és 87 kereseti ágat különböztet meg (ebből az iparra 44, a kereskedelemre 7, a személyes szolgálatra 24 esik) s ezek a városrészekkel, a foglalkozási viszonnal, a korral, a származással, a műveltséggel, a férfiak nősülési korával többszörösen kombinálva, oly világításba helyezik Pest város népességének akkori foglalkozási viszonyait, amintőre abban az időben a külföldi irodalomban sem volt még példa. Külön veszi szemügyre az özvegy és elvált nők foglalkozását és a jelentékenyebb kereseti ágakban talált tanoncok korviszonyait és az Ausztriából, valamint a külföldről eredő keresőket 87 foglalkozási ág megkülönböztetésével részletezi 13 tartomány, illetve ország szerint. Ez az utóbbi kimutatás (64. sz.) kiválóképen jellemzi fővárosunk akkori gazdasági helyzetének a külföldi munkakerőkre való utaltságát és kiinduló pontjául szolgálhat ama kutatásoknak, melyek iparunk s általában közgazdaságunk belső, hazai megerősödésének kialakulását kideríteni hivatvák.

Mellőzve itt a népszámlálási munkának az épületekre és lakásokra vonatkozó, minket itt csak másodsorban érdeklő, táblázatait,¹⁾ az előadottak összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy *Kőrösi* első népszámlálási munkája megjelenése idejében a legértékesebb hasonló művek közé tartozott. *Kőrösi* e munkájában nemcsak a statisztika akkori fejlettségének összes vívmányait használta fel, de sok tekintetben újtóként lépett fel, új eszméket vetett fel, új szempontokat vett vizsgálat alá s ezzel új oldalról világított meg népességünk demográfiai és társadalmi tagozódását. Ezek mellett az érdemek mellett egészen eltörpülnek azok az apró technikai hibák és hiányok, melyek munkájában itt-ott előbukkannak s melyek nemcsak az akkor még gyermekkorát élő statisztikai hivatal szervezeti hiányaiból magyarázhatók meg, de egyúttal a statisztika technikájának akkori fejletlenségére vezethetők vissza.

Behatóan, — talán feltűnő részletességgel — foglalkoztunk *Kőrösi* első népszámlálási munkájával, de úgy gondoltuk, hogy mivel ez vetette meg azon tudományos munkák sorozatának alapjait, melyeket ő a későbbi népszámlálások alkalmából közzé bocsátott, feltétlenül szükséges ezen alapok tüzetes megvizsgálása, hogy megállapíthassuk azon fokozatos fejlődést, melyen a későbbi munkák keresztülmentek egészen addig a tökélyig, mely azokat ma jellemzi.

Az 1880. évi népszámlálás, mely az egész országban számlálólapok alapján hajtatott végre, technikai keresztülvitele tekintetében nagy haladást mutat. Már maga a felvétel is, új kérdőpontok felvételével és a régieknek szabatosabb fogalmazásával, lényegesen gazdagabb és értékesebb anyagot eredményezett. Új volt (de csak Budapestre vonatkozólag) a számlálólapon a háztartás összetételének kiderítését célzó kérdés (»Mi címen lakik a lakásban?«), mely az 1869. évi felvételnek csak a Háztartási lajstromban foglalt idevágó kérdésénél sokkal helyesebb alapon kutatta ezt a társadalmi szempontból oly fontos kérdést. Az életkor szabatosabb megállapítása céljából a születés éven kívül a hónap és nap is kérdeztetett, ami nemcsak a bevallás hitelességének megerősítésére szolgált, de egyúttal a legfiatalabb gyermekkor apróbb (havonkinti vagy negyedévenkinti) korosztályok szerint való tagozódásának felismerésére megadta a lehetőséget. Nem volt ugyan még megalkotva a községi illetőséget szabályozó 1886. évi XXII. t.-c., de az illetőség helyes megállapítása a számlálóbiztosok külön feladatává tétetett, megköveteltetvén az illetőség és honosság országának, megyéjének és községének bejegyzése. Budapesten azonkívül a nem budapesti illetőségű egyénektől megkérdeztetett, hogy mióta élnek Budapesten? Az e kérdésre megadott feleletek az idegen eredetű lakosság Budapestre való beköltözésének

¹⁾ A lakásstatisztikai táblázatok méltatását lásd *Thirring*: La statistique de l'habitation à Budapest, son organisation, son développement et ses méthodes. (Journal de la Société Hongroise de Statistique, Année 1929, Nos 1—2.)

időpontjára vetettek fényt, tehát igen fontos népmozgalmi és gazdasági tünet megvilágítására adták meg a lehetőséget. Egészen új volt és Magyarországon először alkalmaztatott a népesség anyanyelvére vonatkozó kérdőpont, mely hivatva volt a népesség nemzetiségi (helyesebben nyelvi) megoszlásának megállapítására; az anyanyelven kívül beszélt egyéb hazai nyelvek tudakolása viszont a nyelvismeret kutatását tette lehetővé, amely fontos közművelődési tényező eddig szintén teljesen homályban volt. Az eddiginél sokkal szabatosabban tétetett fel a foglalkozásra vagy keresetre vonatkozó kérdés. Ezt a gazdaságilag fontos körülményt két kérdőpont kutatta: az egyik kérdezte az egyén főfoglalkozását vagy keresetét, továbbá az esetleges mellékkeresetét; a másik a foglalkozási viszonyt, melyben az illető volt (önálló-e avagy alkalmazotti és minő?). A kitöltésre megfelelő, bár kissé túlrövid és így nem mindenre kiterjeszkedő magyarázat adta meg az utasítást. Változatlan maradt az írni-olvasni tudásra vonatkozó kérdőpont, módosult a Budapestről való távollétre vonatkozó kérdés, mely a jelenlegi tartózkodás helyét kutatta, végül új volt az esetleges betegség tartamát kutató kérdés. A testi és szellemi foglalkozásokra nem volt külön kérdés, az ezekre vonatkozó adatokat — elég helytelenül — a Jegyzet rovatba kellett beírni.

A népszámlálási anyag feldolgozásában jelentékeny haladás mutatkozik. *Kőrösi* első ízben foglalkozott a *népesség* fogalmának meghatározásával és értelmezve a tényleges, rendes és jogi lakosság fogalmai közti mélyreható eltérést, a *rendes népesség* alapulvétele mellett tört lándzsát, melynek alapján történt attól kezdve egészen 1900-ig bezárólag a budapesti népszámlálási anyag feldolgozása. *Kőrösi* tüzetesen fejtegeti¹⁾ azon okokat, melyek őt e lépésre — szemben az országos statisztika állásfoglalásával — késztették; nem hallgatja el azonban azon aggályokat sem, melyek — rendes lakosság kiderítése céljából szükségessé váló ideiglenes jelenlét és ideiglenes távollét megállapításának módozatai körül — felmerülnek. Azzal, hogy rendes lakóknak tekintette mindazokat, kik legalább két hónap óta (tehát »rendesen») laknak itt, valamint azokat, akik két hónapnál rövidebb idő óta (tehát »ideiglenesen») vannak távol, kétségtávol önkényes eljárást alkalmazott, mely sok esetben bizonyára nem fedte az illető egyének itt tartózkodási szándékát és így a rendes lakossághoz való tartozást sem igazolhatta. *Kőrösi* azonban kénytelen volt ily önkényes eljáráshoz fordulni, hogy a rendes lakosság fogalma alá eső népességet legalább a lehető legnagyobb valószínűséggel megkaphassa. A rendes lakosságra való áttérést azzal indokolja, hogy mivel a népszámlálás tulajdonképpen népleírásá bővült, ez csakis azon néptömegre vonatkozhatik, mely a főváros állandó lakosságát képezi, melyből tehát a csak ideiglenesen (átmenetileg) jelenlévő idegenek kikacsolandók, ellenben az ideiglenesen távollevő budapesti lakók bele-

¹⁾ *Kőrösi József*: Budapest fővárosa az 1881-ik évben, II. füzet 3—6. lap.

foglalandók. Ez, a magában véve helytálló okoskodás mégis arra a sajnálatos eredményre vezetett, hogy ettől kezdve 1900-ig bezárólag, a székesfővárosi statisztikai hivatal Budapestre vonatkozólag az országos hivatalétól teljesen eltérő számokat közölt, ami sok esetben kellemetlen következményekre vezetett. *Kőrösi* ez alkalommal az ideiglenesen jelenlevő, valamint az ideiglenesen (sőt huzamosan!) távollévőkről is, továbbá a távollét tartamáról tüzetes adatokat közölt, melyek a népességnek Budapest felé irányuló és onnan kiinduló hullámozásának megítélése szempontjából is figyelmet érdemelnek.

A főváros lakosságának szülőhely szerinti részletezése értékes bővülést nyert ennek kerületek szerinti feldolgozásával, ami mellett meglepő, hogy ezen rendkívül tanulságos viszonyok szöveges feldolgozásban nem részesültek. E mellett a vidékről és külföldről beözönlött népesség úgy a szülőhely, mint az illetőség alapján térképpel is illusztrált tárgyalásban részesül és külön fejezet foglalkozik az idegen (nem budapesti) illetőségű lakosság itt tartózkodásának tartamával, kerületi részletezésben. A korviszonyok feldolgozása a túlnépes helyiségek lakóinak korcsoportok szerinti feldolgozásával bővült.

Új szempontok nyíltak meg a nemzetiségi, illetve nyelvkérdésnek a népszámlálás keretébe történt felvételével. Itt *Kőrösinek* bő alkalma nyílt a nemzetiségek számarányának, az egyes kerületek nemzetiségi viszonyainak, a nemzetiségek nemi arányának és korviszonyainak beható vizsgálatára; az erre vonatkozó kombinált táblázatok a kérdés tanulmányozásának alapvető forrásaiul tekinthetők. Nem kevésbé újak, sőt úttörők voltak *Kőrösinek* a beszélt nyelvek elterjedtségére vonatkozó tanulmányai; a monoglottizmus és polyglottizmus kérdésének vizsgálata (nemmel, korral, hitfelekezettel kapcsolatban) teljesen új, eddig seholsem járt csapásokon haladt. Helyi jelentőségénél, de egyúttal az alkalmazott módszer ujságánál fogva is, a főváros magyarosodásáról szóló nagy fejezet különös figyelmet érdemel. Itt az utolsó két nemzedék változásait kutatva, *Kőrösi* teljesen új, sok tekintetben meglepő és rendkívül érdekes eredményekre jut. Amennyire nagy elismerést érdemel *Kőrösi* ezen nemzetiségi vizsgálatainak megindításával, épen annyira sajnálatos, hogy ő a népszámlálás anyanyelvi anyagának feldolgozásakor, követve az Országos Statisztikai Hivatal utasítását, a beszélni még nem tudó gyermekeket külön rovatban mutatta ki, ezzel a lakosság 2·9 százalékát kirekesztve a nemzetiségi statisztika keretéből. Ezen a súlyosan érezhető hiányon a beszélni nem tudó gyermekeknek a nemzetiségek számarányának alapján történő szétosztása, melyet később az összehasonlítás kedvéért foganatosítani kellett, nem tudott kellően segíteni, sőt ez a kombinatív táblákban keresztülvihető sem volt.

A műveltségi fok a népszámlálási munkának egyik különösen értékes fejezetében tárgyalatik. A műveltségi fok (írni-olvasni tudás) a korral, a hitfelekezettel, a nemzetiséggel és a szülőhellyel kapcsolatban a lehető leg-

behatóbban tárgyalatik s a munkának idevágó megállapításai alapvetőknek tekinthetők. Sajnos, hogy a műveltségi állapotnak épen kerületek szerinti vizsgálatában a szerző ki nem elégitő kormegoszlást vett alapul, amennyiben a lakosságot csak két részre, 10 éven aluli és 10 éven felüli népességre osztotta szét, mely korhatár az analfabetizmus szabatos megállapításának lehetőségét kizárja, s így ezen viszonyoknak épen topografiai szempontból annyira fontos vizsgálatát megghiusítja. Teljesen újak a *házassági viszonyokra* vonatkozó tanulmányok, amelyek a házaspárok korviszonyait a főbb hitfelekezetek szerint veszik vizsgálat alá. A *háztartás összetétele* is tüzetes vizsgálat tárgyává tétetik, a háztartás tagjai 7 csoport szerint (családfő, családtagok, cselédek, iparossegédek, albérlők, ágyrajárók, egyebek) részleteztetnek, de a háztartás ezen alkotó elemeinek — társadalmi szempontból annyira fontos — összefonódását sem ez, sem a következő népszámlálási munkák nem veszik vizsgálat alá. (Ez a kérdés csak 1906-ban nyert kielégítő megoldást.) A *testi és szellemi hiányokban* szenvedők tüzetes demográfiai feldolgozását (nem, kor, felekezet, anyanyelv, családi állapot és műveltségi fok szerint) ezúttal kapjuk először.

A *foglalkozási statisztikában* követett felosztás és a feldolgozás elvei az 1869. évi munkához képest lényegileg nem változtak; a részletekben azonban felismerhető a szerzőnek az a törekvése, mely az anyag áttekinthető feldolgozására és a szempontok kitégítésére volt irányítva. A foglalkozási séma lényegesen kibővült; a táblázatok 6 főosztályon belül — mint 1869-ben — 31 foglalkozási csoportot és nem kevesebb mint 179 foglalkozási ágot különböztetnek meg, de a legrészletesebb felsorolás ezt a számot még megtízszerezi. A foglalkozási séma, sorra véve az egyes demográfiai szempontokat, az egyes foglalkozási ágakkal egybevetve közli a gazdag számbeli anyagot, azonkívül a foglalkozási viszonyt, a tanoncokat külön kutatásnak veti alá, végül a mellékkereseteknek szentel egy külön fejezetet és egyes kereseti ágak összefoglaló leírásával zárja le rendkívül mélyreható és az új jelenségek egész tömegét megvilágító fejtegetéseit.

Az 1890. évi népszámlálás számláló lapjai a Budapesten való tartózkodás időtartamára vonatkozó kérdőpontot, mely a megelőző népszámlálás alkalmával csak a nem budapesti illetőségűekre vonatkozólag vettetett fel, az az összes lakosságra terjesztették ki, miáltal lehetővé vált az innen elköltözöttek netáni visszavándorlásának kutatása is. Igen lényeges haladás mutatkozik a foglalkozásra és keresetre vonatkozó kérdőpontoknak kibővítésében és szabatosabb megfogalmazásában, amely egyrészt a foglalkozási (vagy szolgálati) viszony pontos megállapítását tette lehetővé, másrészt módot nyújtott arra, hogy a nem kereső egyéneknek eltartójuk szerinti hovártózása is kideríttessék. Az anyag feldolgozása nagy vonásaiban a megelőző számlálás nyomdokain haladt. Eltért attól annyiban, hogy a szülöhely és illetőség részletezésében elejtette a kerületi megoszlást, ellenben a földrajzi

részletezést kibővítette a nagyobb magyar, osztrák és német városok felsorolásával és a nem budapesti születésű egyéneknek, valamint a budapesti születésű, de később innen elvándorolt egyéneknek bevándorlási idejét, — de sajnos, szintén a kerületi megoszlás mellőzésével — vizsgálódásának körébe bevonta. Elmaradt a túlnépes helyiségek lakóinak kormegoszlását feltüntető tábla, melynek helyébe a korosztályoknak a lakás fekvése (emelet) szerinti alakulása vitt be a kutatásokba új szempontot. A nemzetiségi statisztika ezúttal az előző népszámlálás hibáinak elkerülésével az össznépességre terjesztetett ki. Jelentékenyen mélyült a beszélt nyelvek elterjedésének tanulmányozása, különösen a korral való kapcsolatában és újabb adatokkal bővült a nemzetiségnek az utolsó nemzedékben észlelhető változására vonatkozó nagyértékű anyaga. A műveltségre vonatkozó táblázatok is gazdagodtak tartalmilag, míg a családi állapot feldolgozása a topográfiai részletezés mellőzésével, a házaspárok korviszonyainak kombinációja pedig a felekezeti szempont elejtésével a régebbi munkálathoz képest visszaesést jelent. A testi és szellemi fogyatkozások statisztikájába a foglalkozási ágakra való kiterjeszkedés új szempontot vitt bele. A foglalkozási sémának 283 ágra való kiterjesztése a foglalkozási feldolgozás rendszerét lényegesen gazdagította s a keresők ezen sémájának az összes demográfiai szempontokkal való egybevetése társadalmi viszonyainak szövevényes alakulásába mély bepillantást engedett. Nem tagadható azonban, hogy az a körülmény, miszerint a hivatal a saját keresettel nem bíró eltartottakra nézve nem kutatta az őket eltartó keresőket s így az egyes kereseti ágak által fenntartott néptömegek megállapítását elmulasztotta, az országos statisztika feldolgozásával szemben, mely azúttal már teljesen modern alapokon épült fel, nagy visszamaradást jelent.

Az 1900. évi népszámlálás, mely már e sorok írójának közreműködésével folyt le, teljesen a modern statisztikai követelmények jegyében hajtott végre. Felvételi mintája, a Számlálólap, a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal szerkesztésében oly fogalmazást nyert, mely nemcsak a foglalkozások tüzetes vizsgálatára, hanem az üzemi statisztika megalapítására és föld- és házbirtokának kutatására is lehetőséget nyújtott. De ezenkívül a kérdőlap összes kérdései szabatosabban fogalmaztattak és tüzetes utasításokkal láttattak el a helyes kitöltés érdekében. Okulva azon tapasztalatokon, melyek az 1890. évi népszámlálás alkalmával épen a foglalkozási statisztika szempontjából előadódtak, a Fővárosi Statisztikai Hivatal a népszámlálási anyag feldolgozását teljesen átengedte a m. kir. Központi Statisztikai Hivatalnak és csak az épület- és lakásviszonyok feldolgozására, a népesség tekintetében pedig a demográfiai szempontok feldolgozására szorítkozott. Ez a feldolgozás lényegében az eddig követett utakon haladt, de bővült a hitfelekezetek és nemzetiségek részletezése, a nyelvismeret statisztikája, a háztartás összetételének vizsgálata és több más alárendeltebb szempont is erősebben dom-

borítottatott ki. A foglalkozási statisztika (a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal feldolgozásában) 319 ágat részletez.

Az 1906. év május havában rendezett népszámlálás egészen új nyomokon haladt, sok tekintetben eltért az addig követett régi rendszertől s új szempontok felvétele folytán jelentékeny haladást mutat az előző népszámlálásokkal szemben. A megelőző népszámlálások kivétel nélkül csak a polgári népességre terjeszkedtek ki s a katonaság demográfiai viszonyait egyáltalában nem ölelték fel. Az 1906. évi népszámlálás az első, mely az összes szempontokat kiterjesztette a katonai népességre is és így a főváros *össznépességéről* ad képet. De más lényeges eltérések is voltak az addig követett eljárástól. Első ízben történt, hogy a nagy évtizedes népszámlálások közé eső időszak közepén — a régebbi primitív összeírások helyett — rendszeres népszámlálás fogantatott, mely a ház- és lakástatisztikán kívül a népesség demográfiai viszonyait is felölelte; és első ízben történt, hogy a népesség nem számlálólapokon, hanem úgynevezett lakásíveken lajstromszerűleg iratott össze, amely eljárás a népesség személyes viszonyainak a lakásviszonyokkal való egybevetését tette lehetővé. E mellett a felvételi mintákba az új kérdőpontok egész sorozata vétetett fel, úgyhogy ez a népszámlálás tartalmi szempontból is különös figyelmet érdemel. Ilyen új szempontok voltak: a háztulajdonos foglalkozása és lakása, mely az első háztulajdon-statisztika létesítését tette lehetővé; a lakásbérlő foglalkozásának, vallásának és anyanyelvének megállapítása, ami a népesség társadalmi rétegezésének tanulmányozását és a különböző társadalmi rétegek lakásviszonyainak megállapítását eredményezte; a lakásbérek első megállapítása, tekintettel az albérlők és árgyajárók bérei által megtérült összegekre; a háztartás összetételének első beható vizsgálata, a lakások rendkívül beható vizsgálata a helyiségek száma alapján (a szobák száma helyett), kombinálva minden más fontos tényezővel és különös tekintettel a laksűrűség alakulására, a rendkívüli háztartások és az egyéb helyiségek tüzetes statisztikája. Úttörő volt továbbá az 1906. évi népszámlálás abban is, hogy először dolgozta fel és tette közzé az anyagot a kerületi beosztáson belül megállapított 64 kisebb területi egység szerint, amivel népességünk társadalmi, vagyoni és demográfiai viszonyainak felderítése és részleteiben való megismerése nagy lépéssel előre vitetett. Az ezen szempontok figyelembevételével készült táblázatos anyag rendkívüli bőséggel ad alkalmat addig mellőzött új szempontok figyelembevételére s kimeríthetetlen kincsbányája a fővárosi népesség demográfiai és társadalmi viszonyaira vonatkozó adatoknak.

Az 1910. és 1920. évi népszámlálások feldolgozása ugyanazzal a tüzetességgel és sokoldalúsággal történt, mint az 1900. évi, sőt a feldolgozás keretei lényegesen kibővültek. A világháború kitörése azonban megakasztotta az 1910. évi népszámlálás eredményeinek közzétételét s így a Statisztikai Évkönyvekben közzétett, elég bő részleteken kívül külön közlemény nem

jelent meg. Az 1920. évi népszámlálás eredményei hasonlóképpen nincsenek még a maguk teljességében közzétéve, *Laky Dezső*nek az alábbi felsorolásban felsorolt munkája azonban mindkét népszámlálás anyagából a népesség gazdasági fejlődését vizsgálat alá vette s a fejlődés gazdasági rugóinak kutatásával oly irányban dolgozta fel, mely eddig parlagon hevert. Végül

az 1925. évi népszámlálás, mely lényegében az 1906. évi nyomdokain haladt, különösen a lakásviszonyoknak társadalmi osztályok szerinti kutatásával vált úttörővé, amint ezt munkánk megfelelő helyén tüzetesen méltatni fogjuk. Ez a népszámlálás az 1906. évvel szemben annyiban bővült, hogy minden egyes egyén honosságát, szülőhelyét, Budapesten való tartózkodásának tartamát és foglalkozását is kutatta, ami által a világháború nyomában beállott változások kiderítését nagy mértékben elősegítette.

3. Irodalom.

Az alábbiakban felsoroljuk azon munkákat, melyek tárgyalásaink folyamán forrásul szolgáltak és melyeken e szerint ez a munka felépült. Ezek első sorban a népszámlálások eredményeit tárgyaló székesfővárosi kiadványok, továbbá több olyan munka, mely a népszámlálási eredmények egyik-másik részét dolgozta fel. Másodsorban figyelembe jönnek a főváros népmozgalmát tárgyaló közlemények, ezeknek felsorolásától azonban eltekintünk. Egyéb forrásmunkák a szöveg megfelelő helyén említetnek meg.

Kőrösi József: Az 1857. évi népszámlálás, a statisztikai hivatal által 1870-ben történt újabb feldolgozás eredményei szerint. (Pestvárosi Statisztikai Évkönyv, I. évfolyam, Pest, 1873, 309—346. lap.)

Kőrösi József: Pest szabad királyi város az 1870. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. Egy grafikus rajzzal. Pest, 1871. (Sz. k. Pest városa statisztikai hivatalának Közleményei. IV. kötet. (n8r. XVI. és 344. lap.)

Kőrösi József: Budapest főváros az 1870-diki népszámlálás eredménye szerint. (Pestvárosi Statisztikai Évkönyv. I. évfolyam, Pest, 1873. 1—7. lap.)

Kőrösi József: Pest városa népességének évenkénti kimutatása 1813-tól 1857-ig. (Pestvárosi Statisztikai Évkönyv, I. évfolyam, Pest, 1873, 1—7. lap.)

Kőrösi József: Előleges jelentés az 1870. évi pesti népszámlálásról. Pest 1871. (Sz. k. Pest városa statisztikai hivatalának Közleményei. III. szám. Pest, 1871. 8r. — lap, 4 grafikus rajzzal.)

Kőrösi József: Budapest az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. (Budapest főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei. XV. kötet.) I. füzet, Budapest 1881. Épületek, lakások és lakviszonyok. (n8r., 175 lap.) II. füzet, Budapest 1882. Demografiai eredmények. (n8r., 232 lap, 7 grafikus rajzzal.) III. füzet, Budapest, 1883. Foglalkozási statisztika. (n8r., 327 lap.)

Kőrösi József és dr. Thirring Gusztáv: Budapest főváros az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. (Budapest székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei. XXV.) I. kötet, Budapest, 1894. Épületek, lakások és lakviszonyok. (n8r., 94. és 118. lap, 7 grafikus táblával.) II. kötet, Budapest, 1895. Demografiai eredmények. (n8r. 117. és 98. lap, 8 grafikus táblával.) III. kötete, Budapest, 1898. Foglalkozási statisztika. (n8r. X., 230. és 162. lap.)

- Dr. Kőrösi József és dr. Thirring Gusztáv* : Budapest fővárosa az 1901. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. (Budapest székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei. XXXIII.) I. kötet : Épületek, lakások és lakásviszonyok. Budapest 1904. (n8r., 94. és 96. lap, 4 táblával és 4 szövegrajzzal.) II. kötet : Demológiai eredmények. Budapest 1905. (n8r. IV., 262. és 113. lap.) 11 táblával.
- Dr. Thirring Gusztáv* : Az 1906. évi népszámlálás eredményei. (Budapest székesfőváros Statisztikai Közleményei. 43. kötet. Budapest 1914.) (n8r. IV., 150* és 288. lap, 1 térképpel.)
- Dr. Thirring Gusztáv* : Budapest félszázados fejlődése, 1873—1923. (Budapest székesfőváros Statisztikai Közleményei. 53. kötet. Budapest, 1925. n8r. XII., 270* és 200 lap, 12 nagy grafikus táblával.)
- Dr. Illyefalvi I. Lajos* : Budapest épület- és lakásviszonyai az 1920. és 1925. évben. (Budapest székesfőváros Statisztikai Közleményei. 54. kötet, 2. szám 1925. VII. és 245. lap.)
- Laky Dezső* : Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig, különös tekintettel a fejlődés gazdasági rugóira. I. rész. 1900—1910. Budapest 1927. (n8r. VIII. és 191. lap.) II. rész. 1910—1920. Budapest, 1929. (n8r. 487 lap.)
- Laky Dezső* : Budapest épületviszonyai. (Statisztikai Közlemények. 58. kötet 1. sz. 1929. (n8r. X. és 341. lap.)
- Laky Dezső* : Az albérlők és ágybérlők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. (Statisztikai Közlemények. 58. kötet, 4. sz. 1929.) (n8r. VII. és 290. lap.)
- Dr. Pikler Gyula* : A népesség. (A negyvenéves Budapest. Értekezések a városi közigazgatás köréből. A Városi Szemle jubiláris száma. Budapest, 1913. 33—144. lap, 5 grafikus táblával.)
- Budapest székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyvei, különösen a *dr. Illyefalvi I. Lajos* szerkesztésében megjelent XIV—XVII. évfolyamok (1926—1929.), melyek az 1920. és 1925. évi népszámlálások, valamint az 1927. évi épület- és lakásfelvétel és más újabb összeírások gazdag eredményeit közlik.

I. RÉSZ.

|A népesség fejlődése és külső tagozódása.

1. A népesség térfoglalása és terjeszkedése vízszintes irányban. (Település.)

Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának beható vizsgálata szükségessé teszi, hogy megelőzőleg szemügyre vegyünk azokat a külső tényezőket, melyek a népesség fejlődését irányították s akár demográfiai, akár társadalmi, kulturális vagy gazdasági tagozódására döntő befolyással voltak. Meg kell vizsgálnunk, hogy az a népesség, mely a félszázad folyamán a Duna partját szegélyező jelentéktelen vidéki városokból milliós világvárost bírt teremteni, hogyan szállta meg a pesti síkságnak és a budai dombvidéknek mindig újabb meg újabb tájait, miből és hogyan alakult ki azzá a hatalmas tömeggé, mely Nagy-Magyarországnak 4-2 százalékát, a mai csonka ország népének meg éppen 11-4 százalékát egyesíti magában.

Az a térfoglalás, melynek lelki szemeink segítségével szemtanui lehetünk, többféle módon ment végbe. Abban az arányban, amint a főváros felé új meg új néptömegek özönlöttek, a régi, kicsi városok szűknek bizonyultak, megindult az építkezés, új utcák s új telepek keletkeztek, azelőtt üres, mert félreesőknek tartott helyeken házak nőttek ki a földből s a városok belterületén levő még beépítetlen részekben házhelyeket hasítottak ki, melyek fokozatosan beépültek.

A jobbpart. Ez a folyamat nem volt azonos a Duna két partján. Buda fejlődése mindig eltérő volt a balparti részétől s ezért nem szabad az utóbbival egy kalap alá fogni. Buda és Pest építkezési folyamata lényegesen eltérő. Buda, hosszú fejlődésének folyamán, Pestet megelőzve, oly magaslatra emelkedett, mely Pestnek előretörése óta bizonyos stabilitást mutat, amely teljesen elűt Pest rohamossá alakuló építkezési fejlődésének folyamatától. A Vár, a Tabán, a Viziváros, az Országút, melyek Buda lakott területének zömét alkották, évtizedek folyamán alig változtak házaik száma tekintetében. E városrészek tősgyökeres lakosságának hagyományos konzervativizmusa, párosulva az ottani gazdasági élet viszonylagos fejletlenségével, másrészt az új korszellem, mely Pestben látta az ország nagyjövőjű fővárosát s jóformán kizárólag ennek fellendítésére törekedett, oly stagnációt idézett elő a budai részek fejlődésében, mely könnyen végzetessé válhatott volna,

ha a fejlődés utóbb nem nyer új irányokat, új területek bevonásával, melyeken azután pezsdülő élet váltotta fel az addigi tespedést. A tespedés jele, hogy az ötvenes évek elejétől egészen 1880-ig a budai kerületek házainak száma alig emelkedett 5 százalékkal s e többlet javarésze a III. kerületre esik, az I. kerületben a Vár házainak számában csökkenés állott be, a szaporulat jóformán a maga egészében a Krisztinavárosra esik, a Vizivárosban és Országúton is kevesebb házat számolnak 1880-ban, mint harminc évvel előbb. Bár nincs kizárva, hogy az eltérések bizonyos fokig a régebbi számlálások kevésbé megbízható voltában vagy a házak számának megállapításában követett eljárás eltérő voltában találja magyarázatát, annyi tagadhatatlan — s ezt a népesség számának aránylag mérsékelt szaporulata is igazolja, — hogy a múlt század harmadik negyedében Buda építészeti, de népesség tekintetében is, igen lassan fejlődött, sőt térfoglalása vízszintes irányban — új települések, új utcák keletkezése által — minimális volt. Igazolják ezt a következő adatok.

1. A budai kerületek házainak száma 1850-től 1880-ig.

Kerület	Házak száma			Szaporulat	
	1850 ¹⁾	1869	1880	1850—1880	
				abszolút	%
I.	1.707	1.759	1.869	162	9·5
II.	1.203	1.119	1.087	—116	—9·6
III.	1.169	1.214	1.354	185	15·9
Összes jobbpart	4.079	4.092	4.310	231	5·7

Ezen számadatok részleteire térve át, azt látjuk, hogy egész területére nézve csakis a Vár volt beépítve, ahol 1850-ben 227, 1869-ben 219 házat számoltak össze, mely szám 1880-ig sem igen változott. Sűrűn beépített városrész volt még a Tabán (967 ház, 1869-ben 954), melynek apró házikói festői rendetlenségben húzódtak fel a Gellért-hegy lejtőin és a Naphegy felől eső völgyalapályon. A Gellért-hegy Duna-felőli tövében egy sor apró ház húzódott lefelé a Budafoki út elejéig, melyen túl már alig állott épület. A Krisztinaváros a mai Városmajor-utca elejéig volt beépítve (1850-ben 513 házzal), azon túl már csak egyes elszórt házak voltak s szórványos beépítésű terület volt a Svábhegy egy kis része is. Ellenben már akkor is sűrűn volt beépítve a Viziváros (809 ház), ahol üres telek alig akadt, úgy hogy nemcsak új építkezés nem volt lehetséges, de 1869-ig a házak száma — időközben foganatosított szabályozások folytán — még csökkent is 67-tel. Az Országút beépítési aránya is alig változott, házainak száma 394, illetve 377 volt. Néli szaporulatot csak Óbuda bír felmutatni 766 házról 830-ra,

¹⁾ Az 1850. évi népszámlálásnak városrészek szerinti adatait Häufner közölte: Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen aus Ofen und Pest und Umgebung, Pest, 1854. című munkája I. részének 55. oldalán.

de sem itt, sem az Országúton, mely városrészek akadálytalanul terjeszkedhettek volna kifelé, jelentékenyebb építési mozgalmról nem lehetett szó.

Nem is változott meg ez a helyzet addig, amíg fővárosunknak gazdasági megerősödésével, az ipar és kereskedelem fellendülésével, az állami élet és a közigazgatás kiépülésével, a közművelődés felvirágzásával a pezsdülés oly korszaka indult meg, mely minden irányban életet teremtett s a Duna jobbpartjára is áterjedt. Nemcsak a közönség fedezte fel Budának addig alig méltatott előnyeit s kezdett a pesti kerületek rosszabb levegőjéből a Duna jobbpartjának barátságos és egészséges tájaira átköltözni, de a kormányzat és a közigazgatás is Pesttel egyenértékűnek ismerte el a régi királyi székvárost és ide plántálva fontos közhatóságainknak és intézményeinknek egész sorozatát, Buda renaissance-ának lett megindítójává. Ez a fellendülés különösen azóta lett naggyá, amióta egyrészt a magyar királyi államasutak hálózatának kiépülésével és a kelenföldi állomás létesítésével Buda a vasúti nagyforgalomba belekapcsolódott, másrészt pedig a nagy Dunahidak (1876-ban a Margit-híd, 1896-ban a Ferenc József-híd, 1903-ban az Erzsébet-híd) megépítése valójában létesítette a két dunaparti rész szoros egyesítését és az együvé tartozás és egymásra utaltság valósággá vált. Ekkor kerül Budára a műegyetem, létesülnek egyházi rendek nagy székházai, szak- és középiskolák és egyéb közintézmények, — nem utolsó sorban nagy katonai laktanyák — közkórházak, ide telepítenek nagy gyárakat, melyek mind a budai részek fellendülésének jelentős tényezőivé válnak.

A gyarapodás eleinte lassúbb ütemben halad, utóbb mind gyorsabbá válik, majd ismét ellanyhul s az épületek száma tekintetében a múlt század utolsó évtizedében éri el a maximumát. Az első kerület házainak száma már a nyolcvanas években meghaladja a kétezret s azután évtizedenkint átlag ötszázzal szaporodva, 1925-ig 3838-ra száll fel. Kevésbé rohamos a mozgalom a II. kerületben, mely eleintén mérsékelten épül, de századunk második évtizedében erősen neki lendül s 1925-ben 1737 házzal kulminál. Nagyobb arányú még a III. kerület fejlődése, mely 1880-tól 1925-ig megkétszerezi épületállományát (1354-ről 2787-re). A három budai kerület összefoglalásával megállapíthatjuk, hogy az épületek szaporulata a kilencvenes években volt a legnagyobb, utóbb némileg csökkent, mint alábbi táblázat mutatja.

2. A budai kerületek házainak száma 1880-tól 1925-ig.

Kerület	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925	Szaporulat 1880—1925	
								absz.	%
I.	1.869	2.132	2.531	2.563	2.952	3.406	3.838	1.969	105.4
II.	1.087	1.194	1.333	1.408	1.484	1.612	1.737	650	59.8
III.	1.354	1.609	2.069	2.100	2.355	2.505	2.787	1.433	105.9
Összes jobbpart ...	4.310	4.935	5.933	6.071	6.791	7.523	8.362	4.052	94.0

3. A házak szaporulata évtizedenkint, 1880-tól 1925-ig.

Kerület	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1925	1880—1925
I.	263	399	421	454	432	1.969
II.	107	139	151	128	125	650
III.	255	460	286	150	282	1.433
Összes jobbpart	625	998	858	732	839	4.052

Ha a budai kerületek épületállományának szaporulatát évtizedenkint vesszük szemügyre, úgy az egész jobbpart összeségére vonatkozólag a mult század két utolsó évtizedében erősen emelkedő irányzatot ismerünk fel, mely az 1880—90. évek 625 egységnyi gyarapodásával szemben a következő évtizedben kettő hlján ezer épülettel növelte a házak állományát. Századunk elejével csökkenés áll be, mely a világháború évtizedében 732-re apasztja a házak szaporulatát, hogy a rákövetkező öt év alatt hatalmas nekilendüléssel eddig ismeretlen magasságra szöktesse fel az épületgyarapodást, 839 házzal szaporítva az állományt.

Az egyes kerületek építkezési terjeszkedése nem egyöntetű: az I. kerület és Óbuda határozottan emelkedő tendenciája mellett a II. kerület, mely egyébként területének korlátolt volta mellett is csak mérsékelt gyarapodásra képes, inkább apadó irányzatot mutat. Viszonyszámokban kifejezve az épületállomány 45 éves gyarapodása az első kerületben 105·4%, a II. kerületben 59·8%, a III. kerületben 105·9%, az egész jobbpart átlagában 94·0% volt. Az a feltűnő jelenség, hogy a világháború évtizedében is erős volt a házak szaporulata, sőt az I. kerület ebben az évtizedben gyarapodott a legtöbb házzal, a háborút megelőző négy év erős építkezési mozgalmában találja magyarázatát s így — bár a háború éveiben s az azt követő első években az építkezések majdnem teljesen szüneteltek — végeredményben ez az évtized sem maradt el lényegesen a békeidők éveitől.

Talán helyesebb képet nyernénk — a lakosság terjeszkedésének felismerése céljából, — ha az összes épületek száma helyett csak a *lakóházak* állományát vennők szemügyre, mert hiszen a lakosságnak akár természetes úton, akár bevándorlás által való gyarapodása elsősorban a lakóházak szaporítását teszi szükségessé és így ez fejezi ki a népesség vízszintes irányban való terjeszkedésének tendenciáját és — bizonyos megszorításokkal — mértékét is. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az a hatás sem, melyet a nem lakás céljaira szolgáló egyéb épületek szaporítása természetsszerűleg gyakorol a lakóháztermelésre is. Nagy közintézeteknek létesítése, gyári vállalatoknak keletkezése által természetsszerűleg oly gócpontok jönnek létre, melyek az ezen intézmények vagy vállalatok körül — mint azokban működő vagy alkalmazott személyzet — érdekelt társadalmi osztályoknak — legyenek azok tanulók, tanerők, munkások, vagy más ipari alkalmazottak — azok

közelében való letelepedését teszik szükségessé s így ezek lakásszükségletének kielégítése céljából az építkezési vállalkozást arra terelik. Az építkezési statisztika ezt a szempontot eddig nem vette figyelembe, pedig a kettő közötti összefüggés kétségtelenül megvan és ha a közúti forgalom javulása, mely a munkások lakásait bizonyos fokig függetleníti a munkahely fekvésétől, némileg paralizálólag hat is erre a folyamatra, a tendencia félre nem ismerhető. Láthatjuk, hogy pl. a budai gázgyár vagy az ottani nagy téglagyárak és mészégetők körül egész munkáskolóniák keletkeztek és tudvalevő dolog, hogy a műegyetemnek Budán történt elhelyezése folytán számos tanerőnek és tanulóknak ide költözése a lakáspiacon oly keresletet idézett elő, mely végeredményben csak nagyobb mérvű építkezések útján nyerhetett kielégítést.

4. A budai kerületek lakóházainak állománya 1869-től 1925-ig.

Kerület	1869	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925
I.	1.697	1.784	1.982	2.399	2.418	2.749	3.142	3.552
II.	1.098	1.064	1.157	1.271	1.313	1.408	1.510	1.634
III.	1.173	1.333	1.535	1.962	1.944	2.226	2.355	2.628
Összes jobbpart	3.968	4.181	4.674	5.632	5.675	6.383	7.007	7.814

5. A budai kerületek lakóházainak szaporulata évtizedenkint.

Kerület	1896—1880	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1925
I.	87	198	417	350	393	410
II.	—34	93	114	137	102	124
III.	160	202	427	264	129	273
Összes jobbpart	213	493	958	751	624	807

Felette érdekes képet nyerünk a budai kerületek terjeszkedéséről, ha közelebbről vizsgáljuk ennek irányát és időszaki ütemét. Említettük már, hogy a Vár, mint a régi várfalaktól övezett s hegyi fekvésénél fogva terjeszkedésre nem képes terület, már a múlt század közepe óta építkezések tekintetében teljesen szaturálva volt. Házainak számában nem is állott be azóta — néhány egységnyi csökkenéstől eltekintve — változás, de a házállomány minősége jelentékenyen módosult. A Várat sem kímélte meg az építés és átalakítás láza, melynek — sajnos — nem egy értékes régi épület esett áldozatul és keletkeztek a Vár régies jellegét bántó »modern« és sivár épületek. A magasba való építkezésre irányuló hajlam itt is érvényesült; 1880 óta a földszintes házak száma 11-ről 6-ra, az egyemeletes házak száma 184-ről 119-re csökkent, ellenben a kétemeletes házak száma 34-ről 44-re, a háromemeleteseké 5-ről 12-re emelkedett, sőt ma van már 3 négyemeletes

és 2 ötemeletes háza is e városrésznek, melynek ősi szép építészeti jellege kétemeletesnél magasabb épületet nem tűrne. Ennek az építési folyamatnak eredményeként a Vár lakossága 1850 óta 3828-ról 5457-re emelkedett. Sajnos, nem követhetjük a budai kerületek egyes tájainak fejlődését hasonló módon, mert régi népszámlálásaink a közigazgatási kerületeknek kisebb területi egységekre való szétbontására nem adtak lehetőséget, 1906 óta pedig — amióta a fővárosi statisztika előbb 19, majd 29 kisebb egység szerint részletezi Buda egész területét — a fejlődés és terjeszkedés immár az egész vonalon oly nagy és általános, hogy speciális jellegzetességeket alig ismerhetünk fel. Mégis rá kell mutatnunk arra, hogy a terjeszkedés, mely egyébként a kerületek belső részein is igen jelentékeny volt, különösen a külteleken, a perifériák felé vált rendkívül erőssé, mondhatnók rohamossá.¹⁾

Az épületek szaporodása által a települési viszonyokban beállott változások és a fejlődésnek topografiai alakulása éles megvilágítást nyer azon adatokból, melyek az épületek számának szaporodását a kerületeken belül a *bel- és kültelek* részletezésével tüntetik fel. 1880 óta, amióta a hivatalos statisztika a bel- és kültelek megkülönböztetését állandóan keresztülviszi, — bár sajnos, a régebbi időben a határvonal tekintetében bizonyos ingadozás mutatkozik, ami az adatok értékét némileg csökkenti — a három budai kerület beltelkein az épületek száma 1247-tel emelkedett, míg ezzel szemben a külteleken a gyarapodás 2805, tehát jóval több, mint kétszer akkora. A beltelki házsaporulatnak közel fele (43·2%) az első kerületre esik, ami érthetővé válik, mert az I. kerület be nem épített beltelke a legterjedelmesebb s a fejlődés — különösen az új Dunahidak megnyitása folytán — ennek irányában volt a legerősebb. De a területére nézve kicsi II. kerület is, különösen ennek országúti része, erősen fellendült s rohamosan épült Újlak és Óbuda is. Mindhárom kerületben századunk első tizedében volt a fejlődés — az épületek tekintetében — a legtekintélyesebb, amivel együtt a népesség is ezen időszakban oly rohamos fejlődést mutat, minőt sem azelőtt, sem azóta konstatálnunk nem lehetett; 1910 után már jóval kevesebb ház keletkezett, különösen a II. és III. kerületben és csak 1920 óta — leginkább azonban 1926-tól kezdve — indul meg újból az építkezés, mely az épületállományt nagyobb mértékben gyarapítja.

Egészen más volt a fejlődés tendenciája a kültelken; itt az I. kerület vezet, melyre az összes épületszaporulat fele esik; de az időbeli eloszlás nagy eltolódást mutat a beltelekhez képest. Itt az 1890—1900-as évtizedben

¹⁾ Meg kell említenünk, hogy az I. kerületi beltelek házállományára vonatkozó számok 1906-ig bizonyos ingadozást mutatnak, amennyiben a házak számának csökkenését tanúsítják. Ily csökkenésről a valóságban nem lehet szó, a számokban mutatkozó valószínűtlenségek a kültelki határvonal ingadozó meghúzásától eredhetnek, amelyet a kültelek 1906. évi adata is igazol. A végeredményeket azonban ezek az ingadozások nem érintik.

volt az épületállomány gyarapodása a legerősebb s a rákövetkező évtizedben jelentékeny lassubbodás állott be, mely csak 1910 óta adott helyet újabb fellendülésnek s különösen az utolsó évtizedben vált intenzívvé. Nyilvánvaló ebből, hogy az épületállomány gyarapodása nem adja a népesség fejlődési tendenciájának hű képét; mert az épületgyarapodás értéke lényegileg attól függ, mekkora épületek keletkeznek. Ezért a világháború évtizedének építkezési mozgalma, épen úgy, mint az azóta eltelt éveké, a keletkezett házaknak aránylag nagy száma mellett is, sokkal kisebb jelentőségű volt, mint a háború előtti időké, amelyekben sokkal nagyobb házak épültek. Ismételten hangsúlyoznunk kell tehát, hogy fővárosunk építkezési fejlődése — amennyiben ennek jellemzésére csak az épületek számát kívánjuk felhasználni — csak arról ad hű képet, hogy a népesség merre felé terjed s foglal el letelepedés céljából új területeket, a népesség fejlődésének mértékét azonban nem tudja nyújtani.

6. Az épületek száma kerületenkint, a bel- és kültelek megkülönböztetésével.

Kerület	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925
Beltelek :							
I.	1.473	1.417	1.367	1.228	1.749	1.874	2.012
II.	1.087	1.123	1.105	1.112	1.238	1.287	1.316
III.	1.301	1.442	1.586	1.609	1.721	1.698	1.780
Összes jobbpárt	3.861	3.982	4.058	3.949	4.708	4.859	5.108
Kültelek :							
I.	396	715	1.164	1.335	1.203	1.532	1.826
II.	—	71	228	296	246	325	421
III.	53	167	483	491	634	807	1.007
Összes jobbpárt	449	953	1.875	2.122	2.083	2.664	3.254

7. Az épületek számának szaporulata évtizedenkint, a bel- és kültelek megkülönböztetésével.

Kerület	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1925	1880—1925
Beltelek :						
I.	—56	—50	382	125	138	539
II.	36	—18	133	49	29	229
III.	141	144	135	—23	82	479
Összes jobbpárt	121	76	650	151	249	1.247
Kültelek :						
I.	319	449	39	329	294	1.430
II.	71	157	18	79	96	421
III.	114	316	151	173	200	954
Összes jobbpárt	504	922	208	581	590	2.805

A település részleteinek kutatása messze túlmenne e munka keretein. Itt csak néhány főbb vonással jellemezhetjük azzal, hogy a budai részek beépített területének mai térképét összevetjük a félszázad előtti állapotot

feltüntető térképpel. Ez az összehasonlítás arról győz meg, hogy a jobb parton a beépített rész Óbuda irányában messze észak felé húzódott, az Országút és a Krisztinaváros erősen nyugat felé terjeszkedett s a Tabán nagy részének lebontása is csak megszakítást eredményezett a beépített területben, mert a Gellért-hegy nyaralótelepén túl dél felé a Lágymányos síkján és ki Kelenföld felé egészen új, modern szép városrész keletkezett, mely az első kerület új fejlődésének irányát megszabva, leendő nagyságának alapjait rakta le. A helyi közlekedési vonalak fejlődésével és tökéletesbedésével a távolabb eső részek is mindjobban beépültek. Új telepek keletkeztek Óbuda külterületén a Római-fürdő, az új gázgyár és a Bécsi-út környékén, a Szemlőhegy, Rózsadomb és Vérhalom kies vidékét a nyaralók sűrű raja lepte el, a hűvösvölgyi vasúti vonal kiépítése a Lipótmező és Hűvösvölgy előkelő nyaralótelepeit keltette életre, a Svábhegy egész területét, északi és déli lejtőivel és a Zugliget katlanát elfoglalta a főváros vagyonszálló társadalma, a Németvölgy lapályát a szerényebb sorsú népesség lepte el s Kelenföld, Albertfalva és Budaörs irányában mind sűrűbben emelkedtek az új épületek, a bérházaktól kezdve le a szerény majoros kunyhójáig. Mégis a dunajobbparti rész hegyes-völgyes terepe itt a zárt sorokban való építkezést nem tette lehetővé, ezért ez a külterjes terjeszkedés nem is jutott el a szomszédos községekig s így azok a fővárossal közvetlenül nem nőttek össze, amiért is közöttük és Budapest között nem is jött létre az a szoros és sűrű gazdasági kapcsolat és forgalmi összeköttetés, mely a balparti városrészek és szomszédos községek között kifejlődhetett.

A kültelki terjeszkedés közelebbi feltüntetésére a 8. sz. táblában közöljük a budai kültelkek házainak számát statisztikai körzetek szerint az 1910. és 1925. évekről.

8. A jobbparti kültelki részek házainak száma és szaporulata statisztikai körzetek szerint 1910-től 1925-ig.

A statisztikai körzet		Házak száma		Szaporulat	
száma	megjelölése	1910	1925	absz.	%
I. 10	Kelenföld, Lágymányos	165	322	157	95.2
11	Örmező, Kőérberék	98	184	86	87.8
12	Lipótmező, Hűvösvölgy	169	256	87	51.5
13	Svábhegy, Zugliget, Németvölgy, Sasad	771	1.064	293	38.0
II. 20	Egész kültelek	246	421	175	66.3
III. 25	Vérhalom	181	268	87	48.1
26	Szép völgy, Testvérhegy	219	348	129	58.9
27	Lőpormalom, Aranyhegy	234	391	157	67.1
	Összes budai kültelek ...	2.083	3.254	1.171	56.2

A *balpart*. A jobbparti városrészekkel szemben a balparti Pest terjeszkedése és a lakosságnak ottani települése egészen más irányú és természetű. Itt a Belváros volt a város ősi magva, mely a hajdani bástyáktól övezve, terjeszkedésre képes nem volt; házainak száma, az idők folyamán szükségessé

váló városszabályozás folytán — utalunk a régi Hatvani-utca kiszélesítésére és az Erzsébethíd környékének szabályozására — állandóan csökkent s immár megállapodottnak tekinthető. A régi kisebb épületek helyébe emelt nagy paloták is csak kevésbé szaporították lakosságának számát, egyrészt mert a sűrűbben népesített régi lakások helyébe gyérebben lakott előkelő lakások léptek, másrészt mert Budapest ezen City-jében mindjobban terjeszkednek az üzleti és hivatali helyiségek, melyek lassankint kiszorítják onnan a lakosságot.

Annál szabadabban fejlődhetett ki a város a Belvárostól sugáralakban kiinduló nagy útvonalak mentén, melyeken a terjeszkedésnek nem volt semmi akadálya. Ennek a fejlődésnek részletekbe menő vizsgálatát a statisztika nem tudja visszavinni a múlt századig, nemcsak mivel az 1906 előtti időből kisebb területi egységekre vonatkozó adatok nem állanak rendelkezésre, de mert a bel- és kültelek szerinti részletezést sem adhatjuk 1880-tól visszamenőleg, sőt a kerületi összegek sem kielégítőek. Az 1850. és 1869. évi népszámlálás idejében a Terézváros nem lévén még ketté osztva, a mai Teréz- és Erzsébetváros építkezési fejlődését nem tudjuk 1880-nál tovább visszavinni. 1850-ben Kőbánya még egyáltalában nem szerepel mint külön városrész s így nem lehet tudni, hogy akkori — bármily csekély — népessége hová számíttatott. 1857-ben Kőbánya a többi pesti kültelekkel együtt mutattatott ki.¹⁾ Az 1869-i népszámlálás feldolgozása alkalmával Kőbánya, melynek akkor 216 háza és 4353 lakosa volt, már külön városrészként vettett számba, ellenben a Fővárosi Statisztikai Hivatal azt a hibát követte el, hogy az összes külteleket (570 ház 13.613 lakóval) együvé foglalta s mint külön városrészt kezelte, minek folytán a többi kerületekről közölt adatok voltaképen csak ezeknek beltelki részeire vonatkoznak s az egész közigazgatási kerületekre vonatkozó végszámokat (a Belvárostól és a Józsefvárostól eltekintve, melyeknek kültekük nincs) nem bírjuk. Ez okból idevágó elemzésünket csak 1880-ig vihetjük vissza.²⁾

Az alább következő 9. sz. táblából látható, hogy a letelt 45 esztendőben az összes balparti kerületek házállománya 6438-ról 13.269-re emelkedett, tehát megkétszereződött. Az épületállomány gyarapodása azonban kerületek szerint nagyon változó volt. Mint már említettük, a Belváros háztömege némi csekély apadást szenvedett a már felsorolt okokból. A terjeszkedés lehetőségének hiánya nyomja bélyegét a Józsefvárosra is, mely kültelek

¹⁾ *Kőrösi József*: Pest sz. k. város az 1870. évben. Pest, 1871. a 11. lapon.

²⁾ Az 1850. évre vonatkozó adatok, melyeket *Palugyay Imre*: Buda-Pest sz. k. városok leírása, Pest 1852. c. munkájában (340. lap) közöl, a következők: Házak száma a Belvárosban 679, a Lipótvárosban 494, a Terézvárosban 1686, a Józsefvárosban 1730, a Ferencvárosban 850, összesen 5439. Minthogy az 1869. évi feldolgozás e városrészekről csak 4689 házat mutatott ki, sőt a kültelekkel együtt is csak 5259-et, nyilvánvaló, hogy a házak számának megállapítása 1850-ben más elvek szerint történhetett, mint az első magyar népszámlálás alkalmával. 1869-ben egyébként a háznak kerületi eloszlása a következő volt: Belváros 598, Lipótváros 360, Terézváros 1373, Józsefváros 1423, Ferencváros 719, Kőbánya 216, egyéb kültelek 570. (V. ö. *Kőrösi József*: Pest sz. k. város az 1869-ik évben, a 177. lapon.)

hiányában kifelé terjeszkedni szintén nem bírt, de régebben még meglehetősen kiterjedt beépítetlen térségein az építkezés kifejlődésére mégis elég alkalmat adott; épületállományának 343 egységgel való gyarapodása 26·5%-nyi mérsékelt emelkedésnek felel meg. Nem álltak fenn a fejlődés akadályai a vele szomszédos Ferencvárosra nézve, mely nemcsak a főváros határa felé folyton szélesedő kültelki részével az építési fejlődésnek bő lehetőséget nyújtott, de belterületének nagy kiterjedésű beépítetlen tájaival is egyenesen magára vonta a vállalkozás figyelmét. Még sokkal nagyobb mértékben látjuk ennek példáját a Lipót-, Teréz- és Erzsébetvárosnál. A Lipótváros az itt tárgyalt 45 esztendő alatt (538 egységnyi szaporulatával) megduplázta (108·9%) házállományát, az Erzsébetvárosnál a gyarapodás a másfélszáz százalékot közelíti meg (141·6%), a Terézváros pedig 184·2%-nyi gyarapodással közeljárt épületállományának megháromszorozásához. Szemügyre véve, hogy ez a három kerület 45 év alatt közel ötfélezerrel (4407) növelte háztömegét, ami az egész balparti város épületnyereségének kétharmad részével ér fel s hogy e többletből kétezer az egy Terézvárosra esik, megállapíthatjuk, hogy a fejlődés folyamata legerősebben errefelé irányult s mellette a többi kerületek beépítése úgy a fejlődés abszolút méretei szerint, mint viszonylagos erejére nézve lényegesen háttérbe szorul. Nem mondhatjuk azonban ezt a balpart legnagyobb kiterjedésű kerületéről, Kőbányáról, melynek építkezési fejlődése a keletkezett házak abszolút mennyisége szerint is (nem kevesebb, mint 1641 háznyi többlet) nyomában jár a Teréz- és Erzsébetvárosnak, a gyarapodás viszonylagossága tekintetében pedig a Terézváros magasbatörő arányát is több, mint kétszeresével múlja felül. Ez a kerület 1880. évi csak 436 házból álló épületkészletét (a legcsekélyebb szám, melyet kerület felmutat) megötszörözte: 45 évi gyarapodása 1641 ház, vagyis 376·4%. Semmi sem igazolhatja jobban ezen, soká figyelemre sem méltatott, kevésbé támogatott és még ma is erősen elhanyagolt kerületnek életképességét, mint az a szinte amerikai méretű terjeszkedés, mellyel az 1869-ben alig több, mint egyezer lakóval bíró városrész, óriási kiépülése folytán, népességét megtizenötszörözte s így az összes kerületek között a legutolsó helyről már a hatodikra küzdötte fel magát.

9. A balparti kerületek házainak száma. — 1880—1925.

Kerület	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925	Szaporulat 1880—1925	
								absz.	%
IV.	594	599	543	534	524	522	526	—68	—11·8
V.	494	565	804	811	886	1.017	1.032	538	108·9
VI.	1.105	1.596	2.161	2.311	2.380	2.861	3.140	2.035	184·2
VII.	1.295	1.716	2.297	2.370	2.583	2.716	3.129	1.834	141·6
VIII.	1.679	1.864	1.994	2.022	1.985	2.019	2.022	343	26·5
IX.	835	944	1.138	1.176	1.206	1.381	1.343	508	60·8
X.	436	847	1.384	1.534	1.680	1.981	2.077	1.641	376·4
Összes balpart	6.438	8.131	10.321	10.758	11.244	12.497	13.269	6.831	106·1

Ily óriási arányú fellendülés láttára fel kell vetnünk a kérdést, hogy minő volt ezen átalakulás folyamatának időbeli alakulása, mutat-e az jellemző sajátságokat s megegyezik-e a jobbpárti részeken tapasztalt mozgalmakkal? Ha az összes kerületeket egybefoglaljuk, azt látjuk, hogy már a nyolcvanas évtized hatalmas lendületet adott a házépítésnek, hiszen ezen idő alatt nem kevesebb, mint 1693 épülettel gyarapodott az állomány. A rákövetkező évtized — a múlt században az utolsó, melyet joggal nevezhetünk Budapest gyarapodása fénykorának — 2190 háznyi többlettel a fejlődés tetőpontját alkotta s e tekintetben megegyezett Buda fejlődési irányzatával. De míg ott a virágzás kora csekély lanyhulással a jelen század első évtizedére is áterjedt (mely évtizedben ott a házszaporulat csak 140-nel volt kevesebb mint a megelőző decenniumban), addig a bal parton a gazdasági viszonyok megromlása az építkezési fejlődésben oly zuhanást idézett elő, hogy a kilencvenes éveknek 2190 háznyi szaporulatával szemben az új század első tizede csak 923 épülettel növelte a házállományt. Századunk második évtizedének első fele a nagyarányú építkezés jegyében állott, ennek köszönhető, hogy a világháború okozta tespedés dacára az évtized a megelőzőnél nagyobb plusszal (1253) zárhatta le házmérlegét, ellentétben a budai részekkel, amelyeknek épületgyarapodása lefelé vonalat mutatott. Jelen évtizedünk ismét jobb auspiciumok között indult, a háztöbblet ugyan Budáé mögött maradt, de így is elég jelentékeny s ha az évtized második fele is hasonló irányzatot követ, a főváros épületgyarapodása nagyobb lesz az előző évtizednél.

A fejlődés itt jelzett általános irányzatától egyik-másik kerület gyarapodása némileg elüt, így különösen feltűnő a Józsefváros házállománya gyarapodásában 1890 óta beállott lassúbbodás, mely századunk elejétől fogva teljes stagnációba ment át, továbbá a régebben alig épülő Kőbányának a nyolcvanas évek elejével beálló hatalmas fellendülése, mely csak a huszas években kezdett tünedezni. A Ferencvárosban és Lipótvárosban is feltűnő a fejlődésnek az utolsó öt év alatt beállott lassúbbodása, valamint általában a két kerületnek az építkezésekkel szemben tanúsított rezervált magatartása.

Ha a házak terjeszkedését a *lakóházak* számának kritériuma szempontjából vesszük vizsgálat alá, nagyjából hasonló eredményekre jutunk, ami természetes, hiszen a lakóházak az összes épületeknek mindenütt oly nagy zömét teszik, hogy ezek nyomják rá az összfejlődésre saját gyarapodásuk bélyegét. Egyes eltérések csak ott lehetségesek, ahol a nem lakás céljaira szolgáló épületek aránya jelentékenyebb, vagy ahol bizonyos városrendezések főleg a lakóházak számát apasztották meg. Ez volt az eset a Belvárosban, ahol az Erzsébet-híd építésével kapcsolatos nagyarányú városszabályozás a múlt század végén a lakóházaknak egy tekintélyes tömegét (1896-tól 1899-ig kereken száz házat) tüntette el a föld színéről és ahol a City-képződés további kifejlődése, az épületnek üzleti vagy más közcélokra való

lefoglalása, a későbbi években is csökkentette a lakóházak számát. Feltűnő a lakóházak mérsékelt növekedése a Lipótvárosban is, ahol századunk eleje óta majdnem az egész építkezési tevékenység a nemlakóházak, főleg ipari épületek javára esett, mindjobban kidomborítva ezen kerület külső részének gyárvárossá alakulását. Az »egyéb épületek« erős elszaporodását észleljük még a Terézvárosban, ahol az 1910—1920. évi épületgyarapodásnak majdnem a fele nem a lakás céljait szolgálja, kisebb mértékben, de szintén érezhetően, az Erzsébetvárosban is. Ki kell még emelni a lakóházak abszolút számának századunk eleje óta a Józsefvárosban beállott apadását, mely azonban nem vezetett a népszám csökkenéséhez, mivel a nagyobb mértékben felépült magas bérházak a szaporodó népesség elhelyezésére bő lehetőséget nyújtottak.

10. A balparti kerületek házainak szaporulata évtizedenkint. — 1880—1925.

Kerület	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1925	1880—1925
IV.	5	—56	—19	—2	4	—68
V.	71	239	82	131	15	538
VI.	491	565	219	481	279	2.035
VII.	421	581	286	133	413	1.834
VIII.	185	130	—9	34	3	343
IX.	109	194	68	175	—38	508
X.	411	537	296	301	96	1.641
Összes balpart	1.693	2.190	923	1.253	772	6.831

11. A balparti kerületek lakóházainak állománya 1880-tól 1925-ig.

Kerület	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925	Szaporulat 1880—1925
IV.	551	564	505	481	454	455	459	—92
V.	436	500	697	672	699	740	750	314
VI.	1.046	1.512	1.988	1.987	2.153	2.410	2.681	1.635
VII.	1.248	1.627	2.162	2.125	2.313	2.391	2.794	1.546
VIII.	1.654	1.800	1.873	1.810	1.823	1.782	1.785	131
IX.	795	859	991	953	1.053	1.118	1.080	285
X.	380	741	1.255	1.255	1.553	1.722	1.818	1.438
Összes balpart	6.110	7.603	9.471	9.283	10.048	10.618	11.367	5.257

12. A balparti kerületek lakóházainak szaporulata évtizedenkint.

Kerület	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1925	1880—1925
IV.	13	—59	—51	1	4	—92
V.	64	197	2	41	10	314
VI.	466	476	165	257	271	1.635
VII.	379	535	151	78	403	1.546
VIII.	146	73	—50	—41	3	131
IX.	64	132	62	65	—38	285
X.	361	514	298	169	96	1.438
Összes balpart	1.493	1.868	577	570	749	5.257

13. A balparti kerületek épületeinek száma, a bel- és kültelek megkülönböztetésével.

Kerület	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925
Beltelek :							
IV.	594	599	543	534	524	522	526
V.	457	498	680	690	751	871	883
VI.	995	1.264	1.450	1.472	1.462	1.520	1.551
VII.	1.084	1.097	1.555	1.475	1.588	1.557	1.590
VIII.	1.679	1.864	1.994	2.022	1.985	2.019	2.022
IX.	777	855	971	946	958	1.008	1.016
Összes balpart	5.586	6.177	7.193	7.139	7.268	7.497	7.588
Kültelek :							
V.	37	67	124	121	135	146	149
VI.	110	332	711	839	918	1.341	1.589
VII.	211	619	742	895	995	1.159	1.539
IX.	58	89	167	230	248	373	327
X.	436	847	1.384	1.534	1.680	1.981	2.077
Összes balpart	852	1.954	3.128	3.619	3.976	5.000	5.681

Már a dunajobbparti részek fejlődésének topografiai szemléleténél megemlíttük, hogy a *kültelek* felé irányuló építkezési fejlődés sokkalta intenzívebb a *beltelek*kénél. A fejlődésnek ez a tendenciája a balparton hasonlóképpen megvan, a kültelki terjeszkedés itt talán még szembetűnőbb, mint a budai részeken. De a fejlődés időbeli alakulása sok tekintetben eltér attól a képtől, melyet amott észleltünk. A vizsgálódásunk tárgyát képező időszak első évtizedében (1880—1890) még megegyezés állapítható meg oly irányban, hogy mindkét parti részen túlsúlyban volt a kültelki építkezésekből eredő gyarapodás. De már a következő évtizedben (a múlt század utolsó tizedében) a jobbparton majdnem az egész épületgyarapodás a kültelekre szorítkozott (itt 922, a beltelken csak 76 ház a gyarapodás!), míg az a pesti oldalon a beltelken épen akkora volt, mint a kültelken. Századunk első évtizede viszont a budai részeken kedvezett a beltelki fejlődésnek, míg Pesten az egész gyarapodás majdnem kizárólag a külső részekre szorítkozott. A külteleknek ez az előtörése aztán általánossá vált a főváros egész területén, amit világosan igazol a következő pár adat :

1910-től 1925-ig az épületállomány gyarapodott

a jobbpart beltelkén 400, kültelkén 1171 házzal,

a balpart « 320, « 1705 «

De legyen szabad ezúttal újra hangsúlyozni, hogy ezek az adatok nem fedik a népesség fejlődésének menetét, amely közvetlenül nem alakul a — nagyságra nézve nagyon eltérő s így különböző jelentőségű — házak száma szerint, hanem inkább a keletkezett lakások számával hozható arányba, amire azonban ezúttal itt nem terjeszkedünk ki.¹⁾ Fenti adatok tehát csak

¹⁾ E kérdés megvilágítására felsoroljuk a következő adatokat: Az 1910—1925. években a népesség számbeli gyarapodása volt a *jobbparton*: a beltelken 21.190, a kültelken 18.778 lélek; a *balpart* beltelkén a népesség ezen idő alatt 7122 lélekkel fogyott, a kültelken ellenben 54.714 fővel gyarapodott.

arról adnak képet, hogy fővárosunknak számban állandóan gyarapodó népessége mint száll meg új meg új területeket s húzódik a város periferiái felé, a nélkül azonban, hogy ezek az adatok a letelepedés sűrűségére engednének következtetni. Maga a letelepedés ténye azonban oly fontos jelenség, hogy azzal foglalkozni s azt tüzetesebben szemügyre venni feltétlenül szükséges és hálás munka.

14. A balparti kerületek épületeinek szaporulata évtizedenkint, a bel- és kültelek megkülönböztetésével.

Kerület	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1925	1880—1925
Beltelek :						
IV.	5	—56	—19	—2	4	—68
V.	41	182	71	120	12	426
VI.	269	186	12	58	31	556
VII.	13	458	33	—31	33	506
VIII.	185	130	—9	34	3	343
IX.	78	116	—13	50	8	239
Összes balpart	591	1.016	75	229	91	2.002
Kültelek :						
V.	30	57	11	11	3	112
VI.	222	379	207	423	248	1.479
VII.	408	123	253	164	380	1.328
IX.	31	78	81	125	—46	269
X.	411	537	296	301	96	1.641
Összes balpart	1.102	1.174	848	1.024	681	4.829

Ebből a szemszögből kell nézni a 15. sz. táblát, melyben a pesti kültelek egész területét kisebb egységek, statisztikai körzetek szerint részletezzük, kimutatva a házak szaporulatát 1910-től 1925-ig. Nyilvánvaló e kimutatásból, hogy a népességnek kifelé húzódozása, azaz új helyen való megtelepülése sehol sem volt oly nagyarányú, mint a Terézváros kültekén, ahol a 48—50. sz. statisztikai körzetekben, vagyis a Hungária-körút és a főváros határa közötti területen, tehát az Angyalföldön, az Erdőtelken és az Erzsébet királyné-útja környékén 15 év alatt nem kevesebb, mint 645 ház épült, aminek folytán a népesség is 50 százalékkal (29.918-ról 45.703-ra) felszokott. Számra nézve igen jelentékeny (337-re rúgó) az Alsó rákosi rétek (61. sz. körzet) házállományának szaporodása is, ahol azonban túlnyomó részben apró családi házak épülvén, a népesség szaporulata csak 3506 lélekre rúgott, tehát kisebb volt, mint az Istvánmező és Lóversenyter (59. sz. körzet) gyarapodása, mely terület 106 házzal történt gyarapodása mellett 3926 főnyi pluszt mutathat fel. A külterjes fejlődés harmadik góc-pontja a X. kerületi Gyárdülő vidéke, ahol úgy a házállomány, mint a népesség száma felével megszorodott és pedig aránylag nagy és népes házakkal, melyekben átlag 50 lakos él (136 házzal szemben 6814 főnyi lélek-

szaporulat), míg az Angyalföldön átlag csak 25, az Alsó rákosi réteken meg épen csak 10 fő a házak átlagos lakottsága. Ez a néhány példa eléggé igazolja, hogy a fővárosi lakosság településének és kivált a külterületekre való ki-településének tüzetesebb vizsgálatára a statisztika adatai mily értékes anyagot nyújtanak, mely városunk fejlődésének helyi részleteibe mély bepillantást enged.

15. A balparti kültelki részek házainak száma statisztikai körzetek szerint 1910-ben és 1925-ben.

A statisztikai körzetek		Házak száma		Szaporulat	
száma	m e g j e l ö l é s e	1910	1925	absz.	%
V. 35.	Vizafogó.....	83	87	4	4·8
36.	Vizafogó, Kikötődűlő.....	52	62	10	19·2
VI. 46.	Lőportárdűlő.....	134	168	34	25·4
47.	Városliget.....	78	70	8	10·3
48.	Erzsébet királyné-út és MÁV váci pályája közti terület.....	111	260	149	134·2
49.	Erdőtelek, Felső bikarét.....	269	568	299	111·2
50.	Angyalföld.....	326	523	197	60·4
VII. 58.	Thököly-út és Városliget között.....	136	166	30	22·0
59a	Istvánmező, Lóversenytér.....	205	255	106	51·7
59b	Istvánmező.....		56		
60.	Törökőr, Kis-Zugló.....	379	450	71	18·8
61.	Alsó rákosi rétek.....	275	612	337	122·5
IX. 75.	Közbághidhi dűlő, Gróf Haller-utca és összekötő vasút közti tér.....	69	90	21	30·4
76.	Lóversenytéri dűlő, Alsó bikarét, Gubacsi dűlő ..	179	237	58	32·4
X. 77.	Elnök-utca és Üllői-út közti rész.....	35	19	16	45·7
78.	Tisztviselőtelep.....	215	227	12	5·5
79.	MÁV-gépgyár és Ganz-gyár a Simor-utcaig ...	13	29	16	123·1
80.	Kerepesi temető, Laposdűlő a Hungária-körútig .	64	82	18	28·1
81.	Gyárdűlő, Laposdűlő, sertésszállás.....	124	260	136	109·7
82.	Kőbánya belső része.....	346	376	30	8·7
83.	Óhegy.....	410	462	52	12·7
84.	Rákosfalva.....	198	214	16	8·1
85.	Nagy-Zugló.....	66	143	77	116·7
86a	Fehérúti dűlő, Ligetelki dűlő, Felső rákosi rétek .	209	170	56	26·8
86b	Kuttó-dűlő, Újhegy.....		95		
Összes balparti kültelek		3.976	5.681	1.705	42·8

Népességünknek ily irányú fejlődésére és topográfiai kialakulására, mely úgy a beltelken, mint a kiterjedt kültelkeken végbement, természetesen nagy befolyással voltak azok a nagyszabású szabályozási és városrendezési műveletek, melyek már 1871 táján megindultak és nagyrészen irányították az építkezési mozgalmat. Ezeknek első eredménye volt a Váci-körút, a belső körút és a sugáralakban kivezető nagy utak (Kerepesi-, Üllői- és Soroksári-út) szélesbítése, szabályozása és rendezése, majd az Andrássy-(Sugár)-út és

a Nagykörút létesítése, melyek ugyan már az 1870. évi LX., illetve az 1871. évi XLII. t.-c. alapján nyertek megállapítást, de legnagyobbbrészt már csak a főváros egyesítését követő években létesültek, ezzel egyúttal a főváros építkezési fejlődésének is megjelölve a maga irányait. Az ezekkel járó rendkívüli (15—25 éves) adókedvezmények az építkezést természetesen lényegesen elősegítették. A nagyszabású városrendezési munkálatokat követte a Hatvani- (most Kossuth Lajos-) utca kiszélesítése és a Belváros zegzugos utcátömekegének (az Eskütéri híd építésével kapcsolatos) szabályozása, mely ott teljesen új, modern városrészt keltett életre, de mint népességszaporító tényező — a már fentebb említett okokból — egyáltalában nem szerepelhetett. Ehhez hasonló, sőt nála még nagyobbssabású alkotás volt az Újépület helyének szabályozása, mely egy óriási térkomplexumon lebontott nagy laktanya helyébe a Lipótváros legszebb részeit eredményezte s egyúttal új utcahálózat létesítésével új telepedési gócpontot is teremtett az V. kerület ezen részében. A külső részeken a Hungária-körút létesítése és Kőbánya szabályozása voltak a fontosabb városfejlesztési mozzanatok.

Ezeknek a hatalmas szabályozásoknak hatása alatt a balparti városrészek nemcsak belsejükben lendültek fel hirtelenül, de a fejlődés óriási méretekben haladt a perifériák felé is. Ez a fejlődés legintenzívebb volt a Terézvárosban és az Erzsébetvárosban, mely egészen a Városligetig és a Keleti pályaudvarig sűrűn beépült a keskeny utcákba szorított bérházakkal (az ú. n. Chicago szédületes benépesedése az amerikai nagyvárosok rohamos fejlődésével vetekszik, azokon talán túl is tesz), a Külső Váci-út mentén a gyárak hatalmas épületei csakhamar az újpesti határig tolták ki a gyárváros mozgalmas életét, létrehozva a két város közötti közvetlen összeköttetést, az Angyalföld, Erdőtelek és Lőportárdűlő rónáját a munkások és egyéb kisemberek sűrű települése lepte el, a Városligeten kívül az Erzsébet királyné útja mentén, a Nagy- és Kis-Zuglóban és a Herminamezőn keletkeztek újabb meg újabb telepek. A József- és Ferencváros belterülete is teljesen beépült s utóbbinak külterülete egészen az összekötő vasút vonaláig, sőt azon túl is a Soroksári-út mentén élénk ipari és üzleti forgalom gócpontjává, de egyúttal újabb település kiinduló pontjává is lett, a hajdan csak gyéren beépített s csekély terjedelmű Kőbánya városias módon épült ki, terjeszkedett minden irányban s az Ó- és Újhegy hátán és tövében tekintélyes várossá alakult ki.

2. A magasba való terjeszkedés.

Az épületek magassága. Az előző fejezetben igyekeztünk képet nyújtani arról, hogy Budapest népe miként terjesztette ki településének helyét és határait az idők folyamán új meg új területekre azáltal, hogy házakat emelt, új telepeket alapított, utcákat létesített oly tájakon, melyek azelőtt teljesen

lakatlanok voltak s legfeljebb gazdasági művelés alatt állottak. Ez a terjeszkedés különböző okok behatása alatt ment végbe. Amíg a város belső részeiben még üresen álló telkek beépítéséről szó volt, oly természetes folyamattal volt dolgunk, mely nemcsak kívánatos, de — várospolitikai szempontból — szükséges is volt. A külső perifériák felé való terjeszkedés azonban nem történt mindig a fejlődés természetes alapelveinek figyelembe vételével s ezért nem mindig volt kívánatos, kivált nem volt üdvös a terjeszkedésnek az a módja, amelynek szemtanui lehettünk. Itt gyakran a magánspekuláció, a telekkel való üzérkedés adott irányt az építkezésnek, mely ebből kifolyólag gyakran oly tájak felé húzódott, ahol az — az építkezésekhez szükséges előfeltételek, közmunkák stb. hiányában — sem városrendezési érdekből, sem szociális szempontból kívánatos nem volt. A magánspekulációnak ez a felburjánzása, egyéb inkonvenieniciák mellett arra is vezetett, hogy az újonnan keletkezett épületek nagyrészt nem feleltek meg azoknak a szociális igényeknek, melyeket a társadalom gyengébb rétegeinek érdekeire való tekintettel szem előtt téveszteni nem lett volna szabad. Az építési spekuláció minél kisebb anyagi áldozattal, minél több lakást kívánt produkálni; innen a levegőtlen sötét udvarokra nyíló apró szűk lakások, melyek gyakran a kényelem minimális igényeit sem elégtették ki és közegészségügyi szempontból is kifogás alá eshettek; innen az óriási bérkaszárnyák rendszerének meghonosulása oly vidéken, melyet a természet szinte predesztinált apró családi házak építésére, innen a zsúfoltság előidézése ott, ahol bőven volt tér és alkalom az alsó társadalmi osztályok emberséges elhelyezésére.

Az így előállott építkezési folyamatnak egyik jellemvonása, a *magasba való építkezés*, természetes következménye volt a városi fejlődésnek. A nagyváros különleges viszonyai, a telek drágasága és a reá nehezedő közterhek természetszerűleg arra indítják a tulajdonost, hogy telkét minél jobban használja ki s minél nagyobb jövedelmezőséget igyekezzék abból kisajtolni. De általános városi érdekek, városrendezési, szépészeti és rendészeti okok is parancsolják, hogy a város belterületén üres telkek vagy építészetiileg kellően ki nem használt telkek minél kisebb számban legyenek. Ezen felül a városba tóduló elemek érdeke is — kereseti és általános megélhetési szempontból — az, hogy amennyire lehet, kereseti forrásuknak helyétől, munkahelyüktől túl messze ne legyenek kénytelenek lakást fogadni, vagy ha már ez nem érhető el, oly vidéken telepedjenek meg, melyet kedvező közúti közlekedés kapcsol a munkahelyükhöz. Nagyrészt ezek az okok magyarázzák meg, hogy a magasba való terjeszkedés miért kapott lábra s ezt Budapesten annál kevésbé kifogásolhatjuk, mivel fővárosunk építkezési jellege szerint, egyesítésekor még messze elmaradt volt a nyugati nagy metropolisok állapotától. Tény az, hogy Budapest földszintes épületeinek 1869-ben még a 77 százalékot meghaladó arányával, szinte egyedül állott az európai nagy-

városok között¹⁾ s így megfelelő építési átalakulását, hogy úgy mondjuk *városiasodását*, szinte nemzeti érdeknek lehetett tekinteni. Minket azonban nem ez a szempont érdekel s eszmefuttatásunk nem az építkezési mozgalom, mint gazdasági jelenség szemléletét célozza, hanem annak megállapítását, hogy a magasba való építkezés mennyiben volt követelménye és folyománya a népesség felszaporodásának.

Már az előző fejezetben vázoltuk az építkezések hullámvázának részleteit évtizedről évtizedre. Most azt kívánjuk szemügyre venni, hogy az építkezési tevékenység mely arányban fordult az idők haladtával a magasba való építkezés felé. Megfigyelési időszakunk első évtizede 1870-től 1880-ig, aránylag mérsékelt építkezési mozgalmával már előre veti a bekövetkezendő fellendülés árnyékát. Számra nézve ugyan túlnyomóak az újonnan emelt egyemeletes házak, melyek a földszintesekkel együtt az összes építkezéseknek több, mint felét teszik ki. A nyolcvanas években is még csak lassan indult meg a magasépítkezés, de már a század utolsó évtizedében az egész, több, mint 3000 házra rugó szaporulatnak közel a fele háromemeletes s egyben oly nagy számmal keletkeznek négyemeletes házak is, hogy a város külseje hirtelenül megváltozik. Századunk elejével azután megcsappan a nagy tevékenység, de a magas házak tömege még egyre szaporodik, amint az alábbi felsorolásból látható:

Négy és többemeletes házzal növekedett a főváros házállománya:

1869-től 1880-ig	53 házzal
1881-től 1890-ig	12 «
1891-től 1900-ig	250 «
1901-től 1910-ig	386 «
1911-től 1920-ig	648 «
1921-től 1925-ig	37 «

A világháborút követő években az építkezés folyamata teljesen megváltozott. A nagy gazdasági krízis véget vetett az építkezési tevékenységnek, 1915-től kezdve alig épült ház s ami létesült, túlnyomóan apró földszintes ház volt, leginkább a város külterületén. 1921-től kezdve újból megindult az építkezések árja, de 1925-ig, ameddig a mozgalmat figyeljük, nagyobbára csak földszintes és emeletes házakkal gyarapodott fővárosunk épületállománya s csak azután fordult a vállalkozás és tőke ismét a magasépítkezés felé. Ha az egész 56 évi időszakot pillantjuk át, azt látjuk, hogy ezen félszázad

¹⁾ Megítélhetjük ezt abból, hogy 1880-ban, amidőn Budapesten a földszintes házak aránya még 71·4% volt, Bécsben csak 17%, Párizsban 8%, Brüsszelben 7%, Berlinben meg éppen csak 5% és Lipcsében 3% földszintes ház találtatott. 1900-ban pedig volt földszintes ház: Kölnben 4·7%, Berlinben 5·4%, Párizsban 6·5, Boroszlóban 9·4, Bécsben 10·8, Triesztben 12·0, Krakkóban 16·0%. Még a lengyel Lembergben is, 1891-ben, csak 45·5% földszintes ház találtatott, Budapesten ellenben még mindig 65·4%.

alatt az egész épületszaporulat majdnem egyenlően három részre oszlik: a földszintes házakra (35%), az egy- és kétemeletes házakra (31%) és a háromemeletes és magasabb házakra (33%), utóbbiak közül 22% a háromemeletes és 11% az ennél is magasabb házak hányada.

Hiányos volna azonban szemléletünk, ha az egész város összképe mellett nem világitanók meg a város egyes részeinek külön fejlődési folyamatát is, mert ez nem volt mindenütt azonos, sőt helyenként ellentétes. Terünk nem engedi meg, hogy itt a legkisebb területi egységekre, a statisztikai körzetekre térjünk át; szorítkoznunk kell a főváros fejlődése tekintetében legjellemzőbb főrészeinek, a belteleknek és külteleknek vizsgálatára, még pedig külön a balparton és külön a jobbparton. Semmi sem mutatja jobban az építkezésnek magasba törekvését, mint az a tény, hogy a földszintes házak száma (az itt tárgyalt 1880—1925. évi időszakban) a főváros egész belterületén 1817-tel csökkent. Ennyi háznak kellett eltűnnie, hogy helyébe magasabbak lépjenek, de ez a pusztulás majdnem a maga egészében a balparti beltelekre esik, jeléül annak, hogy itt vált a meggyarapodott népesség elhelyezése céljából leginkább szükségessé a magas épületek emelése, amit élesen bizonyít az a körülmény, hogy itt közel 3000 magas (három és többemeletes) házzal gyarapodott az épületállomány, míg a jobbpart beltelkén csak 585-tel. A két parti rész eltérő fejlődésének jele az is, hogy a balpart beltelkén az egyemeletes házak száma majdnem változatlan maradt, míg Buda beltelkén ezeknek száma félezerrel emelkedett. E miatt tehát a kisebb építkezés még mindig erősen dominál, szemben a pesti beltelekkel, ahol úgyszólván már teljesen idejét múlta.

Teljesen elüthető a kültelek beépítésének módja, a házak magasságát tekintve. Itt még mindig a földszintes házak keletkezése dominálja a helyzetet, amelyek a balparton 75, a jobbparton éppen 82 százalékát teszik az összes házgyarapodásnak. Itt a családi házak, a kisebb lakóházak építése még ma is túlnyomó és a magasabb házak szerepe alárendelt. Még a csak egyemeletes házak termelése is alig több, mint egyhetede az összprodukciónak és szinte elenyészőnek (7·7%) mondható a magasabb házak szereplése, mely a budai kültelken a 3 százalékot sem éri el. Az elmúlt 45 év alatt pl. az egyemeletesnél magasabb házak szaporulata a balparti kültelken 514 volt, a jobbparton ellenben csak 81, de ezeknek is több, mint a fele csak kétemeletes volt. A főváros külső területén tehát még nagyon kevésbé alakult ki a nagyvárosi jelleg, de nem is tekinthetnők kedvező jelenségnek, ha ott is befészkelné magát a zárt sorokban való magasépítkezés, melynek ott nagyrészt egyébként sincsenek meg a szükséges előfeltételei és létjogosultsága. A fejlődés két szélsőségét mutatja a balparti beltelek és a jobbparti kültelek. Amott a földszintes házak erős csökkenésével szemben állanak a házszaporulat felét tevő háromemeletes és a negyedét kitevő még magasabb házak, a jobbparti kültelken ellenben a házszaporulat 82 százaléka földszintes, 15 százaléka

egyemeletes és csak 3 százaléka az ennél magasabb épület. A részletek tüzetesebb taglálására nem térhetünk ki, utalunk a 18. és 20. sz. táblákra, melyek egyrészt a házaknak magasság szerinti megoszlását mutatják a népszámlálás több évében, másrészt az állomány időközi gyarapodásának adatait is közlik.

16. Az épületek megoszlása magasságuk szerint.

Magasság	1869	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925	Szaporulat 1869—1925	
									absz.	%
a) Abszolút számokban.										
Földszintes	7.243	7.534	8.543	9.169	9.139	9.617	10.367	11.556	4.313	59.6
1 emeletes	1.358	1.911	2.435	2.708	2.816	2.987	3.245	3.508	2.150	158.3
2 «	550	772	1.077	1.835	1.929	2.008	2.131	2.224	1.674	304.4
3 «	182	460	779	2.181	2.418	2.654	2.821	2.897	2.715	1.491.7
4 «	18	71	83	333	462	719	886	905	1.365	7.583.3
5 «							466	478		
Több «	—	—	—	—	—	—	15	21	21	.
Emelet megjelölés nélkül	—	—	149	28	65	50	89	42	42	.
Összesen ...	9.351	10.748	13.066	16.254	16.829	18.035	20.020	21.631	12.280	131.3
b) Százalékokban.										
Földszintes	77.5	70.1	65.4	56.4	54.3	53.3	51.8	53.4	.	.
1 emeletes	14.5	17.8	18.6	16.7	16.7	16.6	16.2	16.2	.	.
2 «	5.9	7.2	8.3	11.3	11.5	11.1	10.6	10.3	.	.
3 «	1.9	4.3	6.0	13.4	14.4	14.7	14.1	13.4	.	.
4 «	0.2	0.6	0.6	2.1	2.7	4.0	4.4	6.5	.	.
Több «	—	—	—	—	—	—	2.4		.	.

17. Az épületek számának szaporulata 1869-től 1925-ig magasságuk szerint.

Magasság	1869—1880	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1925	1869—1925
Földszintes	291	1.009	626	448	750	1.189	4.313
1 emeletes	553	524	273	279	258	263	2.150
2 «	222	305	758	173	123	93	1.674
3 «	278	319	1.402	473	167	76	2.715
4 «	53	12	250	386	167	37	1.386
Több «	—	—	—	—	481		
Emelet megjelölés nélkül	—	149	121	22	39	47	42
Összesen	1.397	2.318	3.188	1.781	1.985	1.611	12.280

18. Az épületek megoszlása magasságuk szerint, a jobb- és balpart megkülönböztetésével.

Magasság	1880			1880			1880		
	1880	1900	1925	1880	1900	1925	1880	1900	1925
	Jobbpart			Balpart			Budapest		
Földszintes	3.422	4.486	5.640	3.928	4.683	5.916	7.350	9.169	11.556
1 emeletes	673	1.005	1.627	1.111	1.703	1.881	1.784	2.708	3.508
2 «	68	258	445	614	1.577	1.779	682	1.835	2.224
3 «	18	152	379	390	2.029	2.518	408	2.181	2.897
4 «	—	14	157	67	319	748	67	333	905
Több «	—	—	97	—	—	402	—	—	499
Emelet megjelölés nélkül ...	—	18	17	—	10	25	—	28	42
Összesen	4.181	5.933	8.362	6.110	10.321	13.269	10.291	16.254	21.631

19. Az épületek megoszlása magasságuk szerint, a beltelek és kültelek megkülönböztetésével.

Magasság	1880	1900	1925	1880	1900	1925	1880	1900	1925
	Jobbpart			Balpart			Budapest		
Beltelek.									
Földszintes	3.086	2.935	2.974	3.236	2.126	1.531	6.322	5.061	4.505
1 emeletes	598	704	1.126	1.051	1.294	1.113	1.649	1.998	2.239
2 «	65	239	391	612	1.455	1.483	677	1.694	1.874
3 «	17	151	354	390	1.993	2.331	407	2.144	2.685
4 «	—	14	152	67	319	723	67	333	875
Több «	—	—	96	—	—	394	—	—	490
Emelet megjelölés nélkül ...	—	15	15	—	6	13	—	21	28
Összesen	3.766	4.058	5.108	5.356	7.193	7.588	9.122	11.251	12.696
Kültelek.									
Földszintes	336	1.551	2.666	692	2.557	4.385	1.028	4.108	7.051
1 emeletes	75	301	501	60	409	768	135	710	1.269
2 «	3	19	54	2	122	296	5	141	350
3 «	1	1	25	—	36	187	1	37	212
4 «	—	—	5	—	—	25	—	—	30
Több «	—	—	1	—	—	8	—	—	9
Emelet megjelölés nélkül ...	—	3	2	—	4	12	—	7	14
Összesen	415	1.875	3.254	754	3.128	5.681	1.169	5.003	8.935

A kérdés helyi tanulmányozása, az egyes kerületek bel- és kültekli részeinek külön vizsgálata sok érdekes, a fentieknél még jellemzőbb tüné-
ményre vetne világot, de ezeknek megbeszélése túlmessze térítene el munkánk
tulajdonképeni feladatától s ezért azt mellőznünk kell.

20. Az épületállomány szaporulata 1880-tól 1925-ig, magasság szerint, a jobb- és balpart, bel- és kültelek megkülönböztetésével.

Magasság	A beltelken			A kültelken			Összesen		
	Jobb- part	Bal- part	Összesen	Jobb- part	Bal- part	Összesen	Jobb- part	Bal- part	Összesen
Földszintes	-112	-1.705	-1.817	2.330	3.693	6.023	2.218	1.988	4.206
1 emeletes	528	62	590	426	708	1.134	954	770	1.724
2 «	326	871	1.197	51	294	345	377	1.165	1.542
3 «	337	1.941	2.278	24	187	211	361	2.128	2.489
4 «	152	656	808	5	25	30	157	681	838
Több «	96	394	490	1	8	9	97	402	499
Emelet megjelölés nélkül ...	15	13	28	2	12	14	17	25	42
Összesen	1.342	2.232	3.574	2.839	4.927	7.766	4.181	7.159	11.340

Az emeletsorok. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az épületek szá-
mának növekedése és magasság szerinti megoszlása a beépítés folyamatának
pusztán csak mennyiségi tüneteit adja, de nem engedi felismerni, hogy
a népesség lakásszükséglete mily fokban nyert ezzel kielégítést. Ehhez

az épületek befogadókéességének ismerete szükséges. Ha pusztán azt nézzük, hogy 1869-ben 9351 volt a házak száma, 1925-ben pedig 21.631, a gyarapodás, mely az eredeti épületek számának kétszeresét nem sokkal haladja meg, a majdnem megnégyszeresedett lakossággal szemben nem látszik túlnagynak; a gyarapodás jelentősége az épületszaporulat minőségében, az épületek magasságának figyelembe vételével nyer kifejezést. Ezt a nyers kifejezést azonban csak akkor értékesíthetjük tanulmányunk céljára, ha a különböző magasságú épületek jelentőségét érzékeltetjük, amit az *emelet-sorok* számának megállapításával érhetünk el. Világos, hogy egy ötemeletes ház — vízszintes méreteinek figyelmen kívül hagyása mellett is — átlag hatszor akkora lakosságot fogadhat be, mint egy földszintes ház s így ezzel szemben hatszoros súllyal esik latba. Az épületállomány valódi értékének és jelentőségének felismeréséhez tehát akkor jutunk közelebb, ha az emelet-sorok mennyiségét állapítjuk meg, — ami mellett természetesen még mindig fennmaradnak az épületek vízszintes méreteiben mutatkozó eltérések, melyek még jobban a magasabb házak felé billentik a mérleg serpenyőjét — amely eltéréseket azonban a statisztika nem igen bír figyelemmel kísérni.

21. Az épületek és az emeletsorok számának növekedése 1869-től 1925-ig.

É v	Épületek száma	Szaporulat		Az épületek emeletsorainak száma	Szaporulat		100 épületre jutott emeletsor	Az emeletsorok emelkedése az előző évhez képest
		az előző év-hez képest	viszonylag 1869=1000		az előző év-hez képest	viszonylag 1869=1000		
1869	9.351	—	1.000	12.427	—	1.000	132·9	—
1880	10.748	1.397	1.149	15.867	3.440	1.277	147·6	14·7
1890	13.066	2.318	1.397	20.175	4.308	1.624	154·4	6·8
1900	16.254	3.188	1.738	30.479	10.304	2.453	187·5	33·1
1906	16.829	575	1.799	32.573	2.094	2.623	193·5	6·0
1910	18.035	1.206	1.929	35.826	3.253	2.883	198·6	5·1
1920	20.020	1.985	2.141	41.866	6.040	3.369	209·1	10·5
1925	21.631	1.611	2.313	44.375	2.509	3.571	205·2	3·9
Összes szaporulat 1869-től 1925-ig	12.280	12.280	1.313	31.948	31.948	2.571	72·3	72·3

Ha mármost egymás mellé állítjuk egyrészt az épületek, másrészt az ezekben foglalt emeletsorok összegeit, úgy a 21. sz. táblázat átpillantása rögtön meggyőz arról, mennyivel hívebben tünteti fel a lakásállományban beállott változásokat az emeletsorok vizsgálata a házakénál. Az épületek száma jelenleg a kétszeresnél nem sokkal nagyobb arányban haladja meg az 1869. évi állományt, ezer akkori házra ugyanis most 2313 esik, az emeletsorok száma azonban azóta majdnem megnégyszeresedett, mert ezer akkori emeletsorra ma már 3571 jut. A két jelenség (házak és emeletsorok) alakulását mutató számsor világosan mutatja, hogy a házaknak aránylag mérsékelt

elszaporodása mellett az emeletsorok vonala mily rohamosan lendül felfelé. Az eleintén egymással meglehetősen párhuzamosan haladó vonalak 1890-től kezdve, mely esztendő a főváros nagyarányú fellendülésének kezdőéve, hirtelenül széjjelválnak s ez az eltávolodás, bár lassúbb ütemben és egyenletesen, továbbra is fokozódik egészen addig, míg megfigyelésünk utolsó évében az emeletsorok vonala a kiindulásul vett 1869. év magasságának negyedfélszeresét éri el, szemben a házállománynak csak két és egy-harmadszorosára való felszökkenésével. Nem szükséges ezek után hosszabban bizonyítgatni, hogy az emeletsorok mennyiségének számbavétele mennyivel hívebb képet ad az épületállományban beállott gyarapodásról, mint a háznak pusztá száma, mert amaz mintegy quantifikálva adja az épületeknek, mint a lakosság elhelyezésére hivatott létesítményeknek a magasépítkezés által megnövekedett valódi értékét és így jelentőségét sokkal jobban engedi felismerni.

Az épületek száma és az emeletsorok mennyisége között azonban, a fentebb említett szétágazás mellett is, van bizonyos összhang az időbeli hullámzás tekintetében. A keletkező épületek mivoltában, a mindjobban terjedő magasbaépítkezés dacára, van bizonyos stabilitás, mely abban nyer kifejezést, hogy a házak számának növekedésével az emeletsorok szaporodása arányosan lépést tart; az épületek nagyobb arányú gyarapodása magával hozza az emeletsorok aránylagosan fokozott növekedését és amidőn az épületek szaporulatában apadás áll be, a termelt emeletsorok mennyisége is csökken, amint ez a 21. sz. tábla adataiból határozottan kitűnik. Arra természetesen nincs eset, hogy az emeletsorok kisebb mértékben szaporodtak volna, mint a házak, ellenkezőleg, az épületeknek quantifikált értéke annál magasabb, minél jobban terjed a magasba való építkezés. 1869-ben, mikor a főváros épületeinek még több, mint háromnegyed része földszintes volt, tehát az épületállomány túlnyomó részében ház és emelet azonos fogalmak voltak, a ház quantifikált értéke csak kevéssel haladta meg a ház egységét. Abban az időben száz házban csak 132·9 emeletsor volt. Amint az építő-vállalkozás megindult, ez az arány emelkedett és 1890-ben már 154·4-re száll fel. Itt állott be az a nagy fellendülés, mely Budapest építkezésének és népgyarapodásának aranykorát nyitotta meg. Tíz év alatt a száz épületre eső emeletsorok száma 33·1-del nőtt meg (187·5-re) és ez az egy évtized ebben a tekintetben nagyobb eredményt produkált, mint akár a megelőző 21 év (21·5), akár a rákövetkező negyedszázad. Mert századunk folyamán ez az arányszám csak 21·6-del növekedett és 209·1 emeletsorral száz épületre érte el a fejlődés tetőpontját. Az utolsó évtizedben azután annyiban állt be a fejlődés eddigi irányától eltérő új tendencia, amennyiben a nagy számmal keletkezett, túlnyomóan földszintes épületek sokasága az emeletsorok számát az eddiginél kisebb mértékben növelte, minek folytán a quantifikált arányszám 205·2-re szállt alá. Más szóval, a házak átlagos magassága (száz épületre

számítva) ma 3·9-del kisebb, mint volt 1920-ban. Nem vélünk tévedni, midőn azon nézetünknek adunk kifejezést, hogy itt csak átmeneti tünettől van dolgunk, mely az 1925 óta megindult intenzív és igen nagy mértékben magasba törő építkezési tevékenység hatása alatt kétségkívül mielőbb vissza fogja fordítani a fejlődés menetét a régi irányba, amely fővárosunk épületállományának nagyvárosiasodására vezet.

Lakások és szobák. Soká időztünk ennél a kérdésnél, hogy rámutassunk arra az összefüggésre, mely az építkezési folyamat és különösen a magasba való terjeszkedés között egyfelől és a népesség felhalmozódása között másfelől fennáll. Rámutattunk arra, hogy az épületek számának gyarapodása ugyan értékes útbaigazítást ad a lakosság terjeszkedési hajlamának és irányainak felismerésére, de a népgyarapodás jelzőjéül, még kevésbé mértékéül, semmiképen sem fogadható el. Ha a város külső kialakulásával akarunk erre rámutatni, azt csakis az épületek értékének quantifikálásával, az emeletsorok mennyiségének megállapításával tehetjük, mely művelet az épület befogadóképességét annyszor veszi számba, ahány emeletsora van. De még ezen helyesbített eljárás mellett is megmarad az emeletek különböző nagyságának (gondoljunk csak egy kis családi házra és egy nagy bérkaszánya emeletsoraira, abban csak *egy* lakás, ebben talán 20 vagy több) zavaró hatása, melyet csak akkor küszöbölhetünk ki, ha a lakások (végső esetben a szobák) számára alapítjuk vizsgálódásainkat. Ezen az alapon, miként a 22. sz. táblából látható, lényegesen más eredményre jutunk, mint akár az épületek, akár az emeletsorok figyelembevételével. A lakástermelés menete sokkal gyorsabb, mint az emeletsorok növekedése. A vizsgálódásunk tárgyát képező két első évtized folyamán együttvéve több, mint ötvenezerral gyarapodott a lakásállomány és százhétezeret meghaladó szoba keletkezett. A múlt század utolsó évtizedében, mely 3188 házzal (és tízezernél több emeletsorral) növelte fővárosunk épületstockját, közel 80.000 lakást termelt az építő vállalkozás, akkora tömeget, minő sem a megelőző két évtizedben, sem a rákövetkező egész negyedszázadban nem keletkezett. Ezen évtized lakástermelése azonban egészen elüt a fővárosi építkezést jellemző folyamattól. Ebben az évtizedben Budapest lakásállománya majdnem kizárólag egyszobás lakásokkal gyarapodott; a két népszámlálás eredményeinek különbözete szerint ezen évtizedben a 78.167 egységnyi lakásszaporulat csak 81.224 szobával gyarapította a lakáslehetőségeket¹⁾, holott a szobák száma rendszerint kétszerese a lakásoknak, sőt az 1901—1910. éveknek — mennyiségileg ugyan lényegesen megcsappant — lakásszaporulatában egy lakásra átlag

¹⁾ A népszámlálások nyújtotta ezen eredményeket az építkezési statisztika is igazolja. A keletkezett lakások nagyságára vonatkozó adataink csak 1897 óta vannak; ezekből megállapíthatjuk, hogy az 1897—1900. években keletkezett 35.167 új lakás közül 18.709 volt egyszobás, ellenben 1901-től 1910-ig 30.027 új lakásból csak 11.012 volt egyszobás.

2-67 szoba jutott. Az 1910-et követő évtizedben az építkezés üteme látványosan jóval gyorsabb volt, mint a népességé, látszólag, mondjuk, mert a világháború kitöréséig lezajlott építési mozgalom tekintélyes eredménye (1976 új lakóház és 800 egyéb épület) fővárosunk épületállományának állandó gyarapodását jelenti, míg ezen évtized népmozgalmának mérlegét a világháború, a kivándorlás és az elmaradt születések tömege lényegesen megromtotta, úgyhogy az évtized végével egy megtizedelt lakossággal álltunk szemben. A huszas évek első felének építkezési mozgalma mennyiségileg elég jelentékeny volt, de minőségileg a leggyengébbek közé tartozott, mert az ötévi szaporulat 12.077 lakásban csak 14.891 szobát bírt termelni, az új építkezések tehát túlnyomóan kicsinyek voltak.

22. A lakások, szobák és a népesség számának növekedése 1869-től 1925-ig.¹⁾

É v	Lakások száma	Szaporulat		Szobák száma	Szaporulat		Népesség száma	Szaporulat	
		az előző év-hez képest	viszonylag 1869 = 1000		az előző év-hez képest	viszonylag 1869 = 1000		az előző év-hez képest	viszonylag 1869 = 1000
1869	52.583	—	1.000	90.693	—	1.000	280.349	—	1.000
1880	77.480	24.897	1.474	143.354	52.661	1.581	370.767	90.418	1.323
1890	104.047	26.567	1.979	197.792	54.438	2.181	506.384	135.617	1.806
1900	182.214	78.167	3.465	279.016	81.224	3.076	733.358	226.974	2.616
1906	189.242	7.028	3.599	290.206	11.190	3.200	791.748	58.390	2.824
1910	201.843	12.601	3.839	331.373	41.167	3.653	880.371	88.623	3.140
1920	240.640	38.797	4.577	400.261	68.888	4.413	928.996	48.625	3.314
1925	252.717	12.077	4.806	415.152	14.891	4.577	960.995	31.999	3.428
Összes szaporulat .	200.134	200.134	3.806	324.459	324.459	3.577	680.646	680.646	2.428

Ha mármost a lakások és szobák számának 1869-től 1925-ig észlelt szaporulatát összevetjük a házak és emeletsorok gyarapodásával, úgy azt látjuk, hogy amaz sokkal nagyobb arányú az utóbbiaknál. A 23. sz. tábla, mely az 1869. évi állapothoz (azt 1000-nek véve) viszonyítja az azóta bekövetkezett gyarapodást, azt tanúsítja, hogy míg az épületállomány — mint már említettük — kétszeresénél nem sokkal nagyobb mértékben (2313-ig) nőtt meg, addig az emeletsorok quantifikáló számítása majdnem négyszeres növekedésről (3571) tanuskodik. De még sokkal nagyobb arányú volt a lakások és szobák szaporulata, mely a lakások számát majdnem ötszörösére (4806), a szobákét ötödfélszeresére (4577) duzzasztotta fel oly magas arányra, mely tetemesen meghaladja a népesség növekvésének arányát.

¹⁾ A lakások száma 1869-re vonatkozólag az országos népszámlálási munkából vétetett (Pest 36.763, Buda 12.183), Óbuda lakásainak számát Buda arányában állapítottam meg. A népszámok a tényleges lakosságra vonatkoznak, 1906-tól kezdve a katonasággal együtt.

23. Az épületek, emeletsorok, lakások, szobák és a népesség szaporulatának aránya az 1869-i állapothoz viszonyítva. (1869 = 1000).

É v	Épületek	Emelet-sorok	Lakások	Szobák	Népesség
1869	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
1880	1.149	1.277	1.474	1.581	1.323
1890	1.397	1.624	1.979	2.181	1.806
1900	1.738	2.453	3.465	3.076	2.616
1906	1.799	2.623	3.590	3.200	2.824
1910	1.929	2.883	3.839	3.653	3.140
1920	2.141	3.369	4.577	4.413	3.314
1925	2.313	3.571	4.806	4.577	3.428
Összes szaporulat	1.313	2.571	3.806	3.577	2.428

Említett 23. sz. táblánkban az előbb említett adatok mellé állítottuk a népesség növekedését feltüntető arányszámokat is, melyek azt a meglepő tényt állapítják meg, hogy az utóbbi nem felel meg — mint hihetnők — a lakások vagy szobák gyarapodási arányának, hanem annál jóval alacsonyabb. Az 1869. évi népességet ezernek véve, 1925-ig a népességnek 3428-ra való szaporodását szemlélhetjük. A népesség szaporodásának menete — csodálatos módon — az emeletsorokéhoz áll legközelebb, azzal majdnem teljesen párhuzamosan és egy vonalon halad. Abból a tényből, hogy a lakások és szobák termelése jóval nagyobb volt, mint a népesség gyarapodása, felületes szemlélet mellett arra lehetne következtetni, hogy az építkezés terén túlprodukcióval állunk szemben. Ez nincs így. Egyes rövid átmeneti időkön kívül, midőn — mint 1899 és 1902 között — a lakúresedési statisztika adatai szerint tényleges lakástúltermelésről lehetett szó — s ez az az idő, melyben lakásfeleslegről soha sem lehetett szó, — ellenkezőleg! Ha mégis gyorsabb ütemben keletkeztek lakások, mint ahogyan a lakosság megnövekedett, ezzel a lakástermelés, pótolva a múlt idők mulasztásait, a népesség nagy részét megfelelőbb és kevésbé zsúfolt lakásokhoz juttatta. Népszámlálási munkáinkból tudjuk¹⁾, hogy száz lakás állott

1880-ban	175 szobából és lakott benne	499 egyén
1890-ben	180 « « « «	497 «
1900-ban	190 « « « «	482 «

E szerint a szobánkinti átlagos lakottság 2·85-ről előbb 2·76-ra, majd 2·54-re szállt alá, amely apadás az említett eltérést nagyrésztben kimagyarázza. E mellett csak alárendelt szerepet visz — de szintén számba jön — az a körülmény, hogy a lakások és szobák tekintélyes részét a mindjobban terjedő üzleti és hivatali szükségletek foglalják le, amelyek a népesség gyarapodásának arányával nincsenek közvetlen függőségben.

¹⁾ Kőrösi és Thirring: Budapest fővárosa az 1901-ik évben. I. kötet, 69. lap.

A lakosság elhelyezkedése emeletenkint és a házak magassági kategóriái szerint. Előadásunk folyamán igyekeztünk kimutatni a magasba való terjeszkedésnek a népesség szaporodásából eredő szükségességét, vessünk most még egy pillantást arra, hogy az épületállománynak különböző emeleteken fekvő lakásai a népességnek mekkora hányadát foglalják magukba. Ennek megállapítása fogja ugyanis kideríteni a magasba való építkezésnek a népesség elhelyezése körüli jelentőségét. Adataink 1880-nál nem mennek messzebb vissza. Abban az esztendőben a lakásoknak több, mint háromötödrésze feküdt a földszinten, egy gyenge ötöde az I. emeleten és csak 12 százaléka magasabb emeleteken. A lefolyt 45 év alatt, a magasba való építkezés folyamánként, a földszintes lakások az összes lakások felén alulra csökkentek, az I. emeleti lakások régi aránya kevéssel emelkedett, de a felsőbb emeletek lakásainak aránya megközelíti a 29 százalékot. Még nagyobbak az eltérések a lakosságnak emelet szerinti megoszlásában. A 24. számú táblából látjuk, hogy 1880-ban a lakosságnak még 59 százaléka foglalt el földszinti lakásokat, ez az arány azóta két ötödre (41·9%) szállt alá. Az első emelet lakóinak aránya meglehetősen stabil maradt (19·2—22·2%), de már a magasabb emeletek lakóinak aránya, emeletenkint fokozódó mérvben, erősen megnőtt; így a II. emeleten 8·4% helyett 16·1 él, a III. emeletnek 4·0 százaléknyi népessége 11·2-re dagadt meg, a negyedik emeleté 0·6-ról 3·2-re duzzadt s a még magasabb emeletű lakásokban a régi 0·1 százalékos arány 4·4-re szökött fel.

24. A lakások és a lakosság százalékos eloszlása emeletek szerint, 1880., 1900., és 1925. években.¹⁾

E m e l e t	Lakások			Lakosság		
	1880	1900	1925	1880	1900	1925
Pincében	7·6	1·3	2·8	8·7	1·2	1·0
Földszint	61·7	48·3	47·6	59·0	46·1	41·9
I. emeleten	18·4	24·2	20·9	19·2	24·9	22·2
II. „	7·8	15·8	14·7	8·4	16·6	16·1
III. „	3·7	9·4	10·1	4·0	10·0	11·2
IV. „	0·6	1·0	2·4	0·6	1·1	3·2
Magasabb emeleten	0·2	0·0	1·5	0·1	0·1	4·4

A felsorolt arányszámoknál határozottabban világítják meg a magas épületeknek a népesség elhelyezése körül való szerepét maguk a népesség abszolút tömegeire vonatkozó számok, amelyeket a 25. számú tábla foglal össze. Ezekből azt látjuk, hogy a pincelakások számának erős csökkenése mellett a földszint lakóinak száma majdnem megkétszereződött, az I. emelet lakóié megháromszorozódott, a II. emeleten ma ötször annyi ember él, mint 1880-ban, a III. emeleten több, mint hétszer annyi, a IV-en tizennégyszer annyi, a magasabb emeleteken pedig közel százszoros a lakosság szaporulata.

¹⁾ A százalékok kiszámításánál az emelet szerint be nem osztható lakásokat és lakosságot figyelmen kívül hagytuk.

25. A lakások, szobák és a lakosság megoszlása emeletek szerint.

Emelet	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925
a) Lakások száma.							
Pincében	5.778	5.296	4.948	5.607	2.478	5.638	5.971
Földszinten	47.345	62.201	95.082	96.687	84.626	117.187	120.095
I. emeleten	14.421	21.384	39.298	40.555	42.271	46.956	52.839
II. «	6.068	9.627	25.203	26.797	29.428	35.277	37.198
III. «	2.888	4.545	15.295	16.935	19.844	24.884	25.576
IV. «	497	562	1.726	2.259	3.470	6.776	7.346
V. «	—	105	20	91	245	1.951	2.280
Több emeleten	—	—	—	149	228	959	256
Padláson	126	—	77	162	118	153	717
Be nem osztható	357	327	565	—	19.135	859	439
Összesen	77.480	104.047	182.214	189.242	201.843	240.640	252.717
b) Szobák száma. ¹⁾							
Pincében	5.565	5.336	2.018	.	.	.	.
Földszinten	58.467	80.292	97.846	.	.	.	.
I. emeleten	30.098	45.459	69.837	.	.	.	.
II. «	15.694	24.895	48.795	.	.	.	.
III. «	7.278	12.195	31.143	.	.	.	.
IV. «	1.026	1.482	4.066	.	.	.	.
V. «	—	—	53	.	.	.	.
Több emeleten	—	—	—	.	.	.	.
Padláson	114	²⁾ 112	42	.	.	.	.
Be nem osztható	357	—	372	.	.	.	.
Összesen	118.599	169.771	254.172	.	.	.	.
c) Lakók száma.							
Pincében	31.637	26.143	8.777	8.083	9.944	8.283	9.774
Földszinten	214.372	277.804	330.598	360.775	380.244	378.133	401.629
I. emeleten	69.563	105.593	178.469	192.966	187.500	208.169	213.060
II. «	30.506	49.603	118.883	133.163	143.902	150.639	154.001
III. «	14.435	23.254	71.881	84.485	98.727	107.555	107.535
IV. «	2.165	2.811	8.097	10.814	16.342	29.371	30.538
V. «	—	—	130	168	763	6.852	8.313
Több emeleten	—	—	—	—	1.722 ³⁾	37.225 ³⁾	34.412
Padláson	453	1.463	846	128	380	355	415
Be nem osztható	1.356	—	—	1.166	40.847	2.414	1.318
Összesen	364.487	486.671	717.681	791.748	880.371	928.996	960.995

De ez az összehasonlítás nem adja a lakosság emeleti elhelyezésében az építkezések folytán beállott változás helyes mértékét, mert példának okáért a földszinti lakosság nemcsak a földszintes házakban található, hanem valamennyi magasabb épület földszintjén is és épen úgy minden magasabb házban feltalálhatók az alsóbb emeletek lakói is, melyeknek ott történt elhelyezkedése tehát nem az illető emelet magasságának megfelelő házak építésének következménye. Hogy maga a magasba építkezés miként befolyásolta a lakosságnak emeletek szerinti elhelyezkedését, azt helyesebben ítélnéljük meg, ha megvizsgáljuk, minő volna a 961.000-re felszaporodott lakosságnak emeleti elhelyezkedése, ha az 1880 óta eszközölt építkezések nem változ-

¹⁾ 1880-ban a rendes lakott lakások 1890-ben és 1900-ban az összes lakott lakások szobái mutattattak ki. 1906-tól kezdve a szobák emeletek szerint való megoszlására vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre. — ²⁾ Padláson és V. emeleten. — ³⁾ A több emeleten fekvő intézetek népessége nem emeletek szerint részletezve, hanem több emeleten lakóként mutattatott ki.

tatták volna meg a lakosság akkori elhelyezkedésének arányát, azaz hogyan oszolnék meg Budapest mai lakossága emeletek szerint, ha az épületek állományában a magassági arány meg nem változott volna. (Ennél az összehasonlításnál csak azzal a korrekcióval élünk, hogy a pincelakosságot nem számítjuk át az 1880. évi arányban, mert a pincelakások betiltása folytán a lakosságnak ez a kategóriája majdnem kiveszett. Elfogadva tehát az 1925. évi pincelakosság tényleges létszámát, azt a szaporulatot, melyet számításunkban itt el kellett hanyagolnunk, arányosan megosztottuk a többi emeletek lakossága között.) Ezen számításunk szerint, melynek adatait a 26. számú táblában közöljük, a lakosságnak felfelé való elhelyezkedése az I. emeleten csekély többletet eredményezett, a magasabb emeletek felé azonban már erősen tódult a lakosság, így már a II. és III. emeleten egyenként 66—66 ezerrel nagyobb néptömeg találtatott, mint amennyire az épületviszonyok változatlansága mellett számítani lehetett volna s ugyanakkora lélekszám foglalta el a IV. és magasabb emeleteket is, amelyek 45 évvel ezelőtt alig harmadfélézernél több embernek adtak otthont. Hogyha az egyes emeletek népszaporulatának azt a részét, mely az 1880. évi emeletmegoszlás alapján 1925-re számított lélekszámon *felül* mutatkozik, a magasba való építkezés eredményezte többletnek tekintjük, akkor a 26. számú tábla tanúsága szerint ez a második emeletről kezdve rohamosan fokozódó arányban teszi az összes szaporulatnak mind nagyobb részét. A II. emeleti lakosság szaporulatának még csak fele írható a magasba való terjeszkedés számlájára; a III. emeleten az arány már 70%, a IV. emeleten 85% a magasabb emeletek népességének pedig már majdnem teljes összege ered innen.

26. A magasba való építkezés befolyása a lakosságnak emeletek szerint való megoszlására.

E m e l e t	Lakosság száma		Szaporulat 1880—1925		Lakosság, kiszámítva az 1880. évi megoszlás szerint	A magasba való építkezés eredménytöbblet	
	1880	1925	absz.	%		absz.	%
Pincében	31.637	9.774	—21.863	—69·1	9.774	—	—
Földszint	214.372	401.629	187.257	87·4	614.700	—	—
I. emeleten	69.563	213.060	143.497	206·3	200.039	13.021	9·1
II. «	30.506	154.001	123.495	404·8	87.517	66.484	53·8
III. «	14.435	107.535	93.100	644·9	41.669	65.866	70·7
IV. «	2.165	30.538	28.373	1.310·8	6.253	24.285	85·6
Magasabb emeleten	453	43.140	42.687	9.423·2	1.043	42.097	98·6
Egyebütt	1.356	1.318	—38	—2·8	—	—	—
Összesen	364.487	960.995	596.508	163·7	960.995	—	—

Még egy másik eljárással is rávilágíthatunk arra a szerepre, mely a magasabb épületeknek a népesség elhelyezése körül jutott. Szemügyre vehetjük ugyanis, hogy a népesség hogyan oszlik meg a házaknak különböző magassági kategóriáiban, más szóval, hogy a népesség mekkora része lakik földszintes házakban, mekkora egyemeletes, mekkora kétemeletes házakban

és így tovább. Világos, hogy ez a szempont, melyet a 27. számú tábla domborít ki, egészen más oldalról világítja meg a kérdést, mint az előbb tárgyalt, mert míg amaz azt kutatta, hogy a népesség hogyan oszlik meg az egyes emeletek között, addig most azt vizsgáljuk, hogy a különböző magasságú házakban minő ez a megoszlás. A kérdés ily szempontból való megvizsgálásának ugyan inkább építészeti, mint népességi jelentősége van, de nem tagadható hogy ez a szempont a magas házak befogadóképességét és egyúttal a nagyvárosi jellegű házak szerepét is élesen megvilágítja. Ilyenmő adataink csak 1910 óta vannak. Ezekből kiderül, hogy a lakosságnak mintegy ötödrésze (jelenleg kerek kétszázezer ember) él földszintes házakban s ha azt látjuk, hogy ezeknek száma az utolsó tizenöt év alatt 25 ezerrel emelkedő tendenciát mutat, ez a földszintes házak építésének az újabb időben észlelhető nagyon jelentékeny szaporodására vezethető vissza. A lakosságnak kisebb hányada, mintegy $\frac{1}{7}$ -ed része lakik egyemeletes házakban, ez a hányad alig mutat változást az előző évekhez képest s ma 135.000 főt tesz. A kétemeletes házak népessége, mely 1910-ben még teljesen ugyanannyi volt, mint a földszintes házaké, csökkenő irányzatot mutat s ma 160.000-en alig emelkedik túl; a háromemeletes házak lakossága, az összes népességnek harmadrésze, kerek háromszázezer, stabilisnak mondható. Ellenben tetemesen gyarapodott a négy és több emeletes házakban élő lakosság, mely 15 év alatt megkétszereződött és ma az össznépességnek immár jó hatodrészt teszi a százhetven-ezerhez közel járó lélekszámmal. A 27. számú tábla a népesség házkategóriák szerinti megoszlásának abszolút számait, a 28. számú tábla ennek százhoz viszonyított arányszámait adja. Kiegészíthetjük ezt a vizsgálódásunkat még azokkal az adatokkal, melyek a házak különböző magassági kategóriáinak átlagos lélekszámát tüntetik fel s így a magassági kategóriák tulajdonképeni népességi súlyát engedik felismerni. Ezekből az adatokból, melyeket a 29. számú tábla közöl, megtudjuk, hogy egy földszintes házban átlag 17—18 lélek él, egy egyemeletes házban 38—40, a kétemeletesben jelenleg 72, a háromemeletesben 103 s a négyemeletesben 116. Az emelkedés, mint látható, nem egyenletes, különösen nagy az ugrás az egyemeletes háztól a kétemeletesre és innen a háromemeletesre. Ez nyilván arra mutat, hogy a magasabb házakban a lakosság aránylag sűrűbb, mint az alacsonyabbakban, e kérdés tüzetesebb vizsgálata azonban már tanulmányunk keretén kívül esik.

27. A lakosság megoszlása a házak magassági kategóriái szerint.

É v	Földszintes	1	2	3	4—	Be nem oszt- ható	Összesen
		emeletes					
		házak lakóinak száma					
1910	175.373	133.941	175.058	303.853	83.729	8.417	880.371
1920	172.570	129.870	164.547	291.094	169.130	1.785	928.996
1925	200.956	134.805	160.865	299.786	162.762	790	959.964

28. A lakosság százalékos megoszlása a házak magassági kategóriái szerint.

É v	Föld- szintes	1	2	3	4—	Be nem osztható	Összesen
		e m e l e t e s					
		h á z a k b a n l a k i k					
1910	19·9	15·2	19·9	34·5	9·5	1·0	100·0
1920	18·6	14·0	17·7	31·3	18·2	0·2	100·0
1925	20·9	14·0	16·8	31·2	17·0	0·1	100·0

29. A házak átlagos lélekszáma magassági kategóriák szerint.¹⁾

É v	Földszintes	1	2	3	4—	Átlag
		e m e l e t e s				
		h á z a k b a n				
1910	18·2	44·8	87·2	114·5	116·4	48·8
1920	16·6	40·0	77·2	103·1	123·7	46·6
1925	17·4	38·4	72·3	103·5	115·9	44·4

3. A népesség elemei.

Mielőtt tanulmányunkban tovább haladnánk, szólnunk kell a népesség, helyesebben a *népszám elemeiről*. Tudnunk kell, miből tevődik össze az a néptömeg, melyet a népszámlálás számba vesz és melyre mi is kiterjesztjük vizsgálódásunkat. Felületes szemlélet mellett azt lehetne hinni, abban a tekintetben, hogy a népszámlálásnak milyen néptömeget kell felölelnie, kétség sem lehet. A valóságban azonban másként áll a dolog. A népesség, különösen a nagyvárosé és így Budapestté is, állandó hullámozásban van. Az a kép, melyet a népszámlálás nyújt a népességről, nem egyéb, mint pillanatnyi felvétel, mely a statisztikus lemezére rögzíti a lakosság képét abban a pillanatban, midőn a számlológép lencséje azt lekapja. Ez a felvétel kiterjed tehát mindazokra az egyénekre, kik a gép »elsütésének« pillanatában *tényleg* itt vannak, tekintet nélkül arra, hogy miért és mióta vannak itt. Ezeknek tömege a *tényleges népesség*, amely tehát magában foglal (nagyvárosokban nagy számmal) olyanokat is, kik nem tartoznak a város állandó, rendes lakosságához, hanem csak átmenetileg tartózkodnak itt. Viszont ebből a néptömegből hiányoznak mindazok, a város rendes lakosságához tartozó egyének, kik a népszámlálás időpontjában bármely okból, akárcsak ideiglenesen távol vannak.

A népszámlálások alapjául rendszerint a *tényleges népesség* szolgál és a nemzetközi statisztikai kongresszusok is ennek felvételét írják elő, egyrészt mivel ez a legkönnyebben írható össze, másrészt mivel ezen az alapon

¹⁾ Lásd : Stat. Évkönyv, XI. évf. 16. lap ; XIII. évf. 10. lap ; XIV. évf. 12. lap.

elkerülhetők a kettős összeírások és az esetleges kihagyások, mely esetek gyakoriak akkor, amidőn az összeírás alapjául más elvet fogadnak el. A magyar népszámlálások is a tényleges népesség alapján hajtottak végre, Budapesten azonban már régen felmerült annak a szüksége, hogy a tényleges népességen kívül a *rendes lakosság* is állapíttassék meg és a népszámlálás feldolgozása erre terjesztessék ki, ne a sok idegen elemet magában foglaló tényleges népességre.

Mi a *rendes lakosság*? A kérdésre a felelet nem könnyű, mert ha azokat értjük alatta, akik *rendesen* itt laknak, menten felmerül a kérdés: ki az, aki *rendesen* itt lakik? Mennyi időhöz, minő más körülményekhez van ez a fogalom kötve, hol kezdődik a rendes ittlakás és hol végződik? Az a vidéki cseléd, aki huzamosan Budapesten szolgál, az a vidéki tanuló, ki itt jár iskolába s emiatt itt lakik, az a katona, ki egyévi szolgálatra ide vonul be, az a tisztviselő, kit ide neveztek ki, vagy az az idegen színész, ki ide van szerződ-tetve: Budapest *rendes* lakosságához tartozik-e, avagy nem? A felelet rá nagyon nehéz és határozott szabályokat felállítani alig lehet. *Kőrösi* már 1880-ban akként írta körül a rendes lakosságot (Wohnbevölkerung, Population de demeure), hogy alatta mindazon személyek értendők, »kik valamely helynek közönségesen ott található, rendes népességét képezni szokták. Ezen népesség megállapításánál e szerint mindazokat is számításba kell venni, kik a számlálás idejében történetesen és csak ideiglenesen távol voltak, de máskülönben rendszerint az illető városban tartózkodnak, ellenben figyelmen kívül kell hagyni mindazokat, kik akkor csak véletlenségből voltak jelen.«¹⁾ *Kőrösi* azonban maga kénytelen bevallani, hogy a »rendes« tartózkodás és az »ideiglenes« távollét fogalmának bizonytalansága és ingadozó volta önként is oda vezet, hogy az állandó vagy rendes lakosság fogalmának a tényleges népességénél okvetlenül nyújthatóbbnak kell lennie, mert a szerint, amint szigorúbban vagy enyhébben állapítjuk meg a »rendes« tartózkodás és az »ideiglenes« vagy »rendkívüli« távollét fogalmát, kisebb vagy nagyobb lesz a rendes lakosság. A határ megvonása, mely a »rendes« lakót az ideiglenestől elválasztja, nagyon nehéz, ily határ meghúzásánál mindig többé-kevésbé önkényesen kell eljárni. *Kőrösi* a legalább is két órára terjedő jelenlétet fogadta el a rendes tartózkodás kritériumául s ehhez alkalmazkodott a fővárosi statisztikai hivatal a későbbi népszámlálások alkalmával is. E szerint a rendes lakossághoz számítatott mindenki, aki két hónapnál régebben lakott itt és aki két hónapnál rövidebb idő óta volt távol, »beleszámítva természetesen a helyben született gyermekeket is, habár két hónapnál ifjabbak volnának is.«

Könnyen belátható, hogy ez a kényszerszülte önkényes eljárás sok esetben nem fedte a való életet; hiszen könnyen lehetséges, sőt valószínű is,

¹⁾ *Kőrösi József*: Budapest fővárosa az 1881-ik évben, Budapest, 1881. II. kötet, 3. lap.

hogy azok, akik a népszámlálás időpontjában még nem laktak itt két hónap óta, állandó letelepedés céljából jöttek ide, viszont az is lehetséges, hogy akik ekkor még két hónapnál rövidebb ideig voltak távol, soha többet Budapestre vissza nem tértek, vagy hogy olyanok, kik két hónapon túl voltak már távol, jogtalanul hagyattak ki, mert hosszabb távollét után is visszatértek. Amíg tehát az első és harmadik esetben kimaradtak olyanok, kiket joggal a rendes lakossághoz kellett volna számítani, a második esetben belefoglaltattak olyanok, kik egyáltalában nem tartoztak bele. Ezen azonban segíteni nem lehetett, s miután a »rendes« tartózkodás teljesen bizonytalan — sok esetben pusztán az illető egyén szándékától függő, tehát statisztikailag meg nem állapítható — a határ önkényes meghúzását elkerülni nem lehetett. Hogy mennyire önkényes ez az eljárás, mutathatja a következő példa: Ha a népszámlálás nem december 31-én, hanem példának okáért szeptember 30-án hajtatnék végre, akkor a Budapesten tanuló sok ezer idegen gyermeket, kik itt laknak, mint »ideiglenesen jelenlevőt« ki kellett volna hagyni, mivel még két hónapnál rövidebb ideig tartózkodnak itt, holott a december 31-i felvétel állandóan itt tartózkodókként a rendes lakossághoz számítja. Íme ily formális ok mennyire megmászhatja a népesség képét!

A népszámlálásoknak még egy másik hiányával is kell foglalkoznunk. Első népszámlálásaink csakis a *polgári népességet* ölelték fel s egész feldolgozásuk ezekre szorítottatott, míg a *katonai népesség* egész külön vétetett fel és létszámán kívül más részletek róla nem mutattattak ki. Népszámlálásainknak ez a sajnálatos hiánya érzékenyen csorbitja a feldolgozás értékét. A katonaság oly alkotó része a nemzetnek, melyet a feldolgozásból kirekeszteni semmi esetre sem lett volna szabad; a kihagyással a népességnek korstatisztikája érezhető csorbát szenvedett, amely különösen a nagyobb helyőrségekkel bíró városokban éreztetette volna zavaró hatását. Tény ugyan, hogy a katonaság sok esetben nem azon városok népességének teszi alkotó részét, amelyben szolgálatot teljesít és ahol összeiratott, de ha demográfiaiilag idegen is valamely város népességére nézve, gazdaságilag mégis oda tartozik, sőt nagy szerepet játszik, kihagyása tehát semmi esetre sem volt indokolható. Budapest népszámlálási munkái is állandóan a polgári népességre vonatkoztak s a pusztá létszámon túl semmit nem hoztak az itt számra nézve igen jelentékeny katonaságról. Ez a sajnálatos körülmény indított engem arra, hogy az 1906. évi népszámlálás alkalmával a katonai népességet is a polgárral teljesen azonos módon vétessem és dolgoztassam fel és miután 1910-től kezdve az országos népszámlálások is ugyanígy jártak el, azóta a katonaság a népességben megszűnt quasi idegen elemnek lenni és a foglalkozási statisztikában külön foglalkozási ágként szerepel.

Szólanunk kell még a népesség egyes elemeinek *jelentőségéről*. A 30. számú táblából látható, hogy akár a tényleges, akár a rendes lakosság alap-

jára helyezkedünk, az a hullámzó néptömeg, mely az ideiglenesen jelenlevők-ből és ideiglenesen távollevőkből kialakul, számára nézve aránylag nem túl nagy, de természetes, hogy a népesség szaporulatával ezeknek száma is megnövekedett. Így látjuk, hogy az ideiglenesen jelenlevőknek száma, mely 1880-ban 6543 volt, húsz év alatt a háromszorosára (18.866) szökkent fel, szaporulatának legnagyobb része a múlt század utolsó évtizedére esik, mely azt majdnem megkétszerezte. Más volt az ideiglenesen távollevők mozgalma. Ezeknek száma 1880-tól 1890-ig emelkedett nagy mértékben (1674-ről 4159-re), azóta azonban csak kevéssel nőtt meg (5440-re). Nyilvánvaló, hogy a kilencvenes évek, melyek — mint már fentebb említettük — Budapest népgyarapodásának virágkorát jelentik, a székesfőváros felé irányuló beözönléssel nagy számmal csődítettek ide oly elemeket, melyeknek végleges letelepedése még nem következett be. Ezzel a nagymérvű beözönléssel a budapesti lakosság kiszivárgása (ideiglenes távollét formájában) nem tartott lépést, ami érthető, hiszen Budapest vonzóereje mindig nagyobb mértékben érvényesült, mint azon okok, melyek a főváros lakosságát elköltözésre indították.

30. A népesség elemei 1880-tól 1925-ig.

É v	Polgári népesség		Katonai népesség	Ideiglenesen		Huzamosan		Összes tényleges népesség	Összes rendes lakosság
	tényleges	rendes		jelenlevők	távollevők	távollevők	jelenlevők		
1880	360.551	355.682	10.216	6.543	1.674	1.527	354.008	370.767	365.898
1890	492.237	486.671	14.147	9.725	4.159	465	482.512	506.384	500.818
1900	716.874	703.448	16.484	18.866	5.440	2.273	698.008	733.358	719.932
1906	774.564	.	17.184	.	.	.	.	791.748	.
1910	863.735	.	16.636	.	.	.	.	880.371	.
1920	912.150	.	16.846	.	.	.	.	928.996	.
1925	954.771	.	6.224	.	.	.	.	960.995	.

A rendes és tényleges népesség közti számbeli eltérés nem nagy, a tényleges népesség, mely — épen az imént említett okoknál fogva — mindig nagyobb, mint a rendes lakosság száma, 1880-ban 4869 fővel, 1890-ben 5566 fővel, 1900-ban pedig 13.426 lélekkel haladta meg a rendes lakosságot. A kétféle néptömeg azonban — összetételét tekintve — nemcsak ezen számok erejéig különbözik egymástól. Az eltérés jóval nagyobb. A kétféle népesség számának eltérését ugyanis két különböző népelem okozza. A rendes népességben benne foglaltatik az ideiglenesen távollevők tömege, mely a tényleges népességnek nem alkotó része, viszont a tényleges népességhez számítanak a csak ideiglenesen jelenlevő egyének, kik azonban a rendes lakossághoz nem tartoznak. E két elem összege tehát az a mennyiség, mely a rendes lakosságot a ténylegestől megkülönbözteti. Ez az összeg 1880-ban 8217, 1890-ben 13.884, 1900-ban pedig már 24.306 volt, vagyis az össznépességnek

2·2, illetve 2·7 és 3·3 százaléka. A népességnek ez a hányada — ha általánosságban nem is jelentékeny — mégsem kicsinylendő le. Huszonnégyezer főnyi népesség elég jelentékeny ahhoz, hogy a népesség képét érezhetően módosítsa. Ez a módosítás jelentékennyé válik azáltal, hogy ez a néptömeg nem oszlik meg egyenletesen a népesség minden rétegére, hanem egyes korcsoportokban, foglalkozási ágakban vagy topografiai körzetekben tömörül. Míg az ideiglenesen jelenlevők között mindig több a nő, mint a férfi, addig a távollevőknél ellenkezőleg nagy többségben vannak a férfiak. Még nagyobbak az eltérések a korviszonyok tekintetében. Azok a hullámzó rétegek, melyek az itt tárgyalt két népességi elemet alkotják, néhány magasabb korosztályból kerülnek ki s így azoknak képe érezhetően módosul a szerint, amint e néprétegek a népességben bennfoglaltatnak avagy nem. Ugyanez áll bizonyos foglalkozási ágakról is, melyekben különösen tömörülnek az ideiglenesen jelenlevők, mint cselédek, nap-szamosok, munkások stb.

Az ideiglenes néptömegek származása érdekesen világítja meg annak a beszivárgási folyamatnak strukturáját, mely az ország minden részéből Budapest felé irányul. Ez azonban már a bevándorlás fejezetébe tartozik.

Láthattuk az elmondottakból, hogy a népesség elemeinek vizsgálata nem nélkülözhető, mert az eltérések, melyek a rendes és a tényleges népesség között fennállanak, elég jelentékenyek. Ezek az eltérések természetesen befolyásolják a mi tanulmányunk eredményeit is, mert azzal a kellemetlen ténnyel állunk szemben, hogy a népesség fejlődésének vizsgálódásában a régebbi időszak *rendes polgári* népességére vonatkozó statisztikai adatokat kell összehasonlítani az újabb idők *tényleges össznépességével*, mely a katonai népességet is magában foglalja. Ily eltérő alapról nyert adatokat, szorosan véve, nem volna szabad összehasonlítani, mert azok nem azonosak. Mi mégis kénytelenek vagyunk az összehasonlítást megtenni, mert másképp nem tudnók a fejlődés tanulmányozását visszavinni az 1880., illetve 1869. évig. Az összehasonlításban ránk kényszerített hibát csak annyiban eliminálhatjuk részben, hogy az 1900. évre vonatkozó adatok közül, melyek a főbb szempontokra vonatkozólag úgy a rendes polgári, mint a tényleges össznépességről rendelkezésre állanak, az 1890—1910. évi gyarapodás kiszámításánál a rendes polgári népességet, az 1900—1910. évi gyarapodás kiszámításánál ellenben a tényleges össznépességadatait vesszük számításunk alapjául. Ez által elérjük azt, hogy a két évtized népgyarapodását helyes alapon állapítjuk meg, de nem bírjuk kiküszöbölni azt a hibát, hogy amidőn az egész 55 évi időszak népgyarapodását vizsgálva, az egyes demográfiai szempontok adataira térünk át, az 1900. évben a polgári rendes lakosságról a tényleges össznépességre való átmenet folytán a népszámban szaporulatként kell oly 30.000 lélekre rugó néptömeget szerepeltetnünk, mely pusztán csak a más felvételi

alapra való helyezkedésből eredő látszólagos többlet, de semmiképen sem valóságos szaporulat.¹⁾

31. A népesség hullámzó rétegeinek nemi megoszlása 1880-tól 1900-ig.

É v	Ideiglenesen jelenlevő		Ideiglenesen távollevő		Együtt		Huzamosan távollevő	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1880	3.207	3.336	1.290	384	4.497	3.720	1.090	437
1890	4.587	5.138	2.916	1.243	7.503	6.381	349	116
1900	8.140	10.726	3.590	1.850	11.730	12.576	1.472	801

4. A népesség számának gyarapodása időbeli alakulásában.

A népesség fejlődése 1850-től 1925-ig. Budapest népességének gyarapodása immár oly sokszor képezte megbeszélés tárgyát a hivatalos statisztikai közleményekben és magánmunkákban, hogy méltán felmerülhet a kérdés, szükséges-e vele itt újból foglalkozni? A székesfőváros népszámlálási munkái ismételve tárgyalták e kérdést²⁾, »A negyvenéves Budapest« című munkában dr. Pikler Gyula³⁾ foglalkozott vele gazdag összehasonlító anyag felhasználásával, »Budapest félszázados fejlődése«⁴⁾ című munkámban magam is adtam róla rövid áttekintést, legújabbban pedig Laky Dezső⁵⁾ fővárosunknak 1900-tól 1920-ig való fejlődését vizsgálta mélyjáratú munkájában, új szempontokat véve bele tanulmányába, különösen a fejlődés gazdasági rúgóinak vizsgálatával. Mindezekből a közleményekből világosan felénk szól az a sokszor megírt, grafikus ábrázolásokban is ismételve kidomborított és így a köztudatba is átment az a tény, hogy Budapest Európának leggyorsabb növekedésű nagyvárosai közé tartozik, melynek szinte az amerikai méreteket megközelítő fellendülése a tizenkilencedik században túltett minden

¹⁾ A népszámlálások feldolgozása — mint említők — 1900-ig a rendes polgári lakosság alapján eszközöltetett, így tehát a különböző demográfiai szempontok, mint a kor, hitfelekezet, anyanyelv stb. adatai csak ezen (1900-ban 703.448 lélekre rúgó) néptömegről állanak rendelkezésre. 1900-ig a népgyarapodás kiszámításának is ez a szám képezte alapját. 1900-on túl azonban már minden szempont feldolgozásának alapjául a tényleges össznépesség szolgált, így tehát a gyarapodás megállapításához is ezt kellett elfogadnunk, mely 1900-ban 733.358 volt. A két népszám közti különbség (29.910) az a látszólagos többlet, mely nem felel meg semmiféle tényleges szaporulatnak.

²⁾ Kőrösi József: Budapest fővárosa az 1881-ik évben, I. kötet, 1—8. lap. — Kőrösi József és Thirring Gusztáv: Budapest főváros az 1891-ik évben, II. kötet, 1—4. lap. — Kőrösi József és Thirring Gusztáv: Budapest főváros az 1901-ik évben, II. kötet, 3—5. lap.

³⁾ Pikler Gyula: A népesség. (A negyvenéves Budapest, 33—50. lap.)

⁴⁾ Thirring Gusztáv: Budapest félszázados fejlődése, 18*—26*, illetve 18*—32* lap.

⁵⁾ Laky Dezső: Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig, I. rész, 6—12. lap, II. rész 34—45. lap.

európai nagyváros gyarapodásán. Budapestnek e tekintetben szinte vezető szerep jutott az európai nagyvárosok sorában, mert a tizenkilencedik században, népgyarapodásának méreteit tekintve, egyetlen egy város sem szárnyalta túl Budapestet s növekedésének arányait egyedül csak München és Berlin közelítette meg, amely városok azonban nagyrészt külvárosok és szomszédos községek hozzácsatolásával növelték népességüket, tehát oly eszközzel, melyhez Budapest — 1873-ban történt egyesítése óta — sohasem nyúlt.

Mindezek a tények s fővárosunk gyarapodásának részletei eléggé ismereteseek s ha itt mégis rájok térünk, tesszük ezt egyrészt azért, mivel a képnek számos oly részlete van, mely eddig nem részesült kellő megvilágításban, másrészt pedig mivel a gyarapodás folyamatát módunkban van egészen napjainkig követni, míg az eddig megjelent tanulmányok az 1920. éven túl nem mehettek.

A múlt század közepén, az 1850. évi népszámlálás szerint, a három dunaparti város együttvéve mindössze másfélszázezerre rúgó lakójával az európai városok sorában körülbelül a harmincadik helyet foglalta volna el, de a városok egyesítése még nem történvén meg, Pest városa akkor tulajdonképpen az ötvenedik helyre szorult le s ez a helyzet nem változott lényegesen az 1857. évi népszámlálásig sem. Az ötvenes évek végén azonban, de különösen a hatvanas években, amidőn a nemzet béklyói már lazulni kezdtek, főleg azonban az alkotmány visszaállításának hatása alatt a népesség gyorsan növekedett s a Budapestté egyesült új fővárosnak, melyben az 1869. évi népszámlálás 280.349 lakót írt össze, 1873-ban a katonasággal együtt már közel háromezrezer lakója (296.867) volt. Európa nagyvárosai között hirtelenül a 17. helyre nyomul elő,¹⁾ népszám tekintetében tehát Lisboa, Amsterdam, Milánó és Leeds városok előtt foglalt helyet, de még mögötte maradt Hamburgnak, Marseille-nek és Lyonnak. A három város egyesítése által nyert politikai súlya adta meg Budapest fellendülésének a leghatalmasabb lökést. Budapest politikai szerepével ipara és kereskedelme, közművelődése és társadalmi fejlődése egyaránt rohamos lépésekben haladt előre, gazdasági jelentősége ide vonzotta a vidék népét, mely mind nagyobb arányokban kezdett ide tódulni. Így már 1880-ig (32·2%-os gyarapodással) 370.767-re szállt fel a népszám s szinte országos örömet váltott ki az 1890. évi népszámlálás eredménye (506.384 lélek), mellyel Budapest a félmillió városok sorába lépett. Ezzel a gyors emelkedéssel Budapest természetesen az európai nagyvárosok sorában is hatalmas lépésekkel törtetett előre. 1880-ig, megelőzve Marseille, Hamburg és Manchester városát, a 14. helyre lépett elő, a következő évtized alatt pedig Lyont, Madridot és Birminghamot is elhagyva, 1890-ig immár a tizenegyedik helyre küzdötte fel magát.

¹⁾ Ezen összehasonlításban Konstantinápoly városát, melyről megbízható adataink nincsenek, mindig figyelmen kívül hagytuk. Konstantinápoly betudásával Budapest sorrendi helye eggyel hátratulódik.

Még rohamosabban fejlődött Budapest a XIX. század utolsó évtizedében, mely Budapest gyarapodásának fénykora volt. Fővárosunk fejlődése ekkor bontakozott ki teljes nagyságában s népének szaporulata oly erőteljessé vált, aminő sem azelőtt még nem, sem azután már soha nem volt. Népe ssége tíz év alatt nem kevesebb, mint 226.974 lélekkel, tehát közel negyedmillió fővel gyarapodott, ami 44·8 százaléknak felel meg s az 1890. évi népszámnak majdnem felével ér fel. Ebben a gyors növekedési folyamatban ör vendetes jelenség volt a természetes szaporulat megerősödése, mely a közegészségügyi viszonyok jelentékeny javulása folytán akkor jelentkezett első ízben számottevő tényezőként. De ez az évtized volt egyúttal a bevándorlások fénykora is, amelyek ekkor nem kevesebb, mint másfél százezer lélekkel duzzasztották fel Budapest népszámát. Teljes joggal mondhatjuk, hogy a két tényező szerencsés összetalálkozásának volt köszönhető, hogy fővárosunk népszáma 1900 végéig 733.358-ra emelkedett, amivel — megelőzve Liverpool, Nápoly és Hamburg városát — Európa nagyvárosai között a nyolcadik helyet biztosította magának. A szokatlanul magas szaporulat vérmes természetek lelki szemei elé már a milliós várost varázsolta s voltak, akik nem akarták hinni, hogy a népszaporulat nem növekedhetik örökké progresszív módon, hogy annak is megvannak a maga határai s előbb-utóbb lassúbb ütem, esetleg stagnáció váltja fel a népszaporulat gyors iramát. Ez az időpont csakhamar be is következett és ezzel új, az eddiginél sokkal kedvezőtlenebb fejlődési folyamat nyílt meg Budapest történetében.

A kedvezőtlen viszonyok, melyek a huszadik század első évtizedében gazdaságunkra nehezettek, kivált Budapesten éreztették hatásukat. Ez időben a nagy építési válság, majd az utána beállott lakásínség és kiváltképen a gyakori politikai és gazdasági válságok bénítólag hatottak a fővárosra is, amely válságok természetesen visszatükrözödték a főváros népgyarapodásában is. Így történt, hogy már az 1906. évi népszámlálás csak 58.390 főnyi néptöbbséget mutathatott ki s bár ezen időszak természetes népszaporulata elég kedvező volt (mert, ha arányaiban ugyan nem, de abszolút számban ugyanakkora volt, mint az előző évtizedé), mégis a gazdasági viszonyok mostohasága miatt felére megcsappant bevándorlásokkal együtt a népesség tíz évi szaporulata csak 147.013 volt, ami csak húsz százalékos növekedést jelentett. Ezzel Budapest rohamos előtörése hosszú időre végetért. Első ízben történt meg, hogy más nagyváros megelőzte fővárosunkat s ha Budapest mégis megtarthatta nyolcadik helyét az európai nagyvárosok sorában, azt csak annak köszönhette, hogy Glasgow visszaesése ellensúlyozta Hamburg előtörését, mely utóbbi várossal Budapest két évtizeden át versengett az elsőségért, melyről azonban 1910 óta véglegesen le kellett mondania.

Hogy Budapest népszaporulata századunk első évtizedében intenzitásában és ütemben annyira megcsökkent, az nagyrészt arra vezethető vissza, hogy a gazdasági viszonyok mostohasága, a megélhetés nehézsége

a fővárosba tóduló és ennek gazdasági életéből táplálkozó néptömegek nagy részét arra készítette, hogy a Budapesttel szomszédos községekben telepedjék meg. A szomszédos községeknek Budapest körül keletkező gyűrűje ebben az időszakban oly mértékben benépesült, amire a régebbi időkben még gondolni sem mertünk volna. A balparti szomszédos községek népessége a múlt század utolsó évtizedében 56.000 lélekkel, századunk első tizedében újabb 90.000 lélekkel gyarapodott. Világos, hogy ez a másfélszázezer főnyi tömeg fővárosunktól vonódott el s ha ez Budapest határain belül telepszik meg, fővárosunk népnövekvése — legalább 1910-ig — körülbelül egy magasságban marad a megelőző évtizedek gyarapodásának arányával. A fővárosból észlelhető ez a kihuzódózás a világháború évtizedében is intenzív maradt, akkor, amikor a jelenlegi közigazgatási határok közé szorított Budapest amerikai méretű fellendülése már végkép megakadt. Ennek az évtizednek népmozgalma a megelőző időkétől teljesen elüt; míg a világháborút megelőzőleg fővárosunk népesedése állandóan emelkedő irányzatot követett és legfeljebb a gyarapodás tempójában észlelhattunk időnkint lassúbbodást, addig századunk második évtizedében kétféle irányzat érvényesült. Kezdetben még tovább tartott népességünknek, habár lemérsékelt, számbeli gyarapodása, sőt a világháború első éveit népességünket még növelték is. Dacára a fegyver alá hívott polgáraink nagy tömegének (mintegy 120.000 fő), népességünk száma egyrészt a háborús konjunktúrák által ide csődített idegen elemek, másrészt a megszállt területekről elmenekült vagy kiüldözött magyarok, galíciaiak és egyebek tömegei által mégis annyira megnövekedett, hogy az 1915. február 28-i összeírás 970.650 lakost, az 1917. április 30-i összeírás pedig 991.725 lakost talált itt, mely összegekben azonban bennfoglaltak az itt talált idegen katonák, a kórházak betegei, nemkülönben a hadifoglyok és internáltak tömegei is. Ez a millió határán álló népesség a kommunizmus gyászos időszakában, a mindgyakoribbá váló elmenekülések ellenére is, egyideig tartotta magát, mivel ez időben mindenféle kétes értékű idegen elem itt vélte megtalálni boldogulásának alapjait. A törvénytelen uralom bukása után azonban az ide tolakodott óriási néptöbbség lassankint kezdett elpárologni. Tömegesen eltűntek innen azok az elemek, kik alatt forróvá lett a talaj, így egy önként beállott egészséges tisztító folyamat legalább részben megszabadította fővárosunkat azon elemektől, melyeket semmiféle érzelmi kapcsolat nem fűzött sem Budapesthez, sem a magyar nemzethez. De fővárosunk elvesztette értékes ipari munkásságának és a cselédségnek jelentékeny részét is, kik a sívár gazdasági helyzet folytán itt kenyerüktől megfosztva, elköltözni voltak kénytelenek. Így az 1920. évi népszámlálás csak 928.996 lelket talált Budapesten, a tíz év előtti népszámhoz képest tehát csak 48.625 fő, azaz 5-5% volt a gyarapodás, oly alacsony arány, minőt Budapest kétszáz év lefolyása alatt sohasem mutatott. Ha azonban figyelemmel vagyunk arra, hogy ugyanezen évtized folyamán

Bécs népessége 189.493 lélekkel és Berliné 154.827 lélekkel *fogott*, úgy Budapestnek e végzetes időben mutatkozó mérsékelt szaporulata, mely egy még mindig nem jelentéktelen bevándorlási többlettel ellensúlyozta ezen évtized természetes népmozgalmának 14.387 főnyi fogyását, a főváros további fejlődésének biztató jeléül volt tekinthető, mely elfelejtette velünk, hogy a gyorsabban fejlődő Hamburg most már megdönthetetlenül fővárosunk elé került s Glasgow és Varsó előretörése a tizedik helyre szorította vissza Budapestet Európa nagyvárosainak sorában. Ezt a pozíciót megtartotta Budapest azóta is, de el kell készülnie lennünk arra, hogy fővárosunk, nép-növekvésének 1920 óta beállott nagyobb lassúbbodása következtében ezt a helyet — különösen a rohamosan előretörő Birmingham városával szemben — nem lesz képes soká tartani.

32. A népesség számának emelkedése és a viszonylagos szaporulat 1850-től 1925-ig.

É v	Tényleges össz- népesség	Szaporulat az előző évhez képest				Szaporulat aránya 1850 = 1.000
		összesen		egy évre		
		abszolút	%	abszolút	%	
1850	156.506	—	—	—	—	1.000
1857	187.891	31.385	20·0	4.483	2·86	1.200
1869	280.349	92.458	49·3	7.705	4·11	1.791
1880	370.767	90.418	32·2	8.220	2·93	2.369
1890	506.384	135.617	36·6	13.562	3·66	3.236
1900	733.358	226.974	44·8	22.697	4·48	4.686
1906	791.748	58.390	7·9	10.616	1·44	5.058
1910	880.371	88.623	11·2	19.696	2·48	5.625
1920	928.996	48.625	5·5	4.862	0·55	5.936
1925	960.995	31.999	3·4	6.400	0·69	6.140
Összes szaporulat	804.489	804.489	514·2	—	6·86	5.140

A 32. sz. tábla adatai számszerű áttekintést nyújtanak fővárosunk népesedésének egyes fázisairól. Ezekből kiviláglik, hogy a fejlődés menete nem volt mindig egyenletes. Ha a gyarapodás abszolút mértékét nézzük, két időszakot ismerünk fel, amikor ez különösen nagy volt. A múlt század utolsó évtizedében Budapest *évenként* nem kevesebb, mint 22.697 fővel — egy vidéki város népességével! — gyarapodott s az évtized népmozgalmának mérlege gyanánt Budapest két, Szeged városának megfelelő nép-tömeggel lett nagyobbá. Ehhez a gyarapodáshoz legközelebb állt századunk első tizedének második fele, melyben a népesség szaporulata $4\frac{1}{2}$ év alatt 88.623 volt, tehát évenként közel húszezer fő. Az említett két időszak közötti

évötöd — a nagy építési és gazdasági válság ideje — évenként már csak fele akkora szaporulatot eredményezett.

Más eredményre jutunk, ha nem a népnövekvés abszolút nagyságát, hanem annak *arányát* vesszük szemügyre, viszonyítva az évi szaporulatot a népesség számához, mely az egyes időszakok elején találtatott. Világos, hogy a régibb idő alacsonyabb népszámához viszonyítva, az akkori, számszerűleg a későbbinél csekélyebb szaporulat is igen tekintélyes lehet. Az 1857—1869 közti időszakban p. o. a népesség évi szaporulata, mely csak 7705 főre rúgott, 4·11 százaléknak felelt meg, tehát intenzitása majdnem ugyanakkora volt, mint a mult század utolsó évtizedében (4·48), amikor az évi szaporulat, huszonnégyezer fővel, amannak háromszorosa volt. Ebben a megítélésben igen erősnek mutatkozik a nyolcvanas évek népgyarapodása is (évi 3·66%-os növekedéssel). A népgyarapodás arányának zuhanása az évszázad fordulójával köszönt be, de az első évtized második fele a régi arányok visszanyerésére irányuló kísérletet árul el. 1910 után azonban a népesség szaporulata — figyelmen kívül hagyva a világháború okozta időleges erős fokozódást, melyről fentebb már szóltunk — lecsökkent a félszázalékra s az utolsó években sem bírt érezhetőleg javulni.

Budapest helye a nagyvárosok között. Az előadottakban már jeleztük, hogy Budapest, népességének gyors emelkedése folytán, miként nyomult előre az európai nagyvárosok sorában — 75 év alatt — a harmincadik helyről a nyolcadikra. Fővárosunknak ez a hatalmas előtörése annál inkább érdemel figyelmet, mivel az — mint már említettük — saját gazdasági, kulturális és politikai megerősödésének folyamánya és nem járult hozzá szomszédos községek bekebelezésének ténye, mely a legtöbb európai nagyváros — mint Bécs, Berlin, München, Drezda, Köln stb. — népgyarapodásának egyik főtenyezője volt; de nélkülözött Budapest még sok más fontos tényezőt is, mely más országok fővárosainak felvirágzását hatalmasan szokta előmozdítani, így az uralkodócsalád állandó tartózkodásának, külföldi követségeknek, királyi múzeumoknak stb. hiánya kétségtől bénító hatással volt fejlődésére, illetve nem gyarapította azt. Ha Budapest fejlődése ennek ellenére is annyira túltett a legtöbb nagyvárosén, úgy az mindenesetre hatalmas életerejének, nagyratemettségének olyan beszédes bizonyítéka, melyre büszkén hivatkozhatunk. Épen ezért érdemesnek tartjuk szemügyre venni, hogy azon városok, melyek félszázaddal ezelőtt Budapesttel körülbelül egyforma népeseek voltak, azóta mennyire növekedtek meg. 1870-ben, amely évet vizsgálódásunk kiindulópontjául vesszük, Budapesthez hasonló népességű városok voltak Lyon, Marseille, Hamburg, Lisboa, Amsterdam és Milánó. Ezek közül, miként a 33. sz. táblából látható, Hamburg fejlődése volt a legnagyobb, amelynek lakossága háromezerezerrel egy milliónál többre növekedve, Budapestnél is hatalmasabb méreteken gyarapodott. Budapest ezen idő alatt 280.000-ről 960.000-re növelte lakosságát, tehát nem sokkal

maradt Hamburg mögött. Ezzel szemben két hatalmas tengeri kikötőváros fejlődése sokkal lassúbb volt: Amsterdam népessége már csak 718.000-re növekedett, Marseille-é 652.000-re. Még sokkal mérsékeltebb volt Lyon és Lisboa népgyarápodása; ezeknek népszáma csak 571.000-re, illetve 486.000-re bírt megnőni. A *szaporodás arányát* tekintve, Hamburg halad a sor élén, melynek lakossága 55 év alatt negyedfélszeresére (248·9%) nőtt meg. Közvetlenül nyomában halad Budapest 242·8%-nyi népszaporulattal, majd Milánó következik, szintén a háromszorost meghaladó (230·1%) gyarápodással. Ezekkel szemben Amsterdam már nem bírta népszámát megháromszorozni, Marseille pedig épen csak hogy megduplázta lakosságát. A Budapesttel 1870-ben közel egyenlő népességű Lyon és Lisboa városok fejlődésükben lényegesen visszamaradtak, egész népgyarápodásuk a 76%-ot alig haladja meg.

33. A Budapestéhez 1870-ben hasonló népességű városok népszaporulata 1925-ig.

V á r o s	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1925	Összes szaporulat	
								abszolút	%
Lyon	323.417	376.613	438.077	459.095	523.796	562.000	570.840	247.423	76·5
Marseille	312.864	360.099	403.749	491.161	550.019	586.000	652.196	339.332	108·5
Hamburg	302.082	412.314	573.198	705.738	917.440	986.000	1.054.021	751.939	248·9
Budapest	280.349	370.767	506.384	733.358	880.371	928.996	960.995	680.646	242·8
Lisboa	275.286	246.343	307.661	350.009	435.359	409.000	486.372	211.086	76·7
Amsterdam ...	264.694	317.011	408.061	510.853	573.983	689.000	718.046	461.833	174·5
Milánó	261.985	321.839	414.551	489.220	594.422	718.000	864.790	602.805	230·1

A 34. sz. táblában közlünk egy összeállítást a legnagyobb európai városok népességének kialakulásáról 1870-től 1925-ig, évenként megállapított népességekkel. Ebbe az összeállításba mindig a 25 legnagyobb várost vettük fel, melyek közül azonban csak 18, úgymint London, Párizs, Berlin, Bécs, Szentpétervár (Leningrad), Moszkva, Liverpool, Glasgow, Nápoly, Manchester, Birmingham, Varsó, Madrid, Marseille, Amsterdam, Milánó, Róma és Budapest szerepel állandóan a 25 legnagyobb város között, míg a többi helyekért felváltva versenyez 14 más város, melyek időnkint a legnagyobbak közé felvergődnek, hogy azután más városoktól megelőzve ismét kiessenek a legnagyobb városok díszes sorából. A sorozatok áttekintéséből rendkívül érdekes képet nyerünk ezen nagyvárosok félszázados fejlődéséről, mely Budapesttel összehasonlítva sok megfigyelésre nyújt alkalmat. Ezeknek részletes megbeszélésére itt nem térhetünk rá, de az adatok közlésével módot kívánunk nyújtani a viszonyok tüzetesebb tanulmányozására.

34. Európa legnépesebb városai 1870-től 1925-ig.

1870	
1. London	3,266.987
2. Párizs	1,842.952
3. Berlin	826.341
4. Szentpétervár	667.207
5. Bécs	640.747
6. Moszkva	601.969
7. Liverpool	493.405
8. Glasgow	490.444
9. Nápoly	448.365
10. Manchester	351.189
11. Birmingham	342.505
12. Varsó	336.703
13. Madrid	332.024
14. Lyon	323.417
15. Marseille	312.864
16. Hamburg	302.082
17. Budapest	280.349
18. Lisboa	275.286
19. Amsterdam	264.694
20. Milánó	261.985
21. Leeds	259.212
22. Dublin	246.326
23. Sheffield	241.506
24. Róma	226.022
25. Palermo	219.398

1890	
1. London	4,232.118
2. Párizs	2,424.705
3. Berlin	1,578.794
4. Bécs	1,364.548
5. Szentpétervár	950.400
6. Moszkva	879.040
7. Hamburg	573.198
8. Glasgow	565.839
9. Nápoly	518.110
10. Liverpool	517.980
11. Budapest	506.384
12. Manchester	505.308
13. Madrid	470.283
14. Varsó	455.852
15. Lyon	438.077
16. Birmingham	429.171
17. Milánó	414.551
18. Amsterdam	408.061
19. Róma	407.772
20. Marseille	403.749
21. Leeds	367.505
22. Lipcse	357.122
23. München	349.024
24. Boroszló	335.186
25. Sheffield	325.304

1880	
1. London	3,834.194
2. Párizs	2,239.928
3. Berlin	1,122.330
4. Szentpétervár	861.303
5. Moszkva	753.469
6. Bécs	725.658
7. Liverpool	552.508
8. Glasgow	511.415
9. Nápoly	494.314
10. Hamburg	412.314
11. Birmingham	400.774
12. Madrid	397.690
13. Lyon	376.613
14. Budapest	370.767
15. Marseille	360.099
16. Varsó	357.169
17. Manchester	341.414
18. Milánó	321.839
19. Amsterdam	317.011
20. Róma	301.736
21. Sheffield	284.508
22. Boroszló	272.912
23. Torino	252.832
24. Dublin	249.602
25. Barcelona	248.943

1900	
1. London	4,510.711
2. Párizs	2,630.773
3. Berlin	1,888.848
4. Bécs	1,674.957
5. Szentpétervár	1,248.122
6. Moszkva	1,042.307
7. Glasgow	755.000
8. Budapest	733.358
9. Hamburg	705.738
10. Varsó	686.010
11. Liverpool	680.628
12. Nápoly	565.099
13. Manchester	542.566
14. Madrid	539.835
15. Barcelona	533.000
16. Birmingham	519.610
17. Amsterdam	510.853
18. München	499.932
19. Marseille	491.161
20. Milánó	489.220
21. Róma	465.533
22. Lyon	459.095
23. Lipcse	456.126
24. Leeds	428.968
25. Odessza	426.000

1910

1. London	4,531.466
2. Párizs	2,822.135
3. Berlin	2,059.417
4. Bécs	2,031.498
5. Szentpétervár	1,599.139
6. Moszkva	1,534.700
7. Hamburg	917.440
8. Budapest	880.371
9. Glasgow	796.409
10. Varsó	781.519
11. Liverpool	747.627
12. Manchester	716.187
13. Nápoly	678.031
14. Milánó	594.422
15. München	590.000
16. Barcelona	587.284
17. Lipcse	585.665
18. Amsterdam	573.983
19. Madrid	571.539
20. Birmingham	563.629
21. Róma	554.199
22. Marseille	550.019
23. Drezda	543.800
24. Lyon	523.796
25. Köln	512.500

1925

1. London	4,612.000
2. Berlin	4,024.165
3. Párizs	2,871.429
4. Bécs	1,871.828
5. Moszkva	1,855.000
6. Leningrad	1,379.000
7. Glasgow	1,097.841
8. Hamburg	1,054.021
9. Varsó	992.450
10. Budapest	960.995
11. Birmingham	952.766
12. Milánó	864.790
13. Liverpool	862.600
14. Madrid	799.894
15. Nápoly	796.061
16. Róma	766.749
17. Barcelona	752.994
18. Manchester	752.000
19. Prága	718.321
20. Amsterdam	718.046
21. Köln	700.222
22. München	680.704
23. Lipcse	679.159
24. Marseille	652.196
25. Drezda	619.157

1920

1. London	4,476.238
2. Berlin	3,804.000
3. Párizs	2,906.000
4. Bécs	1,841.000
5. Leningrad (Szentpétervár) ..	1,071.000
6. Glasgow	1,037.845
7. Moszkva	1,028.000
8. Hamburg	986.000
9. Varsó	931.000
10. Budapest	928.996
11. Birmingham	919.438
12. Liverpool	803.118
13. Nápoly	780.000
14. Madrid	751.000
15. Manchester	730.551
16. Milánó	718.000
17. Barcelona	710.000
18. Róma	691.000
19. Amsterdam	689.000
20. Kopenhága	666.000
21. Köln	641.000
22. Lipcse	636.000
23. München	631.000
24. Drezda	588.000
25. Marseille	586.000

1927¹⁾

1. London	4,550.000
2. Berlin	4,163.596
3. Párizs	2,871.429
4. Moszkva	2,093.400
5. Bécs	1,863.711
6. Leningrad	1,627.000
7. Glasgow	1,130.675
8. Hamburg	1,106.038
9. Varsó	1,039.413
10. Budapest	971.170
11. Birmingham	969.752
12. Nápoly	923.113
13. Milánó	916.642
14. Liverpool	858.469
15. Barcelona	832.729
16. Róma	827.647
17. Madrid	799.894
18. Manchester	764.420
19. Prága	745.266
20. Amsterdam	729.781
21. Köln	716.961
22. München	692.000
23. Lipcse	687.000
24. Marseille	652.000
25. Drezda	626.746

¹⁾ Az *Annuaire Statistique des Grandes Villes* sajtó alatt levő II-ik évfolyamából.

5. A népesség gyarapodása térbeli alakulásában.

A közigazgatási kerületek népgyarapodása. Munkánk első fejezetében tüzetesen szólva fővárosunk településéről, hangsúlyoztuk azt a nagy különbséget, mely Buda és Pest településének menete és jellege között van. Mi sem természetesebb, mint hogy a népesség gyarapodása és számbeli kialakulása is merőben más a Duna jobbpartján, mint a balparti síkságon. Fővárosunk történetéből tudjuk, hogy a régi időkben a Dunajobbparti település, Buda, volt a jelentékenyebb, csak a 18. század végén került népszám tekintetében a balparti, újabb eredetű Pest az ősrégi Buda elé, mely azután rohamosan gyarapodva, messze maga mögött hagyta a konzervatív Budát. A múlt század közepén (1850-ben) Pestnek már 106.379 lakosa volt, szemben Budának és Óbudának csak 50.127 főnyi lakosságával. A beállott nagy fellendülés a jobbpart népességét sokkal kisebb mértékben növelte, mint Pest lakosságát. A főváros egyesítésének idejében a katonasággal együtt összesen 296.867 lélekre rúgó népességből még mindig csak 69.573 jutott Budára és Óbudára, míg Pest már 227.294 lakost számlált. Más szóval: a népességnek kevesebb, mint egynegyede (23·4%) élt a jobbparton, ellenben jó háromnegyed része (76·6%) a balparton.

A főváros egyesítésével megindult rohamos fejlődés a népesség gyarapodása tekintetében sem volt egyöntetű a Duna két partján. A rohamos fejlődésű Pest magához ragadta a vezető szerepet és ezzel a saját bélyegét nyomta a főváros összfejlődésére. A két városrész népgyarapodása ugyanis 1869-től kezdve akként alakult, hogy a jobbpart népessége 70.000-ről 207.721-re, a balparté ellenben 200.476-ról 753.274-re emelkedett; a szaporulat tehát a budai részekben csak 137.721 lélek volt, míg a pesti oldal népessége 552.798 fővel növekedett. A két parti rész népessége közti arány tehát a félszázad előtti állapothoz képest a budai népességre nézve még némileg rosszabbodott, mert a mai népességnek csak 21·6 százaléka él Budán, szemben a régi 23·4-del. Mindamellettagadhatatlan, hogy a jobbpart népessége újabb időben erős lendületnek indult és a népgyarapodás intenzitása a két parti részen teljesen megfordult. Mint a 35. sz. tábla igazolja, a főváros egyesítését követő első évtizedben Pest népszaporulata nemcsak abszolút méreteiben — ami természetes, — de arányaiiban is messze túlhaladta a jobbpartét. Akkor, amikor — a hetvenes években — Pest lakossága kétötödével szaporodott meg, a jobbpart szerény 7 százalékos többlettel zárta le az évtized népesedési mérlegét. És ha ez az arány a következő két évtized folyamán a háromszorosára is emelkedett (sőt az 1890—1900 években 26·1 százalékot ért el), mégis messze elmaradt a balparti városnak majdnem kétszer akkora szaporulatától, mely az évszázad utolsó decenniumában a felével növelte a népesség számát. Meglepő, hogy Buda népességének gyarapodása nem az évszázad utolsó tizedében volt a legerősebb, miként

Pesté, hanem hogy ez tetőpontját századunk első évtizedében érte el, amikor a balparton a népesség szaporulatában már óriási csökkenés állott be. Buda népszaporulata ebben az évtizedben akkora volt, mint a megelőző húsz évé együttvéve, Pesté ellenben csak egyharmad része volt a múlt század két utolsó évtizedében tapasztalható népgyarapodásnak. A fejlődés ezen irányzatának ez a gyökeres megváltozása nem volt muló jelenség, sőt a világháború és a nyomában járó gazdasági és politikai katasztrófák még annyira kiélezték a két partirész fejlődése közti eltérést, hogy ebben az évtizedben Buda népességének szaporulata abszolút számban is több, mint kétszer akkora volt Pesténél és ha a rákövetkező évtizedben Pest népszaporulata némileg javult is, annak *aránya*, a népesség számához viszonyítva, mégis elenyésző kicsi a jobbpartéhoz képest.

35. A népesség szaporulata a Duna jobb- és balpartján 1869-től 1925-ig.

É v	J o b b p a r t				B a l p a r t				Egy évi százalékos gyarapodás	
	A népesség				A népesség					
	száma	szaporulata az előző évihez képest		száma	szaporulata az előző évihez képest					
		abszolút	%		abszolút	%	jobbpart	balpart		
Polgári rendes lakosság.										
1850	50.127	—	—	106.379	—	—	—	—	—	—
1857	55.240	5.113	10·2	132.651	26.272	24·7	1·46	3·53	—	—
1869	70.000	14.760	26·7	200.476	67.825	51·1	2·22	4·26	—	—
1880	74.821	4.821	6·9	280.861	80.385	40·1	0·63	3·65	—	—
1890	91.620	16.799	22·5	395.051	114.190	36·5	2·25	3·65	—	—
1900	115.537	23.917	26·1	587.911	192.860	48·8	2·61	4·88	—	—
Tényleges össznépesség.										
1900	122.412	—	—	610.946	—	—	—	—	—	—
1906	134.870	12.458	10·2	656.878	45.932	7·5	1·70	1·25	—	—
1910	162.342	27.472	20·4	718.029	61.151	9·3	5·10	2·32	—	—
1920	196.478	34.136	21·0	732.518	14.489	2·0	2·10	0·20	—	—
1925	207.721	11.243	5·4	753.274	20.756	2·8	1·08	0·56	—	—

Hogy a főváros egyesítését követő időben Pest népszaporulata arányaiban is messze túlszárnyalta a jobbpartét, magyarázatát abban leli, hogy a fővárost fellendítő minden tényező, így elsősorban a közgazdasági tényezők (kereskedelem, ipar, forgalom) hatása itt érvényesült a legintenzívebben. Mindenki ide akart települni, mert jobban látta biztosítva jövőjét, mint a forgalomtól távolabb eső, rossz közlekedésű csendes Budán. A jobbparti részek előnyeit az ide tóduló közönség csak később ismerte fel, főleg akkor, mikor az új Dunahidak építésével a jobbpart közelebb kapcsolódott Pesthez és a közlekedés nehézségei — kivált a közúti vasúti hálózat kiterjesztésével — lényegesen csökkentek. Ehhez hozzájárult még az is, hogy az akkor beállott gazdasági válságok a munkásoknak a fővárosba özönlését lényegesen apasztották s mivel ezen elemek főleg a balparti (munkás-)

negyedeket szokták benépesíteni, ezeknek elmaradása itt erősebb mértékben volt észlelhető, mint a budai részekben. Ennek eredményeként a huszadik század első évtizedében a jobbpart népessége már közel kétszer akkora arányban gyarapodott, mint a balparté. A világháború és a nyomában járó katasztrófák még erősebben sujtották a balparti városrészeket, melyeknek népessége ennek folytán századunk második tizedében csak minimálisan (2 százalékkal) gyarapodott, szemben a jobbpart népnövekedésének tízszer akkora arányával. Így a fejlődés fonalán az előbb konzervatív Buda ragadta magához a vezető szerepet és lett fővárosunk fejlődésének gócpontjává, mely előreláthatólag a jövőben is megtartja ezt a fontos szerepét.

De Buda különböző kerületeiben sem volt a fejlődés sem egyenletes, sem egyforma arányú. Az alkotmány visszaállítását követő évtizedben — mint a 36. sz. tábla mutatja — a három budai kerület népszaporulata nagyon mérsékelt volt és különösen lassan népesedett az I. kerület, arányban az építkezések stagnációjával, melyről már fentebb szoltunk. De a nyolcvanas évek elején megindul a fejlődésnek menete, eleintén mindhárom budai kerületben meglehetősen egyenletesen, majd fokozott mértékben az I. kerületben, mely csakhamar magához ragadja a vezető szerepet, olyannyira, hogy századunk első évtizedében az I. kerület népszaporulata (24.000 fő) nagyobb mint, bármely más kerületé, még a balparti legnépesebb kerületeket (Teréz- és Erzsébetváros) sem véve ki. Csodálatos módon ez a hatalmas fellendülés a világháború évtizedében sem csökkent meg, az I. kerület ebből is népességben megerősödve került ki, egymaga szolgáltatván fővárosunk ezen évtizedbeli összes népszaporulatának nagyobbik felét. Fővárosunk egyesítésekor a három budai kerület népszámra nézve körülbelül egyenlő volt, ma az I. kerület népessége ugyanakkora, mint a másik kettőé együttvéve.

A fejlődésnek még eltérőbb képét mutatják a balparti kerületek. Olyan kerületek mellett, melynek népessége majdnem változatlan maradt, vannak olyanok, melyeknek népessége megkétszereződött, megháromszorozódott vagy még ennél is nagyobb arányban nőtt meg. A szélsőségeket a Belváros és Kőbánya tüntetik fel. A *Belváros*, az ő teljesen beépített területével, a telítettségnek oly fokát tüntette fel már 1873-ban is, melyet újabb építkezések sem igen fokozhattak, sőt a keresztülvitt nagyszabású szabályozások időlegesen még csökkentettek is. Egészen másképp alakultak azok a kerületek, melyekben a népesség terjeszkedésének és természetes fejlődésének feltételei megvoltak. Ezekben a település és beépülés foka és gyorsasága egyúttal a benépesedés menetét is sejteti. Ez a benépesedés a *Lipótvárosban* meglehetősen szabályszerűen és egyenletesen alakult, legerősebb volt az 1890—1910. években, a világháború után azonban majdnem teljesen megszűnt. A többi kerületekben a benépesedés inkább ugrásszerű volt, így kivált a *Terézváros* és az *Erzsébetváros* népessége a mult század két utolsó tizedében oly roha-

mosan gyarapodott (az Erzsébetvárosé példának okáért 1891-től 1900-ig 66.785 lélekkel, a Terézvárosé 42.307 lélekkel), amihez hasonló példa másutt alig található. De a századfordulóval ez a rohamos növekedés hirtelenül megtorpant, nem érte el még az I. kerület szaporulatát sem s bár a világháború alatt népességük hirtelenül felduzzadt 177 és 182 ezerre, a nagy összeomlás után a Terézvárost (az 1917. évi összeírás eredményeihez képest) 17.000, az Erzsébetvárost 6000 lélekkel *megcsappanva* találjuk. Az utolsó évtőtdben a népesség mindkét kerületben újra gyarapodásnak indult, de méretei össze sem hasonlíthatók a korábbi évtizedekben észlelt hatalmas fejlődéssel.

36. A közigazgatási kerületek népességének száma 1869-től 1925-ig.

Kerület	Polgári rendes lakosság				Tényleges össznépesség				
	1869	1880	1890	1900	1900	1906	1910	1920	1925
I.	26.080	26.564	33.770	44.320	47.301	54.012	71.501	96.609	101.553
II.	22.074	24.018	28.996	34.510	36.995	38.769	41.429	48.705	50.746
III.	21.846	24.239	28.854	36.707	38.116	42.089	49.412	51.164	55.422
Jobbpart ..	70.000	74.821	91.620	115.537	122.412	134.870	162.342	196.478	207.721
IV.	24.952	28.402	27.806	23.168	24.372	26.884	25.268	28.306	26.389
V.	23.560	32.964	37.730	49.192	51.285	57.739	63.700	72.149	73.095
VI.	40.500	56.060	87.646	129.948	135.560	144.683	156.284	160.361	163.925
VII.	44.091	61.351	88.777	155.562	158.965	169.821	181.863	176.321	180.961
VIII.	41.831	63.468	91.303	132.569	135.756	141.913	151.845	145.408	146.241
IX.	21.189	29.906	42.071	65.844	70.343	75.821	88.035	91.128	97.752
X.	4.353	8.710	19.718	31.628	34.665	40.017	51.034	58.845	64.911
Balpart ...	200.476	280.861	395.051	587.911	610.946	656.878	718.029	732.518	753.274
Budapest ..	270.476	355.682	486.671	703.448	733.358	791.748	880.371	928.996	960.995

37. A közigazgatási kerületek népességének szaporulata 1869-től 1925-ig.

Kerület	Polgári rendes lakosság			Tényleges össznépesség			Feltételei különbözet 1900	Összes szaporulat			
	1869—1880	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1925		1869—1925		1880—1925	
								abszolút	%	abszolút	%
I.	484	7.206	10.550	24.200	25.108	4.944	2.981	75.473	289·4	74.989	282·3
II.	1.944	4.978	5.514	4.434	7.276	2.041	2.485	28.672	129·9	26.728	111·3
III.	2.393	4.615	7.853	11.296	1.752	4.258	1.409	33.576	153·7	31.183	128·7
Jobbpart ..	4.821	16.799	23.917	39.930	34.136	11.243	6.875	137.721	196·7	132.900	177·6
IV.	3.450	—596	—4.638	896	3.038	—1.917	1.204	1.437	5·8	—2.013	—7·9
V.	9.404	4.766	11.462	12.415	8.449	946	2.093	49.535	210·3	40.131	121·7
VI.	15.560	31.586	42.302	20.724	4.077	3.564	5.612	123.425	304·7	107.865	192·4
VII.	17.260	27.426	66.785	22.898	—5.542	4.640	3.403	136.870	310·5	119.610	194·9
VIII.	21.637	27.835	41.266	16.089	—6.437	833	3.187	104.410	249·6	82.773	130·4
IX.	8.717	12.165	23.773	17.692	3.093	6.624	4.499	76.563	361·3	67.846	226·8
X.	4.357	11.008	11.910	16.369	7.811	6.066	3.037	60.558	1.391·2	56.201	645·3
Balpart ...	80.385	114.190	192.860	107.083	14.489	20.756	23.035	552.798	275·7	472.413	168·2
Budapest ..	85.206	130.989	216.777	147.013	48.625	31.999	29.910	690.519	255·3	605.313	170·2

Számszerűleg kisebb, de jellegére nézve hasonló, bár kevésbé prág-náns a *Józsefváros* népességének alakulása 1900-ig fokozatosan erősödik, de az évszázadfordulóval népszaporulata az Erzsébetvárosénál még nagyobb

arányban megcsappan, a világháborúból — a konjunkturális ephemer felszökés után — hatezer lélekkel megfogyva kerül ki s azóta teljesen stagnál. A *Ferencváros* a gazdasági viszonyok és a világháború okozta népesedési krízist sokkal kevésbé érezte meg s a legutolsó időben is elég élénk gyarapodást mutat. *Kőbánya* még nála is kedvezőbb helyzetben volt, fejlődésének időbeli menete az I. kerületével azonos, szaporulatának aránya valamennyi kerületét sokszorosán meghaladja.

Bel- és kültelek népgyarapodása. Kőbánya népességének gyarapodása a *kültelki fejlődésnek* tipikus példája. Fővárosunk egyesítésekor a kültelek, azaz a városnak a vámvonalon kívül eső területei még nagyon néptelenek voltak. A külterületek beépítése a nyolcvanas években indult meg nagyobb arányban s innen kezdve a kültelki népesség száma is rohamosan emelkedik. Ez különösen azóta öltött nagyobb mérveket, amióta a beltelkek erősebb beépülésével ott a letelepedés nehezebbé vált s a lakások ott megrágultak. A jobbparton ez a mozgalom a nyolcvanas években még aránylag mérsékelt volt, de már a következő évtizedben Buda népgyarapodásának közel fele a kültelekre esik, sőt az I. kerület kültelki részei ekkor már sokkal nagyobb mértékben népesedtek be, mint a belső területek. Az I. kerület kültelkének benépesülése századunkban is nagy erővel folyt tovább, de mellette Óbuda külső részei felé is nagy tömegekben tódult a népesség. Az utolsó 45 év folyamán az I. kerület kültelki népessége 25.000 lélekkel szaporodott, a III. kerületben 11.000 volt a gyarapodás. (A tüzetes adatokat a 38. és 39. sz. táblák foglalják össze.)

38. A bel- és kültelek népességének száma kerületenkint 1880-tól 1925-ig.

Kerület	Polgári rendes lakosság			Tényleges össznépesség				
	1880	1890	1900	1900	1906	1910	1920	1925
Beltelkek :								
I.	23.777	27.232	31.698	34.354	34.508	56.690	70.650	73.745
II.	24.018	28.562	32.458	34.786	35.638	39.189	45.338	46.845
III.	23.795	27.798	32.389	32.913	36.057	41.663	42.160	43.754
Jobbpart	71.590	83.592	96.545	102.053	106.203	137.542	158.148	164.344
IV.	28.402	27.806	23.168	24.372	26.884	25.268	28.306	26.389
V.	31.044	34.494	40.792	42.483	46.926	52.381	63.121	63.112
VI.	54.416	79.257	102.158	104.808	107.245	110.782	105.657	104.227
VII.	59.289	77.398	139.649	142.719	141.422	152.554	140.346	140.812
VIII.	63.468	91.303	132.569	135.756	141.913	151.845	145.408	146.241
IX.	28.857	39.049	59.087	61.266	64.113	71.675	70.220	72.179
Balpart	265.476	349.307	497.423	511.404	528.503	564.505	553.058	552.960
Budapest	337.066	432.899	593.968	613.457	634.706	702.047	711.206	717.304
Kültelek :								
I.	2.787	6.538	12.622	12.947	19.504	14.811	25.959	27.808
II.	—	434	2.052	2.209	3.131	2.240	3.367	3.901
III.	444	1.056	4.318	5.203	6.032	7.749	9.004	11.668
Jobbpart	3.231	8.028	18.992	20.359	28.667	24.800	38.330	43.377
V.	1.920	3.236	8.400	8.802	10.813	11.319	9.028	9.983
VI.	1.644	8.389	27.790	30.752	37.438	45.502	54.704	59.698
VII.	2.062	11.379	15.913	16.246	28.399	29.309	35.975	40.149
IX.	1.049	3.022	6.757	9.077	11.708	16.360	20.908	25.573
X.	8.710	19.718	31.628	34.665	40.017	51.034	58.845	64.911
Balpart	15.385	45.744	90.488	99.542	128.375	153.524	179.460	200.314
Budapest	18.616	53.772	109.480	119.901	157.042	178.324	217.790	243.691

39. A bel- és kültelek népességének szaporulata kerületenkint 1880-tól 1925-ig.

Kerület	Polgári rendes lakosság		Tényleges össznépesség			Feltételi különb- zat 1900	Összes szaporulat	
	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1925		abszolút	%
Beltelek :								
I.	3.455	4.466	22.336	13.960	3.095	2.656	49.968	210·1
II.	4.544	3.896	4.403	6.149	1.507	2.328	22.827	95·5
III.	4.003	4.591	8.750	497	1.594	524	19.959	83·9
Jobbpart	12.002	12.953	35.489	20.606	6.196	5.508	92.754	129·6
IV.	596	4.638	896	3.038	1.917	1.204	2.013	7·1
V.	3.450	6.298	9.898	10.740	9	1.691	32.068	103·3
VI.	24.841	22.901	5.974	5.125	1.430	2.650	49.811	91·6
VII.	18.109	62.251	9.835	12.208	466	3.070	81.523	137·5
VIII.	27.835	41.266	16.089	6.437	833	3.187	82.773	129·1
IX.	10.192	20.038	10.409	1.455	1.959	2.179	43.322	150·1
Balpart	83.831	148.116	53.101	11.447	98	13.981	287.484	108·3
Budapest	95.833	161.069	88.590	9.159	6.098	19.489	380.238	112·8
Kültelek :								
I.	3.751	6.084	1.864	11.148	1.849	325	25.021	897·8
II.	434	1.618	31	1.127	534	157	3.901	·
III.	612	3.262	2.546	1.255	2.664	885	11.224	2.527·9
Jobbpart	4.797	10.964	4.441	13.530	5.047	1.367	40.146	1.242·5
V.	1.316	5.164	2.517	2.291	955	402	8.063	419·9
VI.	6.745	19.401	14.750	9.202	4.994	2.962	58.054	3.531·3
VII.	9.317	4.534	13.063	6.666	4.174	333	38.087	1.847·1
IX.	1.973	3.735	7.283	4.548	4.665	2.320	24.524	2.337·8
X.	11.008	11.910	16.369	7.811	6.066	3.037	56.201	645·3
Balpart	30.359	44.744	53.982	25.936	20.854	9.054	184.929	1.202·0
Budapest	35.156	55.708	58.423	39.466	25.901	10.421	225.075	1.209·0

A népgyarápodás helyi részleteinek kutatása csak 1910-től lehetséges, amióta a főváros területét a közigazgatási kerületeknél kisebb területi egységekre (statisztikai körzetekre) bontottuk szét. A budai kültelek 8 ilyen körzetének települési viszonyait már fentebb (38. lap) szemléltük, ahol a házak számának emelkedésével a népesség terjeszkedését világítottuk meg. Ugyanazon területi egységek népességének gyarapodása, mint a 40. sz. táblából látható, nagyjából arányos a házállomány növekedésével. A gyarapodás aránya — egy-két kivétellel — nagyobb a házállomány gyarapodásánál — ami természetes is, — de a fejlődés méretei párhuzamosak amazéval. Sehol sem volt a népesség növekedése nagyobb, mint Kelenföldön és a Lágymányoson, ahol a népesség tizenöt év alatt ezen városrészek kiépülése folytán megduplázódott. Budának ez a része, melyet a Ferenc József-híd megépítése keltett életre, egy fejlődő új városrész magjává vált, mely nagy fellendülését túlnyomó részt a város belső részeihez való közelségének és kitűnő közlekedési kapcsolatainak köszönheti. A Kelenföld felé való terjeszkedés azonban nem ért véget a Lágymányos beépülésével, hanem tovább haladt Buda szélső határáig s az Őrmező és Kőérberek táján is újabb telepeket hozott létre. Igennagyarányú letelepedés folyt a Svábhegy, Zugliget és Németsölgy tágas területén, ahol az utolsó 15 év alatt a lakosság számának növekedése

még a Kelenföld-Lágymányosénál is nagyobb volt, míg ezzel szemben a főleg csak nyaralókkal beépülő Hűvösvölgy és Lipótmező népessége csak mérsékelten növekedett. A III. kerület külső részei közül különösen a Szépvölgy és Táborhegy vidéke, valamint a Lőpormalom tája népesedik nagyobb mértékben. Munkánk első fejezetében, ahol a beépülés folyamatát részleteztük, tüzetesebben jelöltük meg azokat a tájakat, melyeken erősebb fellendülés észlelhető, itt csak utalunk az ott elmondottakra. Az alábbi táblázat összefoglalja a budai bel- és kültelek népességének alakulását 1880-tól 1925-ig.

40. A jobbparti kültek népességének száma és gyarapodása statisztikai körzetek szerint 1910-től 1925-ig.

A statisztikai körzetek		Népesség		Szaporulat	
száma	megjelölése	1910	1925	absz.	%
I. 10.	Kelenföld, Lágymányos	4.690	9.702	5.012	106·9
11.	Órmező, Kőérberek	1.020	2.032	1.012	99·2
12.	Lipótmező, Hűvösvölgy	3.054	4.241	1.187	38·8
13.	Svábhegy, Zugliget, Nemetvölgy, Sasad	6.047	11.833	5.786	95·7
II. 20.	Egész kültelek	2.240	3.901	1.661	74·1
III. 25.	Vérhalom	2.031	2.617	586	28·8
26.	Szépvölgy, Táborhegy	2.612	4.438	1.826	69·9
27.	Lőpormalom, Aranyhegy	3.106	4.613	1.507	48·5
Összes budai kültelek		24.800	43.377	18.577	74·9

41. A jobbparti népesség száma és szaporulata 1880-tól 1925-ig, a bel- és kültelek részletezésével.

É v	Népesség száma			A népesség szaporulata az előző évihez képest					
				abszolút			százalékokban		
	beltelek	kültelek	összesen	beltelek	kültelek	összesen	beltelek	kültelek	összesen
<i>Polgári rendes lakos.</i>									
1880	71.590	3.231	74.821	—	—	—	—	—	—
1890	83.592	8.028	91.620	12.002	4.797	16.799	16·7	145·8	22·5
1900	96.545	18.992	115.537	12.953	10.964	23.917	15·5	136·6	26·1
<i>Tényleg. össznépesség.</i>									
1900	102.053	20.359	122.412	35.489	4.441	39.930	34·8	21·8	32·6
1906	106.203	28.667	134.870						
1910	137.542	24.800	162.342						
1920	158.148	38.330	196.478	20.606	13.530	34.136	15·0	54·6	21·0
1925	164.344	43.377	207.721	6.196	5.047	11.243	3·9	13·2	5·4
Összes szaporulat .	—	—	—	¹⁾ 92.754	²⁾ 40.146	³⁾ 132.900	129·6	1.242·5	177·6

¹⁾—³⁾ polgári rendes lakosságról a tényleges össznépességre 1900. évben történt átmenet okozta felvételi különbözet (ú. m. ¹⁾ 5.508, ²⁾ 1.367, ³⁾ 6.875 lélek) beszámításával.

A dunabalti part menti részekben a belső területek erős benépesedése mellett a kültelek népessége is nagy arányokban szaporodott meg. Ez a növekedés — a szaporulat abszolút méreteit véve — a múlt század utolsó és a folyó század első tizedében volt a legintenzívebb. E húsz év alatt több, mint száz-ezer emberrel nőtt meg a kültelek népessége. Az új század első tizede fordulópontot jelent népességünk kifelé való terjeszkedésében. Ekkor indult meg az a folyamat, mely a népesség szaporulatát a város perifériái felé hajtotta ki, először a belbelki gyarapodás arányainak csökkentésével, utóbb egyenesen a népszám apasztásával. A világháborút megelőző évtizedben már ugyanannyi ember (kerekén 53.000 fő) gyarapította a kültelek lakosságát, mint amennyivel ugyanakkor a beltelek lakossága megnőtt; ebben az erős népnövekedésben különösen a Terézváros és az Erzsébetváros vett nagy részt, melyek népszaporulatának javarésze a külterületre esett. 1910-től kezdve a balparti belteleken — a Belvárost és a Lipótvárost kivéve — a népesség mindenütt *megapadt*. Az 1920. évi népszámlálás itt 25.000 fővel *kevesebb* embert talált, mint a háború előtti felvétel, míg ezzel szemben a kültelek népessége ugyanannyival szaporodott. Vajjon a lakosság *kitelepedésének* jelenségével állunk-e szemben avagy a főváros területéről való végleges *elköltözéssel*, adatainkból nem állapítható meg. Az a körülmény, hogy a jelen évtized első felében a beltelek népessége teljesen stagnált, a külteleké ellenben húszezer lélekkel gyarapodott, arra utal, hogy az a folyamat, mely a századfordulóval a kültelek intenzívebb benépesítése körül megindult, nem volt ideig-óráig tartó tünemény, hanem népességünk kialakulásának állandóbb jellegű tényezője, mely figyelmünket a legnagyobb mértékben lekötheti. (Lásd a 42. sz. táblát.)

42. A balparti népesség száma és szaporulata 1880-tól 1925-ig, a bel- és kültelek részletezésével.

Év	A népesség száma			A népesség szaporulata az előző évihez					
				abszolút			százalékokban		
	beltelek	kültelek	összesen	beltelek	kültelek	összesen	beltelek	kültelek	összesen
<i>Polgári rendes lakosság.</i>									
1880	265.476	15.385	280.861	—	—	—	—	—	—
1890	349.307	45.744	395.051	83.831	30.359	114.190	31·6	197·3	40·6
1900	497.423	90.488	587.911	148.116	44.744	192.860	42·7	97·8	48·8
<i>Tényleges össznépesség.</i>									
1900	511.404	99.542	610.946	53.101	53.982	107.083	10·4	54·2	17·5
1906	528.503	128.375	656.878						
1910	564.505	153.524	718.029						
1920	553.058	179.461	732.518	11.447	25.936	14.489	2·0	16·9	2·0
1925	552.960	200.314	753.274	98	20.854	20.756	0·0	11·6	2·9
<i>Összes szaporulat.</i>									
1880—1925....	...	...	...	287.484	184.929	472.413	108·3	1.202·0	1682·1

Nem lesz érdektelen itt is szemügyre venni a népesség kifelé való terjeszkedésének helyi tüneteit. Szembetűnő, hogy a Lipótváros kültekén és a Terézváros lőportárdűlői és városligeti körzetében a lakosság 1910-től 1925-ig néhány ezer lélekkel fogyott. Ez kétségtől összefügg azzal, hogy a súlyos gazdasági viszonyok miatt üzemében megcsökkent gyáripár a munkások egy részét elbocsátván, ezek a gyárak vidékéről el is költöztek. Ezzel szemben a Terézvárosnak a Hungária-körúton kívüli részében ma tizenöt-ezerrel több ember él, mint 1910-ben, a szaporulat különösen az Angyalföldön igen nagy, ahol — mint láttuk — a házállomány ezen idő alatt közel 500 házzal gazdagodott. Erősen népesül az Alsó rákosi rétek tája is. A IX. kerület kültekének erős megszállásáról s a Gyárdűlőn észlelhető népgyarapodásról már az I. fejezetben emlékeztetve meg, itt csak utalunk az ott mondottakra, valamint a 43. sz. táblára, melynek adatai — a 15. sz. táblával összevetve — népességünknek kifelé való terjeszkedését élénken megvilágítják és a lokális viszonyok tanulmányozására bő anyagot nyújtanak.

43. A balparti kültek részének népességének száma és gyarapodása statisztikai körzetek szerint 1910-től 1925-ig.

A statisztikai körzetek		Népesség		Szaporulat	
száma	megjelölése	1910	1925	abszolút	%
V. 35.	Vizafogó	8.062	6.859	1.203	14·9
36.	Vizafogó, Kikötődűlő.....	3.257	3.124	133	4·1
VI. 46.	Lőportárdűlő	14.452	12.890	1.562	10·8
47.	Városliget	1.132	1.105	27	2·4
48.	Erzs. kir.-né-út és MÁV váci pálya közti terület	1.984	3.709	1.725	86·9
49.	Erdőtelek, Felső bikarét	17.874	25.396	7.522	42·1
50.	Angyalföld	10.060	16.598	6.538	65·0
VII. 58.	Thököly-út és Városliget közt.....	5.132	6.158	1.026	20·0
59.	Istvánmező, Lóversenytér	10.690	13.072	2.382	22·3
60.	Törökőr, Kis-Zugló	8.312	12.238	3.926	47·3
61.	Alsó rákosi rétek	5.175	8.681	3.506	67·7
IX. 75.	Közbéghidéri dűlő, Gróf Haller-utca és össze- kötő vasút közti terület	7.217	9.535	2.318	32·1
76.	Lóversenytéri dűlő, Alsó bikarét, Gubacsi dűlő	9.143	16.038	6.895	75·5
X. 77.	Elnök-utca és Üllői-út közti terület	2.950	3.356	406	13·7
78.	Tisztviselőtelep	1.137	862	275	24·2
79.	MÁV-gépgyár és Ganz-gyár a Simor-utcaig ...	4.017	2.960	1.057	26·3
80.	Laposdűlő a Hungária-körútig	4.206	6.829	2.623	62·4
81.	Gyárdűlő, Laposdűlő, sertésszállás	6.128	12.942	6.814	111·2
82.	Kőbánya belső része	10.819	12.272	1.453	13·5
83.	Óhegy	11.071	12.208	1.137	10·3
84.	Rákossalva	3.000	3.406	406	13·5
85.	Nagy-Zugló	595	2.124	1.529	257·0
86/a	Fehérúti dűlő, Ligetelki dűlő, Felső rákosi rétek	7.111	5.360	841	11·8
86/b	Kuttó-dűlő, Újhegy		2.592		
Összes balparti kültek		153.524	200.314	46.790	30·5

Összefoglalva a lakosság térbeli eloszlásáról mondottakat, megállapíthatjuk, hogy a székesfőváros lakosságának térfoglalása igen erős mértékben irányul a perifériák felé. Ez a terjeszkedés — mint már fentebb említettük — nem mindig természetes fejlődési folyamat és nem is mindig egészséges és kívánatos tünet. Ameddig a város belső részeiben kiterjedt térségek vannak, melyek nincsenek beépítve, ameddig ott még tömérdek sok a kisvárosias jellegű földszintes ház, addig a külső területek benépesítése, különösen pedig magas bérházakkal való beépítése időelőtti folyamat, mely — kétségtelen előnyei mellett — súlyos hátrányokkal is jár. Nem a mi feladatunk e hátrányok taglálása. De rá kellett mutatnunk, mint népesedésünknek oly tünetére, mely szinte állandósulni látszik. A kültelken élő népesség aránya — az össznépességhez viszonyítva, — mely félszázad előtt még egészen jelentéktelen volt, azóta rohamosan emelkedik és ma már a lakosságnak erős negyede szállta meg azokat a külterületeket, melyeken félszázaddal ezelőtt csak egy huszadrésze élt. Az összes lakosságból ugyanis a kültelken élt:

44. A kültelki népesség aránya 1880-tól 1925-ig.

É v	Össznépesség	Ebből kültelken lakott	
		mindössze	százalékokban
1880	355.682	18.616	5·2
1890	486.671	53.772	11·0
1900	733.358	119.901	16·3
1910	880.371	178.324	20·3
1920	928.996	217.790	24·7
1925	960.995	243.691	26·2
Szaporulat	605.313	225.075	37·3

A kifelé való terjeszkedésben — mint az alábbi 45. sz. tábla mutatja — a Terézváros jár elől, ahol már a népességnek több, mint harmadrésze telepedt ki a külső részekbe (szemben az 1880. évi 2·9 százalékkal), de egyötödnél is magasabb vagy azt megközelíti a kültelki népesség aránya a Ferenc- és Erzsébetvárosban, a budai oldalon pedig az I. és III. kerületben. A Lipót-
város ezzel szemben erősen hátramaradt, leginkább azért, mivel hosszúra nyúló, de igen keskeny kültelkét legnagyobbbrészt gyártelepek foglalják el s így lakóházakkal való beépítésre kevesebb tér áll rendelkezésre. A II. kerületnek keskenyre nyúlt, túlnyomóan dombos kültelke szintén kevésbé alkalmas a sűrűbb benépesítésre s itt a lakosságnak kifelé való húzódozása eddig tényleg minimális volt. Szólanunk kell még Kőbányáról, mely azon alaki okból, hogy egész területe a vámvonalon kívül fekszik, a maga egészében kültelkeknek számít. Valójában azonban Kőbányának is van olyan városias színezetű sűrűn beépített magva, melyet építészeti és népesedési jellegénél fogva belteleknek kellene tekinteni. Kétségtelen, hogy Kőbánya települési viszonyai egészen mások, mint a többi kerületeké, mert itt egy, a fővárostól

távol eső helyen és beépített területétől teljesen elkülönítve keletkezett oly városi góc, mely sugárszerűen *minden* irányban terjeszkedhetik és terjed is, a nélkül azonban, hogy a főváros zömével már összeépült volna. A kültelki terjeszkedést itt ezen belső rész kiválasztása után kellene szemügyre venni s ezen alapon állapítani meg egyrészt a külső részeken keletkező telepek benépesedését, másrészt a határok felé törekvő sporadikus térfoglalást.

45. A kültelki lakosság száma és aránya 1880-ban és 1925-ben.

Kerület	Kütelki lakosság				Kerület	Kütelki lakosság			
	száma		aránya			száma		aránya	
	1880	1925	1880	1925		1880	1925	1880	1925
I.	2.787	27.808	10·5	27·4	VI.	1.644	59.678	2·9	36·4
II.	—	3.901	—	7·8	VII.	2.062	40.149	3·3	22·2
III.	444	11.668	18·3	21·0	IX.	1.049	25.573	3·6	26·2
V.	1.920	9.983	5·8	13·7	X.	8.710	64.911	100·0	100·0

6. Viszonylagos népesség. Népsűrűsödés és népritkulás.

A *viszonylagos népesség általában*. Senki sem kételkedhetik abban, hogy Budapest népességének gyarapodása, bár ez az utolsó időben érezhetően megcsappant, oly tartós folyamat, mely előreláthatóan a jövőben sem fog megszakadni. A fővárosi népesség egészének növekedése mellett azonban — mint már említettük — vannak egyes részei, melyeknek népessége a világháború évtizedében megcsökkent. A népesség egyes kisebb területeken megritkult, másutt viszont tekintélyes mértékben sűrűsödött, a viszonylagos népesség tehát lényeges módosulást szenvedett. A *viszonylagos népesség*, vagyis a *népsűrűség*, azaz a területhez viszonyított népesség igen tág határok között ingadozik, a szerint, amint a házak zárt sorban vagy szétszórta épültek, amint azok apró családi házak vagy nagy bérkaszárnnyák, amint gyéren vagy sűrűn vannak népesítve.

Ezen a hiányon kívánt a fővárosi statisztikai hivatal segíteni, midőn az 1906. évi népszámlálás anyagának feldolgozása alkalmával a közigazgatási kerületeket 64 kisebb területi egységre osztotta fel, majd utóbb ezen statisztikai körzetek számát fokozatosan százig növelte. A belső területekre nézve így már elég kicsi körzetek jöttek létre, a kültelken azonban ezen statisztikai körzetek még mindig akkorák, — így példának okáért az I. kerület 13., és a III. kerület 27. körzete 18 km²-nél nagyobb — hogy átlagos sűrűségükből, mely a népsűrűség legszélsőbb értékeiből alakul ki, alig lehet pozitív következtetéseket vonni. Mivel 1900-ig bezárólag az összes népességi adatokat a kerületeken belül csak a bel- és kültelek megkülönböztetésével bírjuk s így mindössze 17 területrészt részletezése áll rendelkezésre, sőt 1869-ből még a bel- és külterületek szerinti szétválasztás sincs meg, a viszonylagos népesség

kialakulását tárgyalási időnk első felében csak igen szűk határok között és erősen korlátozva vizsgálhatjuk.

Ha a főváros egész területét avagy az egyes kerületeket a maguk egészében szemléljük — amint a 46. sz. tábla mutatja, — a viszonylagos népességnek fokozatos emelkedéséről szerzünk tudomást. Ez a folyamat, mely lényegében minden kerülettel közös, az idők folyamán változásokat mutat, a viszonylagos népesség eleintén lassabban fokozódott, a mult század utolsó évtizedében és századunk elején hirtelenül megduzzadt, majd ismét meglassította iramát és az utolsó évtizedben immár igen csekély volt. A budai oldalon általában ritkább a népsűrűség, mint a Duna balpartján, de az eltérések az egyes kerületekben igen nagyok. Nem találhatunk meglepőt abban, hogy a Belváros és a Józsefváros viszonylagos népessége óriásilag túlemelkedik a többi területekén. A *Belvárosban* az egy hektárra eső lélekszám — kisebb-nagyobb ingadozásoktól eltekintve, melyeket a katonaság változó száma előidézett — állandóan 300 és 370 között ingadozott. A Belváros területe teljesen be lévén építve, a népsűrűség itt számottevő módon nem változhatott, mert bár a régi házak helyébe nagyobb befogadóképességű modern házak emeltettek, az üzleti élet és a közhivatalok a lakások többtermelését nagyrészen lefoglalták s így a népesség megnövekedésére lehetőség nem volt. A *Józsefváros* helyzete más volt. Ez a mult század második felének elején még aránylag kevésbé volt beépítve s így viszonylagos népessége is meglehetősen csekély volt (123·3 lélek egy hektárra). Az építkezés itt sem volt erősebb, mint a szomszédos kerületekben, de a Józsefváros területe — kültelek hiányában — korlátolva lévén, a népesség sűrűsödése itt sokkal intenzívebb volt, mint a többi kerületekben, melyeknek kiterjedt — és természetsszerűleg gyérebben beépített — külterületei a viszonylagos népesség kerületi átlagát erősen lenyomják. Így a Józsefváros népsűrűsége, az ötödfélszázat meghaladva, többszörösen felülmúlja a többi kerületek viszonylagos népességét.

46. A közigazgatási kerületek viszonylagos népessége (1 hektárra számítva) 1869-től 1925-ig.

Kerület	1869	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925
I.	4·5	4·6	5·9	7·6	9·0	12·4	16·8	17·7
II.	25·8	26·5	32·9	41·3	42·9	48·4	56·9	59·3
III.	6·4	7·4	8·8	11·2	12·4	14·7	15·2	16·5
Jobbpart	7·1	7·5	9·3	11·6	13·0	16·3	19·7	20·8
IV.	319·5	340·8	373·0	314·6	335·7	323·5	362·3	337·8
V.	44·6	57·8	66·1	95·5	107·3	120·8	136·8	138·6
VI.	29·1	43·4	65·0	95·5	101·8	112·2	115·1	117·7
VII.	37·8	37·5	53·2	136·7	145·7	156·3	151·5	155·5
VIII.	125·3	150·4	288·0	403·8	422·1	454·9	435·6	438·1
IX.	18·7	26·9	37·9	58·7	63·6	77·8	80·5	86·4
X.	1·1	2·4	5·5	4·9	9·2	12·6	14·5	16·0
Balpart	23·1	33·0	45·4	69·2	74·2	82·7	84·4	86·8
Budapest	14·5	19·1	25·1	37·7	41·6	47·2	49·8	51·5

A balpart két nagy kerületében, az *Erzsébet-* és a *Terézvárosban*, a viszonylagos népesség a világháború hatása alatt megcsökkent; az Erzsébetvárosé 156·3-ról 151·5-re, a Józsefvárosé 454·9-ről 435·6-ra szállt alá. Ezt a hiányt az utolsó évtöd népszaporulata sem bírta még kipótolni. Közelebbről tekintve a viszonyokat, a 47. sz. táblából meggyőződhetünk arról, hogy az *apadás* a kerületek *belbeli részeire* szorítkozott, a kültelken ellenben mindenütt emelkedés mutatkozott. A bel- és kültelkek viszonylagos népességének kialakulása egyáltalában nem történik azonos módon. Abszolúte véve, a népsűrűség a belterületen természetesen sokkalta nagyobb, mint a kültelken, melynek benépesedése mindenütt még aránylag gyér. De a viszonylagos népesség *fokozódása* a kültelken sokkal intenzívebb és rohamosabb, mint a város belső részeiben. Legyen elég arra utalni, hogy példának okáért a Terézváros kültelkén a viszonylagos népesség 55 év alatt 1·5-ről 54·1-re, az Erzsébetváros kültelkén 2·2-ről 43·9-re szökött fel. Ezzel szemben e két kerület belterületén a népsűrűség csak megduplázódott vagy harmadfél-szeresére emelkedett. Tisztán a kerületek *beltelkét*, mint egész területet tekintve, ma a legnagyobb sűrűséget — 566·9 lelket egy hektárra — az Erzsébetvárosban találjuk, mely a Józsefvárost is háttérbe szorítja (458·1). Sorrend szerint következik a Terézváros (359·6), a Belváros (337·8), a Ferencváros (309·4), a Lipótváros (243·5), majd a II. kerület (165·2). A jobbpart másik két kerületének viszonylagos népessége százon alul marad (78—79) s nem sokkal haladja meg a Terézváros kültelkének népsűrűségét (54·1). Azoknak ugyanis rendkívül nagy a kiterjedésük s a be nem épített telkek száma jelentékeny. Természetes, hogy a közigazgatási kerületeken belül egyes kisebb körzetekben még jóval nagyobb népsűrűséget találunk; így a Teréz- és Erzsébetváros belső részeiben és a Józsefváros külső részében a 700-at is meghaladja. Három ily körzet van: az egyik, az úgynevezett Chicago (a Thököly-út, Rottenbiller-utca, Damjanics-utca és Aréna-út közti négyszög), melynek népsűrűsége megközelíti a 800 lelket (795·4), azután a Józsefváros külső részében, a Népszínház-utca, Fiúmei-út, Baross-utca és Vig-utca közötti rész, 747·5 lélekkel egy hektárra, végül a Király-utca, Rottenbiller-utca, Dob-utca és Erzsébet-körút közti négyszög, 739·1 lakóval. Ezt megközelíti a 40. és 41. körzet a VI. kerületben, a Teréz-körút, Podmaniczky-utca, Bajza-utca és Andrássy-út között, 692·6 és 676·1 főnyi viszonylagos népességgel. Ehhez hasonló sűrűség a jobbparton sehol sem található, a maximum ott 307·9 a II. kerület 16. körzetében, a Margit-körút és Királyhegy-utca között. Ez a kerület egyébként is Buda legsűrűbben lakott része, melynek egész területén — a Margit-körútig és Tudor-utcaig, mint nyugati határig — a viszonylagos népesség a kétszázat meghaladja, vagy megközelíti. Sem az I., sem a III. kerületben ily sűrűn lakott területek nincsenek; a legnagyobb sűrűség itt 149·1 a Lágymányos belső részén (8. körzet), 148·0 a Krisztinavárosban a Vár és Krisztina-körút között (2. körzet)

és 140·9 Óbudának a Vörösvári-úttól és Bécsi-úttól (lefelé a Lujza-gözmalomig terjedő) befogott részében (22. körzet).

47. A bel- és kültelek viszonylagos népessége (egy hektárra számítva) kerületenkint, 1880-tól 1925-ig.¹⁾

Kerület	B e l t e l e k						K ü l t e l e k					
	1880	1890	1900	1910	1920	1925	1880	1890	1900	1910	1920	1925
I.	25·7	29·4	34·2	61·2	76·3	79·6	0·6	1·3	2·3	3·1	5·4	5·8
II.	84·6	100·7	122·6	138·2	159·8	165·2	—	0·8	3·8	3·9	5·9	6·8
III.	42·6	49·8	58·0	74·6	75·5	78·4	0·2	0·4	1·8	2·8	3·2	4·2
Jobbpart	40·5	47·3	57·7	77·8	89·4	92·9	0·4	0·9	2·5	3·3	4·7	5·3
IV.	363·5	355·9	312·0	323·5	362·3	337·8	—	—	—	—	—	—
V.	115·8	128·7	152·1	202·1	243·5	243·5	7·1	12·1	32·8	42·2	33·7	37·2
VI.	187·7	273·4	361·5	382·2	364·3	359·6	1·5	7·6	27·9	41·3	49·6	54·1
VII.	238·7	311·6	574·6	614·2	565·1	566·9	2·2	12·4	17·8	32·0	39·3	43·9
VIII.	255·3	367·6	546·6	454·9	435·6	458·1	—	—	—	—	—	—
IX.	147·9	192·1	301·3	352·6	345·4	355·1	1·1	3·2	9·8	17·6	22·5	27·6
X.	—	—	—	—	—	—	2·1	4·8	8·6	12·6	14·4	16·0
Balpart	187·9	247·4	362·0	399·6	391·5	391·4	2·1	6·3	13·7	21·1	24·7	27·6
Budapest	106·0	136·1	192·9	220·7	223·6	225·5	1·2	3·5	7·7	11·5	14·1	15·7

A népesség felhalmozódása nem történik egy belső mag körül, melytől kifelé a népesség sűrűsége fokozatosan és szabályszerűen csökkennék. Ellenkezőleg; a népesség a balpart részétől, vagyis a Vilmos császár-út és a belső körúttól kezdve *kifelé* bizonyos irányokban erősen *fokozódik* és a népsűrűség maximumai a város területének több helyén szigetekként válnak ki a környező vidék gyérebben népesített területei közül. Már az 1890. évi népszámlálási munka, mely első ízben tüntette fel a viszonylagos népességet kisebb területi egységek szerint, rámutatott erre és azon nézetet fejezte ki, »hogy a népesség leginkább a nagy közlekedési vonalak (körutak) környékén csoportosul sűrűbben, ami egyrészt annak tulajdonítható, hogy ott találhatók a legnagyobb és legmagasabb házak, míg a távolabb eső utcákban létező alacsonyabb és kisebb épületekben csak kevesebb ember fér el.«²⁾ A munkában közölt térkép ezt a felfogást nem erősíti meg mindenben. E térkép szerint a népsűrűség legnagyobb a Király-utca mentén és pedig a Terézvárosban az Andrássy-út és a Király-utca között a Nagymező-utcaig terjedő területen, az Erzsébetvárosban pedig a Holló-utca és Kisdíófa-utca közti területen a Dob-utcaig. Nagyon sűrűn lakott azután az Erzsébet-körút vidéke az Akácfa-utcaig, kifelé pedig a Király-utca és Wesselényi-utca közti egész

¹⁾ Az itt közölt viszonylagos népszámok 1910-ig eltérnek a fővárosi statisztikai hivatal kiadványaiban közölt számoktól, mivel a bel- és külterületi részek területének új megállapítása az előző adatoktól eltérő eredményre vezetett. Ennek folytán az összes értékeket az új területi számok alapján átszámítottuk. Az új területi számokat közli Budapest székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve, XV. évf. 6. l.

²⁾ Budapest főváros az 1891. évben. I. kötet, 9. lap.

terület a Rottenbiller-utcaig. De ettől a nagy összefüggő sűrű népességű területtől, mely a Deák-tértől a Rottenbiller-utcaig húzódik, teljesen elkülönítve jelentkeznek igen sűrűn népesített szigetek egyrészt a Felsőerdősor és Szív-utca között (a Podmaniczky-utcától az Andrassy-útig), másrészt a Józsefváros külső részében a Nagyfuvaros-, József-, Conti- és Bérkocsis-utca által képezett négyszögben. A nagy körút körül kétségtelenül észlelhető a népesség erősebb tömörülése, de a körút egyes részei nagyon is eltérő hatással vannak erre; voltaképen az Erzsébet-körút körül jelentkezik a népesség felhalmozódása a legerősebben, már a Teréz-körút táján kevésbé sűrűn lakik a népesség s a Ferenc-körút tája nem mutat nagyobb sűrűséget, mint a Ferencváros bármely más része. Úgy látszik tehát, nem egyedül a nagy közlekedési vonalak eredményezik a lakosság nagyobb felhalmozódását, hanem a kerületek építkezési viszonyai, különböző fejlődése s a társadalmi rétegek elhelyezkedése játsszák itt a főszerepet. Erre utal az 1900. évi népszámlálási munkában közölt térkép is,¹⁾ mely ugyan a viszonylagos népességet az 1890. évtől eltérő területi csoportosítás szerint tünteti fel — ami az összehasonlítást némileg megnehezíti, — de mégis határozottan igazolja, hogy nem a nagy közlekedési vonalak azok, melyek a népességet tömörítik, így az Üllői-út mentén és a Rákóczi-út belső részében ennek semmi nyomát sem találjuk s a Vilmos császár-útnak is csak terézvárosi oldalán észlelhető nagyobb népsűrűség. Ellenben megtaláljuk a legnagyobb sűrűséget a Felsőerdősor és Szív-utca közti részekben, azután a Felsőerdősor, Andrassy-út, Teréz-körút és Podmaniczky-utca által határolt területen. Az Erzsébetvárosban nagy népsűrűség által kitűnik a Király-utca, Erzsébet-körút, Rákóczi-út és Szövetség-utca által határolt terület, de fellép egy új sűrűsödési terület is, úgymint az úgynevezett Chicago, mely ezen évtizedben épülve be rohamosan, az 1890. évi gyér (csak 100—200 főnyi) viszonylagos népességet hirtelenül 8—900-ra duzzasztotta fel.

Ha ezek után szemügyre vesszük fővárosunk jelenlegi népsűrűségét, úgy megállapíthatjuk, hogy a balpart beltelkének most sincs oly népesedési magva, melyből mint gócpontból kiindulólak a népsűrűség kifelé fokozatosan csökkenne. Az Aréna-út, Fiúmei-út, Orczy-út és Gróf Haller-utca által körülfogott területen sűrűn népesített és gyérebben lakott körzetek rendszertelenül váltakoznak, a Belvárostól kifelé inkább *sűrűsödik* a népesség s a legtömöttebben lakott tájak részben a beltelek külső határán (Chicago, külső Józsefváros) vannak. Egyedül a *kültelken* látjuk a népsűrűség fokozatos csökkenését a központtól való távolodással. Legegyenletesebben a Lipótvárosban észlelhető ez az átmenet, ahol a Lipót-körúttól kezdve kifelé az egyes körzetek viszonylagos népessége ekként csökken: 343·7, 152·9, 75·4 és 17·6 (a legutóbbi kettő már kültelki körzet). A pesti kültelek egyéb részében a népszámnak kifelé való gyérülése, ha nagy általánosságban meg is van, nem ismerhető

¹⁾ Budapest főváros az 1911. évben. I. kötet, 8. lap.

fel oly élesen, mert a gyéribben lakott területeket több helyütt népes telepek szakítják meg, melyek a viszonylagos népesség arányszámát magasabbra duzzasztják. Ez áll különösen Kőbányáról, melynek sűrűbben lakott (106:1) belsejét minden oldalon ritkább népességű területek veszik körül; itt valóságos kristályosodási göccsal állunk szemben, mely körül telepszik le, lassankint és fokozatosan csökkenő sűrűséggel, ennek a fejlődő kerületnek népessége.

Népsűrűségi kategóriák. Tudomásunk szerint eddig még senki sem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy fővárosunk lakossága miként oszlik meg a különféle *sűrűségi kategóriák* között, azaz hogy mekkora néptömeg él gyéren népesített, ritka népességű területen, mekkora a sűrűbben és legsűrűbben lakott területen, továbbá mekkora az a terület, melyen a gyéribben vagy sűrűbben elhelyeződött népesség él. Tagadhatatlan, hogy amiként fontos tudni, hogy a lakosság mily arányban foglal el gyéribben vagy sűrűbben lakott lakásokat, úgy az sem közömbös, milyen mértékben sűrűsödik össze a lakosság az erősebben beépített, magas házakkal elfoglalt, keskeny utcájú levegőtlen városrészekben, szűk területre összezsúfolva, sötét udvarú házakban, ahol ember ember hátán él. A fővárosi átlag, mely szerint jelenleg egy hektárra 51·5 lélek jut, részeire szétbontva — mint láttuk — a beltelken 225·5-re dagad meg, míg a kültelken 15·7-re csökken. A valóságban azonban a laksűrűség helyenkint leszáll egészen 1·2 lélekre hektáronként, másutt felszökik közel 800-ra, sőt ha még kisebb területre vonatkoztatnók számításunkat, még ennél is nagyobb laksűrűséget találunk. Mekkora tehát az a népesség, mely ilyen vagy olyan sűrűn halmozódik össze s a területnek mekkora részét foglalja el az ilyen sűrűség mellett élő népesség?

Alig lehet általános szabályt felállítani arra, hogy mekkora viszonylagos népesség tekinthető megfelelő, kedvező állapotúnak és hol kezdődik az a népsűrűség, mely közegészségügyi vagy társadalmi szempontból nézve, kedvezőtlennek vagy károsnak nevezhető. Annyi kétségtelennek látszik, hogy a laksűrűségnek azok a szélső fokai, melyeket Budapesten ott találunk, ahol egy hektárra 700 vagy ennél is több lélek jut, nem lehetnek kívánatosak, mert a népességnek oly összezsúfolását jelentik, mellyel együtt jár a lakások zsúfoltsága is és a túltömöttségből eredő közegészségi és társadalmi ártalmak. A mérsékeltebb laksűrűség megítélése azonban alig lehetséges a lakásviszonyok mérlegelése nélkül, mert az aránylag nagyobb népsűrűség ártalmait ellensúlyozhatja a lakásoknak higiénikus volta és kényelmes berendezése, míg viszont alacsony népsűrűség mellett is a lakásviszonyok rosszak lehetnek, a zsúfoltság magas lehet. Ilyen részlettanulmányokba azonban e helyen nem bocsátkozhatunk. Itt csak annak a jellemzésére, mily óriási különbség van a gyéribben és sűrűbben lakott részek népesedési jellege közt, a legritkább népességű és a legsűrűbben népesített körzeteket hasonlítjuk össze. A legsűrűbb népességű körzetek az 53., 56. és 67., a leggyéribben lakottak a kültelek 11., 27. és 86. körzetei. Mindkét csoportban a házak



száma körülbelül azonos, tudniillik az első csoportban 888, a másodikban 840. De míg az első csoport házainak közel fele három- és többemeletes és erős harmada 1—2 emeletes, addig a másik csoportban majdnem valamenyi ház földszintes s háromemeletes alig van. Az első csoportban a lakók száma 85.000, a másodikban ellenben csak 14 és félezer. Lakik pedig a 85.000 ember 111 hektár területen, a 14.000 ellenben 5679 hektáron, tehát emitt ötvénszer akkora területen a lakosságnak csak egyhatoda él. Látható, mily óriásiak az eltérések ugyanazon város egyes részeinek népesedési és lakás-viszonyai között!

48. A népesség megoszlása a viszonylagos népesség fokozatai szerint.

Viszonylagos népesség	A statisztikai körzetek		Terület %-os meg- oszlása	A lakosság száma		A lakosság %-os megoszlása	
	száma	területe ha		1910	1925	1910	1925
1— 5	3	5.679·19	30·43	11.237	14.627	1·28	1·52
6— 10	8	4.759·71	25·51	17.872	30.615	2·03	3·19
11— 30	7	3.029·70	16·24	41.448	66.404	4·71	6·91
31— 50	6	1.349·79	7·24	37.441	50.044	4·25	5·21
51—100	12	1.396·46	7·48	79.958	101.948	9·08	10·61
101—150	13	1.045·55	5·60	112.586	124.913	12·80	13·00
151—200	5	203·00	1·09	32.718	34.871	3·72	3·63
201—300	6	228·15	1·22	53.165	58.893	6·04	6·13
301—400	8	352·74	1·89	111.657	122.454	12·68	12·74
401—500	4	199·75	1·07	94.306	89.309	10·71	9·29
501—600	4	134·41	0·72	77.567	71.860	8·81	7·48
601—700	7	171·87	0·92	117.589	109.989	13·35	11·44
701—795	3	110·94	0·59	92.827	85.068	10·54	8·85
Összefoglalás :							
1— 10	11	10.438·90	55·94	29.109	45.242	3·31	4·71
11—100	25	5.775·95	30·96	158.847	218.396	18·04	22·73
101—200	18	1.248·55	6·69	145.304	159.784	16·52	16·63
201—500	18	780·64	4·18	259.128	270.656	29·43	28·16
501—795	14	417·22	2·23	287.983	266.917	32·70	27·77
Összesen	86	18.661·26	100·00	880.371	960.995	100·00	100·00

A felhozott példa egyúttal arra is rávilágít, miként oszthatik meg a lakosság a népsűrűségi kategóriák között. Mint a 48. sz. tábla mutatja, a lakosságnak csak igen csekély töredéke, alig 5 százaléka jut azokra a területekre, melyeken a viszonylagos népesség hektáronként 10-nél kevesebb; jó kétszázezer ember lakik húsztól százig terjedő sűrűség mellett és másfél-százezer fő kétszázig növekedő sűrűség mellett. Idáig a népsűrűség igen mérsékeltnek tekinthető s ily viszonyok között, melyeket alig nevezhetünk nagyvárosiaknak, él a lakosság 44 százaléka. A magasabb sűrűségi kategóriákban élők száma fokozatosan emelkedik. 2—500 lélek hektáronként

közepes sűrűségnek nevezhető; ebbe a kategóriába kétszázhetvenezer ember tartozik, közel ugyanannyi a város oly részeiben lakik, ahol a sűrűség ennél is magasabb és ezek közül 185.000 lélek, vagyis a lakosságnak egy teljes ötöde a 600-on túli kategóriában található. Ezek határozottan nagyon sűrűn felhalmozódott néptömeget alkotnak s ha van a dologban valami megnyugtató, úgy ez abban található, hogy ennek a kategóriának aránya 1910 óta négy százalékkal csökkent, míg a ritkább sűrűségű körzetek lakosságának száma érezhetően emelkedett.

A terület nézőpontjából vizsgálva a viszonyokat, akként áll a dolog, hogy a székesfőváros egész területének nagyobbik felén, 10.439 hektáron (az 1—10 főnyi sűrűségű területen) mindössze 45.000 ember, vagyis a lakosságnak 4,71 százaléka él. További 7000 hektár területen 378.000 lélek telepedett meg, 200-ig terjedő népsűrűség mellett. Az összterületnek 93½ százalékán tehát a lakosságnak 44 százaléka él. A hátramaradó, kereken 1200 hektáron (az összterületnek 6½ százalékán) zsúfolódik össze a lakosságnak nagyobbik fele, 537.000 lélek vagyis 56 százalék. A nagyvárosi népfelhalmozódásnak klasszikus példájával állunk itt szemben, melynek tüzetesebb megvilágítása és részleteinek kiderítése a kutatóra nézve hálás munka lenne.

Budapest helye a nagyvárosok között, a viszonylagos népesség szempontjából. Önként felvetődik itt a kérdés, minő helyet foglal el Budapest népsűrűség tekintetében az európai nagyvárosok között? A kérdésre, precíz és a dolog lényegét érintő módon felelni, nehéz. A városok egész területére számított viszonylagos népesség magasságát — természetszerűleg — a terület nagysága befolyásolja. Mivel a nagyvárosok, területük nagysága tekintetében, nagyon differálnak,¹⁾ s mivel kiterjedt határ esetén a terület nagy része beépítetlen (és talán sohasem fog beépülni), ennél fogva a számítás útján nyert viszonylagos népesség nagyon problematikus értékű. Hivatkozunk arra, hogy példának okáért Berlinnek viszonylagos népessége (6660 hektár terület és 1,966.140 lakos mellett) 321 lélek volt; a szomszédos községek hozzácsatolása által Nagy-Berlin területe 87.845 hektárra, népessége ellenben csak 4,024.165-re emelkedett, minek folytán a viszonylagos népesség jelzője 47-re zuhant alá. Ugyanígy csökkent — új területek bekebelezése folytán — Amsterdam viszonylagos népessége 167-ről 51-re, Brüsszelé 183-ról 63-ra, Stockholmé 105-ről 34-re²⁾. Kérdés immár, minő értéke van e számoknak? Lehet-e ezeket a népsűrűség kifejezőjének tekinteni és van-e célja és értelme ily adatok összehasonlításának? Azt hisszük, olyan városokat, melyeknek nagy külső (beépítetlen) területük van, ily összehasonlításba belevonni nem lehet,

¹⁾ Budapest összterülete 19.444 hektár, Bécsé 27.806 ha, Párizsá ellenben csak 7802 ha.

²⁾ Az adatok az *Annuaire statistique des Grandes Villes* 1927 című munkából vették.

hacsak nem akarunk semmitmondó eredményekre jutni és magunkat áltatni következtetésekkel, melyek oly számokon alapulnak, amelyeknek nagyobb értékük nincs.

Nézetünk szerint azonban a nagyvárosok népsűrűségének kutatása imminens fontosságú s ezért módot és eszközt kell találni arra, hogy ily kutatásokat végezhessünk. A viszonylagos népesség szokásos fogalma, mely az egész területet szembeállítja a lakosság számával, azzal, hogy a viszonylagos népességet p. o. 47-ben vagy 51-ben állapítja meg, talán képet adhat arról, hogy a város területén *mekkora fejlődési lehetősége* van még a népességnek; de a *tényleges laksűrűséget* egyáltalában *nem* világítja meg. Hogy ennek a feladatnak megoldásához közelebb jussunk, ki kell kapcsolni a számbavételből mindazokat a területeket, melyek még beépítetlenek, de leginkább azokat, melyek egyáltalában be sem építhetők, mint p. o. az úttestek, a vasúti vonalak, a temetők, az erdők, a vízfelületek stb. A *tényleges laksűrűséget* leghelyesebben akkor ismerhetnők fel, ha a népesség számát *a tényleg beépített területhez* viszonyítjuk; ily számítások azonban eddig még nagyon ritkán eszközöltettek (így p. o. Kölnben), leginkább azon okból, mivel sok város nem bírja a beépített terület nagyságát kimutatni; mindamellett ily számítás látszik legmegfelelőbbnek, mert ez — kikapcsolván a különböző nagyságú terület zavaró hatását — a *tényleges népsűrűség* felismerését teszi lehetővé, vagy azt legalább megközelíti.

Azok a számok, melyeket a beépített területre vonatkozólag kapunk és melyeket a 49. sz. táblában közlünk, a nagyvárosok *tényleges népsűrűségét* egészen más — tegyük hozzá: a valóságot sokkal jobban megközelítő — képből mutatják be, mint a viszonylagos népesség nyers értékei. 18 európai nagyvárosban, melyeket táblázatunk összefoglal, a népsűrűség sehol sem száll 200 alá — s itt találkozunk a statisztikai tény főntebbi fejtegetésünk lényegével, melyben a 200-on aluli népsűrűséget »*alig nagyvárosi*«-nak neveztük. A népsűrűség felső határa — óriási magasságban, melyet elképzelni is alig tudunk — 1312·7; de aki ismeri Nápoly s általában az olasz városok építkezési módját, nem fogja e számot valószínűtlennek tartani. Berlin adatai igazolják, hogy a régi Alt-Berlin területe mennyire volt telítve népességgel (628·5), míg ezzel szemben a hozzácsatolt 28 város népsűrűsége a 200-at sem érte el és az egyesített Nagy-Berlin népsűrűségét 293·5-re nyomta le. Amsterdam és Párizs magas arányszáma is magyarázatot talál e városok építkezési módjában. Igen magas, 500-at meghaladó Bécs és Prága sűrűsége is. Viszont aránylag alacsony ez a szám a felsorolt öt német nagyvárosban, melyek közül csak Boroszlóban haladja meg a háromszázat. Ami mármint Budapestet illeti, a városi átlag 305·4, tehát oly érték, mely körülbelül megfelel az immár teljesen beépített Belváros viszonylagos népességének és jóval magasabb a beltelek átlagos népsűrűségénél, melyet a beépítetlen területeknek még mindig elég nagy aránya természetszerűleg leszorít 225·5-re.

Kétségtelenül érdekes volna az ezen alapon megállapított népsűrűséget kerületenkint vagy ezeknél is kisebb területi egységek szerint is vizsgálat alá venni, mert a valóságos népsűrűségnek helyi eltéréseit csak ez úton ismerhetnők fel. Sajnos, statisztikai anyagunk ezt nem teszi lehetővé, mert a beépített területnek kerületek szerinti részletezése nem áll rendelkezésünkre s így be kell érünk az egész fővárosra vonatkozó átlagos eredménnyel.

49. Európai nagyvárosok népessége, a beépített területhez viszonyítva.¹⁾

Város neve	Összes	Beépített	Lakosság száma	
	terület hektárokbán		összesen	1 ha beépített területre
Berlin	6.600	3.128	1,966.140	628·5
Nagy-Berlin	87.845	13.711	4,024.165	293·5
München	12.613	2.800	680.704	243·1
Köln	25.119	2.904	690.114	237·6
Lipcse	11.187	2.405	679.159	282·4
Drezda	10.753	3.273	679.757	207·7
Boroszló	4.942	1.554	557.139	358·5
Bécs	27.806	3.380	1,871.820	553·8
Budapest	19.444	3.147	960.995	305·4
Brüsszel	3.384	913	213.915	234·3
Amsterdam	17.455	1.020	718.046	704·0
Koppenhága	7.195	1.727	585.624	339·1
Stockholm	3.340	1.068	442.528	414·4
Prága	17.210	1.279	718.321	651·7
Nápoly	6.539	579	796.061	1.312·7
Milánó	7.885	1.657	864.790	521·9
Torino	13.014	1.306	509.887	390·4
Párizs	7.802	4.305	2,871.429	667·0

A népritkulás tünetei. A viszonylagos népesség — a népszámnak az összterülethez való viszonyítása — mint már fentebb említettük, állandó változásban van; a változás Budapesten túlnyomóan emelkedő irányzatot mutat, de — mint láttuk — a világháború hatása alatt a viszonylagos népesség több kerületben megcsappant és az időközben beállott változások ellenére még ma sem érte el minden kerületben az 1910. évi magasságot. A viszonylagos népesség apadását a lakosság számának csökkenése idézte elő. Erről már fentebb is szoltunk, de a népsűrűséggel való kapcsolatból kifolyólag erre itt újból rá kell térnünk. A népesség számában beállott abszolút csökkenés helyenkint igen jelentékeny volt. Ez a csökkenés azonban majdnem kizárólag a balparti városrészekre és itt is a városnak belső részeire szorítkozott. A budai oldalon csak három körzet népessége apadt meg: egyik a Vár, melyben tisztán a katonaság létszámának csökkentése okozta a népszám

¹⁾ Az adatokat az *Annuaire Statistique des Grandes Villes* 1927 című munkából vettük.

kisebbedését, mely 1920 óta állott be, amikor a trianoni diktátum a katonaság létszámát csökkentette. Megapadt a Tabánnak (4. sz. körzet) lakossága is; itt a városrendezésnek másfélszáz ház esett áldozatul s ha ennek ellenére a lakosság száma ma majdnem annyi mint volt 1910-ben, ez az utóbbi években foganatosított építkezéseknek tulajdonítható, melyek kevés, de nagy épületekben (Bethlen-udvar stb.) tekintélyes számú népességet halmoztak fel a sok apró régi viskó lakóinak helyébe. A harmadik körzetnek (Óbuda hajógyár körüli része) népcsökkenése lényegtelen.

Számottevő és komoly tünet a balparti városrészek lakosságának apadása, mely a pesti kerületek legnagyobb részében beállott. Egyedül a Belváros és a Lipótváros maradt e fogyatkozástól megóva; de a Terézvárostól a Ferencvárosig és Kőbánya határos körzeteiig egy szinte megszakítatlan nagy területet (összesen 1016 hektár kiterjedésben) találunk, mely úgyszólván az összes beltelket magában foglalva, 15 év alatt nem kevesebb mint 36.000 főnyi apadást szenvedett. A népesség túlnyomórészt a világháború következtében fogyott meg, összesen 22 körzetben és helyenkint igen nagy mértékben; az apadás egyes körzetekben az eredeti lakosság 14—18, sőt a X. kerület 77. sz. körzetében (a katonaság kivonása folytán) 24 százalékat is tette s bár 1920 óta a lakosság általában növekedőben van, a hiány még mindig csak kis részben nyert pótlást s még az 1925. évi népszámlálás is 34.000 főnyi hiányt állapított meg. Az 50. sz. táblából láthatjuk, hogy különösen az Erzsébetváros, a Terézváros és a Józsefváros szenvedett nagy népvesztéseget, de a Ferencváros és Kőbánya határos körzeteit sem kímélte meg a pusztulás. A népfogyásnak ezt a nagy területét — hozzávéve az I. kerületnek két megapadt körzetét is — gyűrűként veszi körül a népességben gyarapodott öv, mely az újpesti határtól kezdve a csepeli Dunaáig és innen a budai hegyvidéken át az óbudai határig húzódik. Kiterjedésre nézve ez a földszáv amannál sokszorta nagyobb; a népesség szaporulata itt különösen a déli részekben erős, ahol helyenkint a népszám megkétszereződésével találkozunk. A szaporodás arányai mindenütt igen magasak, de nem szabad feledni, hogy ezen gyéresebb népességű külső körzetek magas szaporodási *aránya* nem jelenti mindig a szaporulat abszolút számának magasságát. A fejlődés tendenciája azonban mindenesetre eléggé kitűnik a népszaporulat arányainak alakulásából s ebből mint érdekes jelenséget említhetjük meg, hogy a szaporulat *arányai* annál nagyobbak, minél inkább haladunk a perifériák felé. A lakosságnak a külső területeken való letelepedésére irányuló fokozódó hajlama ezen adatokból mindenesetre világosan kidomborodik; de egyben kiviláglik az is, hogy a belső területek népgyarapodása a balparton egyelőre — talán a Lipótvárost kivéve, mely még a fejlődés stádiumában látszik lenni — megállapodáshoz jutott. Hogy az ezen adatokból levont következtetések tényleg helytállóknak fognak-e bizonyulni, azt az 1930. évi népszámlálás fogja megmutatni.

**50. A népesség szaporodása és apadása statisztikai körzetenként,
1910-től 1925-ig.**

Körzet	Szaporodás				Apadás			
	beltelek		kütelek		beltelek		Kütelek	
	hány körzet	lélek	hány körzet	lélek	hány körzet	lélek	hány körzet	lélek
Jobbpart :								
I.	7	17.874	4	12.997	2	819	—	—
II.	6	7.656	1	1.661	—	—	—	—
III.	3	2.303	3	3.919	1	212	—	—
Összesen	16	27.833	8	18.577	3	1.031	—	—
Balpart :								
IV.	2	1.121	—	—	—	—	—	—
V.	5	10.731	—	—	—	—	2	1.336
VI.	3	1.789	3	15.785	6	8.344	2	1.589
VII.	1	1.113	4	10.840	6	12.855	—	—
VIII.	1	453	—	—	7	6.057	—	—
IX.	3	3.341	2	9.213	2	2.837	—	—
X.	—	—	8	15.209	—	—	2	1.332
Összesen	15	18.548	17	51.047	21	30.093	6	4.257
Budapest	31	46.381	25	69.624	24	31.124	6	4.257

Túl messze vezetne, ha a népesség fejlődését és a viszonylagos népesség arányának kialakulását minden részletében vizsgálni kívánnók. A kérdés részletei iránt érdeklődők az 51. sz. táblában megtalálják mindazokat a statisztikai adatokat, melyek ennek a kérdésnek megvilágítására alkalmasak. Ez a táblázat a népesség számára és a viszonylagos népesség nyers értékére vonatkozó számbeli adatokon kívül körzetenként kimutatja a házak számát is. Az erre vonatkozó adatoknak a népesség számával való egybevetése is nagyon tanulságos, különösen abból a szempontból, hogy a házak átlagos lakottsága, mely a népesség fejlődésének egyik jellemző tünete, miként módosult az utolsó másfél évtized folyamán. Sok helyen a lakottság jelentékenyen emelkedett, viszont a belterületnek azon részén, ahonnan a népesség — mint láttuk — nagy mértékben elhúzódt, a házak átlagos lakottsága csökkent. Ezt már az 1920. évi népszámlálás igazolta, amidőn kimutatta, hogy ott a kedvezőtlen gazdasági helyzet miatt a munkások és cselédek száma lényegesen megcsappant. Nem hagyható továbbá figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy a proletárdiktatúra bukásával a kommunizmusban exponált elemek nagyobb számmal hagyták el Budapestet, valamint hogy a zsidóság bizonyos körei is eltávoztak a fővárosból. 1920 óta, mint említettük, a népesség gyarapodása ismét kedvezőbbé vált, de a világháború ütötte sebek még mindig nem hegedtek be, amint azt más tüneteken kívül a viszonylagos népességnek a főváros területének nagy részén észlelt megcsökkenése még most is tanúsítja.

51. Kisebb területi egységek népszaporodása és viszonylagos népessége.

Statistikai kerület	Terület hektáro- ban	Házak száma			Népesség száma			Szaporulat 1910—1925		Viszonylagos népesség 1 hektárra 1925
		1910	1920	1925	1910	1920	1925	absz.	%	
I.										
Beltelek :										
1	52-31	194	195	188	5.925	5.793	5.457	—468	—7-9	104-3
2	63-99	209	219	217	8.286	9.254	9.473	1.187	14-3	148-0
3	43-24	104	100	100	3.055	3.270	3.298	243	8-0	76-2
4	75-09	538	445	384	10.196	9.408	9.845	—351	—3-3	131-1
5	25-22	38	49	130	1.845	2.863	2.858	1.013	54-9	113-3
6	161-13	263	354	400	11.933	16.923	17.781	5.848	49-0	110-3
7	296-22	247	333	350	5.026	7.862	9.249	4.223	84-0	31-2
8	22-17	44	49	65	2.591	3.287	3.316	725	28-0	149-1
9	186-90	112	130	178	7.833	11.990	12.468	4.635	59-2	66-1
Kültelek :										
10	652-21	165	248	322	4.690	9.134	9.702	5.012	14-1	14-1
11	1.594-68	98	133	184	1.020	1.672	2.032	1.012	1-2	1-2
12	707-45	169	239	256	3.054	4.831	4.241	1.187	6-0	6-0
13	1.876-71	771	912	1.064	6.047	10.322	11.833	5.786	6-3	6-3
II.										
Beltelek :										
14	72-49	422	441	443	13.697	15.843	16.591	2.894	21-1	228-9
15	40-88	300	300	309	9.351	11.237	11.895	2.544	27-2	290-9
16	11-83	59	62	62	3.480	3.717	3.643	163	4-7	307-9
17	20-67	98	82	83	3.663	3.760	3.849	186	5-1	186-2
18	89-16	209	236	238	6.811	7.670	7.562	751	11-0	84-8
19	48-63	150	166	181	2.187	3.111	3.305	1.118	51-1	67-9
Kültelek :										
20	572-60	246	325	421	2.240	3.367	3.901	1.661	74-1	6-8
III.										
Beltelek :										
21	64-75	258	256	269	6.533	6.418	6.684	151	2-3	103-2
22	180-27	879	886	935	23.426	24.175	25.383	1.957	8-3	140-9
23	243-09	561	537	547	11.543	11.154	11.331	—212	—1-8	46-6
24	70-28	23	19	29	161	413	356	195	121-1	5-1
Kültelek :										
25	263-38	181	221	268	2.031	2.274	2.617	586	28-9	9-9
26	714-71	219	307	348	2.612	3.607	4.438	1.826	69-9	6-2
27	1.833-20	234	279	391	3.106	3.123	4.613	1.507	48-5	2-5
IV.										
28	34-58	173	174	192	8.931	9.860	9.254	323	3-6	267-7
29	43-54	351	348	334	16.337	18.446	17.135	798	4-9	393-5

51. Kisebb területi egységek népszaporodása és viszonylagos népessége. (Folytatás.)

Statistikai kerület	Területe hektár- ban	Házak száma			Népesség száma			Szaporulat 1910—1925		Viszonylagos népesség 1 hektára 1925
		1910	1920	1925	1910	1920	1925	absz.	%	
V.										
Beltelek :										
30	16-86	63	67	81	2.587	3.146	3.042	455	17-6	180-4
31	55-05	283	289	276	16.415	17.020	16.544	129	0-8	300-5
32	57-94	137	155	159	9.626	12.169	11.528	1.902	19-7	198-9
33	64-12	156	228	231	14.216	20.703	22.036	7.820	55-0	343-7
34	65-18	112	132	136	9.537	10.083	9.962	425	4-5	152-9
Kültelek :										
35	91-02	83	89	87	8.062	6.717	6.859	—1.203	—14-9	75-4
36	177-12	52	57	62	3.257	2.311	3.124	—133	—4-1	17-6
VI.										
Beltelek :										
37	22-38	158	156	167	12.116	11.528	11.301	—815	—6-7	504-9
38	41-89	342	343	333	22.533	21.209	20.776	—1.757	—7-8	495-9
39	15-47	130	129	129	9.831	9.638	9.361	—470	—4-8	605-1
40	34-99	294	294	296	26.397	23.886	23.685	—2.712	—10-3	676-9
41	22-17	169	176	177	17.891	16.134	15.355	—2.536	—14-1	692-6
42	10-07	57	58	58	3.297	3.244	3.243	—54	—1-6	322-4
43	28-00	118	130	134	7.269	7.076	7.680	411	5-7	274-3
44	20-94	89	92	92	1.785	2.360	2.202	417	23-4	105-0
45	93-97	105	142	165	9.663	10.582	10.624	961	10-0	113-1
Kültelek :										
46	112-88	134	160	168	14.452	12.784	12.890	—1.562	—10-8	114-2
47	136-95	78	88	70	1.132	992	1.105	—27	—2-4	8-1
48	250-35	111	149	260	1.984	2.730	3.709	1.725	87-9	14-9
49	349-46	269	469	568	17.874	23.428	25.396	7.522	42-1	72-6
50	253-02	326	475	523	10.060	14.770	16.598	6.538	65-0	65-5
VII.										
Beltelek :										
51	40-82	301	240	283	26.791	23.415	23.352	—3.439	—12-8	572-0
52	23-12	162	196	183	13.349	14.721	14.462	1.113	8-3	625-5
53	26-00	220	211	225	21.675	19.039	19.218	—2.457	—11-4	739-1
54	34-32	262	263	251	23.252	21.378	21.847	—1.405	—6-0	636-5
55	32-62	165	157	162	17.259	16.429	16.354	—905	—5-2	501-3
56	49-14	375	377	373	42.923	38.971	39.089	—3.834	—8-9	795-4
57	42-35	103	113	113	7.305	6.393	6.490	—815	—11-2	153-2

51. Kisebb területi egységek népszaporodása és viszonylagos népessége. (Vége.)

Statisztikai kerület	Területe hektár- ban	Házak száma			Népesség száma			Szaporulat 1910—1925		Viszonylagos népesség 1 hektára 1925
		1910	1920	1925	1910	1920	1925	absz.	%	
Kültelek :										
58	58-20	136	167	166	5.132	6.011	6.158	1.026	20-0	105-8
59	146-03	205	228	311	10.690	11.812	13.072	2.382	22-3	89-5
60	383-76	379	380	450	8.312	11.141	12.238	3.926	47-2	31-8
61	327-16	275	384	612	5.175	7.011	8.681	3.506	67-7	26-5
VIII.										
62	65-58	380	381	382	27.224	26.678	26.339	—885	—3-2	401-6
63	11-37	75	67	78	7.327	7.189	7.027	—300	—4-1	618-0
64	35-80	92	99	87	11.077	9.206	9.556	—1.521	—13-7	266-9
65	7-00	22	24	24	2.778	2.703	2.251	—527	—18-9	321-6
66	38-59	362	365	367	21.401	20.952	20.853	—548	—2-6	540-4
67	35-80	285	289	290	28.229	26.255	26.761	—1.468	—5-2	747-5
68	41-96	362	360	349	20.794	19.277	19.986	—808	—3-9	476-3
69	97-72	407	434	445	33.015	33.148	33.468	453	1-4	342-5
IX.										
Beltelek :										
70	63-41	254	268	275	22.119	23.598	24.134	2.015	9-0	380-6
71	16-40	38	50	53	2.840	3.944	3.917	1.077	37-9	238-2
72	30-43	345	347	353	19.542	17.641	18.252	—1.290	—6-6	600-1
73	50-32	278	300	289	23.755	21.423	22.208	—1.547	—6-5	441-3
74	42-73	43	43	46	3.419	3.614	3.668	249	7-3	85-8
Kültelek :										
75	193-63	69	89	90	7.217	6.895	9.535	2.318	32-1	49-2
76	734-26	179	284	237	9.143	14.013	16.038	6.895	75-4	21-8
X.										
77	24-96	35	12	19	1.137	1.116	862	—275	—24-2	34-5
78	35-90	215	225	227	2.950	3.356	3.356	406	13-1	93-2
79	52-54	13	17	29	4.017	3.211	2.960	—1.057	—26-3	56-3
80	208-13	64	68	82	4.206	5.574	6.829	2.623	62-3	32-8
81	479-22	124	238	260	6.128	9.004	12.942	6.814	111-2	27-1
82	114-63	346	368	376	10.819	12.165	12.272	1.453	13-5	107-1
83	409-38	410	459	462	11.071	11.142	12.208	1.137	10-3	29-8
84	57-83	198	206	214	3.000	3.318	3.406	406	13-5	58-9
85	417-63	66	140	143	595	1.822	2.124	1.529	25-7	5-1
86	2.251-31	209	248	265	7.111	8.137	7.952	841	11-8	3-5

7. A népgyarapodás főtényezői.

Természetes szaporulat és vándormozgalom. Az előző fejezetekben statisztikai adatokkal felszerelve mutattuk ki Budapest népgyarapodásának félszázados menetét úgy időbeli változásainak, mint térbeli alakulásának feltüntetésével. Megállapíthattuk a nyers népszámokból, hogy fővárosunk népessége, mely 1869-ben 270.476 főből állott, 55 évvel reá, vagyis 1925 végén 960.995 lelket számlált, két emberöltő alatt tehát 690.519 lélekkel, kereken hétszázezer lélekkel szaporodott, ami 255·3 százaléknyi gyarapodásnak felel meg. Láttuk, hogy Budapest népessége ezen idő alatt negyedfélszeresére emelkedett fel s rámutattunk arra is, hogy fővárosunk népgyarapodása a tizenkilencedik században első helyen állott Európa nagyvárosai között és csak a századfordulóval kellett — népszaporulatának meglassúbbodásával — az elsőbbséget Hamburgnak, majd Glasgownak és Varsónak átengednie.

Eddigi fejtegetéseinkben azonban tisztán csak a nyers számokkal operáltunk és nem érintettük azt a kérdést, hogy mik voltak e tüneményes fellendülésnek tényezői? Honnan jött vagy termelődött ki az a hatalmas néptömeg, mely Budapestet egy közepes nagyságú városból milliós nagyvárossá tette és Európa nagyvárosai között oly kiváló helyet biztosított neki? Köztudomású és ezért itt magyarázatra nem szorul, hogy mindennemű népesség — akár városé, akár országé — részint a *természetes népszaporulatból*, azaz a születéseknek a halálesetek fölötti többletéből, részint pedig *bevándorlásokból*, helyesebben a bevándorlásoknak a kivándorlások fölötti többletéből gyarapszik és sokszorozódik meg. Eléggé ismeretes, hogy a városok és kivált a nagyvárosok minő hatást gyakorolnak a vidékre, melynek munkakereső és munkaképes elemeit nagyrészen magukhoz vonzzák és felszívják; általános és szinte természetes folyamat ez, mely minden nagyvárosban érvényesül, de fokozott mértékben Budapesten, mely mint az ország politikai központja, gazdasági életének és közlekedési hálózatának gócpontja, szinte megsokszorozva gyakorolta azokat a ható erőket, melyek ezt a folyamatot előidézik és állandóan éltetik. Ha valahol, úgy itt szükséges tehát e folyamatnak közelebbi figyelése, hogy kiderítsük, Budapest népgyarapodása mekkora mértékben fakad a vándormozgalomból és mily mértékben tudott a főváros saját népességének propagatív erejéből megerősödni és gyarapodni.

Mielőtt azonban e kérdés mérlegelésébe belefognánk, vizsgálnunk kell azon statisztikai módszereket és eljárásokat, melyek ezirányú tanulmányaink végzéséhez rendelkezésünkre állanak. Azzal, hogy a statisztika megfigyel és számbavesz minden születést és minden halálesetet, a természetes népmozgalom tényezőit látszólag minden nehézség nélkül felismerni engedi. *Látszólag*, mondjuk, mert — mint látni fogjuk — nehézségek és zavaró körülmények itt is fel fognak merülni. Nehezebb már a vándorlások statisztikai megfigyelése. A vándorlások közvetlen megfigyelése kevés

városban sikerült. A folyton hullámmzó, ide-oda vándorló népességnek statisztikai számbavétele a legnehezebb közigazgatási problémák egyike ; a rendőrség, illetve ennek bejelentő hivatala ugyan nyilvántartja a be- és kiköltözőket, de ezen nyilvántartásoknak a statisztika részére való hasznosítása — a rendőrség gyakorlati szükségleteire való tekintettel — alig lehetséges. A statisztika ez okból másodlagos eszközhöz nyúl, hogy a vándormozgalomról képet alkothasson. Minthogy a születések és halálesetek nyilvántartásából könnyen meg lehet állapítani, hogy valamely város népessége az egyik népszámlálástól a másikig tisztán a természetes szaporulat alapján mennyire emelkedett volna, az így kiszámított összeg és az új népszámlálásból nyert fix népszám közötti különbség adja azt a néptömeget, mellyel — ha utóbbi népszám a kiszámítottnál nagyobb — a népesség vándorlások által gyarapodott vagy — ha a különbség negatív — fogyott. Az előálló különbség a vándormozgalom *eredménye* vagy mérlege, de nem *nagysága*. Mert a megfigyelt időszak alatt a városba nemcsak bevándorlás történt, hanem onnan elköltözés, elvándorlás is folyt (vagy folyhatott). Az elvándorlottak számát azonban, melyet a népszámlálás eredményeiből nem ismerhetünk meg, más bevándorlóknak pótolniok kellett, hogy a népszámlálási különbség előálljon. Ez a különbség e szerint nem adja a vándorlások egész nagyságát, hanem csakis a bevándorlásoknak a kivándorlásokkal szemben mutatkozó többletét (vagy hiányát), amit röviden *vándorlási többletnek* (vagy hiánynak) nevezünk. Lényegben ugyanilyen értékű a természetes népszaporulat vagy hiány száma is, mely szintén csak különbségi szám, de azzal a különbséggel, hogy itt a szaporulat (vagy hiány) alapját képező két tényező (születések és halálesetek) számát is ismerjük, holott a vándorlási többlet számbeli tényezőit egyáltalában nem ismerjük.

Hiányosak tehát a vándormozgalom tényezőire vonatkozó ismereteink s ez a népgyarapodás főtényezőire vonatkozó statisztikai adattömegnek egyik nagy hiánya. De ezzel komplikálódik még egy másik nehézség is. A természetes népmozgalom faktorai, a születések és a halálozások, nemcsak a város törzsökös lakosságától erednek, hanem azoktól az idegenektől is, kiket különbségi számításunk bevándorlottak gyanánt vesz számba. És ha — egészen rideg számszerűséggel nézve az esetet — ezeket nem lehet a vándormozgalomhoz számítani, hanem a természetes népmozgalom eredményeként kell elkönyvelnünk, népesedési és gazdasági szempontból tekintve mégis bizonyos, hogy ezeket a vándorlások számlájára kellene írunk. A statisztika azonban a legtöbb esetben nem tudja megkülönböztetni a bevándorlottak köréből eredő születéseket és haláleseteket a törzsökös lakosság hasonló eseteitől s így a természetes népmozgalmat oly esetekkel növeli, melyeknek ott jogosultságuk nincs. Népmozgalmi statisztikánk tehetetlensége a kétféle mozgalom eseteinek szétválasztásával szemben a különbségi számításnak másik nagy hibája. Egyik hiányon sem tudunk

segíteni s így addig, míg a statisztika ez irányban tökéletesbedni nem fog, ezzel a — mindenütt alkalmazott — hiányos módszerrel kell beérnünk. Az így nyert adatok mérlegelésénél azonban nem szabad szem elől téveszteni ezen nehézségeket, melyek a természetes népszaporulatot, a vándorlási többlet rovására, voltaképeni méreteinél nagyobbak tüntetik fel.

Budapestre vonatkozó vizsgálódásainkat — régebbi népmozgalmi adatok hiánya miatt — 1874-nél tovább nem vihetjük vissza. Ez annyival inkább sajnálatos, mivel épen az alkotmány visszaállítását követő első évek népmozgalma nyújthatott volna értékes tapasztalatokat arról a hatásról, melyet a nyugvópontra jutott politikai helyzet és a nemzeti felbuzdulás alapján meginduló gazdasági lendület fővárosunk fejlődésére gyakorolt. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az első évek népgyarápodása túlnyomó részben idegen elemek beszivárgásának eredménye volt, mert fővárosunk népessége — akkori magas halandósága miatt — a születések többletéből csak csekély mértékben szaporodott; hiszen a természetes szaporulat a főváros egyesítését (1873) követő 10—15 esztendőben minimális volt. A múlt század hetvenes éveiben a születések évi többlete alig s csak ritkán emelkedett ezer fölé, úgyhogy 1874-től 1880-ig a természetes szaporulat (hét év alatt!) csak 5733 lelket tett, holott ezen időben (az új népszámlálás tanúsága szerint) Budapest népessége 73.900 lélekkel szaporodott. Különbözeti számításunk szerint tehát már a főváros egyesítését követő első években elég erős beözönlés állott fenn, amely az évtized zárlatában 68.167 főnyi vándorlási többletet enged felismerni.

A főváros népességének szaporulata a rákövetkező évtizedben rohamosan s mind erősödő mértékben fokozódott. 1881-től 1890-ig az összes szaporulat már 135.617 lélek volt, az előző időszakénak majdnem kétszerese. Ebben az évtizedben a természetes népmozgalom is már valamivel kedvezőbb volt, több évben meghaladta a 2000 főt, sőt 1889-ben megközelítette a négyezret. De nagyobb járvány fellépése csakhamar felemésztette a születések többletét (mint 1881-ben), sőt tekintélyes hiányt is idézett elő a népmozgalomban (mint az 1886. év súlyos járványai). Fokozott bevándorlásra volt tehát szükség, hogy fővárosunk népessége gyarapodjék; s ez nem is maradt el: az évtized végén 117.629 főnyi vándorlási többlettel zárult a népesedés mérlege.

Megállapodás nem következett be ezentúl sem, sőt a népesedés folyamata továbbra is fölfelé törtetett. A 19. század utolsó évtizede fővárosunk népesedésének fénykora. Ebben az évtizedben a rohamos beözönlésen kívül a természetes népmozgalom nyereségei is érezhetően hozzájárultak népünk gyarapításához. Az évtized minden esztendejében jelentékeny születési plusz mutatkozott, s ez 1897 és 1900 között évente meghaladta a nyolcezer lelket. Így ez évtizedben a természetes népmozgalom 67.547 fővel (vagyis

13·3%-kal) növelte Budapest népességét és a vándorlások eredménye ennek harmadfélzszeresére rugott fel: 159.427 lélekkel gyarapítva fővárosunkat. Tíz év alatt tehát nem kevesebb mint 226.974 lélekkel emelkedett Budapest népessége s ez a szaporulat felért két Szeged városa vagy egy Firenze város egész népességével.

Elég kedvező maradt a természetes népmozgalom még a következő évtizedben, a huszadik század első tizedében is; ha arányaiban csökkent is a természetes szaporulat, abszolút számokban mégis majdnem változatlan maradt (tíz év alatt 65.533 főnyi többlettel), de ez a népességnek már csak 8·9 százalékát tette, tehát épen harmadrésszel volt alacsonyabb, mint az előző évtizedben. Megcsappant a főváros felé irányuló vándormozgalom is, mely már csak a felét szolgáltatva annak a néptömegnek, mely előzőleg Budapestre özönlött. E megcsappanásnak oka a viszonyoknak rosszrafordulása, a beállott ipari pangásból folyó munkanélküliség volt, mely sokezer embert elűzött Budapestről; még többeket visszatartott a betelepедéstől a lakásnyomor és a sok gazdasági és társadalmi baj. Ez az évtized, mintha előkészítője és bevezetője lett volna a rákövetkező évtizedben ránk szakadt katasztrófáknak, melyek népesedésünket gyökerében támadták meg. Már az évtized első éveiben apadt a természetes szaporulat, a világháború első évében még a régi évek nivójának felén tartotta magát, de a születéseknek ezután bekövetkezett elmaradása és a tetemesen rosszabbodott halandósági viszonyok következtében a természetes népmozgalom mérlege hat éven keresztül (összesen 36.397 főnyi) hiánnyal zárult s még az utolsó három évben sem vált a mérleg aktívvá. Nem szabad ugyan figyelmen kívül hagynunk, hogy a kedvezőtlen eredmény jórészt onnan állott elő, hogy a háború és a forradalmak éveiben tömérdek idegen elem (polgár és katona) tódult Budapestre, melyek — különösen a harctéri sebesültek révén — a halandóságot erősen növelték; de még ha ezen 18—19.000-re becsülhető, idegen halottakat levonásba is hozzuk, a népesedés mérlege ezen években még mindig passzív marad. Hogy a háború alatt a népességnek a fővárosba való özönlése is tetemesen megcsappant, nem szorul magyarázatra; egyrészt a háború a vidéki népesség munkaképes rétegeit a harctérre szólítván eo ipso apasztotta azon korosztályokat, melyek eddig bevándorlóink zömét szolgáltatták. Másrészt a háború alatt a fővárosba való költözködés és az itt való letelepedés annyira megnehezült, hogy erős visszaesésnek természetesen be kellett állania. A háború befejeztével ugyan a Budapestre való vissza- és beözönlés, megnövelve még a menekültek tömegeivel is, nagy mértékben indult meg, úgyhogy végeredményben a háborús évtized csak 18.000 lélekkel maradt el a megelőző tíz év vándorlási szaporulata mögött. Ha azonban szemünk elé állítjuk azt a tényt, hogy félszázaddal ezelőtt, a főváros egyesítését követő hét első évben Budapest népessége 68.167 lélekkel gyarapodott a vándorlások többlete révén, akkor az utolsó évtizednek

63.012 főnyi vándorlási többlete, mely arányokban az 1874—80. évi szaporulatnak alig harmadrészét teszi ki, elég szerénynek nevezhető.¹⁾

Az utolsó évtöd (1921—25) népmozgalma ugyan az előző időnél valamivel kedvezőbb volt, de a végeredményben 31.999 főre rugó összes növekedés messze elmaradt a békeidők gyarapodása mögött. A természetes népmozgalom ez időben is hiánnyal zárult (1836 fő) s a vándorlások többlete (33.835) sem volt nagyobb arányú, mint az előző évtizedben. A nagy stagnáció, mely fővárosunk újabb népesedését jellemzi, ezen számokból is kiáltóan szól felénk. De kifejezetten hangsúlyoznunk kell, hogy az ezen számok alapján mutatkozó stagnáció s minden erre vonatkozó megjegyzésünk tisztán a *közigazgatási* Budapestre vonatkozik, melynek fejlődése a szomszédságban kialakult városok és községek rohamos fellendülése folytán akadt meg, helyesebben mondvá lett lassúbb üteművé, amint ezt egy következő fejezetben tüzetesen fogjuk kifejteni. Az alábbi (52. sz.) táblázatban a népszaporodás főbb adatait állítottuk össze.

52. A népesség növekedése 1874-től 1925-ig.

Időszak	Népszám az időszak elején	Népesség összes szaporulata	Ebből		Százalékokban			Az összes szaporulatból jutott százalékokban		
			természetes szaporulat	vándorlások többlete	összes növekedés	természetes szaporulat	vándorlások többlete	a természetes szaporulatra	a vándorlások többletére	
1874—1880	296.867	73.900	5.733	68.167	24·9	1·9	23·0	7·8	92·2	
1881—1890	370.767	135.617	17.988	117.629	36·6	4·9	31·7	13·3	86·7	
1891—1900	506.384	226.974	67.547	159.427	44·8	13·3	31·5	29·8	70·2	
1901—1910	733.358	147.013	65.553	81.460	20·0	8·9	11·1	44·6	55·4	
1911—1920	880.371	48.625	14.387	63.012	5·5	1·6	7·1	—	100·0	
1921—1925	928.996	31.999	1.836	33.835	3·4	0·2	3·6	—	100·0	
1925	960.995	—	—	—	—	—	—	—	—	
Összes szaporulat..	—	664.128	140.598	523.530	223·7	47·4	176·3	21·2	78·8	

Ime tehát az 52 évi időszak összes népgyarapodásának nem kevesebb mint négyötöd része a vándorlásokra esik és csak egyötöd részig növelte a népességet a természetes szaporulat. Ez az utóbbi, mint már fentebb említettük, kezdetben nagyon kicsi volt, az összes szaporulatnak egytizenkettő részét sem tette. Lassanként erősödve, a múlt század utolsó és a folyó század első tizedében érte el tetőpontját, amikor az összgyarapodásnak több mint kétötöd részét tette ki. De ezzel egyúttal meg is szűnt; a természetes népmozgalom passzívra vált, de a mutatkozó hiány az utolsó évtötdben már annyira csökkent, hogy az 1926—1930. években előre láthatólag ismét valamely pozitív végeredmény várható, mely a természetes népmozgalom további lassankinti javulását engedi remélni.

¹⁾ Az 1900—1920. évek alatt észlelt népességi fejlődést tüzetesen tárgyalja *Laky Dezső*: Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig című nagy munkájában.

Budapest legújabb népesedése nemzetközi viszonylatban. Magában áll-e Budapest népgyarápodásának megállapodása és a természetes népmozgalomnak negatív irányban való fejlődése? Következménye-e ez a világháború utáni összeomlásnak, más szóval a háború sujtotta nemzetek, nagyvárosainak sajátossága-e ez, avagy általános európai jelenség, a modern fejlődéssel együttjáró közös tünet?

Először is megállapíthatjuk — az 53. sz. táblában közölt adatok alapján —, hogy a háborútól sujtott vesztes államoknak minden nagyvárosában lényegileg azonos volt a népmozgalom. A népesség természetes szaporulata a hetvenes évektől kezdve — az egyetlen Köln városa kivételével — a század végéig mindenütt emelkedik. Ekkor beáll a természetes szaporulat apadása, mely egyes városokban, mint Bécsben és Lipcsében, már igen erős, egyedül Kölnben emelkedett még a természetes szaporulat a század első tizedében kis mértékben. De míg a csökkenés ezen évtizedben általában még mérsékelt, a világháború évtizedében — az elmaradt születések és a fokozott halandóság következtében — a természetes szaporulat óriásit zuhan, sok helyütt majdnem elenyészik, sőt több városban (mint Bécs, Budapest, Drezda, Lipcse) már effektív veszteséggel zárul a természetes népmozgalom mérlege. Az apadó tendencia a legtöbb városban még 1920 óta is tovább tart, de népességi hiányt már csak Budapest mutat fel. Kevésbé egyöntetűen alakult a vándormozgalom. A múlt század végéig mindenütt erős bevándorlás folyt, melynek eredménye a legtöbb helyen messze túlhaladta a születési többletet. Még századunk első évtizedében is élénk volt a nagyvárosok felszívó képessége, bár (Köln és Hamburgot kivéve) ez a megelőző időhöz képest már mérsékeltabb volt. A világháború ezt a mozgalmat is megbénította, a bevándorlás erősen csökkent, sőt helyenkint az elvándorlás oly mérveket öltött, hogy a népesség száma tetemesen megfogyott (így p. o. Bécsben 190.000, Berlinben 169.000, Drezdában 19.000 fővel). De az utolsó évtizedben a beszívargás mindenütt újból megélénkült s a vándorlások többlete a legtöbb városban ismét lényegesen meghaladta a természetes szaporulatot.

Ilyen volt a vesztes államok — Magyarország, Ausztria és Németország — nagyvárosainak népmozgalma. Miként alakult már most a népesedés a győztes államok nagyvárosaiban? Párizst és Londont vesszük vizsgálat alá. Mindkettőnek általános népnövekedése — *arányait* tekintve — feltűnően kicsi volt a három központi államban észlelt gyarápodáshoz képest. London és Párizs összes népnövekedése — *abszolút* méreteiben is — nem érte el a náluk jóval kisebb Bécs és Berlin népszaporulatát, a lakosság számához viszonyítva pedig — csak az 1880—1925. éveket véve szemügyre, mivel Londonnak 1871—1880. évi népmozgalmi adatait nem ismerjük — Párizs összes népszaporulata 28·2% volt, Londoné meg épen csak 20·4%, míg ezzel szemben ezen 45 év alatt Budapest lakossága 159·2%-kal, Bécsé

158·2, Berliné 73·7 százalékkal szaporodott és más német városokban még ennél is sokkal nagyobb (Lipcsében p. o. 355·5%-nyi) szaporulati arányt észleltünk. De vizsgálódásunk célja szempontjából sokkal döntőbb a természetes szaporulat arányának megállapítása. Hogy ez Párizsban minimális — (1880—1925-ig csak 6·5%-nyi) — ez Franciaország közismert népesedési stagnációja mellett nem lephet meg. London természetes szaporulata ezzel szemben jóval erősebb volt (53·8%), magasabb Budapesténél (36·4%) és Bécsénél (42·7%) is, ellenben jóval alacsonyabb a német városok szaporulatánál, mely helyenkint (mint Kölnben) a 140 százalékot is meghaladta. A világháború Párizs amúgyis csekély természetes népmozgalmát is passzívra tette (a halálesetek többlete megközelítette a félszáztezret), de London csak kevéssé érezte meg az évtized romboló hatását, mert a világháború minden borzalma dacára oly magas természetes szaporulattal (negyedfélszázezernyi születési többlettel, vagyis 7·7%) zárta le ezt a decenniumot, minővel ezen szomorú időben más európai nagyváros nem bírt dicsekedni. Annál sajtáságosabb London vándormozgalmának alakulása, ez az utolsó félszázadban állandóan passzív volt, a kivándorlók tömegei állandóan messze túlhaladták a bevándorlók csapatjait, de az előálló hiány a világháború évtizedében jóval kisebb volt, mint az előző évtizedben, az utolsó öt évben pedig feltűnően megapadt. Párizs vándormozgalma állandóan alacsony volt, a világháború évtizedében erősen megcsappant, majd pedig passzívra vált. Kétségtelen tehát, hogy a világháború a győztes államok székvárosainak népesedési menetét is erősen megzavarta s ez a hatás annál is súlyosabban érvényesült, mivel népgyarapodásuk amúgy is mérsékelt volt.

És csodálatos, hogy a semleges államok népesedése is mennyire megérezte az európai általános összeomlás hatását. A világháborútól érintetlenül maradt skandináv városokban (Stockholm, Oslo, Koppenhága) a népesedés menete lényegében azonos a hadviselő államok városaiéval. Itt is a múlt század végéig egészséges volt a fejlődés, azután stagnáció és visszafejlődés állott be. A világháború évtizede itt is erősen csökkentette a természetes szaporulatot, de ez még sokkal alacsonyabbá vált a rákövetkező öt év alatt. A vándorlások tekintetében azonban e városok (az egy Oslot kivéve, mely a századforduló óta állandóan kivándorlási többletet mutat fel) kedvezőbben állanak a kontinens városainál, de a viszonyok kedvezőtlen voltának élénken szóló tünete az utolsó évtized vándormozgalmának lecsökkenése.

Tizenöt európai nagyváros népmozgalmi adatainak vizsgálatából íme ilyen képet nyertünk a mai helyzetről. A kép elég sívár és ha van benne valami, ami — ha nem is vigaszt, de legalább némi magyarázatot nyújt, — ez az, hogy fővárosunk jelenlegi népalakulása minden fogyatkozása mellett sem kétségbeejtő. A világháború romboló következményei súlyosan nehe-

zednek reánk, de ezeket a következményeket a győztes, de még a semleges államok sem kerülhették el. Európaszerte beborult az ég a népesedés egészséges fejlődése fölött; közös bajok, általános nyomor alatt nyög az egész földrész népessége s Budapest helyzete a nagyvárosok között mégsem a legrosszabb. Az utolsó öt év fejlődése minden esetre bizalommal tölthet el oly irányban, hogy fővárosunk népesedése a jelenlegi nehéz időket szerencsésen ki fogja állani és egészségesebb irányban fog tovább haladni.

Az alább következő 53. számú táblában tizenöt európai nagyvárosnak 1880-tól 1925-ig észlelt népszaporulatára vonatkozó százalékos adatokat közöljük, mégpedig évtizedenkint, valamint az egész időszakra vonatkozólag a természetes szaporulatnak, a vándormozgalomnak és az összes szaporulatnak arányszámait. Az abszolút adatoknak közlésétől, ezeknek nagy terjedelmére való tekintettel, le kellett mondanunk. A közölt városok közül tíz a leggyőzött államokból, kettő a győztes államokból való, három pedig a semleges államokat képviseli.

8. A törzsökös lakosság.

Alapfogalmak. A törzsökös lakosság jelentősége. Az előző fejezetben elemeztük a népesség szaporulatának két fő tényezőjét, a természetes népmozgalmat és a vándorlásokat. A vándormozgalom szolgáltatja azokat az idegen elemeket, melyek kívülről gyarapítják a népességet, szemben a város bennszülött lakosságával, mely az itt régóta élő néprétegek saját természetes szaporulatából épül fel s így annak *törzsökös lakosságát* alkotja. Ez az autochton népesség mintegy magva a nagyváros néptömörülésének, mely mag körül a jövevények felhalmozódnak, arra reáakadnak s idővel vele összeforrvá, folytatják a kristályosodás ama folyamatát, mely évszázadok óta módosítja a város népességének szerkezetét. Kétségtelenül nagy fontosságú tehát a városra nézve az a körülmény, hogy a város törzsökös lakossága mily szerepet játszik számra és demográfiai szerkezetre nézve a kívülről bevándorolt idegen lakossággal szemben.

Budapestre vonatkozólag *Kőrösi József*¹⁾ már 1880-ban figyelmeztetett e kérdés fontosságára. Kiemelte, hogy Budapest lakossága, mint általában a nagyvárosok lakosságai, e tekintetben igen különös és a vidéktől egészen eltérő módon van összetéve. Faluhelyen és kisebb városokban a bennszülött lakosság képezi az erős magvat, melyhez a bevándoroltak vékony rétegei hozzátapadnak, a nélkül azonban, hogy akár szám szerint, akár gyakorlati tekintetben különös jelentőségre vergődhetnének. A nagyvárosi lakosság gyorsan növekvő körében azonban az idegen elemek képezik a többséget, minek következtében a közállapotok is gyorsabb és könnyebb változásnak vannak alávetve. Igen találóan jellemezte e viszonyokat *Böckh*

¹⁾ *Kőrösi József*: Budapest főváros az 1881-ik évben. II. füzet, a 16. és 33. lapon. Statisztikai Közlemények.

53. Európai nagyvárosok népességének szaporulata 1871-től 1925-ig.
(Az évtized eleji népszámhoz viszonyítva, %-ban.)

Város	1871— 1880	1881— 1890	1891— 1900	1901— 1910	1911— 1920	1921— 1925	1871— 1925
a) Összes szaporulat.							
Budapest	24·9	36·6	44·8	20·0	5·5	3·4	223·7
Bécs	13·1	15·7	99·8	21·3	9·4	1·7	192·1
Berlin	48·0	29·1	19·7	9·7	8·1	5·6	156·3
Köln	12·0	94·6	32·2	44·0	22·7	8·9	434·2
Boroszló	31·2	22·8	26·1	21·1	3·2	5·5	177·9
Frankfurt Majna mellett	50·3	31·6	60·6	43·5	4·4	8·0	413·5
Hamburg	39·2	37·2	23·4	32·1	7·5	3·5	245·7
München	35·5	51·7	43·3	19·3	9·2	4·5	301·2
Lipcse	39·4	97·8	54·6	29·3	2·5	12·4	535·3
Drezda	24·6	25·2	43·3	38·4	3·4	28·4	284·0
Párizs	21·3	8·2	9·7	8·5	0·6	1·2	55·5
London	.	10·4	7·3	0·3	0·8	2·8	20·4
Stockholm	25·7	46·1	22·5	14·4	22·1	5·4	231·2
Oslo	.	26·7	50·6	7·3	6·7	2·1	114·0
b) Természetes szaporulat.							
Budapest	1·9	4·9	13·3	8·9	1·6	0·2	47·4
Bécs	7·5	9·6	18·8	9·4	4·0	0·4	55·8
Berlin	12·8	11·8	10·6	8·7	0·3	0·4	71·9
Köln	11·7	15·6	17·9	18·9	6·2	5·4	173·3
Boroszló	8·9	6·6	9·7	9·3	2·4	2·3	65·9
Frankfurt Majna mellett	12·2	9·3	14·6	14·3	3·5	2·6	129·0
Hamburg	13·2	12·3	14·5	11·8	2·7	1·6	99·3
München	4·5	7·5	12·7	11·3	2·0	1·4	85·3
Lipcse	12·1	13·0	21·7	13·5	0·2	2·7	160·0
Drezda	7·0	10·4	16·2	14·4	1·2	2·3	84·4
Párizs	1·6	2·6	2·5	1·5	1·7	1·2	9·4
London	.	13·4	11·5	11·9	7·7	3·9	53·8
Stockholm	1·8	12·3	8·1	9·0	4·4	1·0	66·8
Oslo	.	16·3	21·9	13·5	7·1	1·0	86·4
Koppenhága	9·4	16·9	12·1	14·8	10·4	4·5	120·8
c) Vándorlások többlete.¹⁾							
Budapest	23·0	31·7	31·5	11·1	7·1	3·6	176·3
Bécs	5·6	6·1	81·0	11·9	5·4	1·3	136·3
Berlin	35·2	17·3	9·1	1·0	8·4	5·2	84·4
Köln	0·3	79·0	14·3	19·8	16·5	3·5	260·9
Boroszló	22·3	16·2	16·4	11·8	0·8	2·4	112·0
Frankfurt Majna mellett	38·1	22·3	46·0	29·2	0·9	5·4	384·5
Hamburg	25·8	24·9	8·9	20·3	4·8	1·9	146·4
München	31·0	44·2	20·6	8·0	7·2	3·1	215·9
Lipcse	27·3	84·8	32·9	15·8	2·7	9·7	375·3
Drezda	17·6	14·8	27·1	24·0	2·2	26·1	199·6
Párizs	19·7	5·6	7·2	7·0	2·3	2·4	46·1
London	.	3·0	4·2	12·2	8·5	0·9	33·4
Stockholm	23·9	33·8	14·4	5·4	17·7	4·4	164·4
Oslo	.	10·4	28·7	6·2	0·4	3·1	27·6
Koppenhága	20·1	16·3	2·3	11·9	12·4	0·4	100·9

¹⁾ Ide számítva a községek bekebelezéséből eredő népességi szaporulatot is.

Rikárd, Berlinről kiadott népszámlálási munkájában: »Egészen másként, mint a vidéken, váltakoznak az egyének a nagyváros népességében; mert ez nem öröklődik, mint oly népességnél, mely nincsen a vándorlások hatásainak alávetve. Amannak jellege változó, hasonlít a gyarmat lakosságához, melyben a bevándorlók túlsúlyra vergődnek az őslakók felett, azon különbséggel azonban, hogy itt a magasabb művelődés előnyei rendszerint nem pótolják azon kárt, melyet az idegen elem benyomulása a helység eredeti jellegében okoz. Nagy vásár gyanánt tűnik fel a nagyváros, melyben nem a saját természetvénnel üzérkednek, hanem azzal, amit a környéken állítottak elő.«

Dacára a kérdés fontosságának, a helybeli születésű lakosság statisztikai kiderítése — sajnos — a népszámlálások alkalmával nem részesült kellő méltatásban, oly irányban nevezetesen, hogy annak belső viszonyai, területi megoszlása és ennek időközben beállott módosulásai tüzetes tanulmány tárgyává tettettek volna. Bár a népszámlálások feldolgozása alkalmával a lakosság a szülőhely szerint bő részletezésben mutattatott ki, nemcsak országok szerint, hanem kapcsolatban a bevándorlás idejével is, mégis ezekben a feldolgozásokban a kerületi részletezés (helyesebben az eredményeknek kerületek szerinti közzététele) a legtöbb esetben mellőztetett, úgyhogy csak 1869., 1880. és 1910-re vonatkozólag rendelkezünk oly adatokkal, melyek a budapesti születésű lakosságnak kerületek szerinti megoszlását feltüntetnék; de az 1869. évi adatok is csak Pest városára vonatkoznak s a későbbiekkel való összehasonlítást megnehezíti az a körülmény, hogy a kerületeknek csak beltelki részei különböztettek meg, ellenben az összes kültelkek összefoglalva (mintegy külön városrészként) egy tételben mutattattak ki. Viszont az 1880. és 1910. évi népszámlálások alkalmával a feldolgozás az egész kerületekre szorítkozott és nem terjeszkedett ki a bel- és kültelkek megkülönböztetésére. Aránylag sovány anyag áll tehát rendelkezésünkre a törzsökös lakosság kérdésének tanulmányozására. Ez pedig annál is inkább sajnálandó, mivel a helybeli születés oly ismérv, mely a törzsökös lakosság megállapításának egyedüli (bár nem kielégítő) statisztikai lehetőségét nyújtja. Nem kielégítőnek mondjuk e lehetőséget azért, mert a szülőhely kritériuma alapján oly népelemek is kerülnek a helyben született, tehát törzsökös lakosság tömegébe, melyek bevándorlott elemektől erednek s így a törzsökös lakosság fogalmát nem fedik. A szülőhely kritériuma azonban mégis lehetővé teszi a teljesen idegen elemek, tehát a bevándorlott első generáció kiküszöbölését s így közelebb juttat a törzsökös lakosság megismeréséhez, mint bármely más statisztikai ismérv.

Meglepő, hogy bár *Kőrösi* már 1869-ben kimutatta a helybeli születésű népesség arányát, a kérdés érdemleges tárgyalásába még sem bocsátkozik, sőt az 1880. évi népszámlálási munkában is csak azt hangsúlyozza, hogy »a lefolyt 11 év alatt némi változásoknak kellett beállaniok.« Nyilván

Magyarországon sem fordult még az érdeklődés a szülőhely kérdése felé és nem volt meg a megértés ezen ismérv nagy jelentősége iránt. Ha talán korlátozottabb mértékben is, mégis ide is alkalmazható volt *Bücher* Károly mondása,¹⁾ mely szerint »a legtöbb város pontosabban tudja, honnan szerzi be tüzelő anyagát és burkoló követ, mint hogy honnan kapta lakóit.« Ez a mondás különösen akkor bizonyul helytállónak, ha nem érjük be a helybeli születésű és a bevándorolt népességnek pusztá számával, hanem ha a két nagy népességi kategóriának tüzetesebb demográfiai viszonyai (nem, kor, családi állapot, vallás, anyanyelv, foglalkozás stb.) iránt érdeklődünk, mert a nemen kívül, mely szempont minden népszámlálás feldolgozásán végig vonul, egyedül az 1910. évi népszámlálás alkalmával terjedt ki a feldolgozás — a szülőhellyel kapcsolatban — a vallásra, anyanyelvre és nyelvismeretre, de minden más szempont teljes mellőzésével, súlyos kárára a népesség szociális állapotáról való ismereteinknek, melyek a törzsökös és a bevándorolt lakosság életviszonyainak felismerését lehetővé tették volna.

54. A helybeli születésű népesség száma, aránya és gyarapodása 1880-tól 1925-ig.

Megnevezés, év	A népesség száma		Szaporulat az előző évtizedben		Viszonylagos szaporulat (Index)
	abszolút	%	abszolút	%	
Polgári rendes lakosság {	1880	151.960	42·7	—	1.000
	1890	191.217	39·3	39.257	1.258
	1900	258.358	36·7	67.141	1.700
Tényleges össznépesség {	1900	259.829	35·5	—	1.700
	1910	311.107	35·3	51.278	2.047
	1920	381.357	41·1	70.250	2.509
	1925	369.074	38·4	12.283	2.429
Összes szaporulat	—	—	217.114	—	—

Amennyire fontos volna tüzetesen ismernünk a bevándorlott elemek demográfiai és társadalmi strukturáját származási helyük (ország, vármegye stb.) szerint, épenannyira nem szabadna nélkülöznünk a törzsökös (helybeli születésű) népesség (Ortsgebürtige) tüzetes tagozódásának adatait sem. Mert ez alkotja a népességnek azt a törzsét, melyhez a bevándorlók hozzásimulnak, azt a magot, mely a kristályosodási folyamat gócpontja. Helyesen jegyzi meg *Bücher*,²⁾ hogy minél nagyobb mértékben nő a bevándorlottak száma, annál nagyobb figyelmet kellene fordítani a törzsökös népességre. Mert erre hármlik a feladat, hogy a lakosság eredeti sajátosságát megőrizze és megóvja az idegen elemek bomlasztó befolyásától, de a nélkül, hogy a

¹⁾ *Karl Bücher*: Die Bevölkerung des Kantons Base-Stadt am 1. Dezember 1888. Basel 1890, 55. oldal.

²⁾ Id. m. 55. lap.

kívülről behatoló egészségfejlesztő friss fuvallat elől elzárkoznék. »Mindenütt, ahol erős bevándorlás áll fenn, előáll a bennszülöttek és az idegenek között a kiegyenlítő folyamat és ez annál könnyebben megy végbe, minél nagyobb a helybeli születésűek száma, és minél inkább alakul ez a folyamat az idegeneknek a bennszülöttek kompakt és számos szociális kötelék által szorosan egyesített tömegébe való egyszerű beolvadásává, ezek szokásaihoz és erkölcsiheihez való pusztá alkalmazkodásává.«

E szempontoknak előrebocsátása után közelebbről vizsgálva a bennszülött lakosságra vonatkozó szerény anyagot, melyet az 54. sz. táblában állítottunk össze, általában azt látjuk, hogy a helybeli születésű lakosság az össznépeségnek aránylag csekély kontingensét teszi ki. Már az 1869. évi népszámlálás azt a meglepő jelenséget állapította meg, hogy Pest városa népességének a helybeli születésűek alig több, mint egyharmadát (36·6%-át) teszik ki, holott *Rabenstein* összeállítása szerint¹⁾ abban az időben ez az arány a nagy európai városok többségében sokkal magasabb volt. A múlt század nyolcvanas éveiben ez az arány a következő volt :

Antwerpen	66·1%	Róma	44·6%
London	62·9%	Budapest	42·7%
Hamburg	54·3%	Berlin	42·4%
Koppenhága.....	52·4%	Stockholm	41·6%
Glasgow	51·3%	Párizs	34·9%
Milánó	48·4%	Bécs	34·5%

Méltán felvethető a kérdés : mi okozhatta a budapesti születésűeknek feltűnően alacsony arányát az össznépeségben? Azokat, akik Pestet — a főváros egyesítése előtti időben — jelentéktelen vidéki városnak szokták tekinteni, meglepi a bennszülött lakosság rendkívül kicsi quótája. Kétségtelenül sokkal nagyobbak kellett lennie a város vonzóerejének, az ide tóduló egyének tömegének, mint ahogy gondolni hajlandók volnánk. Nem vélünk tévedni, ha azt hisszük, hogy a bennszülöttek hányada azért volt itt oly alacsony, mivel itt teljesen hiányoztak a külvárosok, melyek a központ felé irányuló néparadatot — miként a külföld nagyvárosaiban — részben legalább felfoghatták volna. De hozzájárulhatott az is, hogy a törvénytelen Bachuralom alatt is nagy számmal telepedtek ide idegenek, kik már akkor is a népesség jelentékeny részét tették ki. Az ezen időbeli népszámlálások ugyan nem terjeszkedtek ki a népesség szülőhelyének felvételére, de az idegen honosok feltűnő nagy számából méltán arra következtethetünk, hogy a Budapesten kívül született egyének beszívargásának igen nagynak kellett lennie. Ebből kifolyólag a helybeli születésűek aránya természetesen alábbszállt. Hogy az 1869. évi 36·6 százalékos arányhoz képest az 1880. évi népszámlálás jelentékenyen magasabb helybennszülött-arányt (42·7) mutatott ki, természetes

¹⁾ E. G. *Rabenstein*: The birthplace of the People and the laws of migration. London 1876, és *Laws of Migration*. (Journal of the Royal Statistical Society, 1889.)

magyarázatát találja abban, hogy az utóbbi év adata már a főváros egész területére vonatkozik, míg 1869-ből csak Pestről rendelkezünk ezen arányszámmal. A Duna jobbparti városrészekben a helybeli születésű lakosság sokkal számosabb, mint a pesti oldalon (1880-ban 39·8-cal szemben 53·7), úgyhogy feltehető, hogy Buda bevonásával 1869-ben is mintegy 46—48-ra emelkednék a törzsökös lakosság hányada. Ez alapon mondhatjuk, hogy a törzsökös lakosság quótája Budapesten fokozatosan csökkent egészen 1910-ig, amikor 35·3 százalékkal mélypontját érte el. Ez a csökkenés határozott összefüggést mutat a Budapest felé irányuló vándormozgalommal. Azon évtizedekben, melyek erős vándorlási többlettel szaporították lakosságunkat (lásd az 52. sz. táblát), a helybeli születésűek arányszáma rohamosan csökken (42·7-ről 36·7-re). Századunk első évtizedében a bevándorlás megcsappan — a törzsökös lakosság arányszáma is már csak kevéssé apad. A következő évtizedben a vándorlási többlet újból csökken és a helybeli születésűek aránya emelkedik (41·1-ig), akkor, amikor a népesség mindössze 48.625 lélekkel gyarapszik, a budapesti születésűek száma mégis 70.250-nel emelkedik! Ez a jelenség abban találja magyarázatát, hogy amint a főváros felé hömpölygő bevándorló ár erősebben megcsappan, az itt születettek viszonylagos ereje megnő, arányszámuk emelkedik. Az utolsó évtizedben azonban fokozott vándorlási csökkenéssel a helybeli születésűek arányának csökkenése is együtt járt. Ez a látszólagos ellentét mintha megdöntené a feltételezett összefüggést. Valójában úgy áll a dolog, hogy többféle zavaró körülmény hat közre. A helybeli születésűek száma nemcsak tisztán a budapesti születések által gyarapszik, hanem növelheti azt a vidéken elhelyezkedett budapesti születésűek visszavándorlása is. Az elszakított területekről bizonyára sok oly egyén — pontos számokat nem közölhetünk — kényszerült Budapestre menekülni, kinek bölcsője itt ringott, de felnevelkedve, vidéken telepedett meg. Zavarólag hat a halandóság is, mely az általában magasabb korú (munkaképes) bevándorlókat kisebb mértékben tizedeli meg, mint a budapesti születésűeket, kiknek tömegében szerepelnek a törzsökös lakosság összes gyermekein kívül a bevándorlottaktól itt született gyermekek is. Végül nagyon rontja a statisztikai eredmények meggyőző erejét az a körülmény is, hogy 1910 és 1920 között népességünk átmenetileg oly magas létszámmal (közel egy millióig) duzzadt meg, melyet különbozati számításunkban teljesen figyelmen kívül kellett hagynunk, dacára annak, hogy ez a népességi halmazódás a népmozgalmat is erősen befolyásolta és a helybeli születésű és idegen eredetű lakosság arányát kétségkívül erősen alterálta. Mindezek a zavaró körülmények megmagyarázhatják azokat az ingadozásokat, melyeket az 54. sz. táblában közölt arányszámok mutatnak. Ezek a zavaró körülmények azonban nemcsak Budapesten álltak elő, hanem azokban a külföldi városokban is, melyekre az alábbiakban — Budapesttel való összehasonlítás céljából — hivatkozni kívánunk.

Nemzetközi összehasonlítások. A külföldi nagyvárosok életviszonyai természetesen sok tekintetben elütnek Budapestétől. Tüzetesebben kellene ismerni azokat a helyi és országos tényezőket, melyek a nagyvárosi népeségek felhalmozódására és vándormozgalmaira hatnak. Nincs módunkban ezeknek a helyi tényezőknek vizsgálatába bocsátkozni, de nem is lehet ez ennek a munkának a feladata. Itt — az alább közölt nemzetközi adatok helyes mérlegelése céljából — csak arra utalunk, hogy a népességnek szülőhely szerinti tagozódása nagy részben függ a városok geográfiai fekvésétől és ebből folyólag közlekedési lehetőségeiktől. Oly városban, mely az ország határához közel fekszik, természetesen sokkal nagyobb tere van a külföldiek beszivárgásának; egy nagyvárosra nézve, melyet köröskörül övez az ország saját területe, sokkal nagyobb a felszívó hatásának köre, mint azé a városé, mely az újabb politikai határok folytán háttérét az egyik oldalon elveszítvén, ezzel együtt felszívó erejének köre is nagy mértékben megszűkül. De közre játszanak természetesen a politikai viszonyok és a kereskedelmi érintkezést irányító mozzanatok is, melyek a népesség kicserélődésének lehetőségeit is érezhetően módosíthatják és általában kialakulásukra hatással vannak. Végül másképp fog alakulni a népességnek származás szerinti összetétele aszerint is, amint az illető országban több nagyváros van vagy csak egyetlen nagy felszívóképeségű gócpont. Mindezekre a szempontokra figyelemmel kell lennünk, ha az 55. sz. táblában közölt adatokat mérlegelni kívánjuk. Ezek szerint Budapesten legkisebb a helybeli születésű népesség aránya és csak kevés város van — Prága, München, Párizs, — melynek helyzete Budapestéhez hasonló. (Igaz, hogy Leningradban még kevesebb a törzsökös népesség, de a város népessége a kommunizmus gyilkos uralma alatt oly rettenetes erőszakos beavatkozások alatt sínylődött,¹⁾ hogy ennek az adatnak nagyobb állandósági jelet tulajdonítani nem lehet, amit az 1920. évi, fokozottan nagy arányszám is igazol. Általában azonban azt látjuk, hogy a helybeli születésű népesség a városok túlnyomó nagy részében a lakosság kisebbik részét teszi, csak néhány északi kereskedelmi városban (Koppenhága, Amsterdam, Rotterdam), továbbá Bukarestben és Varsóban haladja meg az 50 százalékot és maximumát (69·4%) Londonban éri el. Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy a helybeli születésű lakosság aránya az utolsó évtizedben minő fejlődési tendenciát mutat, úgy adataink határozott irányzatot felismerni nem engednek. Közép- és Dél-Európa nagyvárosaiban határozott emelkedés mutatkozik, ezzel szemben a dán, belga és hollandi városokban inkább apadni látszik, bár a fejlődés itt sem egyöntetű. A fentebb közölt, 1880. évi adatokkal összehasonlítva, végeredményként azt állapíthatjuk meg, hogy az egy Bécsset kivéve, melyben az arány igen erősen emelkedett, a városok nagy része *nagyjából* megtartotta és alig módosította

¹⁾ A hivatalos kimutatások szerint Leningrad népességének száma 1910-ben 1,905.589, 1915-ben 2,347.851, 1925-ben 1,379.000 volt.

eredeti jellegét; mutatja ezt különösen Berlin, Koppenhága, London, Stockholm, Róma, Milánó és Párizs példája; utóbbiban állandó a helybeli születésűek minimális aránya, míg London a felső határt tartja.

55. A helybeli születésű népesség százalékos aránya Európa nagyvárosaiban 1910 és 1920 körül.¹⁾

Város	1910	1920	Város	1910	1920
Budapest	35·3	41·1	Oslo	48·6	48·6
Bécs	48·8	53·8	Brüsszel	42·6	40·1
Prága	36·5	43·6	Amsterdam	68·0	66·3
Berlin	40·7	.	Rotterdam	62·1	63·4
München	39·4	.	Róma	46·7	36·6
Boroszló	46·0	.	Milano	41·8	47·6
Frankfurt Majna mellett .	43·6	.	Párizs	38·8	36·6
Magdeburg	47·8	.	London	69·4	.
Stuttgart	41·4	.	Bukarest	51·2	.
Bréma	54·8	.	Varsó	.	56·7
Koppenhága	59·0	55·9	Leningrad	32·0	47·8
Stockholm	41·3	42·2	Moszkva	.	37·7

Helyi eltérések és jellegzetességek. Nem látszik érdektelennek annak a kérdésnek taglálása, hogy a város egyes részeiben hogyan alakul a helybeli születésűek aránya? Hogy a város egyes kerületei között e tekintetben nagy eltérések vannak, az az 56. sz. táblából világosan kitűnik. E különbségre *Kőrösi* már az 1869. évi népszámlálási munkában²⁾ rámutatott. Akkor a Józsefvárosban találtatott aránylag legtöbb (43·9%) helybeli születésű egyén és hozzá a IX. kerület és a Terézváros (akkor még a mai VI. és VII. kerület egész területe) állott legközelebb. Nagyjából ugyanaz volt a helyzet 1880-ban is, amikor ezekben a kerületekben majdnem egyforma (41%) volt az arány, mely akkor is a maximumot képviselte. Nem szabad ugyan feledni, hogy az 1869. évi adatok a kültelki népesség figyelmen kívül hagyásával számítottak s így a két év adatai nem egyenértékűek. A viszonyok hasonlósága mégis nagyjából felismerhető. Egyetlen jelentékeny eltérés Kőbánya viselkedése, itt a benszülött lakosság 20 százalékról 33·8-ra dagadt meg s ez a fejlődési folyamat állandónak bizonyult, annyira, hogy 1910-ig 41·4-re szökött fel, amivel Kőbánya első helyre küzdötte fel magát az összes pesti kerületek között. Ezzel a hatalmas megnövekedéssel szemben valamennyi balparti kerületben kivétel nélkül erősen csökkent a helybeli születésűek hányada, legerősebben az Erzsébetvárosban és a Józsefvárosban (41-ről 32—32-re). Kőbányának illetően népalakulását egyrészt a kerületnek szokatlanul magas születési aránya és az ebből eredő nagyobb természetes szapo-

¹⁾ Az adatok az *Annuaire Statistique des Grandes Villes* 1927 című kiadvány 15. sz. táblázatából (b. Chiffres proportionnels) vannak véve.

²⁾ *Kőrösi József*: Pest sz. k. város az 1870-dik évben, Pest 1871, a 19. lapon.

rustat okozta, másrészt kétségtelenül hozzájárultak a népességnek helyi eltolódásai a belső kerületekből Kőbánya felé, a beltelkekről a kültelek felé, sőt a szomszédos községekbe is.

56. A helybeli (budapesti) születésű népesség kerületek szerint.

Kerület	Polgári népesség			Százalékokban		
	1869	1880	1910	1869	1880	1910
I.	.	12.911	27.274	.	48·6	39·7
II.	.	12.267	17.032	.	51·1	42·4
III.	.	14.972	26.384	.	61·8	53·6
Összes jobbpárt	.	40.150	70.690	.	53·7	44·7
IV.	7.567	10.550	7.927	30·3	37·1	31·9
V.	6.243	12.557	21.258	28·7	38·1	34·0
VI.	28.050	22.222	51.573	38·0	39·6	33·6
VII.		25.183	58.841		41·0	32·4
VIII.	18.347	26.104	49.986	43·9	41·1	33·1
IX.	8.064	12.249	29.305	39·9	41·0	35·0
X.	887	2.945	20.032	20·4	33·8	41·4
Összes balpárt ¹⁾	73.477	111.810	238.922	36·6	39·8	33·8
Kültelek	.	.	.	31·7	.	.
Budapest	.	151.960	309.612	.	42·7	35·8

Budapest helye a magyar városok között. Emlékezzünk meg végül még arról is, hogy Budapest a törzsökös lakosság tekintetében minő helyet foglal el a magyar városok között. Az erre vonatkozó adatokat az 57. sz. tábla közli Magyarország néhány nagyobb városáról 1880-tól 1920-ig, illetve az elszakított területen fekvő városokról 1910-ig. Szembetűnők azok az óriási eltérések, melyek e tekintetben az egyes városok között fennállanak. Amíg egyrészt vannak olyan vidéki városok, melyek a helybeli születésű lakosság arányának csekélyisége tekintetében közel állanak Budapest lakosságának összetételéhez, addig másrészt városainknak másik csoportjában, homlok-egyenest ellenkezően, óriási többségben vannak a bennszülött lakosok. A városok első kategóriájába tartozik Pécs, Győr, Miskloc, az elszakított városok közül Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Arad, Temesvár és Kolozsvár. Ezekben a helybeli születésű lakosság a 40 százalék körül ingadozik, de ez alá is száll le, Budapesttel egyenlő, sőt nála kisebb arányig (mint Temesvár 33·7). E csoportban találjuk hazánk régi, történelmű multú, nagyműveltségű s iparos fejlettségű városait. Ezekkel szemben az Alföld nagy városai: Hódmezővásárhely, Szeged, Kecskemét és Szabadka az ellenkező szélsőséget képviselik, kevésbé mozgékony, négy ötödrészben helybeli születésűekből álló népességgel, melynek idegen elemekkel való keveredése még ma is

¹⁾ Beleszámítva az összes külteleknek 4.319 budapesti születésű lakosát, kiknek kerület szerinti részletezése hiányzik.

csékély és lassú menetű, köztük Hódmezővásárhely tartja a rekordot, 1880-ban 91·1 és még ma is 84·6% benszületett lakossal. A két szélsőség között a középhelyet Sopron, Baja és Debreczen foglalják el, 50—60% között ingadozó helybeli aránnyal. Budapest népességéhez hasonló keveredést csak Temesvárt és Kassán találunk. Valamennyi város fejlődési menetével közös a helybeli születésűek arányának fokozatos csökkenése, mely az alföldi városokban is kifejezésre jut, egészen 1910-ig. A világháború évtizede e tekintetben nem gyakorolt városainkra egyforma hatást; úgy amint Budapesten, a háború hatása alatt, a helybeli születésű lakosság súlyban megnövekedett, úgy ugyanezt látjuk vidéki régi városainknál is kivétel nélkül, habár nem is ugyanakkora mértékben, mint a fővárosban; ezzel szemben az alföldi városokban a helybeli születésűek aránya további apadást szenvedett s így ezekben az a folyamat immár negyven év óta változatlanul tart.

57. A helybeliszületésű népesség százalékos aránya Magyarország törvényhatósági városaiban.

Város	1880	1890	1900	1910	1920
Budapest	42·7	39·3	36·7	35·3	41·1
Pécs	46·2	44·9	40·3	37·1	39·1
Székesfehérvár	61·8	62·9	61·9	58·4	58·3
Győr	48·6	46·0	43·0	43·6	44·3
Sopron	56·9	51·6	51·8	51·3	52·3
Baja	62·3	62·0	58·0	54·0	58·1
Hódmezővásárhely	91·1	90·7	89·7	88·2	84·6
Szeged	80·0	79·8	75·5	69·3	67·7
Kecskemét	86·7	86·5	78·0	76·3	75·7
Miskolc	·	·	41·9	41·2	42·7
Debrecen	65·8	62·2	56·3	51·6	50·5
Szabadka	85·0	77·5	80·9	81·2	·
Pozsony	49·8	47·4	43·0	42·1	·
Kassa	38·5	40·5	34·9	36·7	·
Nagyvárad	49·1	43·0	39·5	36·8	·
Arad	50·4	50·0	43·2	42·2	·
Temesvár	40·5	41·9	33·7	34·7	·
Kolozsvár	50·4	46·9	44·3	42·6	·

A megtelepedés aránya. A szülőhely kritériuma kétségtől kivül alkalmas arra, hogy a törzsökös lakosságra rávilágítson, ez a kritérium azonban, mint már említettük, nem nyújt elegendő támpontot a kérdés végleges eldöntésére, mert maga a szülőhely még nem nyújt garanciát a lakóhelyen való végleges megtelepedés fennforgására, tehát a törzsökös lakossághoz való tartozást nem állapítja meg végérvényesen. Akit ma Budapesten szülőtként összeírtak, az holnap már elköltözhetik máshová, viszont a beköltözöttek idővel átalakulhatnak törzslakossággá, ha itt tartózkodásuk állandósul. Ez a hajlam statisztikai kifejezést nyer abban az arányban, mely az idegenből bevándorlottaknak az itteni illetőség megszerzésére irányuló igyekezetét tünteti fel és ezzel mintegy az őslakosságba való beolvadás mértékét adja. (Erről a kérdéstről a 10. fejezetben fogunk szólani.) Szolgálhat azonban a szülőhely

kritériuma a lakosság *megtelepedési arányának* vagy *állandósulásának* megvilágítására, amely fogalomnak a német statisztikusok — Mayr nyomán — a »*Sesshaftigkeit*« nevet adtak. Ennek a fogalomnak megállapításánál abból a vélelemből indulunk ki, hogy akik egy bizonyos helyen, példának okáért Budapesten születtek, (születési népesség, helybeli születésűek, Geburtsbevölkerung) azokat normális körülmények között annak a helynek (példának okáért Budapestnek) rendes vagy törzsökös népességének tekinthetjük. Az itt születetteknek tekintélyes része azonban másfelé költözött és a népszámlálás új lakóhelyükön írta őket össze. Ha mármost a Budapesten születettek összes számával — melyet a népszámlálás az ország egész területéről nyer — szembe állítjuk a tényleg Budapesten élő budapesti születésű egyének számát, akkor a két tömeg egymáshoz való viszonya a budapesti népesség *megtelepedési arányát*, vagyis a lakosság *állandósulásának* mértékét adja.

Ez a számítás a nagyvárosi népesség megtelepedési hajlandóságát új oldalról mutatja be s ezért alkalmazása fölötte kívánatos. Megkönnyíti ebbeli vizsgálódásainkat az a szerencsés körülmény, hogy a magyar népszámlálások 1880 óta mindig külön mutatták ki az ország minden törvényhatóságában talált budapesti születésű egyének számát s ezzel bő anyagot adtak e kérdés tanulmányozására. Hiányosak azonban ebbeli vizsgálódásaink abból a szempontból, hogy a külföldön élő budapesti születésű egyének figyelembe vétele nem válik lehetségessé, miután a külföldi népszámlálások a Magyarországból eredő népesség szülőhelyét — természetesen — nem részletezik városok szerint s így Budapest szülöttjeinek külföldön élő kontingensét nem állapíthatjuk meg. Ebből kifolyólag Budapest fiainak megtelepedési arányát (*Sesshaftigkeit*) nem egész nagyságában, hanem csak a magyar birodalom területével való viszonylatában mutathatjuk ki. (Ez a vizsgálat egyúttal a fővárosból kifelé irányuló kivándorlás vázolására is lehetőséget ad, amivel munkánk 11. fejezetében fogunk foglalkozni.)

Népszámlálásaink eredményei arról tanuskodnak, hogy fővárosunk népességének növekedésével a Budapesten megtelepedett, helyesebben itt megmaradt fővárosi születésű népesség aránya évtizedről évtizedre *csökkent*. 1880-ban, amely évből bírjuk erre vonatkozó legrégibb adatainkat, Magyarország egész területén 175.000 egyén élt, aki Budapesten született, ezekből magában a fővárosban másfélszázezer találtatott, azaz 86·7%. Fővárosunk népességének szaporodásával a budapesti születésűek sehogysem tartottak lépést, nemcsak abszolút számra nézve, de aránylag sem. A fővárosban születettek korántsem adták ki a szaporulatot, jó részük vidékre távozott. Így előállott az a helyzet, hogy húsz év alatt, bár a Budapesten született népesség jó százezer lélekkel szaporodott, a megtelepedettek aránya mégis 79·1-re szállt alá. Századunk első évtizedében a budapesti születésűek száma még ötvenezerral emelkedett, de az itt született elemeknek erős kivándorlása folytán a megtelepedési arány 71·9-re esett le s ezzel mélypontját érte el.

Látható ebből, hogy a budapesti születésű lakosság megtelepedési aránya harminc év alatt 15 százalékkal lett kisebb s ez a sorvasztó folyamat kétségkívül tovább is tartott volna, ha a világháború és a nyomában járó katasztrófák a népesedés normális folyamatát egy csapásra meg nem akasztják s rendes kerékvágásából ki nem zökkentik. A világháború évtizedében — miként már említettük — a fővárosban élő helybeli születésűek száma kerek hetvenezerrel szaporodott, vagyis ugyanannyival, amennyi a csonka ország egész területén élő budapesti születésű népesség összes számbeli gyarapodása volt. Mivel pedig ezen évtized egész népszaporulata a fővárosunkban csak 48.000 fő volt, önként következik ebből, hogy a vidéken letelepedett budapestiek számának meg kellett csappannia. Itt nyilván jelentékeny visszavándorlás folyt Budapest felé, mely a régi magyar területekről kiüldözött magyarságot visszaterelte születésének helyére. Mivel pedig ezen évtized folyamán a Budapesten élő magyarországi és külföldi születésű népesség száma nem jelentéktelenül megcsappant, nemcsak az itt élő budapestiek arányszáma fokozódott (35·3-ról 41·1-re), de a megtelepedési arány is újból erősödött, még pedig 71·9-ről 75·8-ra. De világos, hogy az aránynak fokozódása nem jelenti a megtelepedési szándék erősödését, hanem szükségszerű következménye a politikai és gazdasági viszonyok kialakulásának, mely egyrészt elszakította az elcsatolt területen élő budapestiek nagy részét, másrészt a vidékre kitelepedésnek esélyeit csökkentette. Sajnos, hogy 1920-on innen nem követhetjük a viszonyoknak alakulását, mert a megfelelő országos adatok — népszámlálás hiányában — nem állnak rendelkezésre, sőt már az 1920. évi adatok sem egyenértékűek az előző évekkel, mert az elszakított területen élő budapesti születésű népesség számát nem ismerjük.

58. A budapesti születésű népesség megtelepedése.¹⁾

É v	A budapesti születésű népesség száma						A megtelepedés aránya (%)		
	Magyarország egész területén ²⁾			Budapesten					
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
1880	82.098	93.125	175.223	71.231	80.750	151.981	86·7	86·7	86·7
1890	107.284	117.708	224.992	89.577	98.219	187.796	83·5	83·4	83·5
1900	159.341	169.036	328.377	126.174	133.655	259.829	79·2	79·0	79·1
1910	210.502	221.919	432.421	150.883	160.224	311.107	71·7	72·2	71·9
1920	247.762	255.017	502.779	187.225	194.132	381.357	75·6	76·1	75·8

¹⁾ E tábla adatait az országos népszámlálási munkákból vettük, mivel az országban élő budapestiek számára nézve ez az egyetlen forrás. E munkáknak adatai azonban a fővárosi statisztikai hivatal feldolgozása által nyert eredményektől némileg eltérnek, mivel az országos feldolgozás mindig a tényleges népességből indul ki, a fővárosi ellenben (1900-ig bezárólag) a rendes népességből. Innen az eltérés az 54. sz. táblában közölt adatokhoz képest. 1910-től kezdve az összes népességi adatok a tényleges össznépeségre vonatkoznak és egyeznek mindkét hivatal kiadványaiban.

²⁾ 1920-ban csak Csonka-Magyarország területén.

Érdekes összehasonlítások kínálkoznak a megtelepülési arány tekintetében egyrészt a külföldi nagyvárosokkal, másrészt hazai nagyobb vidéki városainkkal. *Mayr* Györgynek a kilencvenes évekre vonatkozólag közölt adatai,¹⁾ mutatják, hogy a német városokban a megtelepedési arány, mely csak kevés helyen érte el a $\frac{4}{5}$ -öt, általában kisebb volt, mint ugyanakkor Budapesten; kivüláglik továbbá azokból, hogy — miként *Mayr* külön kiemeli — a helybeli születésű népesség hányada a letelepedési aránynál sokkal kisebb, a legtöbb helyen még a lakosság felén is messze alul marad. *Mayr* adataiból, a budapestiekkel összehasonlítva a következőket iktadjuk ide:

	Városi eredet (Stadtgebürtigkeit)	Megtelepedési arány (Sesshaftigkeit)
Berlin	40·7	81·3
Boroszló	42·6	75·3
Frankfurt a. M.	38·3	81·5
Köln	53·0	82·1
München	36·0	80·5
Drezda	38·1	67·4
Lipce	40·2	76·1
Hamburg	47·5	86·1
Budapest (1890)	39·3	83·5

Két tényt állapíthatunk meg ebből: Budapesten a helybeli születésű népesség aránya az összlakossághoz képest oly kicsi, minő a német városokban ritkán fordul elő, másrészt azonban a budapesti születésű népesség helybeli megtelepedése nagyobb arányú, mint — Hamburgot kivéve — bármely német városban. E két, ellentétesnek látszó jelenség abban van, hogy habár a város felé irányuló vándormozgalom nálunk nagyobb, mint bárhol másutt, mégis a budapesti származású lakosság erősebben ragaszkodik szülővárosához, mint a német városi lakosság. Íme a hazai röghöz való ragaszkodást nem csorbítja feltétlenül az idegenek beözönlése, sőt ezeknek az új otthonban született gyermekeiből talán épen a leghívebb budapestiek fognak válni.

A magyar vidéki városok sok tekintetben más képet nyújtanak. A bennszülött lakosság megtelepedési aránya általában feltűnően alacsony, a régebbi városok legnagyobb részében 60 és 70% között ingadozik s csak az alföldi nagy agrár városokban közeledik a 80-hoz vagy azt meg is haladja. Ezekben a magas megtelepedési aránnyal együtt jár a helybeli születésű népesség erős képviseltetése is, mely maximumát Hódmezővásárhelyen és Szabadkán éri el. Az erre vonatkozó tüzetes adatokat az 59. sz. tábla közli.

¹⁾ *Georg v. Mayr*: Statistik und Gesellschaftslehre, Freiburg 1897, II. kötet, 122. oldal.

59. Magyar városok lakosságának megtelepedési aránya. — 1900—1920.

Város, év		Az oldalt megnevezett városban született népesség száma			Helybeli születésűek aránya %
		Magyarország egész területén	a megnevezett városban		
			abszolút	%	
Budapest	{ 1900	328.377	259.829	79.1	36.7
	{ 1910	432.421	311.107	71.9	35.3
	{ 1920	502.779	381.357	75.8	41.1
Pozsony	{ 1900	37.518	28.295	75.4	45.8
	{ 1910	43.910	32.884	75.0	42.1
Kassa	{ 1900	21.339	13.993	65.6	39.0
	{ 1910	25.331	16.188	63.9	36.7
Miskolc	{ 1910	32.119	21.180	65.9	41.2
	{ 1920	34.845	24.333	69.8	42.7
Pécs	{ 1900	24.597	17.078	69.4	40.3
	{ 1910	28.375	18.478	65.1	37.1
	{ 1920	28.034	18.602	66.4	39.1
Győr	{ 1900	20.267	11.994	59.2	43.0
	{ 1910	28.961	19.328	66.7	43.6
	{ 1920	31.171	22.144	71.0	44.3
Sopron	{ 1900	20.429	15.922	77.9	51.8
	{ 1910	22.682	17.416	76.8	51.3
	{ 1920	23.008	18.515	80.5	52.3
Temesvár	{ 1900	27.373	17.851	65.2	35.7
	{ 1910	36.227	25.174	69.5	34.7
Nagyvárad	{ 1900	30.501	19.711	64.6	41.9
	{ 1910	37.136	23.565	63.5	36.8
Debrecen	{ 1900	51.249	40.861	79.7	56.3
	{ 1910	61.680	47.801	77.5	51.6
	{ 1920	64.827	52.103	80.4	50.5
Kolozsvár	{ 1900	29.666	21.839	73.6	46.5
	{ 1910	36.699	25.905	70.6	42.6
Székesfehérvár	{ 1900	28.299	18.899	66.8	61.9
	{ 1910	31.636	21.389	67.9	58.4
	{ 1920	32.323	22.776	70.5	58.3
Kecskemét	{ 1900	57.834	45.484	78.2	78.0
	{ 1910	65.244	51.038	78.6	76.3
	{ 1920	67.429	55.312	82.0	75.7
Szeged	{ 1900	96.027	76.053	79.2	75.5
	{ 1910	107.777	81.903	76.0	69.3
	{ 1920	98.850	80.617	81.5	67.7
Hódmezővásárhely	{ 1900	65.462	54.577	83.4	89.7
	{ 1910	67.522	51.548	85.3	88.2
	{ 1920	60.436	51.548	85.3	84.6
Szabadka	{ 1900	76.149	66.383	87.3	82.0
	{ 1910	89.159	76.824	86.2	81.2

9. Beszivárgás és bevándorlás.

A bevándorlás kérdésének jelentősége. Régóta ismeretes és a fentebbiekben is már megemlíttetett a statisztikának azon axiómája, mely szerint a nagyvárosok népességének gyarapodása nagyrészt nem a népesség saját propagatív erejéből, tehát nem természetes úton, hanem idegen népelemekkel a lakosság testébe való asszimilációja által történik. A vidék népessége rendszerint csakis saját magából szaporodik, annak körében érvényesül a nemzet produktív képessége a maga teljességében és — többé-kevésbé — romlatlan mivoltában. A városok mesterségesen felhalmozott népessége, melynek körében a nemi és korviszonyok épen úgy, mint a családi állapot viszonyai a külső tényezőktől függő vándormozgalom következtében nagy ingadozásoknak vannak alávetve, e tekintetben háttérbe szorul. A nagyvárosi élet sajátos viszonyai magukkal hozzák, hogy ott a lakosságban a család-alapítás iránti vágy az önfenntartásért vívott harc mellett háttérbe szorul, ami által a természetes népmozgalom alakulása is teljesen megváltozik s jelentőségének nagy részét elveszíti. Maga Budapest — miként az előző fejezetből kitűnik — eklatáns példa arra, hogy a születések többlete mily csekély mértékben járul a népesség gyarapításához, mert ha a régebbi évtizedek kedvezőtlen állapotához képest az újabb időben e tekintetben javulás is mutatkozott, mégis — az utolsó félszázad népmozgalmának végeredménye szerint — a természetes szaporulat az összgyarapodásnak csak egyötöd részét tette ki. Nem szabad ugyan szem elől téveszteni, hogy a régebbi évtizedek csekély természetes szaporulata részben onnan is eredt, hogy — a magában véve nem jelentéktelen születési arány mellett — a halandóság igen magas volt és a születések számát nagyrészt már ez maga ellensúlyozta. Ez azonban egymagában nem volt elegendő arra, hogy a természetes szaporulat arányát ennyire leszállítsa. Főoka a családi és társadalmi viszonyoknak az a sajátos alakulása, melyet a nagyvárosok nagy felszívó képessége hoz létre. Amidőn a vidéki lakosság a város felé tódul, ezáltal a népesség családi összetétele alapján megváltozik. Maga a dolog természete magával hozza, hogy a városokba tóduló idegenek legnagyobbbrészt oly elemek, melyek munkát keresni mennek oda, ezáltal létre jön a felnőtt korban álló egyéneknek az a nagy aránya, mely a nagyvárosokat s köztük Budapestet jellemzi, s ezzel kapcsolatban a gyermekek csekély száma. Hozzájárul még, hogy a népesség nagyrészt oly elemekkel gyarapszik, melyek a családok alkotásában nem vesznek részt, a nagyszámú cselédség, a sok intézeti növendék, az albérlők és ágyrajárók legnagyobb része a családon kívül áll s amidőn egyfelől a háztartás kevertségét idézi elő, másfelől azt is kimagyarázza, hogy a családtagok száma miért oly csekély a nagyvárosokban. Ezen körülmény magyarázza ki végül a házasságkötések viszonylagos ritkaságát és a születések kisebb arányát.

E sajátosságok, melyek a népesedési mozgalom alakulását a vidéki népességétől egészen eltérő irányba terelik, majdnem kizárólag azon átalakulásban találják magyarázatukat, mely a lakosságnak idegen elemek bevándorlása által való gyarapodásából áll elő. E nagymérvű átalakulás kíváncsnak tünteti fel, hogy a bevándorlás komplikált folyamatát — amennyire az statisztikai megfigyelések által megragadható — vizsgálat alá vegyük és irányát közelebbről kutassuk.

Könnyű azonban elképzelni, hogy ez az óriási vándorlás, mely Budapest felé irányul, az ország azon részeinek népességét is, amelyekből a vándorlások árja fővárosunk felé hömpölyög, nemi összetételében, felekezeti és nemzetiségi szempontból is megváltoztatja. Még természetesebb, hogy ennek a félmillió tömegnek beszivárgása fővárosunk népesedési strukturáját még sokkal nagyobb mértékben módosította. Érthető, hogy itt fokozottabban és mintegy központosítva kellett érvényesülniök azoknak a befolyásoknak, melyek már a vidéken is erős módosulásokat idéztek elő. Íme a földrajzi és társadalmi vonatkozásoknak egész sorozata: vidéken a népesség gyérülése, települési viszonyainak módosulása, egyes nemzetiségek vándorlása miatt az etnográfiai kép megváltozása, az elvesztett néptömegeknek a közgazdasági életre gyakorolt hatása, Budapesten a népesség intenzív sűrűsödése, a korosztályok egymáshoz való viszonyának lényeges módosulása, gazdasági tekintetben a munkáskezek fontos szaporodása, de esetleg a munkanélküliek számának növekedése is, a felekezeti és nyelvi eloszlás megváltozása, a népesség óriási számbeli növekedésével annak felfrissülése, de e mellett — amit nem szabad figyelmen kívül hagyni — alacsonyabb művelődési fokon álló elemek erős beszivárgása is.

Kétségtelen, hogy a fővárosra nem minden bevándorlás előnyös, így a *feltétlen* bevándorlás nem is kívánatos. A fővárosnak az volna az érdeke, hogy kívülről magasabb gazdasági fokon álló, műveltebb népelemekkel gyarapodjék; tanulatlan, analfabéta, munkakerülő, nemzeti szempontból és jellemileg megbízhatatlan elemeknek beözönlése és letelepülése ellen pedig védekezni kellene. Újabban ezt meg is kísérelték, de szűk keretekben és erélytelenül. Másrészt nem szabad elhallgatnunk, hogy az alsóbbrendű elemeknek a jóval műveltebb Budapestre való betódulásával ezeknek kultúr-nívója feltétlenül javulni fog. Feltéve, hogy a jövevények nem kerülnek nemzetellenes elemek vezetése alá és azok érdekkörébe, az új társadalmi osztályok betelepődését általános szempontból előnyösnek mondhatjuk. Bármilyen szempontból tekintsük is a kérdést, bizonyos, hogy demográfiai, társadalmi és gazdasági szempontból is egyaránt fontos és mélyreható jelenséggel állunk szemben, amellyel tüzetesen kell foglalkozni, mert benne a fővárosi népesség kialakulásának egyik legjelentékenyebb tényezőjét látjuk.

Mielőtt azonban a vándormozgalom eredményeinek taglalásába men-
nénk át, foglalkoznunk kell azon módszerekkel, melyeknek segítségével a
vándorlások tényét megállapíthatjuk.

A vándormozgalom vizsgálatának módszerei. Köztudomású, hogy a statisztika fejlődésében a természetes népmozgalom és a vándorlások statisztikája nagyon egyenlőtlenül képződött ki; míg a természetes népmozgalom megfigyelése régi idők óta tárgya a statisztikának és ma már minden államnak a legnagyobb szabotossággal vezetett népesedési statisztikája van, addig a vándormozgalom megfigyelése csak legújabbban vonatott be a statisztika körébe, sőt a hivatalos statisztika sok helyütt még ma sem karolja fel e kérdést vagy nem kultiválja azzal a szakszerűséggel, aminőt a társadalmi mozgalmaknak ez a nagyjelentőségű jelensége megkívánna. A természetes népmozgalom végeredményei a születések és halálozások különbözetében szabatos kifejezést nyernek; nem úgy a vándormozgalom, mely hazánkban csak újabb időben tárgya a hivatalos számbavételnek, mert ami községi honosításként és elbocsátásként hivatalosan már régibb idő óta igazoltatik, az a vándormozgalomnak csak csekély részét teszi. Nyilvánvaló, hogy a vándormozgalom megfigyelése *közvetlenül* úgy történhetnék, ha egy e célra rendelt hivatal, a fővárosban letelepedő vagy onnan elköltöző minden egyént számba venne. Ezen eljárás a bejelentő kényszert teszi szükségessé, mely a legtöbb nagyvárosban, így Budapesten is tényleg megvan már évtizedek óta. Így alapon történik a népesség számának megállapítása példának okáért Berlinben és más német városokban, ahol a bejelentő-hivatal a beköltözött és eltávozott személyek számát a legnagyobb precizitással kimutatja, a statisztikai hivatal pedig ezen kimutatások alapján a népesség számát évről-évre megállapítja (»továbbírja«, Fortschreibung). Ezen előírást a német statisztikai hivatalok minden népszámlálás alkalmából akként helyesbitik, hogy a népszámlálás eredményeit a népesedési mozgalmából nyert összegekkel összehasonlítják és a népszámlálás eredményeihez képest mutakozó (tehát a bejelentést kikerült egyénekből előállott) többletet vagy hiányt a konstataált be- és kiköltözés arányában megosztják. Így úton megejtik az előírást nemcsak a nem, hanem a kor és családi állapot szerint is, a népesség összegét pedig minden hónapra vagy akár minden hétre megállapítják.

Ezek szerint a bejelentőhivatal volna első sorban — s a mi viszonya nk között kizárólag — arra hivatva, hogy a vándormozgalom nagyságát észlelje és kimutassa. Alapulvéve példának okáért a népszámlálás által konstataált népszámot, ezen hivatal minden különös nehézség nélkül megállapíthatná, hogy minden hónapban vagy akár minden héten hány ember vándorolt be vagy ki, sőt a bevándorlók provenienciájának, a kivándorlók új otthonának, nemkülönben foglalkozásuknak, vallásuknak, koruknak és családi állapotuknak megállapítása sem ütközik leküzdhetetlen nehézségekbe. Budapest

mindeddig kísérlet sem történt arra, hogy a bejelentőhivatal működése ily irányban értékesíttessék, habár világos, hogy a vándormozgalom nyilvántartása nemcsak a főváros érdekében volna szükséges, de az országos érdeket is szolgál.

A rendőri bejelentőhivatal nyújtotta anyag bárminő értékes legyen magában véve, szintén nem ment a hibáktól és a vándormozgalom megállapítására való felhasználása különös gondot és figyelmet érdemel. A német szakirodalom sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel. *Brückner*¹⁾ találóan utal arra, hogy amidőn a bejelentőhivatal minden be- és kilépő egyén után egy bárcát (*Wanderungsakte*) állít ki, voltaképen nem a vándorló egyének, hanem a vándorlások számát nyeri, ekként előáll a személy és az időzés (*Aufenthalt*) közti különbség (egy utas példának okáért több városban szerepelhet mint érkező és induló, azaz mint be- és kilépő egyén), ami annnyival súlyosabban nyom a latban, mivel más népesedési felvételeknél ily többszörös számbavételnek nem szabad előállania. A népszámlálás példának okáért minden egyént csak egyszer vesz számba, hasonlóképen a születések és halálozások statisztikája is, míg a bejelentőhivatal annyiszor, ahányszor az a városba belép és azt újra elhagyja. Voltaképen meg kellene tehát különböztetni a *vándorlás tényét* a *vándorló egyénektől*, amaz csakis a népesség mozgékonyosságát jellemezheti, a jelenlevő népességgel ellenben csakis a *vándorló egyének száma* állítható szembe. Ámde ennek a megállapítása is nagy nehézségekbe ütközik, mivel a többszörös bejelentések kikerülhetetlensége folytán a tényleg bevándorolt egyének számánál sokszorta nagyobb összeg kerül kimutatásra. Elegendő arra utalni, hogy a városba tóduló egyetemi hallgatók, munkások, cselédek stb. annyiszor kerülnek bejelentés alá, ahányszor a fővárosba érkeznek s azt újra elhagyják, tehát évente háromszor, négyszer, sőt többször is. A berlini bejelentőhivatal példának okáért 1876-tól 1880-ig 86.782 cseléd beköltözését mutatta ki, az 1880. évi népszámlálás ellenben mindössze csak 39.472 cselédet konstatált, ki ezen évben Berlinben tartózkodott. Ez okból a bejelentőhivatal anyagát is csak kellő kritika után és bizonyos megszorításokkal szabad a vándormozgalom ismervéül elfogadni.

Mivel a bevándorlók egész tömegét megfigyelő rendőri nyilvántartás a bevándorlás méreteinek megállapítására alkalmatlannak bizonyult, más eszközökhöz és módzatokhoz kell folyamodnunk, ha a *közvetlen* megfigyelés alapján kívánunk maradni. Ezek a módzatok azonban nem engedik felismerni a vándormozgalom egész nagyságát, hanem annak csak bizonyos részeit világítják meg. Ily eljárási módzatul kínálkozik a *honosítások és elbocsátások* statisztikája, amelynek adatai Budapestre vonatkozólag 1880 óta állanak rendelkezésünkre. Ámde ismeretes, hogy a letelepedőknek csak

¹⁾ N. *Brückner*: Die Entwicklung der grosstädtischen Bevölkerung im Gebiete des Deutschen Reiches. (Allg. Statist. Archiv, I. Jahrg. 1890.)

aránylag csekély része szerzi meg a községi illetőséget, illetve a honosságot, amiért is a honosítások számából a letelepülés valódi nagyságára következtetni nem lehet. A 60. sz. táblában közölt adatokból kiderül, hogy azoknak száma, kik a községi illetőséggel a honosítást megszerzik, alig 2—3 százaléka a bevándorlottaknak, ezek a számok tehát nem adhatnak fogalmat a bevándorlás méreteiről.

60. Honosítások és elbocsátások.

Időszak	Honosított egyének			Elbocsátott egyének		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
1880—1885	157	155	312	248	208	456
1881—1890	924	807	1.731	251	220	471
1891—1895	813	709	1.520	252	208	460
1896—1900	1.012	818	1.830	275	258	533
1901—1905	830	735	1.565	512	434	946
1906—1910	496	423	919	479	424	903
1911—1915	336	312	648	300	246	546
1916—1920	829	699	1.528	82	75	157
1921—1925	1.404	1.148	2.552	284	234	518
1926—1928	8.323	2.600	10.923	297	330	627

61. Munkakeresők és letelepedők.

Időszak	Munkakeresők			Letelepedők		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
1906—1910	24.869	11.126	35.995	3.063	2.466	5.529
1911—1915	72.515	42.209	114.724	.	.	11.241
1916—1920	22.118	35.196	57.314	.	.	4.940
1921—1925	16.927	26.170	43.097	2.515	4.731	7.246
1926—1928	2.160	2.067	4.227	12.636	14.711	27.347

A bevándorlások ellenőrzésére újabb időben más hatósági intézkedések is történtek. Nevezetesen életbelépett 1908. május havában a *letelepedők* számának statisztikai megállapítása (a kiadott lakásbizonylatok alapján), másrészt 1909 elejétől kezdve a *munkakeresők*, azaz azon idegen honosok nyilvántartása, akik 14 napnál hosszabb ideig maradtak Budapesten. Ez a statisztika 1921-től kezdve a Magyarország területéről érkezetteket is felöleli és így lehetőség szerint teljes. Nyilvánvaló azonban, hogy a munkakeresők tömege nem fedi a tényleg bevándorlott és itt meg is telepedett egyének összességét. A 14 napon túli itt tartózkodás nem jelent ittmaradást. A munkakeresők ezrei hosszabb-rövidebb itt-tartózkodás után eredménytelenül és reménytelenül távoznak innen, megjelenésük csak ephemer tünete a vándormozgalomnak, melynek mérlegét nem gyarapítja. A 61. sz. tábla adatainak

1) 1909-től kezdve a 14 napon túl jelenlevő külföldi honosok.

2) 1908 május havától kezdve.

tanúsága szerint a munkakeresők tömegei sokszorta nagyobbak a vándorlások többleteként kimutatható népszaporulatnál. 1911-től 1920-ig nem kevesebb mint 172.038 munkakereső jelentkezett Budapesten, az évtized vándorlási szaporulata ellenben alig több az összeg harmadrésznél (63.013); a rákövetkező évtöd munkakeresőinek száma is jóval nagyobb a tényleges bevándorlási többletnél. A munkakeresők ellenőrzése akkor szolgálhatna a vándormozgalom megvilágítására, ha az innen munkaalkalom hiányában vagy más okból ismét *távozottakat* is számításba venné. Ennek hiányában ez a statisztika inkább csak a közgazdasági helyzet sivárságának képét nyújtja az idegen munkások kínálatának kiderítésével.

Közelebb jut a vándormozgalom valóságos méreteihez a *letelepedők* nyilvántartása. Elméletileg a »letelepedők« számának egyeznie kellene az itt található bevándorlottak számával, mert lakhatási engedély nélkül itt megtelepedni nem szabad. A valóságban más a helyzet. A lakbizonylat megszerzése nincs időhöz kötve, épen a budapesti statisztika igazolja, hogy sok itt megtelepedett idegen csak évek, sőt évtizedek elmultával tesz eleget a letelepedés feltételeül előírt lakbizonylat megszerzésének.¹⁾ Sokan talán meg sem szerzik azt, hanem lakbizonylat nélkül élnek itt. Viszont mások, akik megszerezték, innét ismét elköltöznek s a statisztika ezekről nem szerezhet semmi tudomást. A letelepedők statisztikája tehát hézagos; ez a statisztika a tényleg megtelepedetteknek csak egy részét öleli fel, de mindenestre közelebb jut a valószínűséghez, mint bármely más módszer. Ezen statisztika szerint 1911-től 1920-ig 16.181 egyén telepedett meg Budapesten, tehát az ezen évtized folyamán megállapított bevándorlási többletnek egy negyed része; körülbelül ugyanez az arány állapítható meg az 1921—1925. évek mozgalmáról is.

Ha tehát a *közvetlen* módszerek egyikével sem sikerül a budapesti vándormozgalmat számszerűleg megállapítani, *közvetett* úton kell igyekeznünk ezt a feladatot megoldani. E célra többféle mód áll rendelkezésre; az alábbiakból azonban látni fogjuk, hogy e módok egyike sem pótolja a közvetlen bejelentés hiányát s így csak hozzávetőleges tájékozást nyújthat, a vándormozgalom egész nagyságát ellenben korántsem tüntetheti fel.

E módok egyikéről már az előző fejezetben általánosságban szoltunk, ez a *népszámlálás és a népesedési mozgalom adatainak kombinációja*. Ismeretes lévén, hogy két népszámlálás közti időszakban a lakosság természetes úton hány lélekkel szaporodott, az ekként nyert összeg és a népszámlálás eredményei közt mutatkozó különbség — melyet *nyers vándorlási hányadnak* lehet nevezni — a vándorlások eredménye. Ez a különbség

¹⁾ P. o. az 1927-ben lakásbizonylat alapján letelepedésre jogosított 13.284 családfő közül 4.971 olyan volt, aki 1916-ot megelőző években vándorolt be. 1926-ban 3.632 családfő közül 2.549 tartozott ezen kategóriába. (V. ö. Budapest székesfőváros Statisztikai Évkönyve, XVI. évf. 1928. 158—159. lap.)

tevéleges vagy nemleges a szerint, amint a természetes népmozgalom mellett bevándorlás vagy kivándorlás áll fenn. Ennek az eljárásnak is vannak előnyei, de megvannak a maga hiányai is. Előnye a többiekkel szemben, hogy a bevándorlás folyamatát minden egyéb különleges adatgyűjtés kikerülésével és pedig minden újabb népszámlálás után újra meg újra engedi kutatni s így a vándormozgalom tendenciájának felismerésére minden esetre alkalmas; hiánya ellenben, hogy nem adja a vándormozgalom egész nagyságát, hanem csak azon különbözetet, mely közte és a természetes népmozgalom eredményei között fennáll; hogy továbbá oly esetben, amikor a bevándorlással kivándorlás is áll szemben, nem a két ellentétes irányú mozgalmat magát, hanem csakis a kettőnek különbözetét tünteti fel, amiből tehát következik, hogy azon esetben, amidőn a két ellentétes mozgalom nagysága egyenlő s így az eredményben egymást megsemmisíti, vándormozgalmat egyáltalában nem enged felismerni.

Ehhez járul még, hogy e módszer segélyével sem a bevándorlók provenienciája, sem az a fontos mozzanat, hogy a kivándorlás merre irányul, nem ismerhető fel. Mindamellett megvan ezen nyers vándorlási különbözetnek az az előnye, hogy könnyen tájékoztat a vándormozgalom általános tendenciája felől s ezért különösen oly városokban, melyekben nagy bevándorlással csak jelentéktelen vagy semmi kivándorlás áll szemben, haszonnal alkalmazható.¹⁾

Ezek után nagyon egyszerűnek látszik a népszaporulat azon részének kiválasztása, mely a vándormozgalom számlájára irandó. Budapestre vonatkozólag ezt az 52. sz. táblában már megtettük s így ez alkalommal csak utalunk reá.

A valóságban azonban nem áll a dolog oly egyszerűen. A természetes szaporulatnak és a bevándorlásoknak különválasztása ugyanis teljes pontossággal alig eszközölhető. A fentebbi eljárás hallgatólag azon feltevésből indul ki, hogy a teljes természetes szaporulat az eredetileg meglevő népesség javára esik s hogy ez nincs a kivándorlásnak alávetve. Tényleg azonban másként áll a dolog, mert először is a kimutatott természetes szaporulat egy bizonyos hányada attól a néptömegetől ered, mely a népszámlálások közötti időben vándorolt be, 2. az eredeti népesség egy része az évtized folyamán kivándorolt, 3. Budapesten kívül élő budapesti születésűek vissza is vándorolhattak és végül 4. kivándorolhattak az időközben született egyének is (tehát a természetes szaporulat egy része). E tényezőket *Brückner* oly fontosaknak tartja, hogy ezért az egész nyers vándorlási különbözetnek

¹⁾ Kimerítő tanulmányban tárgyalta e módszer jelentőségét Ausztriára való vonatkozással *Dr. Rauchberg Henrik*: *Dichtigkeit, Zunahme, natürliche und Wanderbewegung 1881—1890. c. értekezésében* (Stat. Monatsschrift, XVIII. évf. 216—246. lap); Magyarországra vonatkoztatva e sorok írója. (Közigazd. és Közigazg. Szemle XVII. évf., 570—591. lap.)

csak csekély jelentőséget tulajdonít. Részünkről nem tartjuk e módszer alkalmazását oly megvetendőnek. Annyi tény, hogy ha — *Brücknerrel* — a bevándorlottaktól Budapesten született gyermekeket szintén a bevándorlás számlájára írjuk, valóban tarthatatlanná válik a módszer. Ámde megengedhetőnek, sőt talán helyesebbnek látszik az a felfogás, mely az ezen elemektől Budapesten született gyermekeket épen úgy, mint az itt elhalt bevándorlókat, mint a főváros lakosságával már asszimilálódott elemeket, többé nem tekinti idegeneknek, mely esetben tehát a bevándorlott elemek születései és halandósága sem a természetes népmozgalom, sem a vándorlások statisztikáját nem alterálhatják. Ekként nem eshetik kifogás alá azon eljárásunk, hogy a Budapesten született és az itt elhalt egyénekkel (habár idegen eredetűek is) az eredeti népszámot növeljük vagy apasztjuk és csakis az ezen felül fennmaradó különbözetet írjuk a vándorlások számlájára.¹⁾

A népszámlálás még másként is felhasználható a népesség vándorlásának tanulmányozására. Amidőn ugyanis a népszámlálás keretébe felvette az egyén *szülőhelye* és *illetősége* (honossága) iránti kérdést, abba a helyzetbe jutott, hogy mély bepillantást nyerjen a népesség alakulásába, eredetének, vándorlásainak és származásának szövevényes hálójába. Ez úton megállapíthatja, hogy egy bizonyos időpontban hány idegenszületésű vagy illetőségű egyén találtatott valamely helyen s a két népszámlálás közötti különbség a bevándorlás mérvére is enged következtetni. E módszer szintén nem tüntetheti fel a vándorlások teljes nagyságát, mivel természetesen nem vonhatja be vizsgálódásainak keretébe a bevándorlottak azon tömegeit, melyek időközben elhaltak vagy ismét elvándoroltak, valamint arra sem képes felelni, hogy a bevándorlók konstatált összege hány évből került ki? Felmerülnek ezenkívül még más nehézségek is. Ha mindenek előtt azon kérdést vetjük fel, hogy a bevándorlás kimutatására a szülőhely, vagy az illetőség fogalmának adandó-e az előny, úgy tekintettel a vándormozgalom lényegére és a már fentebb említettekre, a *szülőhelynek* kell az előnyt adni, aminthogy a külföldön is erre (Gebürtigkeit) helyezik a főszúlyt. Ezért sajnálnunk kell, hogy az országos magyar kir. statisztikai hivatal a régebbi népszámlálási munkáiban a szülőhely részletezéséről lemondott s annak csak 8 kategória (helybeli, azon megyebeli, más megyebeli, fővárosi, fiúmei,

¹⁾ Ha arról van szó, hogy a főváros népességét gyarapító elemek *mily* *eredetűek*, jogosnak látszhatnék az a felfogás, hogy a bevándorlottaktól Budapesten született gyermekek a bevándorlási területből származóknak tekintessenek; ezen felfogás szerint azonban utóvégre a főváros egész lakosságára rá lehetne nyomni az idegen származás bélyegét. Statisztikailag azonban nem tartjuk e felfogást helyesnek; a bevándorló elemek bizonyos idő múlva asszimilálódnak a lakossággal s *itt született* gyermekeik már nem tekinthetők idegen származásúaknak, még akkor sem, ha fölötté bonyolult és sok zavarra okot adó illetőségi törvényünk azokat — sokszor a meghonosodás tényleges megtörténte ellenére — idegen illetőségűeknek is deklarálja.

horvát-szlavonországi, ausztriai és külföldi) szerint való megkülönböztetésére szorítkozott. Az illetőségnek megyénkinti és országonkinti részletezése a hiányt nem pótolhatta, mert az illetőség fogalmának bizonytalansága és eltérő magyarázata mellett az illetőség bevallásából csak annyit következtethettünk, hogy az illető egyén családja valamikor azon vidékről származott le. További nehézség rejlik abban, hogy az illetőség nem állandó, hanem többszörösen is változhatik és hogy a férjes nő és a gyermekek a férj, illetve atya illetőségét követvén, statisztikai szempontból a legnagyobb anomáliák állhatnak elő. Így, ha valamely szepesmegyei illetőségű férfi a fővárosba költözik s itt megnősül, a nő szepesmegyei illetőségűvé válik még akkor is, ha Budapesten született, eddig itt élt és talán egész életét itt fogja tölteni. Ily esetek, melyek annál gyakoribbak, minél élénkebb a be- és kivándorlás, a statisztikai felvételben a lakosság egy részének a főváros kötelékéből való kiválását mutatják, holott ellenkezőleg épen idegen elemeknek a bennszülött lakossággal való egybeolvadása történt. E szerint a bevándorlás mérvének és irányainak kutatására a szülőhely statisztikája alkalmasabb, mint az illetőség kimutatása s ez okból a Központi Statisztikai Hivatal 1900 óta ennek tüzetes részletezésére fekteti a fősúlyt. A kivándorlás vizsgálata már nagyobb nehézségekkel jár, miután a külföldön tartózkodó hazánkfiainak szülőhelyét vagy illetőségét nem ismerhetjük (az illető külföldi szakmunkák csakis egy tételben mutatván ki az ott élő magyarországiakat), továbbá a szülőhelynek vagy illetőségnek városonkinti kitüntetése az országos népszámlálási munkákban nem foglaltatik. Csakis az Ausztriában élő magyarokról rendelkezünk adatokkal a Magyarország és Ausztria között a számlálólapokra nézve fennálló kicserélés alapján.

Még egy lépéssel haladt előre a vándorlási statisztika Budapesten, ahol ugyanis a népszámlálások alkalmával megkérdezett a fővárosban való tartózkodás tartama. 1881-ben csak az idegen illetőségűekhez intéztetett ez a kérdés, 1891-ben és azóta minden alkalommal ellenben minden lakóhoz kivétel nélkül, úgyhogy lehetségessé vált a Budapestről elköltözött budapesti születésű egyének *visszavándorlását* is szemügyre venni. Ezen kérdés az anyag feldolgozásánál ugyan nem aknáztatott ki eléggé, de így is érdekes eredményekre vezetett. A tartózkodás tartamának megkérdezése azonban csakis azoknak bevándorlási idejét deríthette ki, kik a bevándorlottak nagy tömegéből a népszámlálás idejében még életben voltak, amely körülmény a bevándorlás nagyságának évek szerinti kimutatásánál figyelembe veendő.

A vándormozgalom a maga teljességében. A mondottakból kitűnik, hogy a szülőhely csak a népszámlálás pillanatában élő népességről lévén ismeretes, a vándormozgalom teljes nagyságát nem adhatja. Ez okból a nyers adatok összehasonlítása nagy hibákat rejt magában. Ha 1880-ban 12.710 és 1890-ben 19.387 fejmegyei születésű egyén élt Budapesten,

ebből nem következtethető, hogy a tíz év folyamán 6.677 fejérmegyei egyén vándorolt be. Mert az 1880-ban élt egyének közül 1890-ig egy bizonyos, elég jelentékeny hányad elhalt, egy kisebb töredék elköltözött; továbbá elhalhatott vagy elvándorolhatott a tíz év folyamán bevándorlottak egy része is. Voltaképen tehát négyféle körülmény hatása érvényesült, ami mellett természetesen a bevándorlottaktól született gyermekek — a fentebb mondottak értelmében — egészen figyelmen kívül maradnak. Amidőn tehát a származási statisztikát a *tényleges bevándorlás megállapítására* akarjuk felhasználni, mindenek előtt az említett négy körülményből eredő zavaró hibák kiküszöbölése válik szükségessé. E műveletek pozitív ténybeli adatok hiányában csak kombinatív úton eszközölhetők. Elméletileg helyesnek és a valóságot megközelítőnek fogadható el, hogy a Budapesten élt idegen születésű egyének halandóságának mértékéül a lakosság átlagos halandósági arányát fogadjuk el. Több nehézséggel jár az időközben elköltözött idegenek hányadának megállapítása; erre nézve közvetlen támpontunk nincs, sőt az általános elvándorlás arányát sem vagyunk képesek megállapítani. Statisztikailag csakis a budapesti születésű egyének kivándorlásának aránya ragadható meg, mely a vidéken található budapestiek számából állapítható meg; ámde ezek a lakosságnak csak kisebbik részét teszik s így csakis kényszerűségből — más adat híján — lehetne ezt a nem-budapesti születésű lakosság elköltözési arányául is elfogadni. Hátra van még az időközben bevándorolt idegen születésűek halálozási aránya, melyet az általános halandósági coefficiens felének vehetünk. Ezek alapján kísérlettem meg régebben a Budapest felé irányuló *bevándorlás egész nagyságát* megállapítani,¹⁾ amely számítás végeredményeit az 1880-tól 1890-ig terjedő időre vonatkozólag a 62. sz. táblában foglaltam össze. A jelen munkának nem az a célja, hogy a vándormozgalom egész nagyságát kutassa; itt csak a vándorlások *eredményeit* kívánjuk szemügyre venni és azokból levonni következtetéseinket.

A Budapest felé irányuló belső vándormozgalom irányai. Honnan ered az a néptömeg, mely Budapest felé özönlik és népességének gyarapításához oly nagy mértékben járul hozzá? A statisztika — mint kifejtettük — a beözönlést a népesség *szülőhelye* alapján tudja kimutatni; aki nem Budapesten született, az természetesen bevándorlottnak tekintendő, de ebből nem következik, hogy minden budapesti születésű egyén a főváros törzsökös lakosságához tartozik, mert — mint már ismételve említettük — a bevándorlottaknak Budapesten született gyermekei szorosan véve nem számíthatók a törzsökös lakossághoz, hanem inkább a jövevények számlájára irandók. A törzsökös benszületett lakosság tehát mindig kisebb, mint amit a népszámlálás — a helybeli születés révén — kimutat.

¹⁾ Dr. Thirring Gusztáv: A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására. (Fővárosi Statisztikai Havi Füzetek, 21. évfolyam 1893, 446—467. lap.)

62. Budapest bevándorlási mozgalma 1880-tól 1890-ig.

Országgrész, ország	Az oldalt megnevezett földrajzi egységben született és Budapesten összeírt egyének száma		Különbség a két népszámlálás között	Kiszámított teljes bevándorlás
	1880	1890		
Duna balpartja	41.073	57.679	16.606	38.339
Duna jobbpartja	46.285	77.570	31.285	58.839
Duna—Tisza köze	41.277	63.063	21.786	45.078
Tisza jobbpartja	17.375	24.384	7.009	16.593
Tisza balpartja	7.537	14.790	7.253	12.085
Tisza—Maros szöge	6.584	11.307	4.723	8.686
Erdély	3.028	7.165	4.137	6.271
Fiúme	108	136	28	86
Horvát-Szlavonország	1.793	2.517	724	1.713
Magyar birodalom	165.060	258.611	93.551	187.690
Ausztria	32.994	36.644	3.650	20.310
Egyéb külföld	5.210	5.935	725	3.302
Mindössze	203.264	301.190	97.926	211.018

Budapest népessége már a főváros egyesítésekor is nagyon kevert és vegyes volt. Már 1869-ben, amely évről csak Pest város népességének szülőhely szerinti megoszlását ismerjük, a lakosságnak csak 36·7 százaléka volt helybeli születésű. Kétségtelen tehát, hogy itt már hosszú idő óta kellett igen erős külső beözönlésnek fennállania, mely a helybenszülettek arányát a népességnek majdnem egyharmadára bírta lenyomni. De az is bizonyos, hogy Budán és Óbudán a helybeli születésű lakosságnak jóval számosabbnak kellett lennie, mivel csakis ez magyarázhatja azt a 42·7%-os arányt, melyet a bennszülettek 1880-ban az egész fővárosban felmutattak. (Az I—III. kerületben a lakosságnak nagyobbik fele, 53·7%, volt ekkor helybeli születésű.) Összehasonlítható vizsgálatainkban ez okból kiindulópontul csak az 1880. évet fogadhatjuk el s így 45 év megfigyelésére alapíthatjuk fejtegetéseinket.

A népesség szülőhely szerinti megoszlásának első s legáltalánosabb áttekintését a 63. sz. tábla nyújtja, mely a népességet három főcsoport szerint különbözteti meg a szerint, amint az helyben, Magyarország egyéb területén vagy a külföldön született.¹⁾ Már a 8. fejezetben megállapítottuk, hogy a helybeli születésű népesség, mely már a múlt században is kisebbségben volt, az idők haladtával, bár abszolút számban erősen megnövekedett, súlyban fokozatosan veszített, elannyira, hogy 1910-ben 35·3 százalékra apadt s ezzel elérte eddigi mélypontját. A 64. sz. táblának idevonatkozó adatai rendkívül érdekesek. Ezek szerint a helybeli születésűek száma mér-

¹⁾ Az elszakított területeken született egyéneket úgy 1920-ban, mint 1925-ben a magyarországi születésűek közé foglaltuk s ezt annál is inkább tehetjük, mivel ezek óriási zömének szülőhelye születésük időpontjában tényleg még Magyarországhoz tartozott.

sékelt emelkedést mutat, mely nagyjából megegyezik az össznépesség átlagos növekedésével, de állandóan valamivel ezen alul marad; a magyarországi születésű népesség sokkal rohamosabban gyarapodott, görbéje 1910-ig meredekül száll fel, a világháború évtizedében hirtelenül megtorpan s kissé aláereszkedik, majd ismét meredekül felfelé tart. Ezzel szemben a külföldi születésű népesség az egész félszázad alatt majdnem egy magasságon tartja magát; századunk első évtizedéig ugyan némi emelkedést mutat, de azután számban csökkenve, ma is csak annyi, mint volt 1880-ban.

63. Budapest népességének megoszlása szülőhely szerint.

Szülőhely	Polgári rendes népesség			Tényleges össznépesség				Szaporulat	
	1880	1890	1900	1900	1910	1920	1925	absz.	%
a) Abszolút számokban.									
Helybeli születésű ...	151.960	191.217	258.358	259.829	311.107	381.357	369.074	217.114	142·9
Magyarországi szül. ...	164.282	253.752	394.695	419.224	519.423	502.418	546.329	382.047	232·6
Külföldi születésű ...	38.204	41.702	49.741	53.269	48.876	41.745	39.155	951	2·5
Ismeretlen születésű ...	1.236	—	654	—	965	3.476	6.437	5.201	421·6
Összesen	355.682	486.671	703.448	732.322	880.371	928.996	960.995	605.313	170·2
b) Százalékokban.									
Helybeli születésű ...	42·7	39·3	36·7	35·5	35·3	41·1	38·4	—	35·9
Magyarországi szül. ...	46·3	52·1	56·1	57·3	59·0	53·7	56·8	—	63·1
Külföldi születésű ...	11·0	8·6	7·2	7·2	5·6	4·9	4·1	—	—

64. A különböző szülőhelyű népesség számának gyarapodása 1880-tól 1925-ig.

Szülőhely	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1925	1880—1925
Helybeli születésű	38.257	67.141	52.749	70.250	— 12.283	217.114
Magyarországi születésű	89.470	140.943	124.728	— 17.005	43.911	382.047
Külföldi születésű	3.498	8.039	— 865	— 7.131	— 2.590	951
Összes népesség (ismeretlenekkel együtt)	130.989	216.777	176.923	48.625	31.999	605.313
Az összes szaporulatból esik (százalékokban):						
a helybeli születésűekre	29·7	31·1	29·8	100·0	—	36·2
a magyarországi születésűekre	67·7	65·2	70·2	—	100·0	63·7
a külföldi születésűekre	2·6	3·7	—	—	—	0·1

Hogy a népesség három főosztályának gyarapodását számokban fejezhessük ki, vegyük mind a három osztály 1880. évi népszámát ezerrel egyenlőnek; ez esetben — a 65. sz. tábla szerint — azt látjuk, hogy míg a főváros egész népessége az elmúlt 45 év alatt ezerről 2702-re növekedett meg, addig a helybeli születésű népesség csak 2429-re, a magyarországi származású ellenben 3326-ig szűkött fel. A külföldi népesség — jelentéktelen időközbeni emelkedési kísérlet után — 1925-ben ugyanott (1025) áll, ahol 1880-ban.

65. A különböző szülőhelyű népesség viszonylagos szaporulata az 1880. évi népesség számához viszonyítva. (1880 = 1000).

Szülőhely	1880	1890	1900	1910	1920	1925
Helybeli születésű	1.000	1.258	1.700	3.047	2.509	2.429
Magyarországi születésű	1.000	1.544	2.403	3.162	3.058	3.326
Külföldi születésű	1.000	1.092	1.302	1.279	1.093	1.025
Összes népesség	1.000	1.368	1.978	2.475	2.614	2.702

Kétségtelen a tábla adatai szerint, hogy fővárosunk népgyarapodásának legjelentékenyebb tényezője a *belföldi vándormozgalom* volt, amely 1880-tól 1925-ig 382.047 lélekkel gyarapította Budapest népszámát. E szerint az egész szaporulatnak közel kétharmada (63·7%) esik a belső vándorlásokra, míg ezzel szemben a külföld, mely eleinte — bár szerény mértékben — szintén növelte népességünket, a világháború óta elvonta innen bevándorlottainak egy részét s így a 45 év mérlege szerint ma sem járul Budapest népességének felépítéséhez nagyobb kontingenssel, mint a múlt század nyolcvanas éveiben.

A belső vándormozgalom eredményeként mutatkozó bevándorlási kontingens, mely már az 1880—90. évtizedben az összes gyarapodásnak jó kétharmadát tette, a kilencvenezret megközelítő abszolút tömegével népgyarapodásunk legfontosabb tényezőjévé vált. Jelentőségéből a következő húsz év alatt sem vesztett, sőt ez idő alatt nem kevesebb, mint 265.000 lélekkel növelte Budapest népességét az ország különböző részeiből beözönlött népelemek útján. A világháború évtizede a magyarországi születésű népességünket húszezer lélekkel *apasztotta*. Ennek az apadásnak beható megfigyelésével alább fogunk foglalkozni, amikor földrajzi részleteiben fogjuk bemutatni bevándorlott lakosságunknak származását. A belföldi elemeken esett csorbát az utolsó öt év teljes mértékben kiköszörülte; az ország megmaradt részeiből ismét tömegesen özönlött ide a nép, úgyhogy a belföldi eredetű lakosság száma e rövid idő alatt ismét közel ötvenezer fővel gyarapodott s ezzel létszáma közel félszázezer fővel meghaladva a félmilliót, összlakosságunknak 56·8 százalékára duzzadt meg.

A főváros felé irányuló hatalmas néparadat jelentőségének kellő felismerése szükségessé teszi a részletekbe való elmélyedést, első sorban annak megállapítását, hogy *hazánk mely részei szolgáltatják s mily arányban fővárosunk új lakóit*. E kérdés beható vizsgálatát fővárosunk egész területére vonatkozólag az 1880. évi népszámlálási munka nyújtotta első ízben. Ez a vizsgálat eloszlatta azt az akkor még szélteben elterjedt hiedelmet, hogy Budapest mint központ körül gyűrűk képződnek, melyeknek bevándorlási sűrűsége a távolsággal csökken; ezzel a feltevéssel szemben kimutatta azt a sajátságos tény, hogy az egyetlen Pest vármegye kivételével, mely a

költözködési arány tekintetében az első helyet foglalta el, a legsűrűbb bevándorlás öve kelettől határozottan elhúzódva, a fővárost nyugat felől körítette; Fejér, Komárom, továbbá Győr és Esztergom megyék azok, melyeknek hozzátartozói a legnagyobb számmal időztek a fővárosban. Ezekkel délnyugaton még csak két megye, ú. m. Veszprém és Tolna volt párhuzamba állítható, bár ezek is már gyöngébben voltak képviselve. A Duna tulsó partján azonban, északnyugati és északi irányban az öv nemcsak szélesebb és magasabb lett, hanem belerő tekintetében is nyert. Magában foglalta Nógrád és Trencsén megyét s Pozsonyban elérte az ország határát, majd észak felé Turóc megye területén ismét nyert erőben és Árva, Liptó és Szepes megyéken keresztül a galíciai északi határig nyúlt el. Különösen feltűnő volt Liptó megye, melynek kivándorlási sűrűsége a nagy távolság dacára vetekedett a fővárossal szomszédos Pest vármegyével. A nevezett megyék beköltözési arányát a nagyszámú keleti megyék egyike sem érte el. Sőt a bevándorlás sűrűsége e megyék némelyikéből oly csekély volt, hogy még külföldi tartományok is mutattak fel ehhez hasonlót, sőt nagyobbat is. Így kitűnt, hogy Budapest Hajdú, Bihar, Csanád, Torontál, Temes, Szatmár és Bereg megyék lakosaira nem gyakorolt erősebb vonzást, mint Morvaország vagy Alsó-Ausztria népességére, sőt hogy e két idegen koronaországból több személy vándorolt be, mint p. o. Krassó, Máramaros vagy Ugocsa megyéből. Még hátrább következtek az erdélyi vármegyék; Kolozs és Szeben kivételével, a többi megyék Morvaországgal vagy Alsó-Ausztriával, vagy a bevándorlási sűrűség tekintetében még alantabb álló Csehországgal, Felső-Ausztriával és Sziléziával álltak egy sorban. Nem egy erdélyi megyénél pedig a beköltözés aránya egészen a külföldnek mértékéig süllyedt. E vármegyék: Hunyad, Torda-Aranyos, a két Küküllő, Fogaras, Csík, Udvarhely és Beszterce-Naszód. Ugyanez áll a Horvát-Szlavon királyság valamennyi megyéjéről.

Az 1880. évi állapotokat vázoló ezen képtől a nyolcvanas évtized *tényleges bevándorlása* több tekintetben eltért. Az erre vonatkozó részletes adatokat egyik tanulmányunkban¹⁾ közölve, itt csak általánosságban jellemezzük ezen évtized mozgalmát. Egészben véve ezen évtizedben is leginkább az ország nyugati részéből gyarapodott a főváros lakossága, míg a keleti megyék csak csekély mértékben járultak a lakosság szaporításához. Elsősorban természetesen Pest megye adózott a fővárosnak, ahonnan a népességnek több mint negyedrésze tódult a fővárosba (10.000 lakos közül 2754); ily nagymérvű beköltözés más megyéből nem irányult Budapest felé, még a közvetlenül határos Fejér megyéből is csak 678 egyén vándorolt — 10.000 lakos közül — a fővárosba, tehát a pestmegyei arálynak csak

¹⁾ Dr. Thirring Gusztáv: A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására. (Fővárosi Statisztikai Haviúzetek, 21. évfolyam, 1893, 446—467. lap.)

negyedrésze. Közvetlenül hozzá a szomszédos Veszprém, Komárom és Esztergom megyék csatlakoznak 407—425 főnyi kivándorlási hányadossal (10.000 lélek után); a Duna jobbpartján még Győr megye adózott nagyobb mértékben a fővárosnak (375). Ezek a megyék képezik a főváros felé irányuló vándormozgalom gócait. A Duna balparti megyék szerepe már jóval csekélyebb, de Hont, Nógrád, Bars, Turóc, Liptó és Árva megyék még mindig 2—3%-kal növelték a főváros népességét. Ezekhez az északnyugati vármegyék, Trencsén, Nyitra és Pozsony 160—200 bevándorlási hányaddal csatlakoznak, míg a Dunántúl többi megyéiben, az egy Tolna kivételével (199) csak 100—150 főnyi beköltözési arányt konstataálhattunk. Kelet felé hirtelen csökken a főváros vonzó ereje; a Pest megye tengelyét jelző vonaltól keletre egyetlen megye sincs, mely népességének 2 százalékát bocsátotta a fővárosba s a legnagyobb arány Szepesben és Hevesben is csak 173 és 166 volt tízezer lakó után. A Tiszáig elterülő megyék még 1—1.5 százalékkal vesznek részt a mozgalomban, de a Tiszán túl már hirtelenül csökken az arány s Erdélyben már csak Kolozs megye bevándorlási aránya éri el a 69-et, a többi mind ennél jóval kisebb s a legtöbb megyéből csak elenyésző csekély a fővárosba telepedés aránya.

Ezek alapján érthető, hogy az egyes megyék szülőtteinek a főváros népességében való részvéte 1880-tól 1890-ig bizonyos változást szenvedett. Az egy Liptó vármegyét kivéve, minden megyéből több idegen tartózkodott a fővárosban, mint tíz évvel azelőtt. Egyes megyék kivándorlottainak aránya megkétszereződött, jeléül annak, hogy ott a főváros vonzása fokozódott mértékben érvényesült; ez tapasztalható különösen oly megyéknél, melyek eddig csak csekély hányaddal járultak a főváros népességének gyarapításához, nevezetesen az összes erdélyi vármegyék, Krassó-Szörény, Ugocsa, Szatmár, Szilágy megyék, a Duna jobbpartjáról Vas, Veszprém és Somogy vármegyék. A beköltözött tömeg abszolút nagyságát tekintve, Fejér, Veszprém és Nógrád megyék járnak elől, melyeknek minden tízezer lakója után akkor 293, illetve 232 és 203 személlyel több lakott a fővárosban, mint tíz évvel azelőtt; hozzájuk csatlakozott Esztergom megye 176, Győr 171, Komárom 159, Pest 151 és Árva 131 főnyi többlettel. Azon megyék, melyek lakói a fővárosban legnagyobb aránnyal voltak képviselve, a következők voltak: Fejér, Liptó, Pest, Komárom, Esztergom és Veszprém.

1890-től kezdve ismét lényegesen változott a Budapesten élő magyarországi születésű népesség topográfiai összetétele. Miként a múlt század utolsó tizede általában Budapest fellendülésének fénykora volt, úgy a bevándorlás tekintetében — hiszen ez tette fővárosunkat népszám tekintetében oly naggyá — is döntő jellegű volt. Vármegyéink mindegyikéből fokozott mértékben tódultak ide a munkakeresők, kik azután itt le is telepedtek. Ime néhány példa arra, hogy a különböző vármegyék mekkora néptömeget bocsátottak Budapestre, megjegyezvén, hogy a közlendő számok nem a

beköltözött egyének egész tömegét adják, — hiszen ezt nem ismerjük — hanem csak azoknak számát, kik a népszámlálás alkalmával még itt találtak.

V á r m e g y é k	Abszolút számokban		A budapesti lakosság százalékaiban	
	1890	1900	1890	1900
Pest-Pilis-Solt	42.254	53.053	8·7	7·2
Fejér	19.387	30.771	4·0	4·4
Veszprém	10.968	18.300	2·2	2·6
Nyitra	11.712	17.199	2·4	2·4
Tolna	6.845	14.388	1·4	2·0
Komárom	8.895	13.758	1·8	2·0
Pozsony	8.801	12.663	1·8	1·8
Bács-Bodrog	6.624	12.439	1·4	1·8
Vas	5.993	12.116	1·2	1·7
Zala	4.671	11.399	1·0	1·6

Amint a felsorolásból látható, a dunántúli vármegyeiből a bevándorlás ebben az évtizedben nagymértékben emelkedett. Így Tolna, Vas, Zala, valamint a fentebbi felsorolásban benne nem foglalt Somogy és Baranya megyéiből a fővárosba vándorlottak száma ezen évtized alatt megkétszereződött. A beözönlés ezen országrész egyéb megyéiben is jelentékeny mértékben fokozódott. A többi országrész vármegyéi közül különösen Jász-Nagykun-Szolnok, Esztergom, Bars, Heves, Hajdú, Szabolcs, Szatmár, Bihar, Szilágy és Torontál megyék azok, melyekből 1900-ban sokkal több ember találtatott Budapesten, mint a megelőző népszámlálás alkalmával. A fővárosba való bevándorlás tehát az Alföld magyar vármegyéiből erősen emelkedett.

A főváros magyarországi születésű lakossága egy összefüggő területből toborzódik, melynek góca Pest és Fejér vármegye. Északnyugat felé Komárom, Nyitra, Pozsony, délnyugat felé Veszprém, Tolna, Somogy, Zala és Vas megyék, délre Bács-Bodrog megye, északkelet felé Nógrád, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyék csatlakoznak. Ezen gyűrűn kívül eső megyékből már jóval kevesebb ember jut a fővárosnak, legkevesebb egész Erdélyből és Horvát-Szlavonországból.

Mivel a mult század utolsó két évtizedében volt a bevándorlás legintenzívebb, érdekes lesz megfigyelni, hogy mely vármegyeikben emelkedett ezen idő alatt az ide irányuló költözési hajlam a legnagyobb mértékben. Erről képet ad az alábbi felsorolás, melyben azokat a vármegyéket foglaltuk össze, melyekből a mult század végén legalább háromszor annyi lélek találtatott Budapesten, mint 1880-ban.

Vármegye	1880	1900	Vármegye	1880	1900
Baranya	1.935	5.976	Ugocsa	119	828
Somogy	2.094	9.456	Csanád	454	1.383
Tolna	4.877	14.388	Temes	1.883	4.664
Vas	2.726	12.116	Torontál	1.883	6.296
Veszprém	5.946	18.300	Alsó-Fehér	254	749
Zala	2.341	11.399	Beszterce-Naszód	63	235
Bács-Bodrog	4.468	12.439	Brassó	180	636
Jász-Nagykun-Szolnok	2.191	8.660	Csik	123	860
Bereg	541	2.115	Fogarás	38	194
Bihar	2.054	6.788	Háromszék	206	948
Hajdú	879	3.490	Hunyad	199	630
Máramaros	434	1.532	Kis-Küküllő	68	323
Szabolcs	1.231	4.155	Nagy-Küküllő	88	403
Szatmár	1.384	5.924	Torda-Aranyos	95	551
Szilágyság	243	1.449	Udvarhely	101	1.354

E helyen utalnunk kell arra, hogy a felsorolt adatok nem adnak hű képet az ország különböző részeiben uralkodó bevándorlási hajlamról. Világos ugyanis, hogy kisebb vármegyéből nem származhatik el annyi ember Budapestre, mint p. o. a népes Pest vagy Bács megyéből. Hogy tehát a bevándorlási hajlam intenzitását megítélhessük, kell hogy a fővárosba bevándorolt egyének száma származási megyéjük népszámával hozassék arányba. Ezen arányosításból kiviláglik, hogy távolról sem a főváros háttérét képező nagy és népes Pest vármegye, hanem a sokkal kisebb Fejér megye az, mely saját lakosságának legnagyobb részét adja át Budapestnek, amennyiben lakosságának több mint 13 százaléka élt a fővárosban. Utána következtek Veszprém megye 8·3, Komárom megye 7·8, Esztergom megye 6·9, Győr megye 6·6%-kal és csak azután Pest megye 6·0%-kal. Ime azon vármegyék sorrendje, melyek (1900-ban) lakosságuknak legnagyobb kontingensét bocsátották fővárosunkba (10.000 lakó után számítva):

Fejér	1.314	Pozsony	350
Veszprém	828	Heves	344
Komárom	783	Szepes	309
Esztergom	692	Vas	291
Győr	665	Sopron	276
Pest-Pilis-Solt	602	Somogy	275
Liptó	595	Abaúj-Torna	265
Tolna	570	Zala	262
Árva	529	Jász-Nagykun-Szolnok	248
Túróc	455	Zólyom	232
Bars	447	Moson	232
Nyitra	402	Gömör	216
Nógrád	363	Trencsén	211

Ezen adatokból újra kiviláglik, hogy az ország egyes részeiből Budapest felé irányuló vándorlás intenzitása nagyon különböző, hogy tehát a főváros vonzó ereje korántsem egyenlő minden irány felé. Így az ország nyugati

részei azok, honnan a bevándorlók főtömege jó, míg a királyság keleti részei ebben a tekintetben egészen alárendelt szerepet játszanak. Az a vonal, mely Liptó megye keleti határát Pest megye keleti határával köti össze, az országot két részre osztja, melyeknek viselkedése a fővárossal szemben egészen különböző. Nyugatra e vonaltól tizenhárom megyét találunk, melyek népességüknek 4 százaléknál nagyobb quótával vesznek részt Budapest népességének felépítésében — ezek közül öt megye 6%-nál többel —, ellenben tőle keletre nincs egyetlen egy sem, mely 4%-nál nagyobb járulékkal szerepelne s csak kettő emelkedik 3%-on túl. A legnagyobb bevándorlási sűrűség öve a fővárost nyugat felől veszi körül. Fejér megye mellett még Pest, Esztergom, Komárom és Veszprém megyék említhetők jelentékeny bevándorlással. Hozzájuk sorakoznak Tolna és Győr megye, míg észak felől Nyitra, Bars, Hont és Turóc megyék közvetítik az északi bevándorlási területtel való összeköttetést. E terület központja Liptó és Árva megye, melyekhez Turóc, Szepes és Abaúj-Torna megyék sorakoznak. Kelet és délkelet felé a főváros vonzó ereje még mindig hamar fogy. A Tiszán túl a bevándorlási arány csak két megyében (Jász-Nagykún-Szolnok és Hajdú) emelkedik 200 fölé (10.000 lakos után számítva), Erdélyben csak a székely megyékben és Brassó megyében száll 100 fölé, míg a többi erdélyi megyében 10.000 lakosra ötvennél kevesebb a fővárosba költözött egyén. Még csekélyebb bevándorlási hajlamot mutat Horvát-Szlavonország, hol a bevándorlási hányados három megyében 10 ezreléken alul marad.

Az egyes országrészek eltérő viselkedésének okai részben gazdasági, részben néprajzi mozzanatokban rejlenek. Konstatálhatjuk, hogy a magyar Alföld lakosai, mint minden földművelő lakosság, inkább állandó, a röghöz és helyhez kötött néptömeget képeznek, melynek gazdasági tevékenysége a nagyvárosban még kellő alkalmazást sem találhatna. Ellenben a hegyes felvidék lakosait már talajuk terméketlensége részben iparra, részben az Alföldön és a városokban keresendő napszámosmunkára utalja. Különösen az északi megyék, mint Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Árva, Szepes, Liptó, Nógrád és Bars azok, melyekből Budapest napszámosainak legnagyobb része kikerül. Az északkeleti és erdélyi oláhok távolmaradásánál valószínűleg már néprajzi mozzanatok játszanak közre. Az illető megyék földje nem kevésbé hegyes, mint Észak-Magyarországé, mindazáltal ritkaságszámba megy, ha oláhok a földművelő országrészekben mint aratók vagy a nem oláh városokban mint napszámosok láthatók.

A jelen század első évtizede, mely már lényegesen megapadt vándorlási többlettel zárult (az előző évtized 159.427 főnyi vándortömegével szemben csak 81.460 lélek), a Budapesten élő hazai születésű egyének számát mégis 124.728 lélekkel nagyobbak találta, mint az 1900 végén megállapított létszám. Ez a feltűnő jelenség határozottan arra mutat és igazolja, hogy a tényleges bevándorlás mennyivel nagyobb, mint a különbözeti számítás

által nyert vándorlási többlet. Nyilvánvaló, hogy a vándorlási többlet arithmetikai értékű összege mellett a tényleg itt talált bevándorlottak (idegen születésűek) fixszámának nagyobb értéke van s ez világítja meg a bevándorlás méreteit helyesebben. A két szám ellentétessége alighanem abban leli magyarázatát, hogy a túlnyomóan magasabb korban álló bevándorlottak halandósága kisebb lévén, mint a helybeli születésű népességé — mely az összes gyermekeket magában foglalja — ezek nagy része a különbözeti számításban az elhaltakat pótló összegként szerepel s így ott számszerű kifejezésre nem jut. Statisztikai anyagunk nem teszi lehetővé a két szempont közti összefüggés kutatását, mert nem bírja a bevándorlóktól eredő születéseket és haláleseteket megkülönböztetni s így annak megállapítása, hogy a bevándorlottak a természetes népmozgalom alakulásához mennyiben járulnak hozzá, nem lehetséges. Kénytelenek vagyunk tehát ezt a rendkívül érdekes és népesedési szempontból fontos kérdést megoldatlanul hagyni és tisztán a népszámlálás nyújtotta anyag elemzésére szorítkozni.

Ebben a vizsgálatban először is az a tény lep meg, hogy *a Felföldről folyó bevándorlás ezen évtizedben lényegesen megcsappant*; míg a multszázad utolsó évtizedében a Duna balpartjáról származó budapesti lakosság száma huszonnétezer fővel növekedett, addig a rákövetkező évtized gyarapodása ennek alig a fele. A beözönlés különösen a határvármegyék felől csökkent, annyira, hogy az Árva, Liptó és Turóc vármegyék, valamint a Tisza jobbpartjáról Abaúj-Torna, Sáros és Szepes vármegyékből eredő népesség abszolút számban is *megfogyott*. A vándorlási folyamat megváltozását a 66. sz. táblázat tünteti fel. Az említett vármegyékből eredő népesség, mely 1900-ig évtizedenkint 3—4000 lélekkel gyarapodott, századunk első tizedében ötfélezer lélekkel csappant meg; a velük szomszédos Trencsén, Zemplén és Ung vármegyékből eredő népességnek 3—3000 főnyi növekedése pedig szintén majdnem teljesen megszűnt. Ime itt a kezdete a vándorlás-csökkenés és visszavándorlás oly folyamatának, mely azután a világháború hatása alatt, mint alább látni fogjuk, még lényegesen tért foglalt. A bevándorlás intenzitásának csökkenése, egyes vármegyéket (Bars, Esztergom) kivéve, a Duna bal- és a Tisza jobbpartjának *egész területére* kiterjedt. Nem úgy az ország többi részében. A Dunántúlról, habár az előző évtizedhez képest kisebb arányban, de még mindig nagy tömegekben tódult a nép a fővárosba. Komárom, Somogy, Sopron, Vas, Tolna és kivált Zala megyék még mindig ezrekre rugó népességet ontanak Budapestre. De még nagyobb arányban vesz részt Budapest népességének felépítésében a Duna—Tisza köze, sőt ez az országrész soha akkora néptömeget nem irányított fővárosunk felé, mint századunk első évtizedében. Nem kevesebb, mint 126.000 fő volt az innen származó népesség száma 1910-ben, harmadrésszel több, mint a mult század végén. E szaporulat zöme Pest és Jász-Nagykun-Szolnok megyére esik. Erős volt a beözönlés a Tisza balpartjáról is, de ami különösen

jellemzi ezen évtized vándormozgalmát: a Királyhágón túli részek egész területéről intenzív áramlás indult meg, mely a legszebb reményekre jogosított oly irányban, hogy Erdélynek népessége és fővárosunk között is létre fog jönni az a szoros népcsere, mely eddig majdnem teljesen hiányzott.

66. Felvidéki vármegyékben született és Budapesten összeírt népesség 1880-tól 1910-ig.

V á r m e g y e	1880	1890	1900	1910
Árva	2.595	3.783	4.527	3.251
Liptó	4.628	4.517	4.950	3.907
Turóc	1.480	1.981	2.411	1.927
Abaúj-Torna	2.718	3.644	5.416	5.171
Sáros	2.189	2.503	2.847	2.524
Szepes	4.342	5.007	5.376	4.471
Együtt	17.952	21.435	25.527	21.251
Trencsén	3.481	4.831	6.205	6.458
Ung	731	1.343	1.940	1.990
Zemplén	2.867	4.076	5.842	6.026
Együtt	7.079	10.250	13.987	14.474

Sajnos, a világháború a szépen megindult népesedési folyamatot derékban kettétörte. A trianoni diktátum épen azokat az országrészeket tépte le az anyaország testéről, melyek bevándorlóink igen tetemes kontingensét szolgáltatták. A felvidék legnagyobb része elveszett: ennek eredményeként a Duna balparti vármegyékben született népességünk mintegy 23.000 fővel apadt. Nem látjuk ugyanazt a jelenséget az északkeleti felföldnél és a román megszállás alá került országrészeknél. Innen a kegyetlen új uralom a magyarság és általában az intelligencia nagy részét kiutasította vagy kiűldözte, az tehát a csonka ország területére és kivált Budapestre menekült s itt tetemesen szaporította az e vidékekről a fővárosba már régebben beköltözött elemek számát. Így növekedett meg a Tisza jobbpartjáról eredő népességünk négyezer, a Tisza balpartjáról származó lakosság kilencezer és az Erdélyben született népességünk jó tízezer fővel; itt különösen erős a szaporulat a Csík, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely-vármegyékből, valamint Kolozsvár és Marosvásárhely városából eredő, tehát magyarfajú népességnél, de egyes oláhtöbbségű vármegyékből is, mint Hunyad, erős volt az ideözönlés. Érdekes volna tudni, hogy az új határok által kettészelt vármegyék megmaradt és elszakított részeiből miként alakult a Budapestre való özönlés, a multhoz képest. Statisztikai anyagunk, sajnos, ennek a kérdésnek eldöntésére nem ad lehetőséget.

A háború évtizedében Budapest népessége a Duna—Tisza közéről sem gyarapodott, sőt ezen országrész szülöttjeiből is néhány ezer fővel kevesebb találtatott itt, mint 1910-ben. Elvándorlásról van-e itt szó, avagy háborús veszteségről, nem tudjuk megállapítani. Annyi mindenesetre tény,

hogy Szegedet és Hódmezővásárhelyt kivéve, a legtöbb törvényhatóság születési népessége Budapesten mecsökkent. Bács-Bodrognak négyezer főnyi apadása kétségkívül e vármegyének a szerbek által történt megszállásával függ össze, mely sok magyar honost kényszerített ősi lakóhelyének elhagyására. De Kecskemét és a magyar impérium alatt megmaradt Bajának is ma kisebb népkontingense él Budapesten, mint régebben. A megszállás alá került bács megyei városokból azonban kétségkívül a kisebbségek üldözése miatt találunk itt ma több odavaló egyént, mint a világháború előtt.

Feltűnő a dunántúli országrészből eredő népességnek erős megcsappanása Budapesten. Pécs és Sopron városát, valamint Mosonvármegyét kivéve, melyek ma nagyobb kontingenst szolgáltatnak Budapest lakosságához, mint a világháború előtt, valamennyi törvényhatóság népessége részéről jelentékeny apadás konstatálható. Mivel ez az apadás oly vármegyékre is kiterjed, melyeket az idegen megszállás nem érintett, látható, hogy itt általános természetű tünettel van dolgunk, mely a háborús veszteségekkel és a gazdasági krízisek okozta felfordulásokkal függ össze. A politikai helyzet okozhatta a horvátországi népesség számának csökkenését, míg Fiúme város szülötteinek erősebb jelenléte természetszerűleg a magyar uralom ottani megszüntével és a hivatalos magyar elemeknek onnan való kényszerű távozásából magyarázható.

A népesség további alakulásának megismerése szempontjából felette kíváncsatos volna, ha az idegen születésű népesség megoszlását az 1925. évből is ismerhetnők. Ez, sajnos, nem lehetséges, mivel ebben az esztendőben a népszámlálási anyag csak a csonka ország területére vonatkozólag részleteztetett vármegyék szerint (és itt is a törvényhatósági városok mellőzésével), a megszállott területeken született budapesti lakosok száma azonban csak a megszálló államok szerint közöltetett, a régi vármegyék megkülönböztetése nélkül. Az összehasonlítás lehetősége e szerint nagyon csekély. Mégis azon tíz vármegyére nézve, melyeknek területe a trianoni diktátum után is változatlan maradt, konstatálhatjuk, hogy kivétel nélkül mindegyikből egykétezerrel több odavaló születésű egyén él Budapesten, mint 1920-ban, Pest megye pedig 17.000 fővel növelte a fővárosban élő fiainak számát. Ime, itt az adatok:

V á r m e g y é k ¹⁾	1920	1925	V á r m e g y é k	1920	1925
Fejér	30.407	33.711	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	68.500	85.300
Somogy	12.277	14.623	Borsod	7.112	7.939
Tolna	14.795	16.221	Békés	7.885	9.991
Veszprém	16.538	19.326	Hajdú	6.726	8.045
Heves	11.022	12.821			
Jász-Nagykun-Szolnok..	17.935	20.758	Együtt	193.197	228.735

¹⁾ Minthogy az 1925. évi népszámlálásról közzétett adatok nem részletezik a törvényhatósági városokat, hanem azokat a vármegyékbe foglalják bele, az összehasonlítás kedvéért az 1920. évi adatokat is ugyanígy kellett vennünk.

67. A Magyarországon született budapesti népesség részletezése országrészek és törvényhatóságok szerint.

Országrész és törvényhatóság	Polgári rendes népesség				Tényleges össznépesség		
	1869 (csak Pest)	1880	1890	1900	1900	1910	1920
I. Magyarország.							
<i>a) Duna balpartja.</i>							
Árva	1.370	2.595	3.783	4.490	4.527	3.251	2.341
Bars	1.599	2.652	4.217	7.362	7.725	10.432	7.942
Esztergom	1.287	2.449	3.974	5.999	6.338	9.223	7.890
Hont	2.590	3.474	4.552	5.481	4.967	6.630	5.280
Selmezbánya				957	1.574	1.070	1.150
Liptó	2.431	4.628	4.517	4.878	4.950	3.907	3.056
Nógrád	1.970	3.733	6.254	8.647	8.900	10.521	10.402
Nyitra	4.563	8.035	11.712	17.199	17.923	20.111	17.458
Pozsony	4.797	6.949	8.801	10.040	10.401	11.732	10.235
Pozsony				2.623	2.887	2.783	3.083
Trencsén	2.020	3.481	4.831	6.061	6.205	6.458	5.292
Turóc	1.005	1.480	1.981	2.365	2.411	1.927	1.633
Zólyom	915	1.597	2.145	2.880	2.906	3.335	3.531
Összesen	24.547	41.073	56.767	78.982	81.714	92.380	79.293
<i>b) Duna balpartja.</i>							
Baranya	995	1.935	2.929	4.316	4.658	6.917	5.027
Pécs				1.660	1.811	2.490	2.848
Fejér	5.531	12.710	19.387	26.935	28.139	31.611	26.477
Székesfehérvár				3.836	4.171	4.188	3.930
Győr	1.695	3.516	5.577	5.544	5.725	6.184	4.894
Győr				2.759	2.782	3.548	3.480
Komárom	3.004	6.292	8.895	11.610	11.696	14.917	11.108
Komárom				2.148	2.589	2.244	2.101
Moson	740	1.089	1.442	2.069	2.161	2.380	2.415
Somogy	961	2.094	4.551	9.456	10.395	14.507	12.277
Sopron	1.579	2.759	4.576	6.820	6.899	8.682	7.770
Sopron				826	1.045	1.193	1.336
Tolna	2.483	4.877	6.845	14.388	15.573	17.804	14.795
Vas	1.212	2.726	5.993	12.116	12.702	16.083	15.497
Veszprém	2.715	5.946	10.968	18.300	19.050	19.269	16.538
Zala	1.062	2.341	4.671	11.399	11.940	18.010	16.756
Összesen	21.977	46.285	75.834	134.182	141.336	170.027	147.249
<i>c) Duna—Tisza köze.</i>							
Bács-Bodrog	2.497	4.468	6.624	8.058	9.829	13.052	9.400
Baja				2.015	2.227	2.321	2.072
Szabadka				1.095	1.447	1.945	2.044
Újvidék				678	835	974	1.058
Zombor				593	719	882	1.012
Csongrád	1.221	2.478	3.802	2.021	1.987	2.998	2.921
Hódmezővásárhely				647	687	1.077	1.123
Szeged				2.926	3.105	3.681	4.017

67. A Magyarországon született budapesti népesség részletezése országrészek és törvényhatóságok szerint. (Folytatás.)

Országrész és törvényhatóság	Polgári rendes népesség				Tényleges össznépesség		
	1869 (csak Pest)	1880	1890	1900	1900	1910	1920
Heves	2.576	3.829	5.294	8.624	9.053	11.316	11.022
Jász-Nagykun-Szolnok	1.928	2.191	3.937	8.660	10.084	17.322	17.935
Pes-Pilis-Solt-Kiskun	23.435	27.493	42.254	50.581	54.352	67.627	65.161
Kecskemét				2.472	2.828	3.525	3.339
Budapest	73.477	151.960	191.217	258.358	259.829	311.107	381.357
Összesen	105.134	192.419	253.128	346.728	356.982	437.827	502.461
d) Tisza jobbpartja.							
Abauj-Torna	1.365	2.718	3.644	3.285	3.438	3.100	3.164
Kassa				1.806	1.978	2.071	2.669
Bereg	198	541	1.150	2.115	2.193	2.501	3.569
Borsod	1.272	2.364	3.435	4.885	5.061	3.243	3.796
Miskolc				2.820	2.820	3.243	3.316
Gömör	805	1.623	2.906	3.955	4.124	4.294	4.467
Sáros	1.225	2.189	2.503	2.764	2.847	2.524	2.625
Szepes	2.757	4.342	5.007	5.275	5.376	4.471	4.292
Ung	273	731	1.343	1.897	1.940	1.990	2.414
Zemplén	1.362	2.867	4.076	5.608	5.842	6.026	6.932
Összesen	9.257	17.375	24.064	31.590	32.799	33.040	37.244
e) Tisza balpartja.							
Békés	626	1.193	2.029	3.901	4.292	7.538	7.885
Bihar	1.303	2.054	3.434	4.340	4.811	6.965	7.491
Nagyvárad				2.448	2.708	3.371	4.265
Hajdú	110	879	1.802	1.615	2.002	2.722	3.137
Debrecen				1.875	1.945	2.782	3.589
Máramaros	167	434	828	1.532	1.592	2.433	4.810
Szabolcs	569	1.231	2.350	4.155	4.350	5.202	6.320
Szatmár	480	1.384	3.082	5.037	4.933	6.869	8.003
Szatmárnémeti				887	1.035	1.029	1.558
Szilágy	51	243	691	1.449	1.628	2.427	3.249
Ugocsa	59	119	301	828	859	1.075	1.513
Összesen	3.365	7.537	14.517	28.067	30.155	42.413	51.820
f) Tisza—Maros szöge.							
Arad	878	1.707	2.682	1.584	1.630	2.524	2.703
Arad				2.181	2.262	2.877	3.425
Csanád	197	454	764	1.383	1.472	2.427	2.428
Krassó-Szörény	246	657	1.319	1.738	1.897	2.456	2.793
Temes	889	1.883	3.119	2.577	2.690	2.949	2.890
Temesvár				1.804	1.905	2.196	2.707
Versec	756	1.883	3.257	283	333	392	500
Torontál				6.030	6.319	7.204	6.547
Pancsova	756	1.883	3.257	266	391	427	469
Összesen	2.966	6.584	11.141	17.846	18.899	23.452	24.462

67. A Magyarországon született budapesti népesség részletezése országrészek és törvényhatóságok szerint. (Vége.)

Országrész és törvényhatóság	Polgári rendes népesség				Tényleges össznépesség		
	1869 (csak Pest)	1880	1890	1900	1900	1910	1920
g) Királyhágón túl.							
Alsó-Fehér	.	254	382	749	870	2.283	2.076
Beszterce-Naszód	.	63	196	235	265	493	794
Brassó	.	180	376	636	654	1.060	1.563
Csik	.	123	239	860	904	2.493	3.939
Fogarás	.	38	194	194	196	292	391
Háromszék	.	206	482	948	1.021	1.945	3.210
Hunyad	.	199	554	630	651	1.202	2.204
Kisküküllő	.	68	223	323	317	663	967
Kolozs	}	659	1.619	517	568	1.216	1.554
Kolozsvár				1.360	1.413	1.958	3.553
Maros-Torda				739	785	2.292	3.502
Marosvásárhely				394	485	619	1.081
Nagyküküllő				403	490	672	917
Szeben	.	373	738	773	734	908	1.176
Szolnok-Doboka	.	358	533	810	703	1.704	1.920
Torda-Aranyos	.	95	278	551	493	1.094	1.511
Udvarhely	.	101	282	1.354	1.469	4.657	5.698
Összesen	1.476	3.068	7.070	11.476	12.018	25.551	36.006
Magyarország együtt	168.722	314.341	442.521	648.871	674.386	824.690	878.535
II. Fiúme.	117	108	141	266	275	373	607
III. Horvát-Szlavonország.							
Belovár-Kőrös	.	.	102	178	204	298	305
Lika-Krbava	.	.	41	87	103	132	65
Modrus-Fiume	.	.	20	175	180	240	143
Pozsega	.	.	164	281	318	485	440
Szerém	}	.	662	1.006	1.112	1.270	1.029
Zimony				234	284	330	292
Varasd				200	185	269	194
Varasd				132	165	139	139
Verőce				497	535	805	631
Eszék	}	.	681	507	599	636	550
Zágráb				310	363	445	312
Zágráb				309	344	418	533
Összesen	1.231	1.793	2.307	3.916	4.392	5.467	4.633
Magyarbirodalom	170.070	316.242	444.969	653.053	679.053	830.530	883.775
Budapest nélkül	96.593	164.282	253.752	394.695	419.224	519.423	502.418

Budapest felszívóképesége e szerint a békésebb idők bekövetkeztével újból teljes erejével hat a szomszédos vármegyék népére, sőt a távolabbi országrészekre is. A 68. sz. táblában a magyar impérium alatt maradt összes vármegyék és vármegyerészekből eredő (ott született) budapesti lakosság számát mutattuk ki 1920-ról és 1925-ről. Látható ebből, hogy Budapest vonzóereje újból feléledt. Roppant élénk bevándorlás folyt ezen öt év alatt a csonka Komárommegyéből, Vas és Zala-vármegyékből, a szomszédos Esztergom és Hontmegyékből. Egyes megyékből (Nógrád, Abaúj-Torna, Bihar és Szatmár) csökkent a beszivárgás. Végeredményben azonban a mai Magyarország területén született budapesti lakosok száma 1920 óta 57.497 fővel emelkedett. Ellenben az utódállamok mindegyike által megszállott területekről származó budapesti lakók száma apadt: a csehszlovák megszállott területről ma kilencezerrel, a román megszállás alatt nyögő területről négyezerrel, a Burgenlandból négyszázzal kevesebb budapesti lakónk van. Jugoszlávia szülöttjeinek száma változatlan maradt. A részletes adatokat a 69. sz. tábla közli. Ennek végeredményei a következők:

Budapest lakói közül született:

	Az 1920. évi népszámlálás szerint	Az 1925. évi népszámlálás szerint
A mai Magyarország területén	301.906	359.403
Az Ausztria	3.682	3.278
A Cseh-Szlovákia	96.541	87.801
A Jugoszlávia	24.903	25.077
A Románia	74.520	70.770
Olaszország	607	.
Lengyelország	259	.
Összesen.....	502.418	546.329

Rá kell még mutatnunk a *Budapest és a vidéki városok* között fennálló élénk népcserére. Általános szabályként állapítható meg, hogy a városok népe aránylag sokkal nagyobb mértékben tódul a főváros felé, mint a vármegyék lakossága. Ez érthető, mert a városi nép, foglalkozásának természeténél fogva, inkább megtalálhatja a nagyvárosban boldogulását, mint a falusi. Az utóbbi napszámosmunka elvégzésére küldi ide a fiait. A magasabb képzettségű és szakértelemmel bíró ipari munkások — amennyiben nem helybeli születésűek — leginkább a városokból kerülnek ki. Sajnos, adataink csakis a törvényhatósági városokból állanak rendelkezésre és ezek is csak 1900 óta, úgyhogy a városi népesség beszivárgását visszamenőleg hosszabb időre nem követhetjük. Tény azonban, hogy városaink egy részének megszállásával a menekülők nagy tömegei sodródtak Budapestre. A horvát-szlavon városokból Budapestén élő elemek a horvát bevándorlás megszűnte miatt némileg megfogytak. Városaink közül egyrészt a dunántúli városok, másrészt a népes Szeged és Kecskemét bocsátották a legnagyobb tömegeket Budapestre.

Budapest bevándorolt lakossága a törvényhatósági városok szerint
ekként oszlik meg:

	1900 ¹⁾	1910	1920		1900 ¹⁾	1910	1920
Szeged	2.926	3.681	4.017	Sopron	826	1.193	1.336
Győr	2.759	3.548	3.480	Hódm.-vásárhely.	647	1.077	1.123
Kecskemét	2.472	3.525	3.339	Selmecbánya	957	1.070	1.150
Nagyvárad	2.448	3.371	4.265	Szatmárnémeti...	887	1.029	1.558
Arad	2.181	2.877	3.125	Újvidék.....	678	974	1.058
Miskolc	.	2.820	3.316	Zombor	593	882	1.012
Debrecen	1.875	2.782	3.589	Eszék	507	636	550
Pozsony	2.623	2.783	3.083	Marosvásárhely ..	394	619	1.081
Pécs	1.660	2.490	2.848	Pancsova	266	427	469
Baja	2.015	2.321	2.072	Zágráb	309	418	533
Komárom	2.148	2.244	2.101	Versec	283	392	500
Temesvár	1.804	2.196	2.707	Fiúme	266	373	607
Kassa	1.806	2.071	2.669	Zimony	234	330	292
Kolozsvár	1.360	1.958	3.553	Varasd	132	139	139
Szabadka	1.095	1.945	2.044				

Hogy Budapest lakosságának az ország legkülönbözőbb részeiből eredő népességgel való keveredése mennyire vált fővárosunk javára, ezt ezen a helyen csak röviden érintjük. A kérdés szoros összefüggésben van az egyes országrészek különböző fokú vándormozgalmának okaival. Az alföldi vármegyék kisebbfokú bevándorlása kétségtávol a túlnyomóan földművelő lakosságnak a fővárosban kevésbé érvényesülő ismereteire vezethető vissza, míg a hegyes felvidék szegényebb sorsú lakói a fővárosban bőven kínálkozó napszámos- és iparmunkára vannak utalva. Az északkeleti Felföld és Erdély oláhjai távolmaradásának, úgy látszik, ethnografiai okai vannak. Legfeltűnőbb a dunántúli vármegyékből beözönlők nagy száma. Ennek a természet minden kincsével megáldott országrésznek lakosságát nem a nyomor űzi a fővárosba, — mint a terméketlen Felföld tótjait, — mert e népesség aránylag magas művelődésével otthonában is megtalálná boldogulásának kútforrásait. A magyarányú vándorlásoknak — úgy látszik épen úgy, mint a vidéki városokban — a nép intelligenciája a magyarázata. Itt ismereteinek alkalmazására és gyarapítására tágabb tere nyílik, mint otthonában. A főváros gyári munkásainak és kézműveseinek nagyrésze innen kerül ki, míg a durva testi munkát végző napszámosok legnagyobb zöme a tót felvidékről való.

Általánosságban mondhatjuk tehát, hogy a Dunántúlról és az Alföld felől Budapestre irányuló bevándorlás a fővárosra nézve kedvező, míg a művelődés alacsony fokán álló néprétegek beözönlése, amelyek végeredményben a proletárok számát növelik, kevésbé öröndetes jelenség. Egyenesen aggályossá válik ez a folyamat, ha hazafias és erkölcsi szempontból kifogásolható elemek özönlének be. Ilyenek a zsidóságnak a világháború

¹⁾ Polgári rendes népesség.

68. A magyar impérium alatt maradt vármegyékből (és vármegyerészekből) eredő lakosság száma Budapesten 1920-ban és 1925-ben.

V á r m e g y e	1920	1925	V á r m e g y e	1920	1925
Baranya	4.671	7.730	Heves	11.022	12.821
Pécs	2.848		Jász-Nagykun-Szolnok ..	17.935	20.758
Fejér	26.477		Pest-Pilis	65.161	85.300
Székesfehérvár	3.930	33.711	Kecskemét	3.339	
Győr	4.748		Duna-Tisza köze	109.102	132.517
Győr	3.480		Abaujtona	1.811	1.311
Komárom	6.695	11.089	Bereg	397	676
Komárom	141		Borsod	3.796	7.939
Moson	1.770	2.520	Miskolc	3.316	
Somogy	12.277	14.623	Gömör	370	1.071
Sopron	6.600	9.485	Ung	67	486
Sopron	1.336		Zemplén	4.403	4.711
Tolna	14.795	16.221	Tiszajobbpart összesen	14.160	16.194
Vas	13.137	16.716	Békés	7.885	9.991
Veszprém	16.538	19.326	Bihar	2.792	2.518
Zala	15.491	18.871	Hajdu	3.137	8.045
Dunajobbpart összesen	134.934	158.990	Debrecen	3.589	
Esztergom	5.645	6.855	Szabolcs	6.293	7.479
Hont	1.609	3.002	Szatmár	2.050	1.990
Nógrád	8.110	7.751	Tiszabalpart összesen.	25.746	30.023
Pozsony	1	—	Arad	186	405
Dunabalpart összesen ...	15.365	17.608	Csanád	2.243	2.939
Bács-Bodrog	1.567	4.249	Torontál	170	727
Baja	2.072		Tisza-Maros sz.	2.599	4.071
Csongrád	2.866	9.389			
Hódmezővásárhely	1.123				
Szeged	4.017				

69. A magyarországi születésű népesség, szülőhelyének országrészek és ezeken belül a megszálló államok szerint részletezésével, 1920-ban és 1925-ben.

Ország-rész	Mai Magyarország		Ausztria	Cseh-Szlovákia	Jugoszlávia	Románia	Olasz-ország	Lengyel-ország	Összesen	
	1920	1925	által megszállt terület 1920-ban							
Duna jobbpartja	134.934	158.990	3.682	6.519	2.114	—	—	—	147.249	
Duna balpartja	15.365	17.608	—	63.704	—	—	—	224	79.293	
Duna-Tisza köze ¹⁾	109.102	132.517	—	—	12.002	—	—	—	121.104	
Tisza jobbpartja	14.160	16.194	—	23.049	—	—	—	35	37.244	
Tisza balpartja	25.746	30.023	—	3.269	—	22.805	—	—	51.820	
Tisza-Maros sz.	2.599	4.071	—	—	6.154	15.709	—	—	24.462	
Királyhágón túl	—	—	—	—	—	36.006	—	—	36.006	
Fiúme	—	—	—	—	—	—	607	—	607	
Horvát-Szlavon..	—	—	—	—	4.633	—	—	—	4.633	
Összesen {	1920	301.906	—	3.682	96.541	24.903	74.520	607	259	502.418
	1925	—	359.403	3.278	87.801	25.077	70.770	.	.	546.329

¹⁾ Budapestiek nélkül.

alatt az északkeleti vármegyéből és Galiciából bevándorolt legalsóbb rétegei vagy a kommunizmus alatt hazafiatlanságuk miatt veszedelmesnek bizonyult elemek visszatérése. Ezek államfelforgató és nemzetrontó tevékenységük miatt a társadalom megrontóinak tekintendők és távortartásuk elősegítése elsőrendő nemzeti érdek volna.

70. A magyarországi születésű népesség szülőhelyének országrészek szerinti részletezésével, 1869-től 1920-ig.

Országrész	1869 (Pest)	1880	1890	1900	1910	1920
Duna jobbpartja	21.977	46.285	75.834	134.182	170.027	147.249
Duna balpartja	24.547	41.073	56.767	78.982	92.380	79.293
Duna-Tisza köze	31.657	40.459	61.911	88.370	126.720	121.104
Tisza jobbpartja	9.257	17.375	24.064	31.590	33.040	37.244
Tisza balpartja	3.365	7.537	14.517	28.067	42.413	51.820
Tisza-Maros sz.	2.966	6.584	11.141	17.846	23.452	24.462
Királyhágón túl	1.476	3.068	7.070	11.476	25.551	36.006
Fiúme	117	108	141	266	373	607
Horvát-Szlavon.	1.231	1.793	2.307	3.916	5.467	4.633
Együtt	96.593	164.282	253.752	394.695	519.423	502.418
Budapesti születésű	73.477	151.960	191.217	258.358	311.107	381.357

Bevándorlás a külföldről. Az előbbieken tárgyalt hatalmas belföldi bevándorlás mellett nem jelentéktelen az a beszivárgás sem, mely a *külföld* felől irányul Budapest felé. Régi folyamattal állunk itt szemben, mely — nyilván — a Bach-korszak alatt erősödött meg, amidőn, kivált az osztrák örökös tartományokból, nagyon sokan vándoroltak be Budapestre. Két oka volt ennek: egyrészt az akkori abszolút kormányzat természetszerűleg igen sok osztrák tisztviselőt vetett ide és ezeknek nyomában más foglalkozási ágak is igyekeztek itt megtelepedni, másrészt Pest-Budának akkor még fejletlen ipara igen sok külföldi — és földrajzi fekvésünknel fogva természet-szerűleg első sorban osztrák és német — szakképzett ipari munkásnak és tisztviselőnek nyújthatta itt könnyű boldogulásának lehetőségét.

Nem csoda tehát, hogy még 1869-ben is, — amikor a magyar alkotmány visszaállításának hatása alatt az idegeneknek egy része talán már ismét el is távozott, — az osztrák születésűek még mindig Pest város lakosságának teljes nyolcadrészét (12·9%) tették. Amint azonban a főváros egyesítése megtörtént, arányszámuk — annak folytán, hogy a dunajbbsparti részekben aránylag kevés volt az osztrák születésű egyén — lényegesen megapadt (1880-ban már csak 9·3%). Ebben az évben — mint a 71. sz. táblából látható — kerekszámban 33.000 osztrák születésű egyén élt itt, hétezerrel több, mint 1869-ben Pesten. Az osztrákok száma ezentúl folyton emelkedett és 1900-ban elérte a negyvenkétezeret, sőt a katonaság beszámításával a tényleges össznépességben 44.000-nél több ausztriai egyén találtatott Budapestén. A követ-

kező évtizedben számuk egyszerre leapadt 37.617-re. Tehát nemcsak megszűnt az erős osztrák invázió, de tetemes elvándorlásnak is kellett bekövetkeznie. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a fejlettebb magyar ipar már nem tudott annyi idegen munkást és tisztviselőt felvenni, mert azok immár kikerültek a hazai lakosságból; de hozzájárulhatott az is, hogy az itt állomásozott osztrák ezredek innen elhelyeztetvén, az osztrák születésűek száma tetemesen csökkent. (Láthatjuk a táblázatból, hogy 1900-ban több, mint 2000 osztrák születésű katona feküdt a budapesti helyőrségben.)

71. A külföldi születésű lakosság megoszlása a születési országok szerint, 1869-től 1925-ig.

Születési ország	Polgári rendes lakosság				Tényleges össznépesség			
	1869 (Pest)	1880	1890	1900	1900	1910	1920	1925
Ausztria	25.915	32.994	36.059	41.979	44.197	37.617	14.391	11.637
Németország	2.868	2.921	2.866	3.302	3.411	3.751	3.246	4.215
Svájc	343	399	475	466	488	371		
Cseh-Szlovákia	.	.	.	.	.	.	9.327	7.085
Lengyelország	.	.	.	.	.	.	8.951	6.927
Bosznia-Hercegovina	—	10	—	201	1.252	1.481		
Montenegro	3	1	28	2	1	7	1.654	2.396
Jugoszlávia (Szerbia)	116	143	201	350	382	748		
Románia	106	246	349	597	689	872	1.456	1.422
Bulgária	—	53	164	358	367	637	.	497
Olaszország	485	758	632	753	851	605	827	
Franciaország	193	180	273	388	394	526	.	
Spanyolország	—	2	5	5	6	18	.	
Portugál	—	—	26	—	—	—	.	
Belgium	27	12	22	26	30	38	.	
Hollandia	7	16	15	39	40	42	.	
Luxemburg	—	—	—	—	3	—	.	
Dánia	5	9	10	8	6	20	.	4.330
Nagy-Britannia	90	116	121	196	208	362	.	
Norvégia	2	9	24	13	5	5	.	
Svédország	22				10	19	.	
Oroszország	116	223	282	590	564	1.058	1.324	
Törökország	68	45	83	97	100	192	.	
Görögország	11	12	13	13	11	17	.	
Európán kívül álló	29	55	54	358	254	490	569	646
Egyéb és ismeretlen	—	—	—	—	—	—	3.476	6.437
Együtt	30.406	38.204	41.702	49.741	53.269	48.876	45.221	45.592
Ismeretlen	—	1.236	—	654	—	965	.	.

A fejlődés érdekes tüneteit mutatja az ausztriai születésű lakosság *nemi eloszlása*. Eredetileg (1869-ben) az osztrákoknak kétharmada férfi volt; ez az arány állandóan csökkent és 1900-ban a polgári rendes lakoságnak már csak 53,1 százaléka (a katonaság beszámításával a tényleges össznépességnek 54,4 százaléka) volt férfi. Századunk első évtizedében azután nagy változás állott be. A finépeség erősen megcsappant s a nők túlsúlyra vergődtek; ez az átalakulás azonban Ausztria német és szlovén

tartományaira szorítkozott, amelyekben a férfiak aránya negyven százalékra szállt alá, míg a szláv és lengyel tartományokban a finem — arányának tekintélyes apadása mellett is (Cseh-Morvaországban és Galiciában 66·3-ról 50·7-re, Galiciában és Bukovinában 72·0-ról 59·8-ra) — többségét megtartotta. E tartományokból mindvégig nagyobb volt a bevándorlók férfitöbblete, mint Ausztria egyéb részeiből. Jött azután a világháború, mely teljesen megváltoztatta ezeket a viszonyokat. Egyrészt megakasztotta újabb idegen elemek bevándorlását, másrészt csökkentette az ittélők számát elhalálozás által. Az ausztriai születésűeket illetőleg kétségtelennek látszik, hogy a csökkenést a háborús veszteség okozta, mely a férfiak számát erősen apasztotta, oly jelenség, mely a nőknél sokkal kisebb mértékben vagy egyáltalában nem mutatkozott. A 72. sz. táblából láthatjuk, hogy akkor, amidőn a volt Ausztriából eredő férfilakosság száma (1910-től 1920-ig) hétezer fővel apadt, — mely apadás az állam minden részére kiterjedt, de leginkább a cseh-morva tartományokat sújtotta, amelyekből eredő budapesti lakosság felére apadt le, — ugyanakkor a női nemnél veszteség csak a galíciai eredetűekre nézve mutatható ki csekély mértékben, míg a szláv és kivált a német tartományokból eredő női népesség számban még érezhetően gyarapodott. Alig tévedünk,

72. Az ausztriai, csehországi, lengyelországi és németországi születésű lakosság száma 1869-től 1925-ig.

Ország ¹⁾	Polgári rendes népesség				Tényleges össznépesség			
	1869 (Pest)	1880	1890	1900	1900	1910	1920	1925
Összes lakosság :								
Csehország	14.657	17.756	17.155	14.956	—	12.114	9.327	7.085
Lengyelország	4.082	5.696	7.736	14.111	—	11.684	8.951	6.927
Ausztria	7.176	9.542	11.168	12.912	—	13.819	14.391	11.637
Németország	2.868	2.921	2.866	3.302	3.411	3.751	3.246	4.215
Férfilakosság :								
Csehország	9.714	10.636	9.912	7.859	—	6.136	3.114	2.709
Lengyelország	2.940	3.829	5.186	8.780	—	6.982	4.387	3.351
Ausztria	4.326	4.991	5.585	5.662	—	5.607	4.273	3.770
Németország	1.831	1.671	1.483	1.447	1.491	1.493	1.112	1.427
Női lakosság :								
Csehország	4.943	7.120	7.243	7.097	—	5.978	6.213	4.376
Lengyelország	1.142	1.867	2.550	5.331	—	4.702	4.564	3.576
Ausztria	2.850	4.551	5.583	7.250	—	8.212	10.118	7.867
Németország	937	1.250	1.383	1.855	1.920	2.258	2.134	2.788
Férfilakosság százalékban :								
Csehország	66·3	60·0	57·8	52·5	—	50·7	33·4	38·0
Lengyelország	72·0	67·3	67·0	62·2	—	59·8	49·0	48·4
Ausztria	60·3	52·3	50·0	49·9	—	40·5	29·7	32·4
Németország	67·3	57·3	51·7	43·9	43·7	40·0	34·3	33·9
Régi Ausztria	65·6	59·0	57·4	53·1	54·5	49·8	—	—

¹⁾ Csehország alatt 1910-ig bezárólag Cseh-, Morvaország és Szilézia, azontúl Cseh-Szlovákia (de a megszállt magyar területek nélkül) értendő. Lengyelország alatt 1910-ig bez. Galícia és Bukovina (1910-ben csak Galícia), azontúl Lengyelország (a volt osztrák részekkel együtt), Ausztria alatt 1910-ig bezárólag a fenti koronatarományokon felül maradt Ausztria értendő, azontúl a mai Ausztria (de Burgenland nélkül).

ha azt hisszük, hogy ez a különbség arra vezethető vissza, hogy a Budapesten élő osztrák születésű férfiaknak nagyrésze a háborúba vonult be, másrészt talán politikai okokból is hazájukba kellett visszatérniök, oly okok, melyek a nőket egyáltalában nem vagy csak kevésbé érintették. A világháború évtizedét követő öt esztendő alatt azonban tetemesen megapadt a régi Ausztriából eredő női népesség száma is, sőt a csökkenés aránya nagyobb volt a nőknél, mint a férfiak körében. Nyilván a súlyos gazdasági viszonyok az itt eddig kenyerüket kereső nőket is arra készítették, hogy hazájukba térjenek vissza, vagy másutt keressenek megélhetést. Mindamellett nagyon feltűnő a női nem erős képviseltetése az osztrák születésű népességben, mely az e tekintetben beállott mélyreható változással együtt az alábbi adatokból ismerhető fel:

	Férfi	Nő		Férfi	Nő
1869	4.326	2.850	1910	5.607	8.212
1880	4.991	4.551	1920	4.273	10.118
1890	5.585	5.583	1925	3.770	7.867
1900	5.662	7.250			

Kétségtől helyesebben ítélnék meg a beállott változásokat, ha az ittélő osztrák születésű egyének részletes demografiai adatait, nevezetesen azoknak családi és korviszonyait és foglalkozását ismernék. Ily adatok — sajnos — csak 1925-ből állnak rendelkezésünkre, amikor is a lakosság szülőhelye a foglalkozással kombinálva mutattatott ki. Az elmúlt időkkel való összehasonlítás lehetősége tehát nem áll fenn és így a beállott változások okainak kiderítése sincs módunkban. Az 1925. évi adatoknak azon megállapításából azonban, hogy a kereső nők száma (3583) meghaladja a kereső férfiakét (3211), míg 559 eltartott fi mellett nem kevesebb, mint 4284 eltartott nő találtatott, arra kell következtetnünk, hogy az itt élő osztrákok között igen különleges családi és kereseti viszonyoknak kell fennállaniok. Fővárosunk össznépességében 1920-ban a kereső férfiak száma majdnem kétszerese volt a kereső nőknek, viszont az eltartottaknak a fineműek több, mint egynegyed részét tették s körülbelül ugyanaz volt az arány 1910-ben is. Ha tehát az itt élő osztrákok között teljesen más arányokat találunk, úgy nyilván e néptömeg demográfiai és társadalmi összetétele is teljesen elütő a fővárosi lakosság átlagában észlelhető viszonyoktól.

Rá akarunk még mutatni a csehországi (1910-ig cseh, morva és sziléziai) és a lengyelországi (1910-ig galíciai és bukovinai) születésű lakosság népmozgalmára. Csehország már 1869-ben tekintélyes kontingenssel (14.657) járult Budapest népességének felépítéséhez és ez a néptömeg később sem változott lényegesen, sőt századunk végével sem volt nagyobb, mint 30

évvel korábban. Ezzel szemben a lengyelországi születésű lakosságnak száma 1869-ben alig haladta meg a négyezret, de ez erősen gyarapodott, sőt a múlt század utolsó évtizedében egyszerre megduplázódott s majdnem elérte a cseh születésű lakosság számát. Az erős szaporulat az akkor Galicia felől megindult sűrű bevándorlás eredménye volt, mely főleg a lengyel zsidóságot zúdította nagy tömegekben fővárosunkra. Hogy mindkét (cseh és lengyel) eredetű népesség száma századunkban tetemesen csökkent, az elsősorban a világháború okozta változásokban találja magyarázatát, de a csökkenés már ezt megelőzően századunk első évtizedében is elég jelentékeny volt, tehát oly gazdasági és nemzetiségi okokra vezetendő vissza, melyek már az évszázadforduló idejében is éreztették hatásukat.

Végül meg akarjuk világítani azt a szerepet, mely a többi külföldi államoknak Budapest népességének gyarapításában jutott. Ez a szerep nem nagy, mert ha Ausztriának, Csehországnak és Lengyelországnak fentebb már vázolt kontingensétől eltekintünk, arról győződünk meg, hogy a többi külföldről fővárosunk felé csak minimális mozgalom irányult. 1869-ben csak ötötfélezer külföldi születésű egyén élt Budapesten s ez a szám 1910-ig 11.259 főre emelkedett. A világháború hatása alatt az idegenek száma általánosságban természetesen megcsappant, de — mint látni fogjuk — egyes államok hányada némi nagyobbodást mutat.

A külföldi államok közül, Budapesten élő fiaikat tekintve, *Németországé* az első hely. Az itt élő németországi születésű egyének száma már 1869-ben is megközelítette a háromezret és ezen magasságon tartotta magát továbbra is, sőt számuk lassanként felemelkedett 3751-re (1910-ben). A világháború okozta megcsappanás után a németeknek ide vándorlása az utolsó időben ismét erőteljesebben fokozódott s létszámuk öt év alatt ezer lélekkel gyarapodott, 4215-re. A németek után számra nézve a *szerbek* és utánuk a *románok* következnek. Szerbia, mint általában a többi Balkán államok és Kelet-Európa államai, félszázaddal ezelőtt szinte teljesen távoltartották magukat Budapesttől. A kereskedelmi kapcsolatok erősödésével azonban lassanként megindult a Budapest felé való szivárgás, mely állandóan fokozódva — és az itt fekvő bosnyák ezredek legénységétől is növelve — lassankint számottevő tényezőjévé lett népgyarapodásunknak. 1910-ig a külföldi államokból eredő, Budapesten élő egyének száma felemelkedett Bosznia-Hercegovinából 1481-re, Szerbiából 748-ra, Bulgáriából 637-re és Oroszországból 1058-ra. A háború okozta zökkenés után ezek a számok újból érezhetően növekedtek. Jugoszláviából az ott élt magyarok és egyéb nemzetiségek nagyobb számmal vándoroltak ki s kerestek új otthont Budapesten; hogy ez a mozgalom nem jelentéktelen, igazolja az a tény, hogy a jugoszláviai születésű egyének száma Budapesten 1920 óta 1654-ről 2396-ra szállt fel. Hasonlóképp erős a beszivárgás Romániából is; létszámuk 1422, a világháború előtti időben számlált

872 egyénnel szemben. Még fokozottabb volt a beszivárgás Oroszországból már századunk első tizedében, de a világháború után is, amikor onnan — részben az ott magyar katonákkal kötött házasságok folytán — nagyobb számmal kerültek orosz nők Budapestre. (1925-re vonatkozólag a fővárosi statisztikai hivatal nem közölte a Budapesten élő orosz születésű személyek számát.) Emelkedőben van az itt élő *olasz* születésűek száma, kisebb mértékben a más európai államokban született és ide bevándorolt egyének száma. A részletes adatokat a 71. sz. tábla közli.

Mindent összefoglalva, ha a külföldiek számának emelkedése a népcsere fokozódására utal is, nagyobb jelentőséget annak tulajdonítani még sem lehet. És különös — de sajnálatos is, — hogy Budapest épen a keleti államokra, melyeknek mint modern nagyváros példaképe kellene hogy legyen, gyakorolta a legcsekélyebb befolyást. Onnan csak igen mérsékelt áradat hullámozott feléje, sokkal kisebb és lazább az ezen államokkal való kapcsolata, mint a Nyugattal, mellyel évszázadok óta sűrű összeköttetésben van. S a legújabb politikai fejlemények, melyek az államok elzárkózására vezettek, szintén nem alkalmasak arra, hogy e téren kedvező változást idézzenek elő.

10. A bevándorlott elemek asszimilálódása.

A vándormozgalom nagyságát, mely a főváros emelkedésének egyik alapfeltétele, az előbbieken tüzetesen tárgyaltuk. Jelentősége azonban lényegileg attól függ, mennyire asszimilálódik a bevándorlott néptömeg a főváros törzsökös lakosságával. Mit értünk *asszimiláció* alatt és miként mutathatja ezt ki a statisztika? Az asszimiláció, vagyis a népességbe való beolvadás lehet nyelvi, felekezeti, érzelmi és szokásbeli, a szerint, amint az új jövevények elsajátítják a törzsökös lakosság nyelvét, annak felekezetére térnek át, érzelmivilágukban és szokásaikban ahhoz alkalmazkodnak és vele egygyéforrnak. Ezt az átalakulási folyamatot, mely az asszimiláció igazi bizonyítéka, a statisztika nem bírja feltüntetni és számszerűleg igazolni. Szorítkoznunk kell tehát annak megállapítására, hogy a bevándorlott elemek állandóan telepednek-e itt meg vagy idővel új hazát keresendők, ismét eltávoznak-e. A népszámlálás mai szervezete mellett erre a kérdésre sem képes precíz választ adni. Némileg ki volna e kérdés deríthető, ha a népszámlálás alkalmával az idegen születésűekhez az a kérdés intéztetnék, hogy *honnan költöztek be jelenlegi tartózkodásuk helyére?* Ez esetben is csak *egy*, az utolsó vándorlásról nyernénk felvilágosítást, de ez legalább a kérdés részleges megoldására vezetne. Ez úton ugyanis ki lehetne deríteni, hogy hányan költöztek Budapestről a vidékre, míg a felvétel mai szervezete mellett csakis a budapesti születésűek aránylag csekély kivándorlási hányada állapítható meg. Ez azonban, mint már említettük, az egész kivándorlásnak csak egy

részét képviseli s még csak hozzávetőleg sem alkalmazható az egész kívándorlás becslésére, mert feltehető, hogy a bevándorlott idegen elemek könnyebben hagyják el ismét a fővárost, mint az itt születettek, kiknek talán összes életviszonyai a fővároshoz láncolja őket. A népesség alakulásában természetesen nem közömbös, vajjon könnyen fluktuáló elemekkel gyarapszik-e a főváros, melyek esetleg rövid idő múlva — szerzett vagyonukkal együtt avagy reményeikben csalódva — ismét elvándorolnak avagy az itt letelepedettek tényleg bele is olvadnak a lakosság törzsébe s így annak közgazdasági fejlődéséhez is tartósan hozzájárulnak.

A népszámlálás anyaga is nyújt azonban némi támpontot, melynek segítségével e nagyérdékű kérdést némileg megvilágíthatjuk. Amidőn ugyanis a népszámlálás kérdéseink sorozatába az *illetőséget* is felvette, oly eszközt adott a kutató kezébe, melynek alapján — jobb módszer hiányában — a fenti kérdés kutatása is bizonyos fokig lehetségessé válik. Kiindulunk azon feltevésből, hogy az idegen születésű bevándorlottak, akik azon szándékkal telepednek le a fővárosban, hogy itt állandóan vagy legalább hosszabb ideig fognak tartózkodni, idővel megszerzik a budapesti illetőséget, vagy a törvény 10. §-a értelmében — hallgatag megszerezvén azt — budapesti illetőségűeknek tekintendők. Ebből következik, hogy az idegen *születésűek* számának mindenesetre nagyobbak kell lennie, mint amennyi *idegen illetőségű* egyén összeirattott, viszont a helybeli illetőségűek száma mindig felülmúlja a helybeli születésűek számát. A népszámlálás eredményei ezt a felfogást teljesen igazolják s csak egészen kivételes esetben mutatnak eltérő eredményt. Vannak azonban egyéb mozzanatok, melyek az illetőségnek ezen célra való felhasználását megnehezítik. Első maga az illetőség fogalmának bizonytalansága, mely sok téves bevallásra adhatott okot. A másik nehézség abban áll, hogy az idegen illetőség fogalma más néptömegre vonatkozhatik, mint az idegen születés fogalma. Miután a törvény értelmében a házasság és gyermekei a férj, illetve atya illetőségét követik, ez esetben oly idegen elemek kerülhetnek az illetőségi csoportokba, melyek a szülőhely szerint felállított megfelelő osztályokban elő sem fordulnak; viszont lehetséges az is, hogy az idegen születésűek egyrésze nem a budapesti, hanem más megye vagy község illetőségét szerezték meg. Az összehasonlítható anyag ezen heterogeneitása ugyan megnehezíti a kérdés kutatását, de nem hiúsítja azt meg.¹⁾

Az említett módon levezetett eredményeket a 73. és 74. sz. táblák foglalják össze.

¹⁾ Ez a felfogás jut érvényre az 1890. évi népszámlálási munkában is, melynek I. kötetében (58. lap) ezt olvassuk: »A nem helybeli születésűek egy része állandóan megtelepszik, megszerzi a községi illetőséget s teljesen összeolvad a régi törzslakossággal, de még mindig marad egy tekintélyes rész, mely megtartva korábbi illetőségét, többé-kevésbé mozgó eleme marad a népességnek.«

73. A lakosság megoszlása szülőhely és illetőség szerint.

Születés, illetve illetőség helye	1880		1890	
	Szülőhely	Illetőség	Szülőhely	Illetőség
	szerint			
Budapest	157.287	238.215	190.748	241.807
Duna jobbpartja	46.285	28.509	77.570	69.704
Duna balpartja	41.073	24.703	57.679	48.848
Duna-Tisza köze	41.277	24.073	63.063	49.484
Tisza jobbpartja	17.375	11.031	24.384	20.289
Tisza balpartja	7.537	4.913	14.790	12.359
Tisza-Maros szöge	6.584	4.063	11.307	8.638
Királyhágón túl	3.028	2.006	7.165	4.702
Fiúme	108	39	136	103
Horvát-Szlavonország	1.793	960	2.517	1.934
Ausztria	32.994	18.639	36.644	29.459
Egyéb külföld	5.210	3.400	5.935	4.611
Összes nem budapesti	203.264	122.336	301.190	250.131

74. A meghonosodott idegenek száma 1880-ban és 1890-ben.¹⁾

Országgrész és ország	Abszolút számokban		Százalékokban	
	1880	1890	1880	1890
Duna jobbpartja	17.776	7.866	38·4	10·1
Duna balpartja	16.370	8.831	39·9	15·3
Duna-Tisza köze	17.204	13.579	41·7	21·5
Tisza jobbpartja	6.344	4.095	36·5	16·8
Tisza balpartja	2.624	2.431	34·8	16·4
Tisza-Maros szöge	2.521	2.669	38·3	23·6
Királyhágón túl	1.022	2.463	33·7	34·3
Fiúme	69	33	63·9	24·3
Horvát-Szlavonország	833	583	46·5	23·2
Ausztria	14.355	7.185	43·5	19·6
Egyéb külföld	1.810	1.324	34·7	22·3
Összesen, illetve átlag	80.928	51.059	39·8	16·9

A két táblázatból mindenekelőtt kitűnik a nagy különbség, mely a két felvétel közt az illetőség tekintetében fennáll. 1880-ban általában sokkal kisebb volt az egyes országrészekbe illetékesek száma, mint az odavaló születésűeké; tíz évvel reá ellenben csak csekélyebb különbség mutatkozik közöttük. Ebből folyólag az 1890. évi népszámlálás sokkal kevesebb meghonosodott (azaz budapesti illetőséget megszerzett) egyént tüntetett ki, mint a tíz év előtti felvétel, tudniillik 80.928-cal szemben csak 51.059-et. Ezzel kapcsolatban a népességbe bele nem olvadt, vagyis korábbi illetőségüket megtartott bevándorlók száma 122.336-ról 250.131-re szállt fel. E jelenség természetes

¹⁾ Vizsgálódásainkat csak az 1880. és 1890. évekre terjeszthetjük ki, mivel a későbbi népszámlálások az illetőség kérdését teljesen elejtették és így erre vonatkozó anyagunk — a külföldi honosoktól eltekintve — egyáltalában nincs.

folyománya az évtized népesedési alakulásának: a már meghonosodott idegeneknek mintegy harmadrésze az évtized folyamán elhalván, az ekként támadt űrt a bevándorlott elemek, melyeknek bizonyára csak csekély töredéke vétette fel magát a főváros kötelékébe, nem tölthették be. Ha e befogás helyes, akkor a Budapesten meghonosodott idegen születésűek arányának 1869-ben még nagyobbnak kellett lennie. Az 1869. évi népszámlálás eredményei csakugyan igazolják ezen feltevésünket, bár ezen évből csak Pest város népességének származási és illetőségi viszonyait ismerjük, mégis megkísérelhetjük az összehasonlítást, mivel nem abszolút összegekről van szó, hanem arányszámokról; de figyelemmel kell lennünk arra, hogy ezen arány némileg másként alakult a Dunajobb partján, mint a balparton.

Az összehasonlítás eredménye a következő:

		Meghonosodott, azaz a budapesti illetőséget megszerezte			Előbbi illetőséget megtartotta		
		1869	1880	1890	1869	1880	1890
A magyarországi	születésű	65·8	39·2	16·4	34·2	60·8	83·6
Az ausztriai	egyének	62·3	43·5	19·6	37·7	56·5	80·4
A külföldi	közül %	50·5	34·7	22·3	49·5	65·3	77·7

E számokban meglepő szabályszerűség jut kifejezésre. Nemcsak a magyarországi, de épen úgy az osztrák és egyéb külföldi származású népelemek körében rohamosan fogy azok száma, kik a budapesti illetőséget megszerzik. A külföldiekénél felére, az osztrákoknál harmadára, honfitársaink körében épen negyedére szállott alá az arány! Alig tagadható, hogy ez a népesség nagy fluktuációjának eredménye; arra utal e jelenség, hogy mind nagyobb arányban özönlenek be oly elemek, melyek nem végleges megtelepedés, hanem csak ideig-óráig tartó időzés céljából költöznek Budapestre, hogy utóbb — legalább részben — ismét másutt próbáljanak szerencsét. Nem akarjuk ezzel azt állítani, hogy az egész különbözet ily, ismét elvándorlandó elemek rovására volna irándó; ily nagy elvándorlást feltenni alig lehet. De jellemző a bevándorló elemek felfogására és hajlamaira, hogy napról-napra apad azoknak a száma, kik új lakóhelyük illetőségét megszerezni szükségesnek vagy érdemesnek tartanak. Még egy másik körülmény hatása is érvényesülhet: ha a bevándorlottak a fővárosban házasságra lépnek, nejeik és a házasságból született gyermekeik az atya illetőségét veszik fel. Alig szenved kétséget, hogy e körülménynek is némi része volt abban, hogy a főváros összlakosságában 1890-ben csak háromezer lélekkel többre rúgott a budapesti illetőségűek száma, mint tíz évvel ezelőtt, míg a nem budapesti illetőségű lakók száma nem kevesebb, mint 128.000-rel emelkedett!

Még egy másik érdekes tünet is világlik ki a fentebb közlött összehasonlításból: az, hogy az illetőség megszerzése iránti hajlam nem érvényesül egyenlő erővel az idegen származású népesség különböző rétegeiben. A vizsgálat tárgyát képező évtizedben leginkább csökkent e hajlam honfitársaink-

nál, kisebb mértékben az osztrákoknál és még kisebb mértékben a külföldi származásúaknál. A szabályszerűség, mely e tekintetben felismerhető, nem lehet esetleges vagy csak látszólagos. Honfitársaink úgy látszik kevésbé érzik magukat fővárosunkban idegeneknek — és joggal — s azért kisebb súlyt helyeznek a fővárosi illetőség megszerzésére, míg az osztrákok és fokozott mértékben az egyéb külföldiek inkább látszanak arra utalva, hogy könnyebb boldogulásuk érdekében új hazájuk és lakóhelyük kötelékébe felvétessenek.

Nem volna érdektelen, hogy ezen, a főváros fejlődésében mindenesetre nagyfontosságú jelenséget az eddig kiemelt három nagy származási csoporton kívül kisebb elemeiből való összetételében is szemügyre vegyük. Terünk azonban nem engedi, hogy ezen részleteknek boncolásába itt belebocsátkozzunk. Utalva tehát azon részletes táblázatra, melyet e viszonyoknak vármegyénkinti alakulásáról egy régebbi dolgozatunkban ¹⁾ közöltünk volt, itt csak a végeredményeknek rövid összefoglalására térhetünk ki. Általánosságban annyit jegyezhetünk meg, hogy a bevándorlók meghonosodását illetőleg, egyes országrészeket vagy vidékeket jellemző sajátosságok csak kevésbé konstatalhatók. Az országrészek átlagában mindössze annyi ismerhető fel, hogy a meghonosodás iránti hajlam a Dunántúlról bevándorlottak körében csökkent leginkább, ami nyilván arra vezethető vissza, hogy a bevándorlás onnan volt a legélénkebb, ellenkezőleg minél kevesebb ilyen elem vegyül a népességbe, annál nagyobb maradt a meghonosodottak aránya; ezt mutatja a Tisza-Maros szöge és Erdély, ahol a bevándorlás csekély foka mellett aránylag legkevésbé csökkent azoknak az aránya, kik a fővárosi honosságot megszerezték. Ez természetes következménye annak, hogy a tömeges bevándorlással szaporodik azon elemek száma, melyek a főváros népességébe csak nehezen, vagy épen nem olvadnak bele. Ez a jellemvonás az egyes vármegyéknél, ahol egyrészt kisebb népösszegekkel van dolgunk, másrészt az esetlegességek és kivételességek élesebben jutnak kifejezésre, kevésbé ismerhető fel. Ámde a szélsőségek itt is kidomborodnak; az erdélyi vármegyék lakói, kik csak csekély mértékben járulnak a fővárosi népesség gyarapításához, kik tehát kevésbé fluktuáló néptömeggel lépnek fel, a fővárosi illetőséget 1890-ben is ugyanazon mértékben bírták, mint tíz évvel azelőtt, sőt nem egy vármegyében kisebbé vált a be nem olvadó néptömeg aránya. Némileg megközelítik a Tisza-Maros közti megyék, bár itt is a meghonosodás aránya — a nagyobb mérvű hullámváltozás folytán — már csekélyebb. A többi vármegyék majdnem mindegyikénél felénél is alább süllyedt a meghonosultak aránya az 1880—1890. évtizedben s a csökkenés mindenütt jóval nagyobb mérvű volt, mint a megelőző tizenegy év alatt, amidőn a népesség hullámváltozása még sokkal szűkebb határok között mozgott.

¹⁾ Dr. Thirring Gusztáv: A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására. (Főv. Stat. Havifüzetek, 21. évf. 1893, a 464—467. lapokon.)

75. Osztrák honosok koronatartományok szerint, 1869—1910-ig.

Koronatartomány	Polgári rendes lakosság			Tényleges össznépeség	
	1869	1880	1890	1900 ¹⁾	1910
Alsó-Ausztria	3.227	3.229	4.909	4.702	4.419
Felső-Ausztria		413	528	439	422
Salzburg		31	111	45	68
Stájerország		440	616	1.463	1.761
Karinthia	106	126	207	345	327
Krajna		121	288	439	425
Trieszt és területe		117	143	124	83
Görz és Gradiska		85	35	44	40
Isztria	197	33	79	114	152
Tirol		109	152	147	197
Vorarlberg		2	88	16	12
Csehország		3.745	5.298	6.025	6.231
Morvaország	2.453	3.716	1.245	4.752	1.624
Szilézia	476	756	1.140	966	1.014
Galícia	1.750	3.198	6.657	12.264	13.693
Bukovina		52	161	237	405
Dalmácia		52	90	122	63
Ausztria részletezés nélkül		—	—	6.327	1.140
Összesen	12.631	18.074	24.763	38.590	32.076

76. Budapest lakosságának megoszlása honossági országok szerint.

Honosság országa	Polgári rendes lakosság				Tényleges össznépeség	
	1869	1880	1890	1900	1900	1910
a) Magyarország	255.148	333.589	453.521	663.978	686.418	836.269
b) Külföld :						
Ausztria	12.631	18.074	28.763	33.383	38.590	35.076
Németország	1.617	1.580	2.096	2.724	2.634	2.659
Svájc	289	336	488	397	459	437
Bosznia-Hercegovina	—	6	—	42	1.058	1.235
Montenegro	2	—	21	—	—	6
Szerbia	92	104	163	313	359	650
Románia	49	124	203	228	243	343
Bulgária	—	43	149	315	342	666
Törökország	34	31	66	144	174	249
Görögország	3	2	5	6	5	15
Oroszország	64	84	213	420	471	1.067
Olaszország	242	462	505	663	775	609
Franciaország	151	137	221	318	367	389
Spanyolország	2	1	2	4	3	17
Portugália	—	—	19	—	—	—
Belgium	9	8	23	19	24	35
Hollandia	4	15	13	43	48	46
Luxemburg	—	—	—	—	5	3
Dánia	6	7	8	7	10	23
Nagy-Britannia	73	98	114	202	226	361
Svédország	11	6	26	6	11	14
Norvégia		—	—	4	3	4
Európankízüli országok		47	52	103	97	198
Együtt	15.326	21.196	33.150	39.341	45.904	44.102
Ismeretlen	2	897	—	129	—	—
Mindössze	270.476	355.682	486.671	703.448	732.322	880.371

¹⁾ 1900-ban a polgári rendes lakosság száma 33.383 volt ; ennek országok szerinti részletezése nem áll rendelkezésre.

Hogyha sajnálattal le kell mondanunk — újabb adatok hiányában — e kérdésnek az ország határain belül való megvizsgálásáról, módunkban van az asszimiláció kérdését a külföldről bevándorolt néptömegekben tanulmányozni, mert népszámlálásaink a honosságnak országok szerinti részletezésére mindig kiterjeszkedtek. Az erre vonatkozó adatokat a 75. és 76. sz. táblák foglalják magukban.

Ezek az adatok, melyek az 1869—1925. évek állapotát tüntetik fel, a maguk egészében megerősítik fentebb tett megjegyzéseinket. Az egyes országokból eredő (ott született) népesség száma minden évben lényegesen nagyobb, mint az odavaló honosoké. A külföldi születésűek száma (valamennyi idegen államot egybefoglalva) 1880-ban ¹⁾ 38.000 volt és fokozatos emelkedéssel 1900-ig 53.000-re szállt fel, ezzel szemben a külföldi honosok száma ezen időben 21.000-ről 46.000-re nőtt meg. A külföldi honosok száma tehát több mint megkétszereződött, az idegen születésűeké ellenben csak felével lett nagyobbá. Századunk első negyedében az idegen születésű lakosság száma leapadt 45.000-re, míg az idegen honosoké 1910-ig csak kevéssé csökkent. Hogy azóta hogyan alakult, nem tudjuk, mert az 1920. évi népszámlálás alkalmával a honosság — a politikai viszonyokból folyó akkori tisztázatlansága miatt — nem dolgoztatott fel, az 1925. évi budapesti népszámlálás adatait pedig összehasonlításunkban figyelembe nem vehetjük, mivel közel hétezer lélek honosságát nem sikerült megállapítani. Látható, hogy az asszimiláció foka évtizedről-évtizedre csökken, 1880-ban az idegen születésűeknek még 45 százaléka volt budapesti honos, harminc évvel reá már csak egy tizedrész, sőt az osztrákok közül még ennél is kevesebb. Az eredeti honossághoz való ragaszkodás mind erősebbé válik. Ez tűnik ki a 77. sz. táblából.

77. A külföldiek meghonosodásának aránya 1880-tól 1910-ig.

Megnevezés	Polgári rendes lakosság			Tényleges össznépesség	
	1880	1890	1900	1900	1910
a) Összes külföldiek.					
Külföldi születésűek száma	38.204	41.702	49.741	53.269	48.876
Külföldi honosok száma	21.196	33.150	39.341	45.904	44.102
Meghonosodottak száma	17.008	8.552	10.400	7.365	4.774
Eszerint :					
meghonosodott (%)	44-5	20-5	20-9	13-8	9-8
eredeti illetőségét megtartotta (%)	55-5	79-5	79-1	86-2	90-2
b) Osztrákok.					
Ausztriai születésűek	32.999	36.059	41.979	44.197	37.617
Osztrák honosok száma	18.074	28.763	33.383	38.590	35.076
Meghonosodottak száma	14.925	7.296	8.596	5.607	2.541
Eszerint :					
meghonosodott (%)	45-2	20-3	20-5	12-7	6-8
eredeti illetőségét megtartotta (%)	54-8	79-7	79-5	87-3	93-2

¹⁾ 1869-et ezen összehasonlításban kihagytuk, mivel a külföldi születésűek száma ezen évre vonatkozólag Budapestről nem áll rendelkezésre.

A külföldiekről még megjegyezhetjük, hogy egészben véve nagyobb mértékben sajátítják el a budapesti illetőséget, de vannak egyes nemzeti ségek, melyek eredeti honosságukhoz oly szívósan ragaszkodnak, hogy még Budapesten született gyermekeiket is idegen illetőségűeknek vallják be, ilyenek nevezetesen a svájciak és az angolok, továbbá a bolgárok és törökök, kik illetőség szerint többen vannak mint születés szerint. Szívósan ragaszkodnak hazájukhoz az olaszok és franciák is, valamint a szerbek. Az oroszok csak az újabb időben mutattak honosságukhoz való erősebb ragaszkodást, ami talán nem nélkülöz minden politikai hátteret.

11. Kitelepülés és kivándorlás.

Módszertani megjegyzések. A városok felé és így Budapest felé való szivárgás nagy arányai mellett rendszerint meg szoktak feledkezni arról, hogy a nagyvárosok nemcsak befogadnak és asszimilálnak idegen néptömegeket, hanem egyúttal ki is bocsátanak rajokat, melyek a város népességét nem lényegtelenül csökkenthetik. Már 1893-ban fejtegettem e kérdést egy (fentebb már említett) tanulmányomban, rámutatva arra, hogy e kérdésnek még az oly rohamosan gyarapodó városokra nézve is, minő Budapest, jelentősége van. Sajnos, hogy vándorlási statisztikánk hiányossága e kérdés tüzetesebb vizsgálatát nem engedi meg. Nem volt eddig semmiféle olyan statisztikai felvétel, mely a Budapestről elköltözött és másutt megtelepedett népességet megállapította volna. Egy olyan kérdőpont, mely azt tudakolta volna, hogy mindenki, aki nem lakóhelyén (azaz a számlálás helyén) született, *honnan* költözött be (azaz mi volt korábbi lakóhelye), ezt a kérdést egyszerűen megoldotta volna. Mert amiként az ezen kérdésre adott feleletek egyrészt a bevándorlók *közvetlen eredetét* engedték volna felismerni, úgy másrészt a megelőző lakóhely közlése egyúttal az onnan történt kiköltözés mértékének és irányainak becslésére is módot adott volna. De sajnos, ily kérdőpont sohasem szerepelt népszámlálásaink felvételi lapjain.

Részleges eredményt mégis nyújtottak népszámlálásaink azáltal, hogy lehetővé tették a szülőhelynek a számlálás helyével való összevetését. Ezáltal lehetővé vált annak megállapítása, hogy az idegen születésűek honnan vándoroltak be, illetve hova vándoroltak ki. Az országos statisztika ez anyag gondos és részletekbe menő feldolgozásával élesen világította meg azon belső vándorlásokat, melyek hazánkban folynak. A mi szempontunkból tekintve a dolgot, megállapíthatjuk, hogy az ország különböző részeiben hány budapesti születésű egyén találtatott, akik tehát *végeredményben* Budapestről vándoroltak el. Semmisem bizonyít a mellett, hogy az illetők *közvetlenül* Budapestről vándoroltak volna oda, ahol őket a népszámlálás összeírta; lehet hogy évtizedekig másutt éltek, míg az összeírás helyére kerültek — vándorútjukat nem ismerhetjük meg —, végeredményben

azonban Budapestről költöztek el. A népszámlálás ekként fogalmat ad arról, mekkora lehetett az a kiszivárgás, mely Budapestről hazánk különböző részei felé irányult. De statisztikai megfigyelésünk lehetősége az ország határainál megszűnik. A külföldi államok statisztikája — még a szomszéd államokat sem kivéve — nem ad arról számot, hogy az államok területén hány budapesti születésű egyén él ; pedig jól tudjuk, hogy p. o. Ausztriában és kivált Bécsben rengeteg sok budapesti keresi kenyerét s találni őket kisebb-nagyobb számmal minden kultúrállamban, nagy számmal még az Atlanti tengeren túl is. Megérthetjük ebből, hogy az a kivándorlási statisztika, melyet a szülőhely alapján állapítunk meg, hiányos. Annak kell lennie három okból. Először a fentemlített okból, mert nem ölelheti fel a fővárosból elvándorolt összes budapesti születésű egyéneket és így nagy tömegeket figyelmen kívül hagyni kénytelen. A másik, számszerűleg talán még érezhetőbb hiány abban van, hogy statisztikánk csak az elvándorolt *budapesti születésű* egyéneket mutatja ki, ellenben nem ad (és nem is adhat) számot arról, hogy Budapestről hány *más születésű* egyén ment ki. Mivel pedig a helybeli születésűek a népességnek csak mintegy $\frac{1}{3}$ részét teszik, fel kell tennünk, hogy a népességnek másik két harmada, melyre ugyanazon közgazdasági és egyéb tényezők hatottak, melyek a budapesti születésűeket kivándorlásra indították, hasonlóképen igen jelentékeny részt vesz a mozgalmakban. Joggal feltehetjük, hogy a Budapestben élő idegen születésűeknek vándorhajlama ugyanakkora, mint a bennszülötteké ; sőt talán nem tévedünk akkor sem, ha ez elemeket még mozgékonyabbaknak tekintjük, mert ők nem szülőhelyüket, hanem csak ideiglenes lakóhelyüket hagyják el elvándorlás esetén. Végül még rá kell mutatnunk arra, hogy a népszámlálások születési adatai csak a pillanatnyi létszámot adják, vagyis azt a (budapesti születésű) népességet, mely a népszámlálás pillanatában az összeírás helyén jelen volt. A vándorlásban tényleg résztvett néptömeg ennél sokkal nagyobb. Mert a népszámlálások közti tízéves időszakban az eredetileg ott összeírt (budapesti születésű) népesség számban és összetételben lényegesen módosult. Ha p. o. az ország egész területén 1880-ban 23.242, 1890-ben pedig 37.196 budapesti születésű egyén iratott össze, akkor a tíz év folyamán nem a két szám különbségét kitevő 13.954 egyén képviseli az új kivándorló tömeget, hanem sokkal nagyobb összeg, mert ez évtized alatt az 1880-ban összeírtak egy része elhalt, másik része ismét el (vagy vissza) költözött s az ekként előállott hiányt új kivándorlóknak kellett pótolniok, kik tehát a 13.954 főnyi tömeget lényegesen (néhány ezer emberrel) növelték.¹⁾ Az elvándorlás jelentőségét és súlyát csak a három szempont figyelembevételével tudnók felfogni és kellőleg értékelni. Ezeknek hiányában az egyes népszámlálások

¹⁾ E különbség, illetve a tényleges elvándorlás kiszámítását megkísérlettem fentebb idézett tanulmányomban, melyre itt csak az alkalmazott módszer szempontjából utalok.

nyújtotta összegek közti különbség csakis az elvándorlás terén fennálló *tendencia* megvilágítására szolgálhat, amely csak részben pótolhatja a mozgalom teljes nagyságát feltüntető képet.

Tisztába kell jönnünk még a vándorlási statisztika terén szereplő különböző fogalmakkal.¹⁾ A vándorlásoknak sokféle változata és formája van. Hogyha vándorlás alatt a népmozgalomnak mindazon tüneteit értjük, melyek a lakóhely vagy tartózkodási hely megváltoztatására vezetnek, úgy a vándorlások legalacsonyabb fokát a lakásváltozásban vagy költözésben kell felismernünk, amely egy és ugyanazon község határán belül megy végbe; a vándorlások ezen nemének azonban demografiai szempontból lényeges jelentőség nem tulajdonítható, ellenben nemzetgazdasági szempontból jelentékeny és egyúttal nagyban befolyásolhatja a népesség tömörülési (agglomerációs) viszonyait. A szerint, amint azután a lakóhely változtatása szűkebb vagy tágabb földrajzi határok között (a szomszéd községtől a kerületi és országhatárokon túl, sőt az Óceánon túl is) megy végbe, a vándorlásoknak olyan formáit nyerjük, melyeknek gyakorisága és terjedelme nemcsak az ország népességének eloszlását lényegesen módosíthatja, de a népszám magasságára is közvetlenül hathat s ezért a demografusra nézve is jelentősége van. Hogyha ezek a vándorlások a politikai határokon belül bonyolódnak le — ami lényegileg népcserét jelent, az országra nézve számbeli veszteség vagy nyereség nélkül — úgy *belső vándorlásoknak* nevezzük; de ha túllépik az ország határait — ami népnyereséggel vagy veszteséggel jár — úgy *külső vándorlásokról* van szó, azaz *be- és kivándorlásról* a szó szorosabb értelmében. Úgy a belső, mint a külső vándorlások a vándorlási vonalak térbeli alakulása szerint még szűkebb csoportokra oszthatók. Mivel ily csoportok megkülönböztetése a vándorlási statisztikára nézve nagyjelentőségű, előáll annak a szüksége, hogy a vándorlások különböző neveit külön nevekkal kell ellátni és egymástól megkülönböztetni. E szerint — a vándorlások legsőbb formáiból kiindulva — a vándorlások következő neveit különböztethetjük meg:

1. Vándorlások, melyek egy és ugyanazon község határain belül bonyolódnak le: *lakásváltoztatás* vagy *költözködés*.

2. Vándorlások, melyek ugyanazon országrész (kerület, járás, vármegye, provincia stb.) különböző községei közt mennek végbe: *be- vagy kitelepülés*.

3. Vándorlások, melyek különböző országrészek (kerület, járás, vármegye, provincia stb.) községei közt mennek végbe: *beszivárgás* vagy *kiszivárgás*.

4. Az ország határain túlmenő (a külföldre menő vagy onnan jövő) vándorlások: *bevándorlás* vagy *kivándorlás*.

¹⁾ V. ö. dr. Thirring Gusztáv: Plan einer internationalen Statistik der Wanderungen. (Bulletin de l'Institut International de Statistique. Tome XIII. 1e livr., p. 457—476.)

5. Ha ezek a vándorlások Európán kívüli földrészek felé (vagy felől) irányulnak: *tengerentúli be- vagy kivándorlás*.

A felsorolt vándorlási formák közül az 1. vizsgálódásunk keretén kívül marad; a 2. és 3. forma a belső vándorlásokat öleli fel; melyeknek Budapestre nézve a legnagyobb jelentőségük van; de mint látni fogjuk, a vándorlások 4. és 5. fájának jelentősége is elég nagy.

Természetes, hogy miként minden vándormozgalom jelentősége annak természetétől függ, úgy a Budapest felől induló kivándorlásé is attól függ, *végleges* vagy *ideiglenes* természetű-e az. Statisztikai adataink azonban erre vonatkozólag egyáltalában nincsenek s így abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy akik Budapestről elköltözve másutt telepedtek le, azok fővárosunkra nézve végleg elvesztek. Mert még hogyha idővel visszavándorlás is állana be, fővárosunkra nézve a munkaerőknek akárcsak ideiglenes eltávóztatása oly gazdasági veszteséget jelent, mely fejlődésének érezhető megcsorbításával jár.

Kiszivárgás az ország különböző részeibe. A bevándorlásról szóló 9. fejezetben tárgyaltuk a budapesti születésűek *megtelepedési arányát*, melyet németül »*Sesshaftigkeit*«-nek neveznek. Itt most ennek a jelenségnek ellenkezőjét akarjuk szemügyre venni, azt ugyanis, mekkora arányban hagyják el a Budapesten született elemek fővárosunkat, hogy másutt telepedjenek meg. Ez az arány, melyet *kiszivárgási aránynak* nevezünk, fogalmat ad arról, hogy fővárosunk saját szülöttjeinek mekkora kontingensét veszíti el más magyarországi vidékek javára. A fővárosi élet vállalkozó szellemétől áthatott helybeli születésűek között mind nagyobb számmal akadnak olyanok, akik ismereteiket és ügyességüket a közgazdaságilag fejletlenebb vidéken akarják kamatoztatni, de kétségkívül jelentékeny azoknak száma is, kiket egyéb okok (az itteni megélhetés nehézségei stb.) kényszeríteneek a főváros elhagyására, melyben napvilágot láttak. A régebbi időben ez a kiszivárgás mérsékelt volt, az idő haladásával azonban erősen fokozódott, úgyhogy minden újabb népszámlálás az ország egész területén — és adataink csak erre vonatkoznak — mintegy kétszeresét találta annak a budapesti születésű népességnek, mely az előző évtizedben már ott élt. Ez az összeg — bár a multa nézve mérsékeltnek neveztük — mégis elég nagy, mindenesetre jóval nagyobb, mint amekkorának a közfelfogás tartotta. Mert meglepőnek fog találtatni, hogy miként a 78. sz. tábla adatai igazolják — már félszázaddal ezelőtt fővárosunk szülöttjeinek közel hetedrésze, hátat fordítva szülővárosának, a vidéken telepedett volt meg. A Budapestről való ez a kiszivárgás különösen a kilencvenes évek óta vált erőteljessé; 1890-től 1900-ig már harmincezerrel nőtt meg az ország különböző vidékein élő fővárosi születésűek száma, századunk első évtizede pedig ezt a tömeget felduzzasztotta 121.000-re, úgy hogy ez évtized végéig a budapesti születésű lakosságnak vidéken élő hányada már 28:1 százalékra emelkedett fel.

Azt az arányt, melyben a budapesti lakosság vidékre költözött, rendszerint a főváros össznépességéhez való viszonyítás útján szokták számokban kifejezni. Így ennek értékszáma természetesen kicsi, t. i. 1880-ban 6·3%, 1890-ben 7·3% és 1910-ben 13·8% volt. Világos, hogy ezek a számok hamis képet nyújtanak erről a népmozgalomról. A vidékre szakadt budapesti születésű egyéneknek semmi közük sincsen Budapest össznépességéhez, mely az ide özönlött idegenek százazreit is magába foglalja. Mivel a hivatalos statisztika nem tudja megállapítani a Budapestről kivándorolt népelem egész tömegét, hanem csakis azon *budapesti születésűeket*, akik a fővárosból elhúzódtak, ennél fogva ezen elemek vándorlásának fokáról csakis úgy kaphatunk helyes fogalmat, ha azokat nem a főváros össznépességével, hanem csakis a budapesti születésűek tömegével állítjuk szembe s ezt tettük a 78. sz. táblában is. Ez a helyes arányosítás sokkal nagyobb — sőt mondhatjuk, újabb időben *feltűnően nagy* — mutatja az elvándorlás folyamatát, bár még mindig nem ad teljes képet, mert az ország határain túlra kivándorlottakat nem veheti figyelembe. Ha tehát már az ország határain belül a fővárosi eredetű népességnek több mint egynegyed része húzódott ki, némi valószínűséggel feltehetjük, hogy ez az arány a külföldi és tengerentúli államok bevonásával a 40 százalékot is megúti.

78. A budapesti születésű lakosság kiszivárgása Magyarország egyéb vidékeire.

É v	Budapesti születésű népesség Magyarország egész területén			Ebből Budapesten kívül találtattak			
				összesen			%
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	
1880	82.098	93.125	175.223	10.867	12.375	23.242	13·3
1890	107.287	117.708	224.992	17.707	19.489	37.196	16·5
1900	159.341	169.036	328.377	33.167	35.381	68.548	20·9
1910	210.502	221.919	432.421	59.619	61.695	121.314	28·1
1920	247.762	255.017	502.779	60.537	60.885	121.422	24·2

Érdeklődésre tarthat számot az a helyzet, amelyet Budapest a bennszülött lakosságának kiszivárgása tekintetében egyrészt a külföldi nagyvárosokkal, másrészt hazai nagyobb vidéki városainkal összehasonlítva elfoglal. A *külföldi városokkal* való viszonylatban megemlítettük, hogy a budapesti születésű népesség helybeli megtelepedése nagyobb arányú, mint — Hamburgot kivéve — bármely német városban. Ebből folyólag népességünk kiszivárgása kisebb, mint a német városoké. Az 1890. évi adatokat véve alapul — melyekre vonatkozik a német városokról közölt felsorolás — megállapíthatjuk, hogy Budapestnek 16·5%-os kiszivárgási arányával szemben a német városok a következő számokkal szerepelnek:

Berlin	19·7	München	19·5
Boroszló	24·7	Drezda	22·6
Frankfurt	18·5	Lipcse	23·9
Köln	18·0	Hamburg	13·9

Ezekhez a számokhoz különböző kombinációkat lehetne fűzni értelmük és jelentőségük tekintetében; de túlmennénk e munka keretein, ha idegen városok népmozgalmi viszonyainak taglalásába bocsátkoznánk. Közelebb állanak hozzánk *vidéki városaink*, de az ezekkel való összehasonlítás alkalmával nem szabad felednünk, hogy a nagyváros viszonyai merőben eltérők a kisebb vidéki városokéitól s azért a számszerű összehasonlításnak nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítani. De mindamellett élesen világlik ki a 79. sz. tábla adataiból, hogy vidéki városaink kiszivárgása feltűnően magas, a kultúra magasabb fokán álló régibb városainkban jóval meghaladja a 30%-ot, az alföldi agrár városokban ellenben sokkal alacsonyabb, a 20 százaléknál is alább száll s Szabadkán és Hódmezővásárhelyen 14%-kal éri el minimumát. Ez nyilván azt jelenti, hogy a túlnyomóan mezőgazdaságból élő lakosság szívósabban ragaszkodik szülőföldjéhez, mely neki — akár birtokos, akár családi kisegítő vagy gazdasági cseléd legyen — biztosítja megélhetését; ez a népelem mindig is sokkal nehezebben mozgott, mint a kereskedő vagy ipari elem, mely régibb városainkban dominál. Ipari városaink népessége, már a város nagyobb forgalmánál fogva is, mindig mozgékonyabb volt, de egyúttal magasabb szakképzettségénél fogva is könnyebben kerekedik fel, hogy magának idegenben jövőt biztosítson; vándorhajlamára nagy hatással van Budapest vonzóereje is, amely város a nagy néptömegek Mekkájaként lebeg szemük előtt.

79. A városi születésű lakosság kiszivárgása Magyarország egyéb vidékeire.

Város és év		Az oldalt megnevezett városban született népesség száma			Város és év		Az oldalt megnevezett városban született népesség száma		
		Magyar-ország egész területén	Ebből a városon kívül				Magyar-ország egész területén	Ebből a városon kívül	
			összesen	%				összesen	%
Budapest	1910	432.421	121.314	28.1	Nagyvárad	1910 ..	37.136	13.571	36.5
	1920	502.779	121.422	24.2		1910 ..	61.680	13.879	22.5
Pozsony	1910	43.910	11.026	25.0	Debrecen	1920 ..	64.827	12.724	19.6
Kassa	1910	25.331	9.143	36.1		1910 ..	36.649	10.794	29.4
Miskolc	1910	32.119	10.939	34.1	Székes- fehérvár	1910 ..	31.636	10.247	32.1
	1920	34.845	10.512	30.2		1920 ..	32.323	9.547	29.5
Pécs	1910	28.375	9.897	34.9	Kecskemét	1910 ..	65.244	14.206	21.8
	1920	28.034	9.432	33.6		1920 ..	67.429	12.117	18.0
Győr	1910	28.961	9.633	33.3	Szeged	1910 ..	107.777	25.874	24.0
	1920	31.171	9.027	29.0		1920 ..	98.850	18.233	18.5
Sopron	1910	22.682	5.266	23.2	Hódmező- vásárhely	1910 ..	67.522	12.447	18.4
	1920	23.008	4.493	19.5		1920 ..	60.436	8.888	14.7
Temesvár	1910	36.227	11.053	30.5	Szabadka	1910 ..	89.159	12.335	13.8

A 78. sz. tábla szerint a Budapestről kiszivárgott fővárosi születésű népesség arányszáma az utolsó évtizedben 28.1-ről 24.2-re csökkent, maga a kiszivárgott néptömeg pedig — 121.000 lélek — változatlan maradt.

Az ezen adatokban mutatkozó visszaesés, illetve stagnálás csak látszólagos. Az 1920. évi népszámlálás már csak a megcsonkított országra terjeszkedett ki s adatai a régi Magyarország területének csak 28 százaléka vonatkoznak. Természetes, hogy ezen a csonka területen kevesebb budapesti születésű egyén él. Azokban a vármegyékben, melyeket a trianoni békediktátum hazánktól elszakított, a világháború előtt mintegy 25.000 budapesti élt. Ha ez a népesség a világháború évtizede folyamán csak változatlan maradt volna — pedig az el nem szakított részeken mindenütt növekedett —, akkor 1920-ban körülbelül 147.000-re rúgott volna az ország területén — Budapest határain kívül — élő budapesti születésű népesség száma. A növekedésnek bizonyos mértéke azonban ott is bizonyára megvolt — habár talán kisebb arányban mint azelőtt — csak hogy megállapítani nem tudjuk, mert az utódállamok statisztikája e tekintetben semmiféle támpontot nem nyújt. Annyi tény, hogy azokban a törvényhatóságokban (10 vármegye és 9 törvényhatósági város), melyeknek területe 1910 óta semmi változást nem szenvedett, amelyekre nézve tehát a háború előtti és utáni adatok összehasonlítása kifogástalanul eszközölhető, a budapesti születésű lakosság száma 80.619-ről 103.275-re emelkedett s ez az emelkedés (az egy Baja város kivételével) minden törvényhatóságban egyaránt megvolt. Bátran feltehető tehát, hogy a kiszivárgás a többi törvényhatóságban is megvolt ez évtizedben s mivel a világháború előtt oda elvándoroltak száma bizonyára meghaladta a háború hatása alatt onnan visszavándorolt, elmenekült s kiüldözött egyének számát, a régi Magyarország egész területére az 1920. év végével bátran felvehetünk — mérsékelt számítással — 160.000 budapesti születésű egyént, ami a fővárosban magában élő 381.000 lélekkel 541.000 főre emelné a budapesti születésűek összes számát, miből 29,6 százalék, tehát az 1910. évinél valamivel magasabb arány esik a vidéken élő budapestiekre.

80. A budapesti születésű lakosság országrészek szerint.

Ország rész	1880	1890	1900	1910	1920
Duna jobbpartja	3.967	6.114	11.146	17.377	24.889
Duna balpartja	2.851	4.520	7.603	9.819	2.996
Duna—Tisza köze	10.083	17.238	35.652	70.122	84.587
Tisza jobbpartja	1.312	2.187	3.458	5.465	2.815
Tisza balpartja	1.501	2.164	3.293	6.589	5.437
Tisza—Maros szöge	2.179	2.612	3.500	5.766	698
Királyhágón túl	655	1.057	2.098	3.921	.
Magyarország összesen ..	22.548	35.892	66.750	119.059	121.422
Fiúme	90	166	292	471	.
Horvát-Szlavonország	604	1.138	1.506	1.784	.
Magyarbirodalom	23.242	37.196	68.548	121.314	.

Tagadhatatlan tehát, hogy a világháború és az ország megcsonkítása dacára is fokozódott a fővárosból való kiszivárgás. A folyamat meglassúbodott, de fennáll még ma is. Hogyan alakult ez a folyamat az idők multával és merre irányult legnagyobb mértékben? A 80. sz. átnézeti tábla, valamint a 81. sz. részletes táblából láthatjuk, hogy 1910-ig — ameddig az ország területe változatlan maradt — a budapesti születésű lakosság kiszivárgása az ország különböző részei felé nem volt sem területileg egyöntetű, sem pedig időben egyenletes. Az országrészek közül kezdettől fogva a Duna-Tisza köze volt az, amelybe a kiszivárgás legerősebb volt és ahol az az idők folyamán is a legnagyobb mértékben fokozódott. A magyar anyaországban 1880-ban talált budapesti születésű egyéneknek közel a fele élt a Duna-Tisza közén s ezeknek száma 30 év alatt *meghétsszereződött*. Ehhez hasonló méretű kiszivárgás más országrész felé nem is volt észlelhető. Élénk mozgalom irányult még a Duna jobbpartja felé, ahol 1880-tól 1910-ig négyezerről 17 ezerre nőtt meg a budapestiek száma. A többi országrész sokkal kisebb mértékben vonzotta magához Budapest szülőiteit, legkisebb mértékben a Királyhágón túli részek és Horvát-Szlavonország.

Ha közelebbről vesszük szemügyre a táblázat részleteit, úgy megállapíthatjuk, hogy a Dunántúlra irányuló kivándorlás Fejér-vármegye felé volt a legintenzívebb, ahol nemcsak Székesfehérvár városában, de a megye egész területén is állandóan és erőteljesen nőtt a budapesti születésű egyének száma. Hasonló egyenletességgel emelkedett ezeknek a száma Veszprém- és — bár kisebb mértékben — Zala-vármegyében. Utóbbi, valamint Somogy-vármegye a világháború évtizedében mutat erős gyarapodást a budapesti születésűek száma tekintetében. Ezzel szemben Győr, Sopron és Baranya-vármegye, székvárosuktól eltekintve, a budapesti kiszivárgásban nem mutat nagyobb mozgalmat. Érdekes tünete a népvándorlásnak, hogy azon nagy kiszivárgás mellett, mely a fővárossal közvetlenül határos Pest-vármegyébe önti budapesti népünket — amiről alább külön fogunk szólni — a már távolabb eső Jász-Nagykun-Szolnok-vármegye felé különösen századunk első tizedében irányult a fővárosi kivándorlás, úgyhogy Pest-vármegye után jelenleg ott találjuk a budapestiek legnagyobb kontingensét.

Az Alföld felé, mellyel szemben régebben meglehetősen passzívul viselkedett Budapest népe, századunk első tizedében indult meg oly kivándorlási hullám, mely az országrész legtávolabbi megyéiig is eljutott. Itt különösen a vidéki városi centrumok, Nagyvárad, Debrecen és Temesvár erősödtek nagy mértékben a fővárosból kivált elemekkel. A vidéki városokba tódulás jellemző — amennyire adataink felismerni engedik — az erdélyi városokra is, melyek közül különösen Kolozsvár válik ki. Ha az odaözlő tömegek abszolút száma nem is jelentékeny, annak következetes emelkedése mégis arról tanuskodik, hogy fővárosunknak a távolabbi vidék városainak

81. A budapesti születésű lakosság Magyarország különböző részeiben.

Megnevezés	1880	1890	1900	1910	1920
I. Magyarország.					
<i>a) Duna jobbpartja.</i>					
Baranya	200	281	375	512	726
Pécs	227	365	489	686	727
Fejér	689	1.082	2.128	3.282	4.351
Székesfehérvár	360	355	619	847	1.105
Győr	109	181	394	282	512
Győr	223	346	524	992	1.491
Komárom	219	470	853	1.359	1.681
Komárom	191	177	395	437	163
Moson	89	137	208	306	379
Somogy	280	387	632	1.142	2.570
Sopron	80	167	378	498	640
Sopron	144	191	264	346	562
Tolna	376	611	1.056	1.853	2.328
Vas	193	380	984	1.455	1.936
Veszprém	298	505	1.101	2.071	3.072
Zala	289	479	746	1.309	2.646
Összesen	3.967	6.114	11.146	17.377	24.889
<i>b) Duna balpartja.</i>					
Árva	56	155	478	402	.
Bars	171	267	490	741	.
Esztergom	253	543	839	1.053	1.114
Hont	173	244	458	544	415
Selmecbánya	96	95	135	125	.
Liptó	140	356	596	583	.
Nógrád	495	670	1.034	1.415	1.467
Nyitra	323	580	1.055	1.458	.
Pozsony	207	358	647	873	.
Pozsony	593	669	891	1.198	.
Trencsén	98	276	400	637	.
Turóc	75	125	233	314	.
Zólyom	171	182	347	476	.
Összesen	2.851	4.520	7.603	9.819	2.996
<i>c) Duna—Tisza köze.</i>					
Bács-Bodrog	369	567	562	1.254	329
Baja	161	162	246	349	323
Szabadka	83	315	332	739	.
Újvidék	150	186	240	383	.
Zombor	85	94	135	198	.
Csongrád	103	133	296	816	897
Hódmezővásárhely	51	60	88	178	323
Szeged	460	648	792	1.200	1.526

81. A budapesti születésű lakosság Magyarország különböző részeiben. (Folytatás.)

Megnevezés	1880	1890	1900	1910	1920
Heves	559	682	1.006	1.461	2.041
Jász-Nagykun-Szolnok	511	846	1.891	3.553	4.362
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	7.325	13.295	29.601	59.368	73.854
Kecskemét	226	270	463	623	932
Összesen	10.083	17.238	35.652	70.122	84.587
d) Tisza jobbpartja.					
Abauj-Torna	61	107	163	345	283
Kassa	251	356	502	851	.
Bereg	58	108	188	367	27
Borsod	322	551	941	497	848
Miskolc				807	991
Gömör	129	216	389	672	55
Sáros	90	170	258	366	.
Szepes	97	274	457	711	.
Ung	61	80	157	243	2
Zemplén	243	325	403	606	609
Összesen	1.312	2.187	3.458	5.465	2.815
e) Tisza balpartja.					
Békés	259	342	522	1.299	1.979
Bihar	155	211	305	646	362
Nagyvárad	246	347	491	899	.
Hajdu	63	63	87	662	647
Debrecen	309	491	764	1.130	1.415
Máramaros	73	172	194	298	.
Szabolcs	134	192	326	521	855
Szatmár	136	189	314	503	179
Szatmárnémeti	87	66	145	310	.
Szilágy	25	71	94	185	.
Ugocsa	14	20	51	136	.
Összesen	1.501	2.164	3.293	6.589	5.437
f) Tisza—Maros szöge.					
Arad	134	153	213	501	61
Arad	410	522	801	906	.
Csanád	92	112	133	563	583
Krassó-Szörény	407	447	564	740	.
Temes	224	253	342	522	.
Temesvár	399	467	630	1.104	.
Versec	42	54	95	123	.
Torontál	367	484	624	1.175	54
Pancsova	104	120	98	132	.
Összesen	2.179	2.612	3.500	5.766	698

81. A budapesti születésű lakosság Magyarország különböző részeiben. (Vége.)

Megnevezés	1880	1890	1900	1910	1920
<i>g) Királyhágón túl.</i>					
Alsó-Fehér	42	79	172	269	.
Beszterce-Naszód	11	25	45	85	.
Brassó	78	71	156	266	.
Csik	8	34	48	139	.
Fogarás	7	13	29	52	.
Háromszék	8	49	97	187	.
Hunyad	67	89	248	459	.
Kis-Küküllő	8	14	35	77	.
Kolozs	22	44	67	171	.
Kolozsvár	238	317	547	846	.
Maros-Torda	9	22	65	198	.
Marosvásárhely	44	40	92	288	.
Nagy-Küküllő	28	39	76	99	.
Szeben	24	125	200	275	.
Szolnok-Doboka	25	52	93	152	.
Torda-Aranyos	20	14	45	101	.
Udvarhely	16	30	83	257	.
Összesen	655	1.057	2.098	3.921	.
Magyarország együtt	22.548	35.892	66.750	119.059	121.422
 II. Fiúme	 90	 166	 292	 471	 .
 III. Horvát-Szlavonország.					
Belovár-Kőrös	.	18	35	76	.
Lika-Krbava	.	3	4	4	.
Modrus-Fiume	.	53	70	59	.
Pozsega	.	88	124	212	.
Szerém	.	260	315	341	.
Zimony	.	132	142	54	.
Varasd	.	25	23	23	.
Varasd	.	19	34	37	.
Verőce	.	117	153	195	.
Eszék	.	140	188	231	.
Zágráb	.	77	98	109	.
Zágráb	.	206	320	443	.
Összesen	604	1.138	1.506	1.784	.
Magyarbirodalom	23.242	37.196	68.548	121.314	.

népességére gyakorolt növelő hatása a főváros és a vidéki városok közti népcsere kialakulására nem maradt nyomtalan. Ezt a szépen megindult kölcsönös kicserélő folyamatot az ország szétdarabolása, mely szinte áthághatatlan válaszfalat emelt Budapest és az elszakított városok közé, derékban kettévágta s továbbfejlődésének lehetőségét nyilván hosszú időre elvette.

A szomszédos községekbe való kitelepülés. Már az előző fejezetben megemlítettük, hogy az a folyamat, mely Budapest népét szülővárosának elhagyására indítja, a legnagyobb mértékben Pest-vármegyébe irányul. Az itt talált budapesti születésű egyének száma volt (Kecskemét város figyelmen kívül hagyásával):

1880	1890	1900	1910	1920
7.325	13.295	29.601	59.368	73.854

Az emelkedés felette rohamos: 40 év alatt megtízszereződött a vármegye területén élő budapestiek száma s a gyarapodás különösen nagy volt századunk első tizedében, amely kerek harmincezer fővel növelte a budapestiek számát. Nem bírjuk ezen számoknak járások szerinti részletezését, de magától adódik az a feltevés, hogy e nagymérvű kitelepülés elsősorban a fővárost közvetlenül övező szomszédos községekbe irányult, melyek népessége az utolsó évtizedekben rohamosan növekedett. Ha e községek politikailag különálló egyedek is, melyek Budapest közigazgatásának keretein kívül és attól függetlenül alakultak és fejlődtek nagyra, gazdaságilag mégis fővárosunktól elválaszthatatlanok s alkotó részei annak a Nagy-Budapestnek, mely előbb-utóbb okvetlenül létesülni fog, mert a fejlődés menete oda tendál és a szomszédos községek minden érdekszála erre irányul. Foglalkoznunk kell tehát azzal a kérdéssel, hogy e községek hogyan fejlődtek és az azokba való kitelepülés mily mértékig befolyásolta Budapest népgyarapodásának menetét, mert e községek kialakulása Budapest fejlődési történetének egyik legerdekesebb fejezetét képezi.

A székesfőváros egyesítésének idejében Budapest körül még alig léteztek oly községek vagy telepek, amelyeket Budapest külvárosainak lehetett volna tekinteni. Míg Bécs már régóta körül volt építve önálló községekkel, melyeknek a székesfővárossal való egyesítése csak idő kérdése lehetett, míg Berlin és más külföldi nagyvárosok körül is alakultak népes városok, melyek az illető nagyvárossal gazdaságilag összefüggő egészet képeztek; addig Budapestnek számottevő külvárosa régebben egyáltalában nem volt, hiszen az egyedül figyelembe vehető *Újpestnek* és *Rákospalotának* együttvéve is alig volt több, mint tízezer lakója. Egyrészt magának a fővárosnak hatalmas vonzóereje okozta, hogy az idetóduló néptömegek mind magában a fővárosban telepedtek meg, és a községeknek primitív állapota nem is csábíthatta az idegeneket az ezekben való telepedésre, másrészt az akkor még nagyon kezdetleges közlekedési viszonyok is megnehezítették a kül-

városok keletkezését. A fővárost környező egyéb községek: *Cinkota*, *Rákoscsaba*, *Rákoskeresztúr*, és *Csepel*, a fővárostól 8—10 kilométernyire estek és egészen falusias jellegűek voltak; a fővároshoz legközelebb eső *Csepelt* pedig még a Duna is választotta el a fővárostól és még közlekedő hídja sem volt, melyen át Budapesttel érintkezhetett volna. Így az az egész nagy terület, mely a főváros és az említett községek között elterült, — Kőbányától és a zuglói kisteleptől eltekintve — majdnem lakatlan volt és még semmi előjele nem volt annak, hogy ez a vidék valamikor Budapesttel szoros és szerves összeköttetésbe fog kerülni.

Még kezdetlegesebbek voltak a viszonyok a Duna jobbpartján, ahol egyedül csak *Budafok* és a kis *Albertfalva* jöhettek, mint szomszédos községek némileg számba, de a hiányos közlekedés miatt ezeknek sem volt nagyobb szerepük; a többi községek, melyeknek határa Budapestével érintkezett, mint *Budaörs*, *Budakesz*, *Hidegkút* és *Üröm* a természeti viszonyoknál fogva annyira el voltak Budapesttől különítve, hogy falusi jellegüket továbbra is teljes mértékben megtartották.

A főváros egyesítése után a balparti környező területek lassanként kezdtek benépesedni. Először *Soroksár* határában keletkeztek apró telepek, melyekből idővel *Erzsébetfalva* és *Kossuthfalva*, mint népesebb puszták alakultak ki. 1869-ben a Soroksárhoz tartozó ezen részekben összesen még csak 223 lakó élt, de 1880-ban ezeknek száma *Erzsébetfalván* már 1355-re a későbbi *Kispesten* 1820-ra emelkedett. Itt a főváros határának délkeleti részén indult meg legelőször a munkás, majd később a tisztviselőelemeknek nagyobb mérvű letelepedése és *Kispest* volt az első nagyobb település, mely 1887-ben Soroksárból kiválva, önálló községgé alakult, majd tíz évvel reá *Erzsébetfalva* is önállósult. Ebben az időben már mindkét község népessége túl volt az 5000 lelken és egyúttal lassan benépesült Kispestenek az a része is, mely utóbb *Pestszentlőrinc* név alatt önálló községgé alakult. Ugyanezen időben *Rákoskeresztúr* népessége is újabb telepek létesülése által erősen szaporodott és *Csömör* határában már megindult az a települési folyamat, mely 1902-ben *Rákosszentmihály* község önállósításához vezetett. Mindezek a telepek azonban aránylag még kicsinyek voltak és gyarapodásuk sokkal kisebb arányú volt, mint *Újpesté*, mely 1890-ben már 23.521 lakót számlált és a szomszédos *Rákospalotával* együtt megközelítette a 30.000 lelket, tehát egymagában annyi lakót ölelt fel, mint a többi szomszédos községek és telepek együttvéve.

1888-ban nyíltak meg a Budapesti Helyiérdekű Vasútak azon vonalai, melyek *Cinkotát*, *Dunaharaszti*t és *Pestszentlőrincet* a fővárossal rendszeres és sűrű összeköttetésbe hozták. Ezen vasúti vonalaknak kiépítése teremtette meg tulajdonképpen azokat a népes községeket, melyek a székesfővárost a Duna balpartján övezik, mert csak ezek tették lehetővé a Budapesten kenyerüket kereső tisztviselőknek, iparosoknak és munkásoknak, hogy

a budapesti drágasághoz képest olcsóbb életviszonyok között a főváros szomszédságában szerezhessenek hajlékot, ahol a megélhetés könnyebb és a nagyvárosi élet kedvezőtlen oldalai kevésbé fejlődtek ki. Kétségtelen, hogy azok a néprétegek, melyek a szomszédos községekben telepedtek meg, a székesfőváros népességéből váltak ki és ha a későbbi időben Budapest népességének gyarapodása az előző évtizedekhez képest meglassúbbodott, ez túlnyomórészt onnan van, hogy azon néptömegek, melyek Budapesten keresték meg kenyerüket, nagyrészt a szomszédos községekbe voltak kénytelenek kivonulni.

A múlt század utolsó évtizede, melyet már fentebb, mint a fővárosi népesség gyarapodásának fénykorát említettünk meg, a szomszédos községeket is nagyra növesztette. *Újpest* népessége ezen idő alatt 41.858-ra szaporodott meg, *Rákospalota* lakossága is megkétszereződött, de sokkal nagyobb arányú volt *Pestszentlőrinc*, *Kispest* és *Erzsébetfalva* népgyarapodása, melyeknek össznép száma már a harmincezret meghaladta. A rákövetkező évtizedben, melyben Budapest népességének gyarapodása az előző évtized 50%-nyi gyarapodásával szemben már csak 20% volt és amelyben a népesség abszolút gyarapodása is százezerrel kisebb volt, mint az előző évtizedben, a szomszédos községek népessége óriási méretekben növekedett meg. Ez a növekedés a balparti községekben kerek 90.000 lelket tett, tehát itt találjuk meg majdnem azt az egész százezer főnyi hiányt, amennyivel Budapest lakosságának ezen évtizedben mutatkozó szaporulata az előző évtizedé mögött visszamaradt. A szomszédos községek ezt a gyarapodást egyenesen Budapesttől vonták el, mert fizikailag lehetetlen, hogy saját természetes gyarapodásuk tíz év alatt kétszeresére, sőt háromszorosára növelhette volna lakosságuk számát. 1900-tól 1910-ig *Újpest* és *Rákospalota* lakossága egyenként 13—13.000 lélekkel gyarapodott; *Rákoskeresztúrból* 1907-ben kivált *Rákosliget* 2624 lélekkel, *Rákospalotából* 1909-ben önállósult *Pestújhely* 5547 lakóval, de ennek dacára az anyaközség lélekszáma 1910-ben is 25.147 volt. *Kispest* népessége ezen évtizedben 9804-ről 30.212-re emelkedett, noha az immár 7824 lakóval bíró *Pestszentlőrinc* 1909-ben önálló községgé alakult át. Méreteiben nagy volt *Erzsébetfalvának* népszaporulata is, mely 1910-ben 30.970 lakót számolt. A *Csepelen* létesített nagy lőszergyár ennek a községnek a népességét is 9462-re duzzasztotta fel és mint új telepek jelentkeznek *Rákoshegy* és *Alag*, mely utóbbi kiválván *Dunakeszi* községből, 1910-ben 1624 lélekkel önálló községgé alakult. Így 1910-ben már 14 község határolta Budapestet kelet felől.

Ezeknek népszáma a következő évtizedben is nem kevesebb, mint 64.322 lélekkel gyarapodott. Ismét kétségtelen tehát, hogy a szomszédos községek ezt a nagy néptömeget Budapesttől vonták el, ahol a megélhetés ekkor már sokkal nehezebb volt, mint a környező községekben. A népszaporulat méreteit tekintve, *Kispest* és *Erzsébetfalva* (most *Pesterzsébet*) járnak

elől; melyeknek népessége tíz év alatt 21.000, illetve 10.000 lélekkel gyarapodott. A tízezret haladta meg *Rákospalota* népességének növekedése is, míg *Újpest* népszáma majdnem változatlan maradt, mivel a város külterület híján tovább fejlődni már csak azon esetben tudna, ha a túlnyomóan földszintes házai helyébe magasabb házak emeltetnének. Mint új település jelentkezett az 1923-ban önálló községgé alakult *Sashalom* (a régi Ehmann- és Huszkatelep) 6197 lakóval; jelentékeny volt továbbá a népszaporulat *Pestújhelyen* és *Rákosszentmihályon* (utóbbiban menekülteknek telepedése folytán is), valamint *Csepelen*. 1921-ben *Rákoskeresztúrból* önálló községként kivált az 1605 lakójú *Rákoshegy*, 1922-ben pedig *Kispest* 51.064 lakóval, majd utóbb *Budafoke* is rendezett tanácsú várossá alakult át.

Összefoglalva a székesfőváros dunabalparti övező községeit, azt látjuk, hogy míg 1869-ben a főváros határán kívül csak hat egymástól távol eső község létezett mindössze 17.584 lélekkel, addig ma 15 népes község sűrű gyűrűként övezi a főváros területét a negyedmilliót meghaladó lakossággal.

A fővárosnak dunajjobbparti része már a természettől fogva kevésbé volt alkalmas népes külvárosok keletkezésére, mert az itt fekvő községeket erdők és hegyek választják el a főváros beépített részétől és a közlekedési hálózat sem kedvezett annyira új telepek keletkezésének, mint a sík balparton. Szorosan véve csak *Albertfalva* és *Budafoke* tekinthetők itt oly községeknek, melyek valamikor a főváros alkotó részeit fogják képezhetni, de az utóbbi években a főváros lakosságának jelentékeny része húzódott ki — különösen mióta a helyiérdekű vasutak megépültek — *Budatéténybe*, *Nagytéténybe*, *Pesthidegkútra* és *Békásmegyerre* is, úgyhogy ezeket is úgy tekinthetjük, mint a gazdasági Nagy-Budapest részeit. Természeti viszonyaiknál fogva ezek a községek — talán *Albertfalvát* és *Budafoke*t kivéve — sohasem fognak Budapest beépített részével közvetlen összefüggésbe kerülni, de mint fejlődő tisztviselő- és munkástelepek kétségtől Budapest érdek-köréhez számítandók. Az említett körülményeknél fogva azonban e községek gyarapodása sokkal mérsékeltebb volt, mint a balparti községeké, mert míg az utóbbiak népszáma ötven év alatt tizenötszörösére emelkedett, addig a jobbparti községek népgyarapodása (8898 lélekről 29.449-re) alig haladja meg az eredeti népesség háromszorosát.

A szomszédos községek népesedési fejlődésének részletes adatait a 82. sz. tábla foglalja össze; a 83. sz. tábla pedig valamennyi szomszédos község adatainak összesítését nyújtja.

A 82. sz. táblában felsorolt községek, melyeknek szertelen népgyarapodása egyenesen Budapest népességének rovására történt, tekinthetők azoknak, melyek gazdaságilag Budapesthez számítandók és így majdan *Nagy-Budapest* alkotórészei lehetnek. Ezen községek vagy közvetlenül összefüggnek Budapest területével vagy egy más szomszédos község útján kapcsolódnak a fővároshoz. Nem lehet azonban ideszámítani oly községeket,

**82. A szomszédos községek népgyarapodása 1869-től 1920-ig,
az egyes községek részletezésével.**

Község, város	Polgári rendes lakosság			Tényleges össznépesség		
	1869	1880	1890	1900	1910	1920
Balparti községek :						
Alag ¹⁾	48	156	235	491	1.624	2.265
Újpest	6.722	11.668	23.521	41.858	55.197	56.489
Rákospalota	3.458	4.105	6.264	11.744	25.147	36.008
Pestújhely ²⁾	—	—	—	—	5.547	7.896
Rákosszentmihály ³⁾	184	245	679	3.105	6.560	9.938
Cinkota	1.335	1.426	1.876	3.135	7.623	6.399
Sashalom ⁴⁾	—	—	—	—	—	6.197
Rákoscsuba	1.480	1.532	1.805	3.010	5.068	5.919
Rákosliget ⁵⁾	—	—	—	—	2.624	2.758
Rákoshegy ⁶⁾	—	—	—	—	1.296	1.605
Rákoskeresztúr ⁷⁾	2.444	2.769	3.330	6.149	5.403	6.029
Pestszentlőrinc ⁸⁾	361	321	390	5.952	7.824	11.777
Kispest ⁹⁾	—	1.820	4.523	9.804	30.212	51.064
Pesterzsébet ¹⁰⁾	223	1.355	4.754	15.732	30.970	40.545
Csepel	1.329	1.526	2.246	4.568	9.462	13.990
Együtt	17.584	26.923	49.623	105.548	194.557	258.879
Jobbparti községek :						
Nagytétény	2.512	2.246	2.346	2.614	3.924	5.120
Budatétény (Kistétény)	—	599	752	864	1.435	1.750
Budafok	3.844	4.193	5.243	7.273	10.954	13.686
Albertfalva	449	380	592	791	1.120	1.219
Pesthidegkút	1.093	1.271	1.393	1.559	2.130	3.263
Békásmegyér	1.000	1.150	1.340	2.029	3.546	4.411
Együtt ...	8.898	9.839	11.666	15.130	23.109	29.449
Mindössze	26.482	36.762	61.289	120.678	217.666	288.328

83. A szomszédos községek népgyarapodásának összesítése 1869-től 1920-ig.

Megnevezés	Balparti	Jobbparti	Összes
	k ö z s é g e k		
a) A népesség száma :			
1869	17.584	8.898	26.482
1880	26.923	9.839	36.762
1890	49.623	11.666	61.289
1900	105.548	15.130	120.678
1910	194.557	23.109	217.666
1920	258.879	29.449	288.328
b) A népesség növekedése :			
1869—1880	9.339	941	10.280
1880—1890	22.700	1.827	24.527
1890—1900	55.925	3.464	59.389
1900—1910	89.009	7.979	96.988
1910—1920	64.322	6.340	70.662
1869—1920	241.295	20.551	261.846

¹⁾ 1910-ben alakult önálló községgé, azelőtt Dunakeszihez tartozott. — ²⁾ 1909-ben alakult községgé, azelőtt Rákospalotához tartozott. — ³⁾ 1902-ben Csömörből vált ki. — ⁴⁾ Mint község, 1923-ban vált ki Cinkotából, előbb Ehmanntelep és Huszkatelep néven Cinkotához tartozott. — ⁵⁾ 1907-ben alakult önálló községgé Rákoskeresztúrból. — ⁶⁾ 1921-ben alakult Rákoskeresztúrból önálló községgé. — ⁷⁾ Az önálló községgé alakult Rákoshegy és Rákosliget nélkül. — ⁸⁾ 1909-ben Kispestből (régebben Soroksárhoz tartozó pusztából, majd településként) vált ki. — ⁹⁾ 1869-ben még nem létezett, Soroksár határában keletkezett 1887-ben alakult községgé, 1922-ben rend. tan. várossá. — ¹⁰⁾ Soroksár határában keletkezett és 1897-ben alakult községgé.

melyeknek határa ugyan Budapest területével összefügg (mint Budaörs, Budakesz, Üröm vagy Solymár), de melyek népességük foglalkozása szerint túlnyomóan falusi jellegűek. A szomszédos községek városi, illetve fővárosi jellegét egyrészt építkezési módjuk, másrészt és különösen lakosságuk foglalkozási módja adja meg. Oly községek, melyeknek népessége ma is túlnyomórésztben őstermelő, nélkülözik a városi jellegnek minden ismértét és ezért Nagy-Budapest gyűjtő neve alá nem foglalhatók. A fentebb felsorolt községek valamennyiében az ipar-foglalkozási ágak és a közszolgálati ágak a népességnek túlnyomó nagyrésztét teszik ki, az őstermelő népesség alig néhány százalékra rúg. Egyedül *Pesthidegkúton* találunk 37%-ig őstermelő népességet, de ez a község fekvésénél és máris erősen fejlődő telepeinél fogva joggal sorolható a fővárosias községek közé, épen úgy, mint *Békásmegyer* és *Nagy-tétény* is, melyeknek lakossága már ma is túlnyomóan városi jellegű és ezért a Nagy-Budapest gyűjtőfogalma alá foglalhatók.

A szomszédos községek népszaporulata ezen félszázad alatt oly óriási volt, hogy ennek okaival és tényezőivel feltétlenül foglalkoznunk kell. Kézenfekvő, hogy ez a nagy gyarapodás nem eredhetett a községek természetes népszaporulatából, hanem túlnyomórésztben kívülről való beáramlás eredménye. Nem rendelkezünk az 1900 előtti időre vonatkozólag népmozgalmi adatokkal s így nem bírjuk megállapítani, hogy a fejlődés első 30 évében mekkora volt e községek vándorlási nyeresége. 1900-tól kezdve azonban ennek megállapítása is lehetséges. Amint *Thirring* Lajos dr. munkálatából¹⁾ tudjuk, a 20 szomszédos község 1900—1910. évi 96.988 főnyi gyarapodásából 24.785 lélek, vagyis 25·6% esett a természetes szaporodásra és 72.203 lélek, vagyis 74·4% a vándorlási többletre (az oda- és elvándorlottak különbözetére). A tényleges szaporodás aránya ebben az évtizedben az 1900. évi népszámhoz viszonyítva 80·4, a természetes szaporodásé 20·5, a vándorlási nyereségé tehát 59·9% volt. Megfelelően alakult a gyarapodás két tényezője a következő (1910—1920) évtizedben is: a 70.663 főnyi népnövekvésből ezúttal 18.219 fő, azaz 25·8% esett a természetes szaporodásra és 74·2%, vagyis 52.444 fő a vándorlási különbözetre, a tényleges gyarapodás aránya (az 1910. évi lélekszámmal viszonyítva) e szerint 32·5, a természetes szaporodásé 8·4, a vándorlási többleté 24·1% volt. 1900-tól 1920-ig, tehát húsz év alatt a Budapest-környéki községek tisztán a vándorlási különbözet nyers számadatai alapján 125.000 fővel gyarapodott a főváros mágneses vonzóerejének befolyása alatt.

Thirring Lajos említett munkája szerint a környék fokozatos terhódítását jelzi az a körülmény, hogy a bevándorlások többlete húsz év alatt csaknem teljesen elérte a sokkal népesebb főváros vándorlási többletét.

¹⁾ Dr. *Thirring* Lajos: Budapest befolyása a környék népesedésére. (Magyar Statisztikai Szemle, 1926. IV. évf., 3. sz., 124. lap.)

Ennek magyarázatát legalább részben abban találjuk, hogy a főváros saját népességének is fokozatosan nagyobb része költözködik át a szomszédos községekbe, míg az ezzel ellentétes mozgalom valószínűleg sokkal kisebb méretű.

Minden kétségen felül áll tehát, hogy a szomszédos községek népgyarapodásának legalább $\frac{3}{4}$ része (1900-tól 1920-ig 167.650 lélekből 124.647, vagyis 74·4%) a vándorlások többletéből ered. A beáramlásban épen úgy vesznek részt a szomszédos környék községei, mint az ország távoli részei; és résztvesz jelentékeny mértékben Budapest főváros lakossága is. A megállapítás kritériuma itt is a szülőhely. Adatainkból kitűnik, hogy a szomszédos községekben már 1880-ban nagyon alacsony volt a helybeliszületésük száma, s ha ez a húsz szomszédos község átlagában mégis 53·6%-ot tett ki, ez részben a jobbparti községek magas arányának következménye, ahol ugyanis a helybeli szülöttek aránya igen magas, mivel ezek a községek — földrajzi fekvésükönél fogva — nem kapcsolódtak be annyira a fővárossal való népcserébe, mint a balparti községek, amelyeknek némelyikében, mint Újpest, Rákospalota és Kispest, a helybeli születésűek hányada elenyészően csekély. Az 1880. évi arányszám azonban az idők folyamán rohamosan csökkent, ami természetes következménye annak, hogy a beáramlás nagy méreteket öltött, 1920-ig alábbszállt a szomszédos községekben az odaváló születésűek száma; a legalacsonyabb arányt Pestújhely (5·7%) mutatja.

A főváros felől való kiszivárgás nem szűnik meg a szomszédos húsz község határánál, hanem tovább terjed a távolabbi környékre is. Így *Thirring* Lajosnak fentebb idézett munkája szerint Budapest távolabbi környékének 48 községében a budapesti születésű lakosság száma 1880-tól 1910-ig 1552-ről 8731-re emelkedett. Tekintettel azonban a kiszivárgásnak a nagyobb távolsággal való csökkenésére s ebből kivilágító kisebb jelentőségére, ennek tüzetesebb taglálásába itt nem bocsátkozunk.

A csekély bennszülött lakosság mellett az idegeneknek a szomszédos községekbe való tódulása mind nagyobb mértéket öltött. 1880-ban a lakosságnak még csak 46·4%-a volt idegen születésű, ez az arány 1910-ig 72·5-ra szökött fel s azóta is állandóan emelkedik. Ebből a beszivárgásból Budapest is kivette a maga részét. A szomszédos községek budapesti születésű lakossága 1880-ban alig tízedrészét tette az összlakosságnak, de 1910-ben már 18·3 százalék volt a fővárosi szülött, vagyis 39.886 lélek. De tévesen ítélnők meg a helyzetet, ha azt hinnők, hogy Budapest vesztesége a szomszédos községekkel szemben csak ennyi volt. Egészen bizonyos, hogy a szomszédos községekben számlált pestmegyei, egyéb magyarországi és külföldi lakosok jelentékeny része is Budapestről szivárgott oda ki s mivel feltehető, hogy ezeknek kiszivárgási aránya legalább is ugyanakkora volt, mint a budapesti

születésűeké, ezekből is igen jelentékeny tömeg irandó Budapest népességének rovására.¹⁾

84. A szomszédos községek lakosságának megoszlása szülőhelye szerint.

É v		Helybeli	Budapesti	Más Pest- megyei	Magyar- országi	Külföldi	Összesen
Abszolút számok	{ 1880 ..	19.708	3.345	5.183	6.394	2.132	36.762
	{ 1890 ..	24.155	6.338	7.527	14.367	3.234 ²⁾	55.621
	{ 1900 ..	39.443	19.188	13.982	37.655	6.114 ³⁾	116.382
	{ 1910 ..	59.768	39.886	27.517	81.696	8.799	217.666
	{ 1920 ..						288.328
Százalékokban	{ 1880 ..	53·6	9·1	14·1	17·4	5·8	100·0
	{ 1890 ..	43·4	11·4	13·5	25·9	5·8	100·0
	{ 1900 ..	33·7	15·9	13·0	32·2	5·2	100·0
	{ 1910 ..	27·5	18·3	12·7	37·5	4·0	100·0

Minden kétséget kizárólag megállapíthatjuk tehát, hogy a főváros szomszédos községei népgyarapodásuknak igen tetemes részét Budapest népességéből nyerték s így a *székesfőváros népgyarapodásának meglassúbbodása nagyrészt a szomszédos községek felvirágozására és elvonóképességére vezetendő vissza*. Másszóval: *ami Budapest népszaporulatából az utóbbi évtizedekben — a régebbi gyarapodáshoz képest — hiányzik, azt jórészen megtalálhatjuk a szomszédos községek amerikai arányú gyarapodásában*. Amint munkánk 4. fejezetében kifejtettük, Budapest népességének gyarapodása a múlt század végéig folyton emelkedő tendenciát követett. A 19. század első tizedében a gyarapodás megcsappant. Az előző évtizednek 227.000 főnyi szaporulata helyett az új évtized csak 147.000 főnyi többlettel zárult, a szaporodás aránya 44·8-ról pedig 20·0-ra szállt alá. A fővárosnak 80.000 főnyi gyarapodási hiánya mellett azonban a szomszédos községek népessége ezen időben közel százezer lélekkel gyarapodott s mivel ebből — mint láttuk — 72.000 lélek esett a vándorlási nyereségre, *ez a többlet kétségkívül Budapestről települt ki*. Ennek betudásával Nagy-Budapest szaporodási százaléka 20-ról már is 28·6-ra emelkedik. Tagadhatatlan, hogy ez sokkal kisebb arány, mint az előző évtizedé (44·8, illetve Nagy-Budapesten 50·5%). De komolyan senki sem várhatta, hogy Budapest — népességének erősen megduzzadt száma mellett — a növekedés aránya is állandóan emelkedni, vagy

¹⁾ 1910-ben 39.886 budapesti születésű egyén találtatott a szomszédos községekben, vagyis az összes budapesti születésűek (432.424) közel tíz százaléka. Ha ugyanily kiszivárgási arányt veszünk fel a Budapesten élő magyarországi és külföldi születésű lakosságra is, akkor körülbelül 57.000-re becsülhetjük azt a néptömeget, melyet Budapest e címen a szomszédos községek javára veszített. E szerint a szomszédos községek magyarországi és külföldi születésű népességének (1910-ben) mintegy fele Budapestről települt ki. Budapest összes népvesztése tehát mintegy 117.000 lélek.

²⁾ Alag, Rákosszentmihály és Pesterzsébet nélkül.

³⁾ Alag és Rákosszentmihály nélkül.

akárcsak egy magasságon maradni fog. Az a tény, hogy Budapest népességének a század első évtizedében bekövetkezett 147.000 főnyi növekedése a szomszédos községekbe kitelepült 72.000 lélekkel együtt majdnem akkora, mint az előző évtized gyarapodása, melyet pedig Budapest fénykorának szoktunk nevezni, eléggé igazolja, hogy *Budapest népesedési és közgazdasági jelentősége a század első évtizedében sem rendült meg*. Mert amikor arról van szó, hogy Budapest jelentősége minő volt Magyarország közgazdasági életében, nem szabad Budapest alatt pusztán a közigazgatási határ által körülzárt területet érteni; ezt a határt a népesedés fejlődése és a gazdasági élet kialakulása rég elsöpörte s Budapest élő szervezete alkotó részeinek ismerte el azokat a szomszédos községeket, melyek Budapestből sarjadzottak ki s — bár ideig-óráig közigazgatási önállóságot élvezve — állandóan annak vérével táplálkoznak, népesedési és gazdasági életük szerint fővárosunkhoz hozzátartoznak s vele előbb-utóbb politikailag is egyesülni fognak.

85. Budapest és a szomszédos községek népességének szaporulata 1880-tól 1920-ig.

Időszak	Népszám az időszak elején			A népesség szaporulata az évtized folyamán					
	Budapest	szomszédos községek	Nagy-Budapest	abszolút számokban			százalékokban		
				Budapest	szomszédos községek	Nagy-Budapest	Budapest	szomszédos községek	Nagy-Budapest
1880—1890	370.767	36.762	407.529	135.617	24.527	160.144	36·6	66·7	39·3
1891—1900	506.384	61.289	567.673	226.974	59.389	286.363	44·8	96·9	50·5
1901—1910	733.358	120.678	854.036	147.013	96.988	244.001	20·0	80·4	28·6
1911—1920	880.371	217.666	1.098.037	48.625	70.662	119.287	5·5	32·5	10·9
1920	960.995	288.328	1.217.324	.	.	.	.	.	.

A háborús évtized vége — igaz — Budapest népgyarapodásának erős megcsappanásáról adott hírt. Fővárosunknak ez évtized alatti természetes népmozgalma 14.000 főnyi hiánnyal zárult, de ezzel a veszteséggel 63.000 főnyi vándorlási nyereség állott szemben, nem sokkal kisebb, mint az előző évtizedben. A szomszédos községek szerencsésebbek voltak. Születéseik 18.000 lélekkel haladták meg a halálesetek számát s még ezenfelül maradt 52.000 főnyi vándorlási többlet. Ha volt időszak, mely Budapest népét a szomszédos községekbe hajtotta ki, úgy ez a háborús évtized volt. Az 52.000 főnyi tömeg, mely túlnyomó részben a fővárosból vált ki, *Budapest szaporulatával együtt közel százezer főnyi összgyarapodássá dagad*, mely Nagy-Budapestnek oly életképességéről tanuskodik, mely — a világháború és azt követő katasztrófák után — bizalommal tölthet el fővárosunk jövő fejlődése iránt.

Budapest lakosságának külföldi kivándorlása. A szomszédos községekbe vagy az ország egyéb részeibe való kiszivárgás mellett a vándormozgalomnak oly neme is lép fel, melynek létezéséről 1905-ig, amikor a M. kir. Központi Statisztikai Hivatal a kivándorlás statisztikáját megszervezte, alig volt tudomásunk. Értjük alatta a budapesti lakoságnak a külföldre és a tengeren

túlra való kivándorlását. A régebbi időkből is ismertük a Budapesten kiadott útlevelek számát, de mivel ezeknek túlnyomó nagy része nem kivándorlás, hanem csak külföldi utazgatás céljából váltatik, ezeknek számából a tényleges kivándorlásra nem következtethetünk. 1905 eleje óta azonban egyrészt a kivándorlás céljából váltott *útlevelek számát* ismerjük, másrészt az újjászervezett kivándorlási statisztika adatgyűjtéséből azt is tudjuk, hány budapesti ember *vándorolt ki tényleg* külföldre. Az új statisztika szerint ez a kivándorlás meglepően nagy volt. 1905-ben már harmadfélezer budapesti lakos vándorolt ki s — miként a 86. sz. tábláról látható — kevés kivétellel mind Amerikába. A nyilvánosságra került adatok a mozgalmat elég komoly jellegűnek tüntették fel, amennyiben a kivándorlásban résztvevő nők és gyermekek nagy száma arra mutatott, hogy *egész családok* mennek ki, vagy pedig a már künnlevő férfiak családjai utaznak utánuk a távoli új hazába. Kiderült az is, hogy a mozgalomban részt vesz népességünk minden rétege, mert a túlnyomó magyar többség mellett németek, tótok és más anyanyelvűek is szerepeltek kivándorlóink között elég nagy számmal.

A következő évek adatai kiderítették, hogy fővárosunk népességének külföldre és elsősorban Amerikába való kivándorlása nem volt csak múltó szimptomája gazdasági bajainknak, hanem krónikus baj, melynek gyökerei mélyen nyúlnak bele társadalmunk testébe. A kivándorlás lángja a rákövetkező két esztendőben erősen fellobogott: 1906-ban 3695, 1907-ben 4301 egyén vándorolt ki. Az úticél ezen években is szinte kizárólag Amerika földje volt. Innen kezdve a kivándorlás méretei lényegesen csökkentek, a kivándorlottak évi száma állandóan ezer körül mozgott s csak 1910-ben közelítette meg az ezernégyszázat. Meglepő a budapesti kivándorlás hullámzásának az országos kivándorlással való egyezése. Ebben is az 1905—1907. évek jelölték a mozgalom legerősebb hullámverését, amelyen túl a kivándorlók száma lényegesen megapadt. Nyilván nem helyi tünetekről van itt szó. A három esztendőben a tengeren túl kínálkozó konjunktúrák idézték elő a kivándorlók számának rendkívüli emelkedését s ez a mozgalom Budapestről is nagyobb mértékben szedte áldozatait azok köréből, kik hazai viszonyainkkal elégedetlenek voltak. A kivándorlók zöme 1914-ig állandóan Amerika felé vette útját, de 1907-ben nagyobb számmal fordultak véreink a többi világrészek felé is, amely felbuzdulás azonban csakhamar elapadt s csak 1913-ban mutatkoztak újból némi jelei. Az európai államok felé csak 1910-ben volt némi kivándorlás észlelhető, főleg Németország és Románia felé, de ez a mozgalom — statisztikai adatgyűjtésünk eredményei szerint — mindig szűk keretek között mozgott.

Statisztikánknak rendelkezésre álló adatai szerint az 1905—1914. években nem kevesebb, mint 18.565 egyén vándorolt ki Budapestről útlevéllel. A mozgalom ezen adatok szerint is, már igen jelentékeny volt, méretei azonban bizonyára még nagyobbak voltak, mert nagy lehetett azoknak száma is,

kik útlevél nélkül kerekedtek fel oly államok felé, melyekkel szemben útlevél-kényszer nem állott fenn.

86. Kivándorlás Budapestről 1905-től 1914-ig.

É v	Összesen	E z e k k ö z ü l				
		Német- országba	Romániába	Európa egyéb államaiba	Amerikába	Más föld- részekbe
1905	2.559	3	4	30	2.503	19
1906	3.695	—	—	4	3.677	14
1907	4.301	22	5	26	3.975	273
1908	1.041	1	1	7	1.000	32
1909	1.110	6	38	51	1.011	4
1910	1.396	109	82	165	1.023	17
1911	1.068	54	37	36	931	10
1912	1.102	9	7	3	1.083	—
1913	1.229	8	2	2	1.092	125
1914	1.064	3	9	4	1.048	—

A világháború kitörése a kivándorlás mozgalmát egyszerre teljesen elvágta. A kivándorlást nemcsak a kormány tiltotta meg, de az egész kontinenssel fennállott hadi állapot is lehetetlenné tette. A háború után lassan újból feléledt a mozgalom, de lehetőségei csökkentek. Az Egyesült-Államok rendkívül alacsony összegben állapította meg azoknak számát, kiknek Magyarországból megengedték a bevándorlást. A szomszédos államokba való kivándorlást ezen államok ellenséges érzülete s a magyaroknak ottani üldözése akasztotta meg. De kivándorlási statisztikánk sincs ezen évekről. 1921-től 1927-ig csakis a kivándorlás céljából kiadott útlevelek számát ismerjük: ez igen jelentékeny volt (összesen 23.618 útlevél) s majdnem kizárólag Amerikára szólt. De hogy az útlevelet nyert egyének közül hány vándorolt ki tényleg, nem tudjuk. A tényleges kivándorlók számát statisztikánk csak 1928-tól kezdve mutatja ki újból, szerinte Budapestről ez évben 299 egyén vándorolt ki, kik közül az Egyesült-Államokba 62, Kanadába 64, Közép- és Dél-Amerikába 147 egyén vette útját. Amennyiben a magyar adatgyűjtés a kivándorlás mozgalmát a maga egészében tudná felölelni, az Budapest felől örvendetesen megcsappant volna. Tüzetesebb statisztikai adatok hiányában azonban a fővárosunk lakosságának kivándorlásáról az újabb időben nem alkothatunk végleges képet.

II. RÉSZ.

A népesség tagozódása demográfiai alapon.

12. A nemek aránya.

Általános elvi megjegyzések. Budapest félszázados demográfiai fejlődésének vizsgálatában első szempontként a népesség *nemi megoszlása* adódik mint olyan, mely a népesség kialakulásának alapvető és sarkalatos tényezője. Oly kérdés ez, mellyel — különösen a nagyvárosokra való vonatkozásban — az irodalomban igen sokat foglalkoztak,¹⁾ mely azonban Budapest szempontjából tüzetesebb vizsgálat alá még nem vétetett. Kétségtől nem közömbös, hogy a népesség mily arányban oszlik meg férfiakra és nőkre. A népesség egészséges természetes fejlődése a két nemnek egyensúlyát tételezi fel, de a nagyvárosi lakosság felhalmozódása annyira eltér a nemzetek általános természetes fejlődésének ismert normáitól, hogy nem lephet meg,

¹⁾ A nemi arány kérdésével foglalkozó bő irodalomból csak a következő munkákat említjük meg:

Horn I. E.: Bevölkerungswissenschaftliche Studien aus Belgien. I. Band Leipzig 1854. (105—119 lap.)

Wappäus I. E.: Allgemeine Bevölkerungsstatistik. II. Theil Leipzig 1861. (149—214. l.)

Bücher, Dr. Karl: Die Bevölkerung des Kantons Basel-Stadt am 1. Dezember 1888. Basel 1890. (14—21. lap.)

Bücher, Dr. Karl: Über die Verteilung der beiden Geschlechter auf der Erde. (Allg. Statist. Archiv. II. 2. 1892. 369—396. lap.)

Brückner: Die Entwicklung der grosstädtischen Bevölkerung im Deutschen Reich. (Allg. Statist. Archiv. 1., 2. 1891. 628—649. lap.)

Mayr Georg: Statistik und Gesellschaftslehre. II. Band. Freiburg i. B. 1897. (66—73. l.)

A magyar viszonyokra vonatkozólag:

Láng Lajos: Magyarország statisztikája. I. kötet. Budapest 1884. (210—227. lap.)

A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Budapest 1893. (76—80. lap.)

A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. X. rész. Budapest 1915.

A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Budapest 1920. (44—47. lap.)

Budapest székesfővárosra vonatkozólag az 1869., 1880., 1890., 1900. és 1906. évi népszámlálásokról kiadott munkák. (Közlemények IV., XV. 2., XXV. 2., XXXIII. 2. XXXXIII. kötet.)

ha itt ez az egyensúly egyrészt nincs meg oly mértékben, mint az egész országban, másrészt a nemi arány feltűnő ingadozásokat mutat úgy a népesség időbeli fejlődésében, mint térbeli eloszlásában.

Mielőtt azonban ezen viszonyoknak taglálásába bocsátkoznánk, néhány általános megjegyzést kell előrebocsátanunk egyrészt a kérdés elvi szempontjaira nézve, másrészt a rendelkezésünkre álló statisztikai anyag természetére és felhasználásának lehetőségeire és módozataira vonatkozólag.

Azok az ingadozások és — látszólagos vagy tényleges — eltérések, melyek a két nemnek a budapesti lakosságon belül megállapítható egymáshoz való arányában mutatkoznak, természetesen annál nehezebben magyarázhatók meg, minél inkább terjed ki vizsgálódásunk a népességek nagy körére. A nagy tömegeket jellemző szabályszerűség csak akkor juthatna kifejezésre, ha a nagyobb tömeg egyúttal homogeneitást is mutatna, amely a fennálló szabályszerűséget épen a tömeges fellépésénél fogva domborítaná ki élesen. A főváros össznépessége azonban a legkülönbözőbb alkatelemekből összetevődött és a legeltérőbb társadalmi és vagyoni viszonyok között élő néprétegek és osztályok conglomerátuma s benne az eredet, a faj, a kor, a társadalmi osztály, a művelődés, a foglalkozás és a jólét különbözőségéből eredő sajátosságok és tipikus vonások annyira összevegyülnek és egymásba fonódnak, hogy az egyes alkatrészeket jellemző sajátosságok elhalványulnak s oly átlaggá nivellálódnak, melyeknek számszerű súlya ugyan van, de ténybeli jelentősége nem sok. De mivel joggal feltehetjük, hogy a felsorolt tényezőknek a nemi megoszlásra, azaz a két nemnek számbeli erejére befolyásuk lehet, úgy ezt a befolyást az egyes alkatelemeken belül — kiválasztva azokat a népesség nagy complexumából — kell vizsgálódásunk tárgyává tenni. Feltétlenül szükséges tehát, hogy a lehetőség szerint homogén néptömegeket vegyünk a statisztika bonckése alá. Nem könnyű feladat ez, mert az egyes alkatelemek annyira összevegyülnek s hatásuk oly nagy fokban fonódik egymásba, hogy szétválasztásuk mindig csak hézagos lehet. Nem találhatunk ugyanis olyan — akár faj, akár vagyoni állapot, akár foglalkozás, vagy bármely más szempont szerint — homogén népréteget, mely a többi szempontok valamelyike szerint ne mutatna lényeges eltéréseket (például okáért a szegényebb néprétegek nemzetiség, az izraeliták vagyonosság, az intelligens osztályok korösszetétel tekintetében nem egyöntetűek), ennél fogva számolnunk kell azzal, hogy a feltételezett befolyás mellett is az egyes tényezőknek hatása — ha magában véve talán eléggé érezhető volna is — a zavaró mellékkörülmények miatt csak elmosódva fog kifejezésre jutni.

Ezekre a körülményekre annál is inkább kell figyelemmel lennünk, mivel a nemek aránya mint természeti (fiziológiai) jelenség mutat ugyan bizonyos törvényszerűséget és jellegzetességet, de ez nem akkora, hogy azt külső okok és körülmények lényegesen ne módosíthatnák. *A nemi arány kialakulására a nagy városban társadalmi és gazdasági viszonyok, kivált pedig a*

vándormozgalom tényezői sokkal inkább hatnak módosítólag, mint a természetes népmozgalom tényezői avagy a faji tulajdonságok, a szembeötlő, eltérések és ingadozások tehát elsősorban külső körülményektől erednek melyek a nemi arány természetes kialakulásának megismerését megnehezítik. Tisztában kell lennünk azzal, hogy *Budapest népességének nemi összetétele, úgy, amint az ma előttünk áll, túlnyomó részben társadalmi, gazdasági és művelődési tényzők hatásának*, más szóval egy hosszú kulturális fejlődésnek eredménye, melynek létrejöttében a születéseknek nemi megoszlása és a két nemnek eltérő halálozási aránya csak másodlagos szerepet játszik. A nemi arány kialakulására ható ezen tényezőket alább tüzetesen fogjuk kifejteni, ahol egyúttal a Budapestet is jellemző nagyvárosi nőtöbbség létrejöttét magyarázó különböző teoriákra is fogunk rátérni s azokat saját statisztikai anyagunkkal megvilágítani.

Meg kell itt említenünk egy másik zavaró tényezőt is, melyet a nemi arány megvilágításánál figyelmen kívül hagyni nem szabad : ez a *katonaság*. A régebbi népszámlálások (nálunk bezárólag 1900-ig) a katonaságot a népességtől elkülönítve — mint önálló testet — mutatták ki s annak sem demográfiai szempontok szerinti tagozódását, sem helyi eloszlását nem tüntették fel. Csak 1906-tól kezdve van a katonai népesség a polgárral azonos részletezés szerint feldolgozva. Ezek a körülmények a nemi arálynak szabatos megállapítását nagyon megnehezítik. Az a 15—16.000 főnyi férfikontingens ugyanis, melyet a katonai szolgálat a polgári foglalkozásától elvon, már magában véve is lényegesen befolyásolja a nemi arányt, (példának okáért 1900-ban ezer polgári férfira 1071 nő esett, a katonaság beszámításával azonban csak 1033), azáltal pedig, hogy a katonaság túlnyomó nagy zöme egy bizonyos korosztályra (a 20—24 évesekre) esik és hogy topográfiai megoszlása teljesen önkényes (a városi lakosság természetes fejlődésével semmiképen nem összefüggő), annak szabatos vizsgálatát úgy térbelileg, mint demográfiai szempontok szerint nagyon megnehezíti. Már magában véve az a tény, hogy az össznépesség nemi megoszlását történelmi visszapillantásban egységesen nem kutathatjuk, mert a népesség statisztikai feldolgozásának egyes részleteiben a katonaság hol bennefoglaltatik, hol nem, lehetetlenné teszi a félszázados fejlődés pontos megállapítását. De még ha vizsgálódásunkat akár a polgári népességre, akár a katonaság bevonásával az összes népességre alapítjuk is, még mindig nem nyertük meg szabatosan azt a népességet, melyből következtetéseinket minden habozás nélkül levonhatnók. A katonák között ugyanis nemcsak a főváros lakosságából kikerült — tehát joggal ideszámítható — egyének foglaltatnak, de sok idegen is, aki pusztán katonai szolgálatra vonult itt be, egyébként pedig vidéki lakos. Az ezredeknek vagy zászlóaljoknak sűrű ide-oda helyezése is nagyobb tömegét hozza ide oly idegeneknek (példának okáért 1906-ban 922 bosnyák és 373 cseh-morva, 1910-ben 1002 szerb és 217 oláh), kiket a katonai parancson

kívül semmiféle más érdekszál vagy közösség nem fűz a fővároshoz, akiknek tehát Budapest lakosságához voltaképen semmi közük nincs. De pontosan sohasem tudjuk megállapítani a katonaság budapesti hányadát, mert ha ezen idegenajkú katonai elemeket figyelmen kívül is hagynók, még sem tudjuk még hozzávetőleg sem megbecsülni, hogy a feltűnően nagyszámú németajkú katonáknak (1910-ben 3067 fő vagyis 18·4%, tehát kétszerannyi mint a németiség aránya az össznépesességben), továbbá a magyar anyanyelvű katonáknak mekkora hányada számítható a főváros lakosságához és mennyi a vidéki eredetű katona. A katonai népességnek topográfiai elhelyezése is oly önkényes és ötletszerű, hogy nagyon rontja azon kerületeknek nemi arányát, melyben a laktanyák vannak.

Figyelembe veendő végül az összehasonlításnál az a zavaró körülmény is, hogy fővárosi népszámlálási munkáink 1900-ig bezárólag a *rendes lakosság* alapján állanak, míg azóta minden feldolgozás a *tényleges népesség* alapján történik. A két népességi fogalom között elég nagy a különbség és mivel a *tényleges népességben* több szokott lenni a csak átmenetileg itt tartózkodó egyén, kiket a kenyérkereset hoz fel Budapestre, itt — amint ezt alább részletesen ki fogjuk fejteni — a nemi arálynak lényegesebb módosulásával kell számolnunk. Mindebből látható, hogy az annyira egyszerűnek és könnyen megállapíthatónak látszó nemi arány kérdésének taglálásakor oly nehézségek merülnek fel, melyek a statisztikai anyag felhasználása tekintetében a legnagyobb óvatosságra intenek és annak kritikai megrostálását teszik szükségessé.

A nemi arány fődtlagai és a fejlődés általános irányai. A magyar alkotmány helyreállítása idejében (az 1869. évi népszámlálás szerint) Budapesten 136.922 polgári férfi mellett 133.554 nő találtatott, ezer férfira tehát csak 976 nő ; a 9873 főnyi katonaságot is számításba véve, az arány épen-séggel 910-re száll alá. A főváros félszázados népesedési történetében ez az egyetlen eset, hogy a férfiak többségben voltak, ami annál feltűnőbb, mivel az 1850. évi népszámlálás is nőtöbbséget mutatott ki, t. i. ezer férfira 1026 nőt. Hogy minő körülmények idézték elő ezt a fitöbbséget, arra ma már szabatos választ adni nem tudunk. Megállapíthatjuk azonban, hogy Óbuda, a Terézváros (a mai VI. és VII. kerület), a Józsefváros, Ferencváros és a X. kerület — mely akkor az összes balparti külterekkel együttesen mutatott ki — jelentékeny fitöbbséget mutatott fel. Mivel a későbbi években — egészen 1920-ig — egyedül Kőbányán maradt állandó a finem erős túlsúlya, amely ott a túlnyomóan mezőgazdasággal foglalkozó népesség jellemző attribútuma, feltehetjük, hogy 1869-ben a fent felsorolt kerületekben is még nagyobb számmal kellett élnie a mezőgazdasági népességnek, amelynek egyrészt foglalkozásának üzésére volt szüksége nagyobb számú férfimunkaerőre, másrészt ezen társadalmi osztályokban a női cselédség kisebb számmal volt képviselve, mint egyebütt. Erre némi támpontot találunk abban is, hogy

a későbbi időben is Óbuda, bár a férfitöbbség ott eltűnt, állandóan jóval csekélyebb nőtöbbséget mutat fel, mint a nagyobb művelődési fokon álló többi kerületek.

1880 óta a főváros tényleges össznépességében állandóan túlsúlyban van a nőnem, mégpedig jutott ezer férfira

1880-ban	1.013 nő
1890-ben	1.004 «
1900-ban	1.033 «
1906-ban	1.007 «
1910-ben	1.030 «
1920-ban	1.154 «
1925-ben	1.192 «

vagyis a népességnek nemi eloszlása (százalékokban kifejezve) ekként alakult:

	Férfi	Nő
1880-ban	49·68	50·32
1890-ben	49·90	50·10
1900-ban	49·19	50·81
1906-ban	49·82	50·18
1910-ben	49·26	50·74
1920-ban	46·43	53·57
1925-ben	45·63	54·37

A nőtöbbség e szerint (századunk második tizedét kivéve, melyet a népességnek alább részletesebben tárgyalandó háborús vesztesége befolyásolt) nem volt jelentékeny és nem haladta meg a városokban fellépni szokott arányt, sőt azon alul is maradt. Ingadozásai arról tanuskodnak, hogy külső körülmények — legyenek azok demográfiai jelenségek, avagy gazdasági okok — igen könnyen befolyásolják a nemek arányát, melyet e szerint ezen ható okok érzékeny fokmérőjének lehet tekinteni.

Hogy külső okok mennyire módosíthatják a népességek nemi megoszlását, élénken kiderül azon eltérésekből, melyeket a nemi arány mutat a szerint, amint azt a tényleges népességben, vagy a rendes lakosságban kutatjuk, mégpedig a katonaság bevonásával, avagy kihagyásával. A két népességi fogalom közötti különbségre már munkánk 3. fejezetében utaltunk; a főváros régebbi (1880., 1890. és 1900. évi) népszámlálásai e kérdés vizsgálatára tüzetes anyagot nyújtanak, amennyiben a tényleges és rendes népesség egészén kívül ennek alkotórészeit is kimutatják, úgymint a huzamosan jelenlevő, az ideiglenesen jelenlevő és az ideiglenesen távollevő népességet és így a népesség hullámozása által okozott eltéréseket felismerni engedik. Ezekből az adatokból először is kitűnik, hogy a huzá-

mosan itt tartózkodó népesség nemi aránya a legkevésbé van ingadozásoknak alávetve, amennyiben ezer ilyen férfira

1880-ban	1.073 nő
1890-ben	1.063 «
1900-ban	1.077 «

jutott. Ezzel szemben igen nagy ingadozás mutatkozik az ideiglenesen itt tartózkodó, valamint az ideiglenesen távollévő népességnél, amennyiben az elsőnek nőbblete rohamosan fokozódott, míg az utóbbiak körében a férfiak szokatlanul nagy többségben vannak, mely azonban lassanként csökken. Jutott ugyanis ezer férfira nő :

	Az ideiglenesen jelenlévőknél	Az ideiglenesen távollévőknél
1880-ban	1.040	298
1890-ben	1.120	426
1900-ban	1.318	516

Ezen hullámzó néprétegeknek eltérő és az idő folyamán ingadozó nemi aránya idézi elő azon különbségeket, melyeket a rendes népesség a tényleges népességhez képest feltüntet. Budapest törzsökös lakosságának nemi arányára a huzamosan jelenlevők nyomják rá bélyegüket, ezért a rendes népesség — melynek nagy zömét ezek teszik — tükrözi vissza legjobban a két nem egymáshoz való arányát, amely arány a tényleges népességben az ideiglenesen itt tartózkodó egyének kisebb-nagyobb száma szerint már némi csekély (csak 1900-ban elég feltűnő) eltérést mutat.

Ezer férfira jutott ugyanis nő :

	A huzamosan jelenlévő	A polgári rendes	A polgári tényleges	A rendes össz-	A tényleges össz-
	n é p e s s é g k ö r é b e n				
1880-ban	1.073	1.068	1.073	1.008	1.013
1890-ban	1.063	1.055	1.064	995	1.004
1900-ban	1.077	1.071	1.083	1.022	1.033

Ebből a felsorolásból látható, hogy a két nem egyensúlya leginkább van meg (tehát a nők többlete legkisebb) a rendes összlakosságnál, melyhez legközelebb áll a tényleges összlakosság. Mindkettőnél a katonaság létszáma erős fokban ellensúlyozza a nőnemnek egyébként meglévő túlsúlyát, mely a polgári rendes lakosság körében már jelentékeny, a polgári tényleges népességben pedig legerőteljesebben domborodik ki. Úgy látszik tehát, hogy a katonaság beszámításával jut a két nem legközelebb ahhoz az egyensúlyhoz, melynek theoretice meg kellene lennie, mely azonban tényleg nincs meg a népesség erős hullámzása következtében. Miként ugyanis az ideiglenesen jelenlevőknek már fentebb közölt arányából kitűnik, a fővárosnak ezen hullámzó népességében jelentékeny (1900-ban már 1318-ig fokozódott) túlsúlyban van a női nem, jelölül annak, hogy a vándorlások okozta nemi eltolódások elsősorban a nők nagyobbarányú beözönléséből erednek s ez

a jelenség idézi elő — a természetes népmozgalomból eredő s alább (a 6. alfejezetben) tüzetesen tárgyalandó módosulásokon kívül — azt a női többletet, mely a városoknak általában, de különösen a nagyvárosoknak népességét jellemzi.

A nemi aránynak az idők folyamán beállott változásai tekintetében a fentidézett ötféle adat egyaránt bizonyítja, hogy a nőtöbblet 1880-tól 1890-ig csökkent, azontúl azonban erőteljesebben fokozódott. Ha az ötféle népességre vonatkozó adatokat összevonjuk és az ekként nyert tekintélyes összegekből számítjuk ki a nemi arányt, oly eredményre jutunk, mely kétségkívül legközelebb áll a valósághoz és a netáni ingadozásokat a legjobban küszöböli ki. Ezen számítás alapján azt találjuk, hogy ezer férfira

1880-ban	1.046
1890-ben	1.035
1900-ban	1.056

nő jutott. Mivelhogy az újabban foganatosított népszámlálások csak a tényleges népességre terjeszkednek ki, ezen számításnak továbbfolytatása nem lehetséges. 1906-ban a női többletnek igen erős csökkenése, tehát a két nem egyensúlyához való erős közeledés észlelhető, hasonlóan az 1890. évi állapothoz, melyben a nők száma legkevesbbé haladta meg a férfiakét. 1910-ben helyreállt az 1900. év aránya, amely körülbelül kifejezi azt a nemi arányt, mely Budapest normális népnövekedéséből kialakul. A világháború, következményeivel együtt, a két nemnek ezen kiegyenlítésére irányuló törekvését teljesen megzavarta s oly nagy és demográfiai szempontból aggasztó férfihiányt idézett elő, minő Budapest fejlődésében — amennyire az statisztikai adatainkból megítélhető — még sohasem volt.

A nemi arány alakulása kisebb területi egységek szerint. Köztudomású tény, hogy Budapest egyes közigazgatási kerületei — akár a népesség demográfiai habitusát, akár társadalmi tagozódását vagy gazdasági helyzetét tekintjük — egymástól lényegesen eltérő oly általános összképet mutatnak, mely évtizedek óta állandó s így minden egyes kerületre más-más bélyeget nyom rá. Nagyon természetes, hogy ezek a tipikus különbségek a népesség nemi megoszlásában is jelentkezni fognak, mégpedig annál élesebben, minél szűkebb (és így előreláthatólag egységesebb) területi egységeket veszünk szemügyre.¹⁾

¹⁾ Az ezentúl következő fejtegetéseinkben az 1900 előtti évekre a polgári rendes népességet kell alapul vennünk, mivel a katonaságnak kerületek vagy még kisebb területi egységek szerinti megoszlását nem ismerjük, 1900-tól kezdve az össznépességre (polgári és katonai együtt) vonatkoztatjuk következtetéseinket. A kétféle adat közötti különbség főképpen szemléltetésére közöljük, hogy 1900-ban (amely évből mindkét adat rendelkezésünkre áll), a polgári népességben ezer férfira 1071 nő jutott, a tényleges össznépességben ellenben csak 1033. A különbség egyes kerületekben természetesen még nagyobb is, így nevezetesen azokban, melyekben nagyobb számú katonaság van elhelyezve.

87. A nemek eloszlására vonatkozó főadatok 1869-től 1925-ig.

Területrész	Polgári rendes lakosság (a katonai népesség nélkül)								
	1869		1880		1890		1900		
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
Budapest	136.922	133.554	172.021	183.661	236.850	249.821	339.649	363.799	
Jobbpart	34.181	35.819	36.008	38.813	43.616	48.004	54.364	61.173	
Balpart	102.741	97.735	136.013	144.848	193.234	201.817	285.285	302.626	
Kerületek :									
I.	12.347	13.733	12.542	14.022	15.746	18.024	20.635	23.685	
II.	10.678	11.396	11.465	12.553	13.507	15.489	15.774	18.736	
III.	11.156	10.690	12.001	12.238	14.363	14.491	17.955	18.752	
IV.	12.396	12.556	13.352	15.050	12.575	15.231	10.443	12.725	
V.	10.190	11.570	15.314	17.650	18.057	19.673	23.354	25.838	
VI.	38.040	35.720	27.350	28.710	41.884	45.762	61.483	68.465	
VII.			29.958	31.393	43.739	45.038	75.296	80.266	
VIII.	21.476	20.355	30.792	32.676	45.857	45.446	65.727	66.842	
IX.	10.396	9.793	14.682	15.224	20.811	21.260	32.380	33.464	
X.	10.243	7.741	4.565	4.145	10.311	9.407	16.602	15.026	
Bel- és kültelek :									
Buda- { beltelek ..	Bel- és kültelek szerinti részletezés hiányzik		162.406	174.660	208.840	224.059	283.041	310.927	
pest { kültelek ..			9.615	9.001	28.010	25.762	56.608	52.872	
Jobb- { beltelek ..			34.407	37.183	39.499	44.093	44.761	51.784	
part { kültelek ..			1.601	1.630	4.117	3.911	9.603	9.389	
Bal- { beltelek ..			127.999	137.477	169.341	179.966	238.280	259.143	
part { kültelek ..			8.014	7.371	23.893	21.851	47.005	43.483	
Kültelek :									
I.			1.376	1.411	3.342	3.196	6.321	6.301	
II.			—	—	206	228	960	1.092	
III.			225	219	569	487	2.322	1.996	
V.			1.055	865	1.782	1.454	4.395	4.005	
VI.			841	803	4.501	3.888	14.356	13.434	
VII.			1.017	1.045	5.607	5.772	7.904	8.009	
IX.			536	513	1.692	1.330	3.748	3.009	
X.			4.565	4.145	10.311	9.407	16.602	15.026	

87. A nemek eloszlására vonatkozó főadatok 1869-től 1925-ig. (Vége.)

Területrész	Tényleges össznépesség (katonasággal együtt)							
	1906		1910		1920		1925	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Budapest	394.484	397.264	433.604	446.767	431.290	497.706	438.456	522.539
Jobbpart	66.251	68.619	78.183	84.159	91.617	104.861	95.769	111.952
Balpart	328.233	328.645	355.421	362.608	339.673	392.845	342.687	410.587
Kerületek :								
I.	26.479	27.533	34.187	37.314	45.263	51.346	46.541	55.012
II.	18.921	19.848	19.366	22.068	22.098	26.607	22.907	27.839
III.	20.851	21.238	24.680	24.782	24.256	26.908	26.321	29.101
IV.	12.752	14.132	11.381	13.887	12.540	15.766	11.574	14.815
V.	28.231	29.508	30.745	32.955	31.825	40.324	31.465	41.630
VI.	70.687	73.996	76.546	79.738	74.291	86.070	76.372	87.553
VII.	83.116	86.905	88.051	93.812	80.458	95.863	80.042	100.919
VIII.	71.436	70.477	75.548	76.297	66.818	78.590	65.090	81.151
IX.	39.501	36.320	45.329	42.706	43.542	47.586	46.423	51.329
X.	22.570	17.507	27.821	23.213	30.199	28.646	31.721	33.190
Bel- és kültelek :								
Buda- { beltelek ..	308.978	325.728	337.296	364.751	321.705	389.501	A vonatkozó adatok nincsenek közölve	
pest { kültelek ..	85.506	71.536	96.308	82.016	109.585	108.205		
Jobb- { beltelek ..	51.279	54.924	65.548	71.994	72.388	85.760		
part { kültelek ..	14.972	13.695	12.635	12.165	19.229	19.101		
Bal- { beltelek ..	257.699	270.804	271.748	292.757	249.317	303.741		
part { kültelek ..	70.534	57.841	83.673	69.851	90.356	89.104		
Kültelek :								
I.	10.043	9.461	7.537	7.274	13.264	12.695		
II.	1.678	1.453	1.103	1.137	1.567	1.800		
III.	3.251	2.781	3.995	3.754	4.398	4.606		
V.	5.806	5.007	6.231	5.088	4.460	4.568		
VI.	20.663	16.775	25.092	20.410	27.451	27.253		
VII.	14.107	14.292	14.396	14.913	16.748	19.227		
IX.	7.448	4.260	10.133	6.227	11.498	9.410		
X.	22.510	17.507	27.821	23.213	30.199	28.646		

88. A nemek aránya Budapesten az 1869—1925. években.

Területrész	Ezer férfitra jut nő								
	a polgári rendes népességben				a tényleges össznépességben				
	1869	1880	1890	1900	1900	1906	1910	1920	1925
Budapest	976	1.068	1.055	1.071	1.033	1.007	1.030	1.154	1.192
Jobbpart	1.048	1.078	1.100	1.126	1.043	1.036	1.076	1.145	1.169
Balpart	951	1.065	1.045	1.061	1.031	1.001	1.020	1.157	1.198
Kerületek :									
I.	1.112	1.117	1.145	1.148	1.056	1.040	1.091	1.134	1.182
II.	1.067	1.095	1.147	1.188	1.061	1.049	1.139	1.204	1.215
III.	958	1.020	1.009	1.045	1.012	1.019	1.006	1.109	1.106
IV.	1.013	1.127	1.211	1.219	1.199	1.108	1.220	1.257	1.280
V.	1.136	1.153	1.089	1.106	1.065	1.045	1.071	1.267	1.323
VI.	939	1.050	1.093	1.136	1.077	1.047	1.041	1.159	1.146
VII.		1.048	1.030	1.066	1.078	1.043	1.065	1.191	1.261
VIII.	948	1.061	991	1.017	1.019	987	1.010	1.176	1.247
IX.	942	1.037	1.021	1.034	927	919	942	1.093	1.106
X.	757	908	912	905	791	777	834	949	1.046
Beltelek :									
Budapest		1.075	1.073	1.098	1.081	1.054	1.081	1.211	—
Jobbpart		1.081	1.116	1.157	1.067	1.071	1.098	1.185	—
Balpart		1.074	1.063	1.088	1.084	1.051	1.077	1.218	—
I.		1.129	1.195	1.214	1.082	1.100	1.127	1.208	—
II.		1.095	1.147	1.191	1.064	1.068	1.146	1.208	—
III.		1.021	1.015	1.072	1.056	1.049	1.019	1.123	—
IV.		1.127	1.211	1.218	1.199	1.108	1.220	1.257	—
V.		1.177	1.119	1.152	1.105	1.092	1.137	1.307	—
VI.		1.053	1.120	1.168	1.116	1.144	1.153	1.256	—
VII.		1.049	1.029	1.072	1.085	1.049	1.071	1.203	—
VIII.		1.061	991	1.017	1.020	987	1.010	1.176	—
IX.		1.040	1.042	1.064	1.017	1.000	1.036	1.191	—
Kültelek :									
Budapest		936	920	934	819	837	852	987	—
Jobbpart		1.018	950	978	932	915	963	993	—
Balpart		920	914	925	797	820	835	986	—
I.		1.025	956	997	989	942	965	957	—
II.		—	1.107	1.137	1.016	866	1.031	1.149	—
III.		973	856	860	774	856	940	1.047	—
V.		820	816	911	893	862	817	1.024	—
VI.		955	864	986	791	812	813	993	—
VII.		1.027	1.029	1.013	1.012	1.013	1.036	1.148	—
IX.		957	786	803	488	572	615	818	—
X.		980	912	905	791	778	834	949	—

Részletezés nem áll rendelkezésre

Az első lényeges eltérést a fővárosnak a *Duna által elválasztott két parti része* mutatja. Régi és állandóan ismétlődő jelenség, hogy a Duna jobbpartján (Budán és Óbudán) a női nemnek túlsúlya sokkal magasabb, mint a balparton. Még 1869-ben is, amikor az egyesített fővárosban (Pest túlsúlya folytán) férfitöbbség állott fenn (ezer férfira csak 976 nő), a jobbparti kerületekben a nők voltak (1048 lélekkel ezer férfira) túlsúlyban s ez a túlsúly azóta — kisebb-nagyobb ingadozásokkal — állandóan megmaradt 1920-ig, amely esztendőben a balpart női többsége (1157 aránnyal) — nyilván azért, mert a balpart a világháborúban nagyobb veszteséget szenvedett a férfiakban — meghaladta a jobbpartét (1145) s azóta ezt a túlsúlyt meg is tartotta. A fejlődés menete a 89. sz. táblából tűnik ki.

89. A nemek arányának alakulása 1869-től 1925-ig.

É v		Ezer férfira jutott nő		
		a jobbparton (Buda és Óbuda)	a balparton (Pest)	a jobbpart többsége
1869	a polgári rendes népes- ségben	1.048	951	97
1880		1.078	1.065	13
1890		1.100	1.045	55
1900		1.126	1.061	65
1900	a tény- leges össz- népes- ségben	1.043	1.031	12
1906		1.036	1.001	35
1910		1.076	1.020	56
1920		1.145	1.157	—12
1925		1.169	1.198	—29

A két parti rész nemi arányának ilyképen való alakulása az egyes kerületek és kisebb területi egységek nagyon eltérő viszonyainak eredője, mely elemeire szétbontva, igen tág határok között mozgó helyi tüneteket enged felismerni. Már a magukban véve elég homogén jobbparti kerületekben is kiválik az 1869-ben még férfitöbbséget mutató Óbuda az ő állandóan csekély női többségével (ezer férfira 1006—1045 nővel)¹⁾ szemben az I. és II. kerületnek sokkal nagyobb női túlsúlyával (1040—1188). A balparti kerületek közül a VI—IX. kerületek, melyeket 1869-ben még szembetűnő férfitöbbség (ezer férfira csak 939—948 nő) jellemzett, lassanként eljutottak a nagyvárosokra nézve jellemző női túlsúlyhoz, közülük kivált a Belvárosban és a Lipótvárosban — a legműveltebb és legvagyonosabb kerületekben — sokasodtak meg a nők (amabban 1220-ig, ebben 1153-ig duzzasztva a női nem arányszámát) és egyedül Kőbánya (a X. kerület) őrizte meg

¹⁾ Az 1920. évet itt figyelmen kívül hagyjuk, mivel annak — a város minden részén végigvonuló — női többsége a világháború nagy férfivesztésének eredménye, melyet nem tekinthetünk normális fejlődési tényezőnek.

mindvégig az őt jellemző fitőbbltet, mely 1869-ben ezer férfival szemben csak 757 nőt tudott szembeállítani, oly arányt, amely a későbbi évtizedekben 912-ig javult, de (a legújabb időtől eltekintve) nem tudott lényegesen megváltozni.

Óbuda és Kőbánya példája rámutat arra, hogy a szegényebb sorsú, inkább mezőgazdasági jellegű és műveletlenebb néptől lakott városrészekben a női nem túlsúlya erősen csökken, sőt teljesen eltűnvn, fitőbbltetnek ad helyet. Nem lephet meg ezek után, ha a kerületeknek eddig a maguk egészében vizsgált területét szétbontva belső és külső részeire (beltelkükre és kültelkükre), az ekként szétválasztott területekben megtaláljuk ugyanazon jellemző eltéréseket, melyeket fentebb egyrészt a Belváros—Lipótváros, másrészt Óbuda—Kőbánya között felismertünk.

Ezek az eltérések már a kültelkek összességében is kidomborodnak. Csak 1880-ban észlelhetünk a jobbparti kültelkeken némi csekély nőtőbbltetet, melynek azonban a kültelki lakosság csekély számánál fogva (1601 férfilakos mellett 1630 nőlakos) semmi jelentősége nincs. Azóta minden újabb népszámlálás a kültelkeken fitőbbltetet állapított meg, mely a balparton kivétel nélkül jelentékenyebb volt, mint a budai kültelkeken. A balparton tehát élesebben nyilvánul meg ezen tényezők befolyása, melyek a nemek arányát a finem erős túlsúlyba juttatása irányában módosítják. Megállapítható továbbá, hogy (az 1920. évet figyelmen kívül hagyva) a kültelki finépségnek ezen túlsúlyra vergődése az újabb időben mind erősebben jut kifejezésre, úgyhogy egy oly nagy férfipusztításnak, aminő a világháború volt, kellett jönnie, hogy ezt az aránytalan elosztást (a balparton ezer férfira csak 820—835 nő) némileg helyreüsse. Ezek a viszonyok a 90. sz. táblából ítéltetők meg:

90. A nemek aránya a bel- és kültelken 1880-tól 1920-ig.

É v	Budapest		Jobbpart		Balpart	
	beltelek	kültelek	beltelek	kültelek	beltelek	kültelek
ezer férfira jut nő						
1880	1.075	936	1.081	1.018	1.074	920
1890	1.073	920	1.116	950	1.063	914
1900	1.098	934	1.157	978	1.088	925
1900	1.081	819	1.067	932	1.084	797
1906	1.054	837	1.071	915	1.051	820
1910	1.081	852	1.098	963	1.077	835
1920	1.211	987	1.185	993	1.218	986

Még élesebben domborodik ki a társadalmi és gazdasági tényezőknek a nemek eloszlására gyakorolt befolyása, ha az eddig összefoglalt *bel- és kültelkeket kerületi széttagolásban* vesszük szemügyre. Ez esetben megállapít-

hatjuk, hogy az egyedüli VII. kerületet kivéve, amelynek kültekén 1869 óta állandóan a nőnem van némi túlsúlyban (mely azonban mindig kisebb, mint a beltelek túlsúlya s csak 1890-ben volt vele egyenlő), az összes kerületek kivétel nélkül (5 sporadikus esettől eltekintve) megegyeznek abban, hogy kültelkeiken a finem jelentékeny túlsúlyban van, míg beltelkeiken (mindössze két esettől eltekintve) mindenütt és mindig a nők vannak érezhető, sőt helyenkint jelentékeny többségben. A nőknek ez a túlsúlya — és ezt az egyes időbeli apró ingadozások sem változtathatják meg — legerősebb a tisztán beltelki Belvároson kívül, ahol legállandóbban megvan, az I., továbbá az V. és VI. kerület (tehát a legvagyonosabbnak és legműveltebbnek ismert kerületek) beltelkén, ahol ezer férfira állandóan 1100-nál több nő jut, mint maximum a Belvárosban 1900-ban 1218 és 1910-ben 1220, az I. kerületben 1900-ban 1214, a Lipótvárosban 1880-ban 1177, a Terézvárosban 1900-ban 1168. Ezzel szemben egyedül a Józsefvárosban lép fel 1890-ben és 1906-ban nőhiány (ezer férfira 991, illetve 987 nő), mely némi magyarázatot talál abban a tényben, hogy a Józsefvárosban (az 1880. évtől eltekintve) állandóan legkisebb volt a nőnem túlsúlya, úgyhogy már csekély kilengés (esetleg a nagy kórházak betegeinek nagyobb férfiállománya) folytán helyt adhatott bizonyos csekély fitőbblenek.

A kültelkek tüzetesebb jellemzésére felemlítjük, hogy ott — nyilván a nagy katonai laktanyák elhelyezésénél fogva — helyenkint kétszer annyi férfi él, mint nő. A legkirívóbb a IX. kerület kültelkének a helyzete, ahol ezer férfira 1900-ban 488, 1906-ban 572, 1910-ben 615 nő jutott. De még a katonaság kihagyása után is legmagasabbnak bizonyult itt a fitőbbllet, mert 1890-ben és 1900-ban itt ezer férfira csak 786 és 803 nő jutott, tehát oly kicsi arány, melyet másutt nem találunk sehol.

Még rá kívánunk utalni arra a körülményre is, mely a beltelkek és a kültelkek között *azon határok tekintetében* mutatkozik, amelyek között az egyes kerületek nemi aránya mozog. A beltelken az egyes kerületek nemi aránya között mutatkozó ingadozás sokkal kisebb, mint a kültelkeken; p. o. az 1880. évi népszámlálás eredményei szerint a nemi arány legkisebb volt (1021) a III. kerület beltelkén, legnagyobb (1177) az V. kerületben, a kettő közötti ingadozás tehát 156. Ezzel szemben a kültelkeken ez az arány 820 (V. ker.) és 1027 (VII. ker.) között mozgott, az ingadozás tehát 207. Az alábbi adatok, melyek ezen ingadozásokat minden egyes népszámlálás évéből kimutatják, egyúttal arról is tanuskodnak, hogy míg az ingadozás a beltelkeken az idők folyamán lényeges eltérést nem mutat, illetve megközelítőleg egyenlő határok között mozog, addig a kültelkeken inkább fokozódó irányzatot enged felismerni.

Az erre vonatkozó adatokat a 91. sz. tábla közli.

91. A nemi arány ingadozása 1880-tól 1910-ig.

É v		Beltelkeken			Kültelkeken		
		legkisebb	legnagyobb	ingadozás	legkisebb	legnagyobb	ingadozás
		nemi arány			nemi arány		
1880	} a polgári rendes népességben {	1.021	1.177	156	820	1.027	207
1890		991	1.211	220	786	1.107	321
1900		1.017	1.214	197	803	1.137	334
1900	} a tényleges össznépességben {	1.017	1.199	182	488	1.016	528
1906		987	1.144	157	572	1.013	441
1910		1.010	1.220	210	615	1.036	421

Az 1920. évi adatokat itt is figyelmen kívül hagyjuk.

Adataink a nemi arány alakulásának részleteibe való bepillantást is lehetővé teszik, amennyiben az 1910. és 1920. évekből száz kisebb terület (statisztikai körzet) szerinti részletezéssel állanak rendelkezésre. Ezek az adatok természetesen sokkal nagyobb szélsőségeket és ingadozásokat mutatnak, mint a kerületi átlagok. Látjuk, hogy vannak egyes körzetek, melyekben a nő száma (ezer férfira) 700-at sem ér el (így a Terézvárosban és a Ferencváros külső részeiben), sőt Kőbányának egyik részében az arány 500-on alul (499) is marad. E helyeken a nagy laktanyákban elhelyezett nagyszámú katonaság okozza ezt a rendkívüli arányt. De ezektől eltekintve is találunk igen nagy szélsőségeket, egyes körzetekben a nemi arány az 1300-at eléri, sőt 1400-on is túlmegy (a maximum a VI. és VII. kerület egyes részeiben 1557 és 1527, a Lipótváros legbelső részében 1454). Ily helyi különlegességeknek nem szabad túlnagy jelentőséget tulajdonítani, mivel külső körülmények hatása alatt jönnek létre s nyilván a nagyobb jóléttel együtt járó nagyobb női cselédség tartására vezethetők vissza. Demográfiai szempontból azonban mégis érdekes tudnunk, hogy a nemeknek eloszlása helyileg mily tág határok között mozoghat.

Faj és felekezet a nemmel való kapcsolatban. Bevezető sorainkban említettük, hogy a nemi eloszlásra ható tényezők vizsgálata csak akkor kecsegtethet eredménnyel, ha a lehetőség szerint homogén néptömegeket veszünk a statisztika bonckése alá. Ezt a homogeneitást azonban nehezen találjuk meg. A faj és bizonyos fokban — amennyire az a fajjal összefügg — a felekezet alapul szolgálhatna homogén néptömegek kiválasztására; a nehézség azonban itt az, hogy — tudvalevőleg — a faj megállapítására nem rendelkezünk szabatos ismérvvvel, a felekezet pedig — amely bizonyos fajokra nézve jellegzetes volna — változtatható és így nélkülözi az állandóságnak azt a fokát, melyre a vizsgálódásoknál szükségünk van.

Ha azt a kérdést akarjuk vizsgálat tárgyává tenni, hogy a *magyar faj* a nemi megoszlás tekintetében esetleg eltér-e egyéb fajoktól, akkor az első lépés volna azon egyéneknek pontos és megbízható megállapítása, kik származásukra nézve magyar fajúaknak tekinthetők. Ha ily megállapítás nyelvre nézve homogén népességnél, p. o. a színmagyar alföldi lakosság körében, amely kevésbé vegyül idegen ajkú népekkel, nem okoz nagyobb nehézséget, úgy Budapest milliós népében a faji eredet szempontjából magyarnak minősíthető egyének felismerése és kiválasztása szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik. A faji leszármazás megállapítására nincs szabatos ismérvünk; ilyennek hiányában a nyelvet (rendszerint az anyanyelvet) szokták alapul elfogadni a népességnek nemzetiség szerinti elkülönítésére, pedig tudjuk, hogy a nyelv nem fedi mindig a nemzetiséget, még kevésbé a fajt (anthropológiai értelemben véve e fogalmat), mert a nyelv az embernek nem veleszületett, hanem eltanult attribútuma, melyet a gyermekkorban a szülők állapítanak meg, felnőtt korában pedig az egyén maga saját elhatározásából vagy a külső körülmények kényszerítő hatása alatt megváltoztathat, mással felcserélhet. A nyelv tehát a faji származás megállapítására sem nem elég szabatos, sem nem elég állandó ismérv, amely kivált ott nem fedi a faj vagy leszármazás fogalmát, ahol a külső körülmények behatása igen nagy.

Ebből a szempontból a nagyvárosok a legkevésbé alkalmas helyek a népesség faji megállapítására, mert itt az iskola, az egyház, a közigazgatás, a forgalom, a munkaalkalom, szóval az élet oly intenzív módon nyúl bele a népesség nyelvi struktúrájába, itt (példának okáért Budapesten) az elmagyarosodás, a magyar nyelvhez és kultúrához való hozzá hasonulás oly magától értetődő és oly hatalmas folyamat, mely a nyelvi összetételben lehetetlenné teszi a faji eredet felismerését. E mellett még figyelembe veendő, hogy a székesfőváros népességében, mely túlnyomó részben kívülről való bevándorlás által gyarapszik, az idegennyelvű népesség legnagyobb mértékben vesz részt e mozgalomban és mivel a beszivárgásban a két nem korántsem szerepel egyenlő arányban, nagyon természetes, hogy az egyes anyanyelvekben (nemzetiségekben) mutatkozó nemi eltérések sem írhatók vagy csak igen kis mértékben a faji sajátosságok számlájára, hanem legnagyobb részben külső körülmények ható erejére vezetendők vissza.

Hogy ezek a külső körülmények mily nagy mértékben módosítják a nemek arányát, az egyes nyelveken belül, arra az 1910. évi népszámlálás igen tanulságos példákat szolgáltat. A Budapesten élő *tótok* között volt ugyanis 8839 férfi és 11.520 nő, ezer férfira tehát általánosságban 1303 nő jutott. De a Budapesten született, tehát oly házas családoktól származó tótoknál, amelyeknél már hosszabb helybenlakás tételezhető fel, ez az arány csak 1176, tehát jóval kevesebb, mint a vidékről beköltözött tótság körében. Még kirívóbb az *oláhok* és *szerbek* nemi megoszlása, amennyiben

92. Nemzetiségek és felekezetek nem szerint.

Nemzetiség, felekezet, nem		Polgár rendes lakosság			Tényleges össznépesség			
		1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925
a) Nemzetiségek szerint.								
Magyar	férfi	98.159	159.930	273.775	335.117	374.402	395.171	414.441
	nő	103.346	166.603	286.190	338.220	381.668	442.687	482.821
Német	férfi	57.440	53.870	43.234	34.181	34.722	22.788	14.276
	nő	65.014	61.703	55.281	39.816	44.160	37.637	25.349
Tót	férfi	9.743	12.278	10.425	9.681	8.839	5.124	2.850
	nő	12.104	14.848	13.666	10.806	11.520	8.887	5.472
Oláh	férfi	262	523	696	1.166	1.803	852	290
	nő	136	251	362	580	974	834	414
Ruthén	férfi	52	31	47	97	140	111	45
	nő	7	11	27	22	102	136	50
Horvát	férfi	409	782	946	1.234	1.710	846	441
	nő	274	343	789	722	1.086	1.116	621
Szerb	férfi	657	1.076	1.221	2.461	3.175	694	361
	nő	368	623	609	728	797	408	345
Cseh-morva	férfi	2.543	.	2.970	3.092	2.833	1.225	847
	nő	1.146	.	2.318	1.976	2.170	1.640	1.100
Lengyel	férfi	1.869	.	4.660	3.555	3.568	2.187	1.639
	nő	642	.	2.751	1.929	2.214	2.260	1.696
b) Felekezetek szerint.								
Római	férfi	111.627	147.380	197.500	228.761	249.708	245.016	252.335
katolikus	nő	128.096	167.455	229.612	247.075	276.443	303.711	323.102
Görög	férfi	730	1.540	2.897	4.232	5.246	4.858	4.386
katolikus	nő	497	1.297	2.489	2.589	4.182	5.207	4.854
Görög keleti	férfi	1.107	1.483	2.118	3.893	4.997	2.506	2.119
	nő	680	1.076	1.083	1.435	1.965	1.840	1.897
Ágostai	férfi	10.142	13.828	18.661	20.780	22.239	21.671	21.728
evangélikus	nő	9.574	13.396	18.509	19.539	21.323	23.223	24.008
Református	férfi	10.711	18.212	31.022	38.346	44.366	49.695	52.446
	nő	10.994	17.900	31.815	35.501	42.624	51.429	57.315
Unitárius	férfi	76	237	478	668	988	1.385	1.402
	nő	43	199	505	713	1.132	1.443	1.201
Izraelita	férfi	36.985	54.017	86.658	96.564	105.022	105.274	100.793
	nő	33.242	48.360	79.540	89.483	98.665	110.238	106.770

a bevándorlottak között a férfiak kétszer-háromszor számosabbak a nőknél, míg az itt született oláhok és szerbek között férfi és nő majdnem egyenlő számban található.

E jelenség érdekességénél fogva az erre vonatkozó részletes adatokat a 93. táblában közöljük.

Szemmel látható tehát, hogy a bevándorlás számra nézve annyira eltérő férfi- és nőtömegeket szállít Budapestre, melyek a férfiak és nők arányát rendkívül erősen módosítják s olyan nemi összetételre vezetnek, mely semmiképen sem tekinthető természetes fejlődés vagy faji jelleg eredményének.

93. Egyes nemzetiségek nemi aránya 1910-ben.

Megnevezés	Férfi	Nő	1000 férfira jutott nő
A Budapesten született tótok között volt...	1.100	1.294	1.176
A Pestmegyében « « « « ...	267	277	1.037
Az egyéb Magyarországon « « « « ...	6.804	9.443	1.388
Az Ausztriában « « « « ...	634	477	752
Az egyéb külföldön « « « « ...	21	12	571
Az összes idegen születésű « « « « ...	7.739	10.226	1.321
Az összes « « « « ...	8.839	11.520	1.303
A Budapesten született oláhok között volt ..	42	39	929
Az egyéb Magyarországon « « « « ..	1.599	828	519
A külföldön « « « « ..	160	105	656
Az összes idegen születésű « « « « ..	1.761	935	531
Az összes « « « « ..	1.803	974	540
A Budapesten született szerbek között volt ...	140	133	950
A Pestmegyében « « « « ...	92	81	880
Az egyéb Magyarországon « « « « ...	1.474	446	303
A Horvát-Szlávonorsz. « « « « ...	250	83	332
A külföldön « « « « ...	1.214	53	44
Az összes idegen születésű « « « « ...	3.035	664	219
Az összes « « « « ...	3.175	797	251

Ezeknek szemmel tartásával az egyes nyelvek (nemzetiségek) számerejében mutatkozó eltéréseket és ingadozásokat másként fogjuk megítélni, mint ha pusztán a nyers számokból vonnók le következtetéseinket. Meg fogjuk érteni, miért mutatnak a kisebb számmal képviselt nemzetiségek, az oláhok, ruthének, horvátok, szerbek, cseh-morvák és lengyelek, kivétel nélkül erős férfitöbbletet, míg ezzel szemben a németeknél és tótoknál már jóval több a nő, a magyarság pedig mérsékelt nőtöbblettel a közép-helyet foglalja el.

Meg fogjuk érteni, hogy a *magyarságnál*, mint uralkodó és számra nézve óriás túlsúlyban (1880 óta 56·7—90·2%-ig fokozódó arányban) levő fajnál a vándorlásokból eredő zavaró hatás sokkal kisebb mértékben jelentkezik, mint a kis nemzeti törpeségeknél, melyek túlnyomóan férfiakat mozgósítanak Budapest felé és amelyekben a házasságban élő és így normális szaporulatot mutató néptömeg igen csekély. Minél kisebb valamely nyelv-csoport, annál nagyobb a fitőbbslet; az idő folyamán mutatkozó eltérések azonban igen jelentékenyek és szembetűnően nagy az a befolyás, melyet a katonaság hozzászámítása a nemek arányában előidéz. Magától értetődik, hogy a számra nézve legnagyobb magyarság nyomja rá bélyegét az egész lakosságra, miért is a magyarok nemi megoszlása legközelebb áll az össznépességéhez és állandóan vele párhuzamosan változik.

Külön kell megemlítenünk a *németek* és *tótok* körében mutatkozó erős nőtöbbletet, mely messze túlhaladja a magyarságnál mutatkozó arányt.

Nem vélünk tévedni, ha itt a bevándorlason kívül egy másik tényező behatását tételezzük fel, mely nem a nők számának növelésében, hanem a férfiak számának csökkentésében jelentkezik: ez a *magyarosodás*, mely természetesen a férfiakat sokkal nagyobb mértékben vonja bűvkörébe, mint a nőket, kiknek az anyanyelvükhöz való szívós ragaszkodását a budapesti statisztika több ízben mutatta ki számszerűleg. A német és tót férfiak egy részének megmagyarosodása, tehát számuknak megapadása természetesen felszökkenti a női nem arányát, a nélkül, hogy a német vagy tót nők száma növekedett volna.

94. A nemi arány a nemzetiségeknél és felekezeteknél. — 1880—1920.

Nemzetiség, felekezet	Ezer férfira jut nő									
	Polgári rendes lakosság			Tényleges össznépség				Átlagokban		
	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925	1880— 1900	1906— 1910	1880— 1910
a) <i>Nemzetiségek.</i>										
Magyar	1.053	1.042	1.045	1.009	1.019	1.120	1.117	1.046	1.015	1.028
Német	1.272	1.145	1.278	1.165	1.271	1.652	1.776	1.178	1.220	1.190
Tót	1.242	1.209	1.311	1.116	1.303	1.734	1.920	1.252	1.206	1.235
Oláh	519	480	520	497	540	979	1.428	506	523	518
Ruthén	135	355	574	227	728	1.225	1.111	346	523	460
Horvát	602	439	834	585	635	1.320	1.415	590	614	464
Szerb		579	499	296	251	588	956		271	
Cseh-morva	456		780	639	766	1.338	1.299	607	700	618
Lengyel			590	543	621	1.033	1.035		582	
b) <i>Felekezetek.</i>										
Római katolikus	1.148	1.136	1.162	1.080	1.107	1.240	1.280	1.150	1.094	1.122
Görög katolikus	681	842	859	612	797	1.072	1.107	829	714	755
Görög keleti	614	726	511	369	363	734	895	603	382	459
Ágostai evangélikus	944	969	992	940	959	1.067	1.105	973	950	961
Református	1.022	983	1.026	926	961	1.035	1.093	1.012	945	973
Unitárius	566	340	1.056	1.067	1.146	1.042	857	944	1.114	1.059
Izraelita	898	895	918	927	939	1.047	1.059	907	933	921

A 94. számú táblázatban a népszámlálások éveiből közöljük az egyes nemzetiségek nemi arányát. Az egyes évek között mutatkozó ingadozások elég nagyok; még ha az 1920. évnek a háborús veszteség által lényegesen módosított számadataitól el is tekintünk, még mindig széles határok között mozog a nemi arány. Hogy áttekinthetőbb olyan képet nyerjünk, mely az időbeli ingadozásokat eliminálja és az egyes nemzetiségek körében mutatkozó jellemző vonásokat élesebben domborítja ki, az egyes évek adatait összevontuk és az ekként nyert tekintélyes népszámokból számítottuk ki a nemi arányt. E számításban az egyes évek a számlált egész férfi-, illetve női tömeggel vétettek figyelembe és a katonaság okozta eltérés természetesen csak csekély mérvben jut kifejezésre. Ezen számítás alapján a

nemzetiségek az 1880—1910. évek átlagában és annak sorrendjében a következő nemi arányt mutatják:

Ezer férfira jut nő	1880—1900 (Polgári népesség)	1906—1910 (Tényleges össznép.)	1880—1910 (Főátlag)	Ezzel szemben 1920
A tótoknál	1.252	1.206	1.235	1.734
A németeknél	1.178	1.220	1.190	1.652
A magyaroknál	1.046	1.015	1.028	1.120
A cseh-morváknál	607	700	618	1.338
A lengyeleknél		582		1.033
Az oláhoknál	506	523	518	979
A horvátoknál	590	614	464	1.320
A szerbeknél		271		588
A ruténeknél	346	523	460	1.225

amely adatok a fentebb mondottakat mindenben megerősítik.

Ha mindezek után statisztikai megfigyeléseinket összefoglalni kívánjuk, hogy az adatok nagy tömegéből áttekinthető és meggyőző képet alkothassunk magunknak, úgy egyrészt a megfigyelésünk ideje alatt a nemi arányban mutatkozó ingadozások méreteit kell összehasonlítanunk, másrészt az egyes felekezetek nemi arányának egymással való egybevetésére van szükség. Az időbeli ingadozásokra nézve, szembe állítva a nemi arány legkisebb és legnagyobb értékeit, a következő eredményre jutunk:

	A nemi arány minímuma maximuma		A nemi arány ingadozása ezer lakóra százalékban	
A magyaroknál	1.009	1.053	44	4.4
Az oláhoknál	480	540	60	12.5
A németeknél	1.145	1.278	133	11.6
A ruténeknél ¹⁾	574	728	154	26.8
A tótoknál	1.116	1.311	195	16.8
A lengyeleknél	456	621	165	42.8
A szerbeknél	251	579	328	130.7
A cseh-morváknál	456	780	332	73.0
A horvátoknál	439	834	395	87.7

E felsorolásból látható, hogy az összes nemzetiségek közül a magyarság körében mutatja a nemi arány a legcsekélyebb ingadozásokat, ami a magyarok nagy tömegénél fogva, amelyben az esetlegességek és múló jellegű szabálytalanságok természetszerűleg legkevésbé jutnak kifejezésre, érthető is. Mindenesetre a magyar lakosság körében legnagyobb az állandóan letelepedett, törzsökös lakosság, melynek zavartalan rendes fejlődése a nemi arány kialakulásában is bizonyos stabilitást mutat. A németiség és oláhság — utóbbi már csekély számánál fogva is — e tekintetben már kevésbé állandó és még sokkal labilisabb a nemek aránya a többi kisebb nemzeti-

¹⁾ Rutének 1880-ban és 1890-ben oly csekély számmal éltek Budapesten, hogy e két év adatait (ezer férfira 135, illetve 355 nő) itt figyelmen kívül hagytuk.

ségeknél, leginkább a horvátoknál, szerbeknél és cseh-morváknál, kiknek kis létszáma mellett az egyik vagy a másik nemnek magában véve kicsi megszorodása természetesen már erősen felduzzasztja a nemek egymáshoz való viszonyát jelző arányszámot.

A *felekezeteken* belül épen olyan nagy eltéréseket találunk a nemek aránya tekintetében, aminőket a fajokra nézve megállapíthattunk. Nem tételezhető fel, hogy a *hitfelekezet mint olyan* befolyást gyakorolna a nemi arány alakulására, hacsak nincs valamely fajhoz kötve, amely esetben azonban a fajban kell az eltérés okát keresnünk és nem a felekezetben. Ily összefüggés több tekintetben áll fenn.* Mindenekelőtt az izraelitáknál találjuk meg ezt az összefüggést, akiknél az izraelita hit minden kétséget kizárólag a zsidó faj ismérve. (A nagymérvű áttérések folytán azonban nem állítható fordítva, hogy minden zsidófajú egyén ezúttal izraelita vallású is, vagy hogy a keresztények között ne lehetne akárhány zsidószármazású is.)

Hivatalos statisztikánk a zsidóságot nem tekinti fajnak, hanem vallásfelekezetnek, ezért a zsidófaj demográfiai habitusába csakis a felekezeti statisztika adataiból nyerhetünk bepillantást. Meglepő itt a férfiak erős túlsúlya a nőkkel szemben, tehát egy jelentékeny nőhiány, mely azonban lassanként csökkenni látszik, e mellett azonban elég szűk határok között mozog. Ezer férfira ugyanis jutott nő

1880-ban	} polgári népesség	898
1890-ben		895
1900-ban		918
1906-ban	} össznépeség	927
1910-ben		939

Hogy a nemi arány ily szembetűnő alakulására mennyiben hat a zsidófaj természetes népmozgalma: a született gyermekek nemi aránya és a férfiak és nők különböző halálozási foka, arról később fogunk szólni. Itt csak ráutalunk arra, hogy a zsidóság körében ugyanazt a jelenséget ismerhetjük fel, amelyet fentebb a tótokról, oláhokról és szerbekről állapíthattunk meg, hogy tudniillik az állandóbb helybenlakású zsidóknál a nemi arány normális, míg az idegenben született, tehát bevándorolt elemeket erős fitőbbslet jellemzi. Az 1910. évi népszámlálás eredményei szerint volt ugyanis

	Férfi	Nő	1000 férfira jutott tehát nő
A Budapesten született zsidók között	40.915	42.627	1.042
A Pest megyében « « «	4.840	4.668	971
A Magyarorsz. egyéb részében sz. zsidók között	52.070	44.449	854
Az Ausztriában született zsidók között	5.416	5.094	941
Az összes idegen születésű zsidók között ...	64.111	55.920	872
Az összes zsidók között	105.022	98.665	939

Ime tehát a helybeli születésű, tehát nyilván véglegesen itt megtelepedett és talán már hosszú idő óta itt élő zsidóság nemi aránya az ő csekély nőtöbbsletével miben sem tér el a fővárosi népesség átlagától, melyre a törzsökös budapesti nép nyomja rá bélyegét. Idegenből azonban sokkal több zsidó férfi vándorol be, mint nő és minél messzebből szivárog be ez a nép, annál több közte a férfi (amire nézve csak az osztrák eredetű izraeliták tesznek kivételt, kik közt a fitöbbslet kisebb mint a magyarországi eredetű zsidóké). De az a tény, hogy a bennszülött zsidók közt 1000 férfira 1042 nő jut, míg a bevándorlottak között főátlagban csak 874, meggyőzően igazolja, hogy a zsidóknál mutatkozó nemi eltérés nem demográfiai s így nem faji tulajdonság, hanem a kereseti élet okozta erős férfibeözönlés következménye, mely beözönlés teljesen nélkülözi ama jelentékeny nő-tömeget, mellyel más fajok (különösen a cselédség révén) növelik fővárosunk női népességét.

Egy másik összefüggés — bár kevésbé kizárólagos — áll fönn egyrészt a görög katolikus és görögkeleti hitűek, másrészt a ruthének, oláhok és szerbek között, mely annál feltűnőbb, mivel itt a felekezet nem oly szükség-szerű atributuma és folyománya a fajnak, mint a zsidóknál. Amidőn azonban azt látjuk, hogy a görög katolikusok és görög keletiek körében nagy a fitöbbslet, de az a helybenszületteknél is megvan, akkor csak arra következtethetünk, hogy a természetes népmozgalomból eredő s alább tárgyalandó szempontokon kívül kell lennie egy olyan oknak is, mely a fitöbbsletet e felekezetek minden rétegében fenntartja, ez pedig nem lehet más, mint ezen elemeknek oly ide-oda hullámozása, mely a normális nemi arány kialakulását egyáltalában nem teszi lehetővé. Látjuk az 1910. évi népszámlálásból, hogy a Budapesten született görög keletiek között már sokkal több férfi van, mint nő, az idegen születésűek között pedig szinte a távolsággal összefüggő szabályszerűséggel nő a férfiak aránya. Volt ugyanis

	Férfi	Nő	1000 férfira jutott nő
A Budapesten született görög keletiek között	502	398	793
A Pest megyében « « « «	123	118	959
A Magyarországon « « « «	2.763	1.218	441
A Horvát-Szlav. « « « «	251	79	315
Az Ausztriában ¹⁾ « « « «	79	43	544
Az egyéb külföldön « « « «	738	97	131

tehát a görög keleti hitű népességnek oly erős hullámozását kell feltennünk, mely mellett állandó letelepülés és ebből kifolyólag végleges családi otthon teremtése csak kis mértékben válik lehetségessé.

¹⁾ A Bosznia-Hercegovinából jelen volt 537 férfit és 8 nőt itt figyelmen kívül hagyjuk, mert a férfiak majdnem kivétel nélkül az itteni helyőrségbe beosztott idegen katonák.

Talán nem oly kirívók, de szintén igen erősek a *görög katolikus* népesség nemi viszonyai, melynek körében a helybeli születésűek között teljes egyenlőséget találunk, míg az idegen eredetűeknél a fitöbbllet igen erős. Volt ugyanis

	Férfi	Nő	1000 férfira jutott nő
A Budapesten szülöttek között	632	632	1.000
A Pest megyében «	115	98	852
Az egyéb Magyarorsz. «	3.565	3.194	896
A Horvát-Szlavon. «	104	26	250
Az Ausztriában «	326	179	549
Az egyéb külföldön «	469	45	96

A számra nézve kicsi felekezetek közül az *unitáriusok* az eddig tárgyalt felekezetektől lényegesen eltérő viselkedést tanúsítanak. Ez a felekezet a régebbi időben csak elenyésző csekély részét tette a főváros lakosságának s csak 1900 óta gyarapodott számban annyira, hogy 1920-ban már 2828 lelket számlált. Ameddig az unitáriusok száma minimális volt, közöttük a férfiak erős túlsúlyban voltak (ezer férfira 1880-ban csak 566, 1890-ben 340 nő esett); de amint számban meggyarapodtak, közöttük is helyreállt a normális nemi arány, úgyhogy ez az arány 1900-ban 1056 volt s azóta (1910-ig) 1146-ig emelkedett. Az unitáriusoknak csak kis töredéke született Budapesten s épen ezek között vannak a férfiak (166) többségben a nőkkel (154) szemben; legnagyobb részük »egyéb magyarországi« (nyilván erdélyi), külföldi alig akad. Ha tehát dacára ennek náluk megtaláljuk a normális, sőt ennél magasabb női többletet, nyilvánvaló, hogy az unitáriusok bevándorlásában a női nemnek sokkal nagyobb szerepet kell vinnie, mint a többi apró felekezeteknél. Az unitáriusok aránylag csekély száma mellett ez a többlet számszerűleg természetesen nem nagy; de ha a 15—20 éves korban 109 férfi mellett 246 nőt találunk, ez a 137 főnyi többlet már magában véve elegendő a női túlsúly létrejöttéhez. Alig tévedünk, ha ezt a többletet az Erdélyből idekerült (többnyire székely) női cselédség számlájára írjuk.

A három nagy felekezet közül az ágostai evangélikusnál állandóan férfitöbblet, a római katolikusnál állandóan nőtöbblet van, a református felekezet pedig állandóan ingadozó magatartást mutat. Az *ágostai evangélikusoknál* (1920-at kivéve) mindig több volt a férfi, mint a nő s 1900-ban (mikor a nők aránya a legnagyobb volt) a két nem majdnem teljesen egyensúlyban volt. A nemi arány 944 (1880-ban) és 922 között (1900-ban) ingadozott, határozott tendencia azonban nem ismerhető fel. A férfitöbblet nem nagy, de (az osztrák és külföldi születésűektől eltekintve) a szülőhely szerinti tagozódás minden csoportjában megvan. Lényegében a munkakereső (20—24 éves) korosztály idézi elő, amelyben 9666 férfival szemben csak 8582 nő találtatott. A fitöbbllet kétségkívül az evangélikus férfiak nagyobb beözönlésére vezethető vissza.

Nagyon változékony és ingadozó a *reformátusok* nemi megoszlása; szinte népszámlálásról népszámlálásra váltakozik fitőbbllet női túlsúllyal, hogy végül 1910-ben nem jelentéktelen fitőbbllettel záruljon. Az ingadozások elég nagyok; az 1900. év (1026 nővel ezer férfira) a hullámvonal kulmináló pontján áll, mely után következik a mélypont 926-tal. 1910-ben az arány 961 s ezt a világháború pusztítása sem módosítja oly nagy mértékben, mint a többi felekezetekét. A szülőhely szerinti tagozódás 1910-ben a pest-megyei, osztrák és külföldi származásúak kivételével mindenütt fitőbblletet mutat, mely a 20—24 évesek korosztályában (21.163 férfi, 18.682 nő) a legnagyobb és még a 40—60 éves korosztályra is (7838 férfi, 7125 nő) áthúzódik. Nyilván a munkarereset csalja ide a helvét hitvallásúak nagy tömegeit, kiknél feltűnő a házassági férfiaknak (16.684) nagy túlsúlya a nők (14.684) fölött, oly magas többllet, minőt egyetlenegy más felekezet (még sokkal a népesebb római katolikus sem) mutat fel.

A *római katolikusok* nagy tömegében a nemi arány tekintetében (az evangélikusok után) a legnagyobb stabilitás található. A női nem túlsúlya állandó és inkább csökkenő irányzatot mutat. Szélsőségei 1162 (1900-ban) és 1080 (1906-ban). Szülőhely szerinti tagozódásban csak a horvátországi és a boszniai eredetűeknél (utóbbiak katonák) mutatkozik fitőbbllet, egyébként mindenütt jelentékeny a női nem túlsúlya. A koreloszlást figyelve, ez a túlsúly a 15—20 éves korcsoporttól kezdve (melyben 27.908 férfi mellett 37.556 nő iratott össze) van meg, a 20—24 év között igen csekély, de azután újra magas és állandó. Az említett fiatal kor női többlletét kétségkívül a cselédség idézi elő, amire a hajadon nőknek (158.546), a nemházassági férfiakkal (154.610) szemben mutatkozó többllete — oly jelenség, mely az unitáriusokon kívül (kiknél a 15—20 éves korcsoport nőfeleslegét már fentebb kiemeltük) egyetlen másik felekezetenél nincs meg — is ráutal.

A felekezetekre vonatkozó statisztikai megfigyeléseinket akként foglalva össze, mint a nemzetiségeket, kiderül, hogy az ingadozás a népesebb felekezeteknél jóval kisebb, mint a kicsiknél, mégpedig a következő sorrend szerint:

	A nemi arány		A nemi arány ingadozása	
	minimuma	maximuma	ezer lakóra	százalékban
Izraeliták	895	939	44	4·9
Ágostai evangélikusok	940	992	52	5·5
Római katolikusok	1.080	1.162	82	7·6
Reformátusok	926	1.026	100	10·8
Görög katolikusok	612	859	247	40·4
Görög keletiek	363	726	363	50·0
Unitáriusok	340	1.146	806	237·1

Ezek szerint tehát a nemi arány az izraelitáknál és luteránusoknál a legstabilisabb, alig 4—5 százaléknyi kilengést mutat, ami ezer férfira csak 44—52 főnyi női szaporulatnak felel meg. Csak kevéssel kisebb az állandóság a római katolikusoknál és reformátusoknál, ahol a női többllet

82—100-ra rúgó ingadozást mutat, vagyis 7—10 százalékos kilengést. Ezekkel szemben a görög katolikusoknál és görög keletiekénél az ingadozás ennek kétszeresét-háromszorosát is meghaladja (247 és 363) és legnagyobb volt az unitáriusoknál, ahol az idők folyamán 806-ra szökött fel, tehát az eredeti aránynak közel harmadfélszereséig.

Ha pedig az időbeli ingadozások eliminálása céljából az egyes évek adatait összevonjuk s az ekként nyert összegekből számítjuk ki — hasonlóképpen, mint a nemzetiségeknél — az átlagos nemi arányt, úgy az 1880—1910. évi időszakra kiszámított aránya szerint a következő sorrendet nyerjük:

Ezer férfira jutott nő	1880—1900 (Polgári népesség)	1906—1910 (Tényleges össznépesség)	1880—1910 (Főátlag)	Ezzel szemben 1920
A római katolikusoknál ...	1.150	1.094	1.122	1.240
Az unitáriusoknál	944	1.114	1.059	1.042
A reformátusoknál	1.012	945	973	1.035
Az ág. evangélikusoknál ..	973	950	961	1.067
Az izraelitáknál	907	933	921	1.047
A görög katolikusoknál....	829	714	755	1.072
A görög keletiekénél	603	382	459	734

Honosság és szülőhely, mint a nemi arány módosítói. Honosság és szülőhely nem demográfiai ismérvek, hanem tisztán politikai és társadalmi szempontok. Ezek a szempontok végeredményben a lakosság származására, azaz arra a helyre utalnak, ahonnan az ered, tehát a bennszülötteknél a helybeli származásra, az idegen születésűeknél pedig arra a helyre (országra, községre), ahonnan az illetők bevándoroltak. Lényegében mindkét szempont a vándormozgalom jelzője s a statisztika e célra — kivált a benső vándorlások irányainak és méreteinek megbecslésére — sikerrel fel is használja.

Ha e két szempontot a nemmel kapcsoljuk össze, eleve tisztában kell lennünk azzal, hogy elhagyva a szorosan vett demográfiai alapot, kizárólag a vándormozgalmak terére léptünk át, melynek jelenségei nem állnak elő másból, mint kizárólag a népességnek helyváltoztatásaiból. Ha tehát a honosság vagy szülőhely szerint létesített kategóriákban az egyik nem túlsúlyban vagy kisebbségben van, ez csak annak nagyobb vagy kisebb beszívásától ered. Ez okból idevágó megfigyeléseink inkább a vándorlási statisztikába tartoznak, de a nemi arány kérdésének tárgyalásánál sem mellőzhetjük s ezért legalább röviden itt is meg kell róluk emlékezni.

A népességnek *honosság* szerinti tagozódása tisztán politikai érdekű, a vándormozgalommal csak másodlagosan függ össze. Megfigyeléseink arról tanuskodnak, hogy a magyar honos lakosság nemi összetétele leginkább egyezik — ami nagy túlsúlyánál fogva természetes is — az össznépességével. A női népesség itt állandóan többségben van és ez a túlsúly 1022 és 1095 között ingadozik. A külföldi honosok nemi összetétel szerint kétfélék: vannak államok, melyek jelentékeny nőtöbbséggel szerepelnek Budapesten, míg mások jóval több férfit bocsátottak Budapestre. Az elsők közé tartozik

Franciaország, Anglia, Svájc és az újabb idők óta Németország. A jelenlévő idegen honosok aránylag csekély számánál fogva az arányszámok itt igen magasra szöknek fel s könnyen megtévesztenek a jelenség jelentőségére nézve.

95. A népesség nemi megoszlása honosság és szülőhely szerint.

Honosság. Szülőhely. Nem		Polgári rendes lakosság				Tényleges össznépesség 1910
		1869	1880	1890	1900	
a) Honosság szerint.						
Magyarország	férfi	126.158	159.206	217.835	319.316	410.695
	nő	128.990	174.383	235.686	344.662	425.574
Ausztria	férfi	8.866	10.507	16.668	17.328	17.670
	nő	3.765	7.567	12.095	16.055	17.406
Németország	férfi	1.166	900	1.081	1.200	1.096
	nő	451	680	1.015	1.524	1.563
Svájc	férfi	170	128	164	133	146
	nő	119	208	324	264	291
Olaszország	férfi	180	329	353	393	336
	nő	62	133	152	270	273
Franciaország	férfi	79	40	50	61	88
	nő	72	97	171	257	301
Nagy-Britannia	férfi	43	41	34	55	114
	nő	30	57	80	147	247
Oroszország	férfi	44	59	136	238	609
	nő	20	25	77	182	458
Románia	férfi	37	71	124	122	199
	nő	12	53	79	106	144
Szerbia	férfi	80	85	109	220	520
	nő	12	19	54	93	130
Bulgária	férfi	—	39	147	304	578
	nő	—	4	2	11	88
Törökország	férfi	27	17	46	96	177
	nő	7	14	20	48	72
b) Szülőhely szerint. ¹⁾						
Budapest	férfi	33.880	71.271	86.646	124.758	150.883
	nő	39.597	80.689	104.571	133.600	160.224
Pestmegye	férfi	10.804	12.068	19.875	24.911	35.202
	nő	12.631	15.425	22.379	28.142	35.950
Egyéb Magyar- ország	férfi	37.381	64.621	105.281	161.508	218.880
	nő	34.646	70.267	103.769	175.952	223.551
Fiúme	férfi	—	63	86	156	177
	nő	—	45	55	110	196
Horvát- Szlavónia	férfi	682	970	1.293	2.057	3.019
	nő	449	823	1.014	1.859	2.448
Bosznia- Hercegovina	férfi	—	6	—	121	1.323
	nő	—	4	—	80	158
Ausztria	férfi	17.008	19.450	20.683	22.301	18.725
	nő	8.907	13.544	15.376	19.678	18.892
Egyéb külföld	férfi	2.986	2.929	2.986	3.589	4.982
	nő	1.505	2.271	2.657	3.972	4.798

Az itt mutatkozó maximális számok (1000 férfira):

A német honosoknál	1.426
A svájci honosoknál	1.993
A nagybritanniai honosoknál	2.673
A francia honosoknál	4.213

¹⁾ A szülőhelyre vonatkozó adatok az 1869. évből csak a balpartról (Pest, IV—X. kerület) állnak rendelkezésre.

A többi államokból eredő idegen honosok között a finem van erős túlsúlyban; már Ausztria is ilyen, bár itt a régebbi erős fitőbbllet újabban majdnem teljesen elsímult. Olaszország, Oroszország és az összes Balkán államok kivétel nélkül erős férfitőbbllettel jelentkeznek, míg a többi kisebb államok oly csekély népszámokkal adóznak Budapestnek, hogy az arányszám kiszámításáról le kell mondanunk.

A *szülőhely* fontosabb és biztosabb ismérv, mert határozottan ráutal arra a helyre, ahonnan a bevándorlás kiindult. Nagyon természetes, hogy a helybeli születésű lakosság nemi megoszlása lényegében azonos az össznépeiséggével, bár egyes években (p. o. 1890-ben) oly nagy eltérés mutatkozik, melynek okát adni nem tudjuk. Adatainkból egészben véve az világlik ki, hogy a helybeli születésűeknek régebben fennállott elég magas nőtőbbllete újabban csökken, amely jelenséget a Magyarország egyéb területén született itt időző népességnél is észlelhetünk. A Magyarországon kívül született népesség majdnem kivétel nélkül kisebb-nagyobb fitőbblletet mutat. Már a horvát-szlavonországi születésű, számra nézve ugyan elég csekély népességben dominál a finem s ugyanez a helyzet az itt élő osztrákoknál és egyéb külföldieknél is, akik között csekély kivétellel többségben vannak a férfiak.

A nemi arálynak ilyenén kialakulása, mint említők, a kereseti viszonyok befolyására vezethető vissza; a kérdés részleteinek tárgyalása azonban inkább a vándormozgalom keretébe való s ez okból itt csak utalunk rá.

A nevezetesebb államokból Budapesten élő népesség nemi megoszlását a következő adatok engedik felismerni:

96. A nemi arány honosság és szülőhely szerint.

Honosság, szülőhely	Ezer férfira jutott nő				
	1869	1880	1890	1900	1910
a) <i>Honosság szerint.</i>					
Magyarország	1.022	1.095	1.082	1.079	1.036
Ausztria	425	720	725	927	985
Németország	387	756	939	1.270	1.426
Svájc	700	1.625	1.976	1.985	1.993
Olaszország	344	404	431	687	812
Franciaország	911	2.425	3.420	4.213	3.420
Nagy-Britannia	698	1.390	2.352	2.673	2.167
Oroszország	455	556	566	765	752
Románia	324	746	637	869	724
Szerbia	150	200	495	423	250
Bulgária	—	103	14	32	152
Törökország	259	824	434	500	406
b) <i>Szülőhely szerint.</i>					
Budapest	—	1.132	1.207	1.071	1.062
Pestmegye	—	1.278	1.126	1.130	1.021
Egyéb Magyarország	—	1.087	986	1.089	1.021
Fiúme	—	714	640	705	1.107
Horvát-Szlavonország	—	829	784	904	811
Bosznia-Hercegovina	—	667	—	661	119
Ausztria	—	696	743	882	1.009
Egyéb külföld	—	775	890	1.107	963

A nemi arány módosulása a népmozgalom behatása alatt. A megelőző fejtegetésekből erősen kidomborodik az a tény, hogy Budapest népességének nemi alakulására mily nagy befolyása van külső tényezőknek, nevezetesen a népesség vándorlásaiban rejlő okoknak. Hangsúlyoztuk, hogy ezen külső okoknak módosító befolyása sokkal erősebb, mint a faj, kor, társadalmi osztály stb. hatása, mely utóbbi elhalványul a külső tényezők gyakorolta módosítások mellett. Ezen külső tényezők mellett azonban igen nagy mértékben nyilvánul meg a népesség *fizikai életjelenségeinek* hatása is, nevezetesen az a hatás, melyet *a születések és a halandóság* a népességre és kivált annak nemi megoszlására gyakorolnak.

Hogyha a születésekben és a halálesetek között a két nem egyenlő arányban szerepelne és ha vándorlások nem módosítanák a nemi eloszlást, ez az utóbbi állandóan ugyanaz maradna. Tudvalevőleg azonban a két nem a születésekben korántsem vesz részt egyformán, mindig és mindenütt több fi születik, mint leány és a halottak között is többségben van a finem. Az arány azonban születéseknél és halandóságnál más-más és a különbségek az idő folyamán is változnak. Hogy e viszonyok a nőtöbbslettel rendelkező budapesti lakosság nemi arányának kialakulására minő hatást gyakorolnak, a következőkből ítélhetők meg:

Budapest tényleges össznépessége 1880 végén 370.767 volt, miből 184.154 volt a férfi és 186.613 a nő; a nőnem túlsúlya tehát csekély volt, ezer férfira mindössze 1013 nő jutott. A rákövetkező tíz év alatt született 78.691 fiú és 75.392 leány, ezer fiúra tehát 958 leány; ellenben meghalt 74.048 férfi és 62.047 nő, ezer férfira tehát 837 nő. Míg tehát csak 3299-cel több fiú született, mint leány, addig a halál 12.001-gyel több férfit ragadott el, mint nőt. Így tehát a tíz év természetes népmozgalma Budapest népességét 4643 férfival és 13.345 nővel gyarapította. Ha ezt a gyarapodást a vándormozgalom nem módosította volna, Budapesten 1890 végén 188.797 férfinek és 199.958 nőnek kellett volna lennie, vagyis 1000 férfira 1059 nőt kellett volna találni, tehát minden ezer után 46-tal többet, mint tíz évvel megelőzőleg. Az 1890. évi népszámlálás azonban ezzel szemben (a népességnek igen erős emelkedése mellett, t. i. 252.668 férfi és 253.716 nő mellett) a nemnek majdnem teljes egyensúlyát, t. i. ezer férfi után csak 4 főnyi nőtöbbsletet eredményezett, bizonyításkéül annak, hogy a fővárosba özönlött népelemek között a finemnek igen erős túlsúlyban kellett lennie, mert különben nem lett volna képes a természetes népmozgalomból eredő nagy nőtöbbsletet ellensúlyozni. A népmozgalom mérlege szerint ugyanis ezen évtizedben a vándorlások többlete folytán népességünk 63.871 férfival, de csak 53.758 nővel szaporodott, minek folytán a természetes népmozgalomnak a női nem túlsúlya felé irányuló erős nemi eltolódása teljes ellensúlyozást nyert, sőt az évtized összgyarapodásában a finem jutott némi túlsúlyra.

A rákövetkező évtizedben (1891—1900) a népesség születés folytán 108.487 fiúval és 103.537 leánnyal (tehát ezer fiúra ismét csak 954 leánnyal) gyarapodott, az elhaltak között ellenben volt 78.138 férfi és 66.339 nő, vagyis ezer fihalálesetre csak 849 női halott jutott. Feltűnő mindkét aránynak megegyezése az előző évtized számaival. A természetes szaporulat e szerint 30.349 férfival és 37.198 nővel növelte Budapest népét. Ez a gyarapodás 1028-as nemi arányt eredményezett volna a vándorlások behatása nélkül, mely ezúttal — az előző évtizedtől eltérően — nagyobb nőtömeget bocsátva Budapest felé, 1033-ra emelte fel a női arányt.

A népesedés ilyen kialakulása a következő évtizedekben is észlelhető. A félszázadra vonatkozó összes adatokat a 97. sz. tábla foglalja össze.

97. A népmozgalom megoszlása nemek szerint. — 1874—1920.

Megnevezés	Fi	Nő	A finem	A női nem	Ezer férfira jutott nő
			többlete		
Élveszülöttek :					
1874—1880	47.288	45.603	1.685	—	964
1881—1890	78.691	75.392	3.299	—	958
1891—1900	108.487	103.537	4.950	—	954
1901—1905	57.123	54.016	3.107	—	945
1906—1910	56.132	52.546	3.586	—	936
1911—1920	100.781	94.453	6.328	—	937
Elhaltak :					
1874—1880	47.600	39.558	8.042	—	831
1881—1890	74.048	62.047	12.001	—	837
1891—1900	78.138	66.339	11.799	—	849
1901—1905	40.061	35.182	4.879	—	878
1906—1910	42.613	36.408	6.205	—	854
1911—1920	116.519	93.102	23.417	—	799
Természetes szaporulat :					
1874—1880	— 312	6.045	—	6.357	.
1881—1890	4.643	13.345	—	8.702	2.874
1891—1900	30.349	37.198	—	6.849	1.226
1901—1905	17.062	18.834	—	1.772	1.104
1906—1910	13.519	16.138	—	2.619	1.194
1911—1920	— 15.738	1.351	—	17.089	.
Vándormozgalom többlete :					
1874—1880	37.121	31.046	6.075	—	836
1881—1890	63.871	53.758	10.113	—	842
1891—1900	77.666	81.761	—	4.095	1.053
1901—1905	16.739	5.755	10.984	—	344
1906—1910	25.601	33.365	—	7.764	1.303
1911—1920	13.424	49.588	—	36.164	3.694
Összes szaporulat :					
1874—1880	36.809	37.091	—	282	1.008
1881—1890	68.514	67.103	1.411	—	979
1891—1900	108.015	118.959	—	10.944	1.101
1901—1905	33.801	24.589	9.212	—	728
1906—1910	39.120	49.503	—	10.383	1.265
1911—1920	— 2.314	50.939	—	53.253	.

Ezek az adatok a természetes népmozgalomra vonatkozólag meglepő eredményeket mutatnak. A *születéseknél* a finem túlsúlya (ezer fiúra 936—964 leány) állandó és határozott; a nőnem aránya némi apadást mutat a finemhez képest, a fiúszületések aránya tehát az 50 év tanúsága szerint lassanként emelkedni látszik. A háborús évek ezt az irányzatot nem befolyásolták lényegesen, mégis a háború utolsó évében észlelhettük a legnagyobb fiútöbbletet (1000 fiúra csak 904 leány) és 1920-ban és 1922-ben is oly csekély női arányt (924 és 925), aminő azelőtt sohasem fordult elő. Ez a jelenség azonban nem annyira állandó, hogy ebből a háború hatására vonatkozólag valamely apodiktikus következtetést lehetne levonni.

Sokkal nagyobb a két nem közti különbség a *halandóság* tekintetében. A két nem halálozási koefficiensét csak azon évekről tudjuk szabatosan megállapítani, amelyekből a népesség nemi elosztását pontosan ismerjük. Mivel ezt csak a népszámlálások éveiből ismerhetjük (s az erősen hullámzó vándormozgalmak miatt a közbeeső évekre nézve a férfiak és nők látszámát nem tudjuk pontosan megállapítani), összehasonlításunkat csak a népszámlálások éveire alapíthatjuk, mégpedig olyformán, hogy a népszámlálás napját megelőző és követő év halálozási adatait állítjuk szembe a népesség fix számaival. Azon két év átlaga, amelynek éppen közepére esik a népszámlálás, mindenesetre megbízható képet ad a két nem halandóságának fokáról s annak eltéréseiről.

Az ekként rendelkezésre álló adatokból a következő képet nyerjük:
Ezer élő férfira, illetve nőre jutott haláletet:

	Férfi	Nő	A férfiak halandóságának többlete
1874—1875. években	46·2	37·7	8·5
1880—1881. «	37·7	30·2	7·5
1890—1891. «	30·9	26·1	4·8
1900—1901. «	21·4	17·8	3·6
1905—1906. «	21·1	18·5	2·6
1910—1911. «	21·1	16·9	4·2
1920—1921. «	24·5	20·0	4·5
1925—1926. «	18·3	14·3	4·0

Íme a férfiaknak halálozási aránya állandóan jóval nagyobb, mint a nőké; ez a különbség a régebbi években volt különösen igen magas (ezer lakó után 7—8), újabban lassan csökkent, de az utolsó évtizedekben ismét megnövekedett.

A két nem eltérő halálozási koefficiensére, mely a népesség nemi összetételét erősen befolyásolja, már Bücher¹⁾ mutatott rá Basel város népességéről írt kitűnő munkájában, amelyben kiemelve, hogy a női nem túlsúlya általában a városi élet sajátosságának tekintendő, hangsúlyozza,

¹⁾ Bücher Karl: Die Bevölkerung der Kantons Basel-Stadt am 1. Dez. 1888. Basel 1890.

hogy e jelenségnek általános oka (helyi különlegességektől eltekintve) a két nemnek eltérő halálozási rendjében rejlik, mely a városokban még nagyobb mértékben alakul a nők javára, mint az országok össznépességében. Az évenként elhaló egyének nemi aránya tehát egészen más, mint az élő népességé; míg ebben állandó a nőtöbblet (mint láttuk 1004 és 1033 között ingadozó), addig az elhaltak között ezer férfira csak 831—878 nő jut. Ez természetesen csak azáltal lehetséges, hogy a nő általában magasabb életkort ér el, mint a férfi, kit a létért vívott felőrlő küzdelme és a városi élet egyéb követelményei korábban ragadnak el. Ebből következik, hogy Budapesten az

1874—1875. évek átlagában	1.271 nővel
1880—1881. « «	1.400 «
1890—1891. « «	1.217 «
1900—1901. « «	1.342 «
1905—1906. « «	1.033 «
1910—1911. « «	1.876 «
1920—1921. « «	2.240 «

kevesebb halt meg, mint amennyi elpusztult volna, ha a nők halálozási aránya is oly magas volna, mint a férfiaké. Könnyen megállapítható mármost, hogy bár fiúk nagyobb számmal születnek, mint leányok, mégis — kedvező halandóságuknál fogva — a nők mekkora előnyt érnek el a férfiak fölött és mennyire módosítanak a nemi elosztást, ha beköltözés és elvándorlás nem zavarná meg a népesedést.

Szembeállítva egyrészt a születéseknél, másrészt a halálozásokban mutatkozó nemi eltéréseket, végeredményben oda jutunk, hogy a természetes szaporulat (vagyis a születéseknek a halálesetek fölötti többlete) folytán akkor, mikor a férfiak számát egyaránt ezernek vesszük fel, a női népesség

1874—1880. években	133
1881—1890. «	121
1891—1900. «	105
1901—1905. «	67
1906—1910. «	82
1911—1920. «	138

lélekkel szaporodott, ha tehát az utolsó évtizedtől, mint háborús veszteségektől és a gazdasági krízisektől sujtott és abnormális viszonyokat feltűntető időszakról eltekintünk, általában véve csökkenő irányzatot észlelhetünk, amennyiben a természetes népmozgalomból eredő nőtöbblet lassanként alábbszáll, párhuzamban a finem arányának a születéseknél már fel említett lassú emelkedésével.

Ezek az adatok lényegében fedik *Büchernek* Basel városának népességéből levont érdekes megállapításait. *Bücher* azon eredményre jutott, hogy

1. minden városi népességnek az a tendenciája van, hogy saját magából az országos átlagot meghaladó nőtöbbletet termeljen ki,

2. a két nemnek az össznépességben képviselt számbeli arányát a születési többlet aránya állapítja meg és ez be- és kivándorlás nélkül tartósan nem emelkedhetnék jelentékenyen az országos átlag fölé, sem lényegesen alája nem szállhatna.

Mivel azonban nincs városi népesség *vándormozgalom* nélkül, utóbbi feltevés nem állhat be. Nem állhat be már azért sem, mert a vándormozgalom — miként fentebb közölt adataink igazolják — fejlődésében nem mutat állandó irányzatot, azt nem szabják meg — úgy, mint a születések és halálesetek nemi eloszlását — bizonyos állandósággal fellépő fizikai tényezők, hanem oly külső gazdasági, kereseti vagy más hatóokok idézik elő, melyeknek gyakori változása a vándorló tömegekben hol fitöbbletet, hol nőtöbbletet hoz létre. E mellett a vándortöbbletben észlelhető nemi arány ingadozásai is annyira magukon viselik a temporär és ephemer befolyások nyomát, hogy szabályszerűségről itt szó egyáltalában nem lehet.

Csodálkozunk kell inkább azon, hogy a vándormozgalmak ennyire esetleges és múló természetű jelenségei mellett, melyek számszerűleg is messze túlhaladják a természetes szaporulat méreteit, a népesség nemi összetétele és a két nemnek egymáshoz való viszonya nem változik meg erősebben és nem lép túl azon (1004 és 1033 között ingadozó) szűk határokon, melyek között Budapest lakossága az 1880. és 1910. évek között ingadozott.

Ha ugyanis feltennők, hogy a népesség csak a természetes szaporulat által gyarapodnék, akkor (1880-ból kiindulva) a népszámlálások idejére a következő népszámokat nyernők:

	Férfi	Nő	1000 férfira jutna nő
1880. év végén	184.154	186.613	1.013
1890. „ „	188.797	199.958	1.059
1900. „ „	219.146	237.156	1.082
1905. „ „	236.208	255.990	1.084
1910. „ „	249.727	272.128	1.090
1920. „ „	233.989	273.479	1.169

A valóságban azonban — a vándormozgalom figyelembevételével — a népesség ekként alakult:

	Férfi	Nő	1000 férfira jutott nő
1880. év végén	184.154	186.613	1.013
1890. „ „	252.668	253.716	1.004
1900. „ „	360.683	372.675	1.033
1905. „ „	394.484	397.264	1.007
1910. „ „	433.604	446.767	1.030
1920. „ „	431.290	497.706	1.154

Tehát látható, hogy a vándormozgalom, mely Budapest népességét oly hatalmassá duzzasztotta, a nemek arányát, mely pusztán a természetes

népszaporulat alapján igen erősen a női nem javára tolódott volna el, lényegesen mérsékli s szabályozza; ez a mérséklés, azaz a női többlet alábbszállítása ezer férfira számítva a következő volt:

1881—1890	55
1891—1900	49
1901—1905	77
1906—1910	60
1911—1920	15

A bevándorlás tehát pótolja azt a hiányt, mely a magasabb halandóság következtében a finemben beállott, úgyhogy mondhatjuk, hogy a vándormozgalom a népesség egészséges kialakulásának egyik fontos és nélkülözhetetlen tényezője.

Összefoglalva a budapesti adatokból levonható tanulságokat, megállapíthatjuk, hogy úgy az élveszületések, mint a halálesetek a két nem szerinti megoszlásukban bizonyos szabályszerűséget mutatnak; ez a szabályszerűség állandó és aránylag kevésbé ingadozó. A születésekben a finem nincs nagy túlsúlyban, a halandóságban azonban messze túlhaladja a nőnemet; népszűrőben kifejezve: valamivel több fi születik, mint leány, ellenben sokkal több férfi hal meg, mint nő. Ennek eredményeként jelentékeny nőtöbblet áll elő, mely idővel nagy mértékben változtatná meg a népesség összetételét. A női népességnek ezt az erős túlsúlyra jutását megakadályozzák a vándorlások. Ezeknek részleteit nem ismerjük; sem a fővárosba özönlő néptömegeknek, sem az innen elköltözőknek számát és nemi megoszlását nem ismerjük. Mi csak a népszámlálások és a természetes népmozgalom mérlegéből — a természetes szaporulaton felül mutatkozó lakossági többlet alapján — következtetünk a vándormozgalom méreteire és minőségére. De ez a vándormozgalomnak csak egy részét — a természetes szaporulaton felül mutatkozó többletét — adja és nyílt kérdés marad, hogy az ezen belül nem, kor, családi állapot, faj, vallás, foglalkozás és társadalmi osztály tekintetében mutatkozó jelenségek hű tükrét adják-e a mozgalomban lévő egész népességnek. Annyi azonban adatainkból kétségtelenül megállapítható, hogy a népesség sokkal nagyobb mértékben gyarapszik bevándorlás által, mint természetes szaporulattal; a vándormozgalomnak előttünk ismeretes része (a vándorlási többlet) az 1901—1905. évektől eltekintve — mindig messze túlhaladta a természetes szaporulat méreteit; nagyon természetes, hogy ezek a nagy néptömegek a lakosság nemi arányát is sokkal erősebben módosítják, mint a számszerűleg kisebb természetes szaporulat. Mivel pedig a bevándorolt tömegek a nemek megoszlása tekintetében nem mutatnak szabályszerűséget, hanem hol az egyik, hol a másik nem van jelentékeny túlsúlyban, a főváros népességének — a természetes gyarapodás által létrehozott állapot megváltoztatásával — végeredményben a vándormozgalom adja meg azt a struktúrát, melyet a népszámlálás momentfelvétele felismerni enged.

A világháború hatása a népesség nemi összetételére. Budapest népességének félszázados fejlődése alatt azon tényezőkhez, melyek a népességnek nemi megoszlását befolyásolják és módosítják, a félszázad vége felé egy új, eddig ismeretlen tényező lépett fel: *a háborús népvesztesség.* Ez a tényező — eltérően a többi ható okoktól — egyoldalúan csak a finemet tizedelte meg s így természetesen oly hatást kellett a nemek arányára gyakorolnia, mely nagyobb és mélyebb volt, mint akár a természetes népmozgalomnak, akár a vándormozgalomnak mindkét nemre nézve egyaránt — ha nem is egyforma mértékben — érvényesülő befolyása.

Hazánk az alkotmány visszaállítása óta 47 évig a béke áldásait élvezte s népességét háború nem pusztította; az 1878. évi boszniai okkupáció sem okozott érezhető veszteséget s így erőszakos vagy rendkívüli tényező (egyes nagyobb járványoktól eltekintve) nem csökkentette normális népese-désünket. Annál érezhetőbbé vált az a dűlés, melyet az 1914. nyarán kitört világháború okozott, amely nemzetünknek minden rétegét a harctérre szólította és óriási vérvesztég okozójává lett.

A háborús veszteségnek teljesen kielégítő statisztikáját sohasem fogjuk megkapni, mert katonáink nagy része idegen földön esett el és csak hézagosan került minálunk anyakönyvezés alá. Budapest véráldozatának igazi nagyságát sem bírjuk tehát pontosan megállapítani és csak többé kevésbé megközelítő számításokra vagyunk utalva, amelyek azonban hézagos voltuk mellett is elég élesen demonstrálják Budapest népvesztését és azt a mély sebet, melyet ez a lakosság eleven testén ütött. Magától értetődik, hogy Budapest háborús vesztesége csak annyiban képezheti vizsgálódásunk tárgyát, amennyiben elesett fiai itt kerültek anyakönyvezés alá, az idegenben elesett vagy eltűnt budapestiek tehát statisztikánkban hiányoznak, míg az itt elhalt idegen katonák adatainkban bennfoglaltatnak.

Hogy Budapest népességének mekkora részét szolgáltatta a haza védelme fegyver alá, erről az 1917. évi április hó 30-án végrehajtott népösszeírás eredményei adnak némi képet. Ekkor rendes háztartásokban összesen 959.762, különféle intézetekben pedig (laktanyákban, kórházakban, letartóztatási intézetekben és szállodákban) 31.963 egyént írtak össze. A rendes háztartásokban talált egyének között volt 559.286 nő és csak 400.476 férfi és hogy ezt az óriási (másfélszázazret meghaladó) különbséget kizárólag a hadbavonultak távolléte okozta, kiderül abból, hogy a 12 éven aluli gyermekek (81.927 fiú és 83.367 leány) nemcsak számszerint egyeznek az előző népszámlálás eredményeivel, de nemi megoszlásuk is teljesen normális. Még hogyha a népösszeíráskor intézetekben elhelyezett 31.963 egyén túlnyomó részét a férfiakhoz számítjuk is, és az 1910. évi észlelésnek megfelelőleg 13—15.000 főnyi normális női többletet veszünk számításba, akkor is *legalább 120.000 férfi távollétét* kell konstatálnunk. mint akik hadba vonultak.

Hogy ennek a nagy tömegnek mekkora része tért vissza budapesti otthonába, erre vonatkozólag konkrét adataink nincsenek, csak sejtjük a súlyos veszteséget, mely a főváros lakosságát érte; igyekeznünk kell tehát Budapest háborús veszteségét közvetve megállapítani, amire elsősorban az 1920. évi népszámlálást használhatjuk fel. Ennek eredményei szerint 1920. év végén Budapesten 497.706 nő mellett csak 431.290 férfi találtatott, tehát 66.416-tal kevesebb férfi, mint nő, úgyhogy a női arány (ezer férfira számítva) 1154-re szökkent fel. Kérdés már most, hogy *a nemi arálynak ily erős eltolódását mi okozta?* A férfiak megcsappanása vagy a nők erős szaporulata? Első pillantásra hajlandók volnánk ennek okául a háborús vérveszteséget tekinteni s ezt megerősíti az a tény, hogy a férfiak száma 1910-óta nemcsak viszonylag csökkent, hanem abszolút is apadt 2314 fővel. De a női népességnek 1910-től 1920-ig mutatkozó 50.939 főnyi szaporulat arra utal, hogy itt egy ellentétes irányú mozgalom is érvényesült és a nemi arálynak erős felszökése e két tényezőnek együttes eredménye.

Már a 6. alfejezetbe közölt adatok egybevetése világíthat rá arra a kérdésre, hogy a világháburú és az ennek nyomában járó katasztrófák mekkora aldozatot követeltek Budapest népességétől. Azon adatok szernit Budapesten született

	Fiú	Leány
1891—1900	108.487	103.537
1901—1910	113.255	106.562
1911—1920	100.781	94.453

Ezzel szemben meghalt:

	Férfi	Nő
1891—1900	78.138	66.339
1901—1910	82.674	71.590
1911—1920	116.519	93.102

Az 1891—1910. évek születési számainak azonosságából következtetve, századunk második évtizedében — hogyha a nagy katasztrófák nem állanak be — mintegy 118.000 fiúszületésre és 110.000 leányszületésre lehetett volna számítani. Ugyanígy a normális állapotok további fennmaradása esetén az 1911—1920. években mintegy 88.000 férfi és 76.000 nő elhalálozását várhattuk volna. Az utolsó évtized népmozgalma e szerint két irányban rosszabbodott: elmaradt 18.000 fiú és 16.000 leányszületés és túlhalálozás volt 28.000 férfival és 17.000 nővel; végeredményben ez az évtized a férfiakra nézve 46.000, a nőkre nézve pedig 33.000 fővel volt kedvezőtlenebb az előző évtized népmozgalmánál.¹⁾

¹⁾ A születések és halálesetek fix számából megállapítható természetes szaporulat az 1911—1920. években csak a nőknél volt (1351 lélek), míg a férfiaknál 15.738 főnyi hiány mutatkozott. Az előző évtizednek 30.581 főnyi férfi és 34.972 főnyi női szaporulatához képest az 1911—1920. évek eredménye a férfiaknál 46.319, a nőknél 33.621 lélekkel volt kedvezőtlenebb, ami fenti becslésünkkel teljesen egyezik.

Kérdés mármost, hogy ezen veszteségből mennyi írható a háborús veszteség és mennyi a politikai katasztrófák és gazdasági krízisek terhére? Hogyha az elmaradt összes születésekért a szomorú gazdasági helyzetet tesszük felelőssé (bár közvetve a háború is okozta a születések megcsappanását) és ha az elhalt férfiakból annyit írunk a gazdasági nyomor rovására, amennyivel a női halálesetek száma is a várható mértéken felül (76.000) emelkedett (t. i. 17.000 esetet), akkor a 88.000-re előirányzott férfihalálón felül maradó 28.000 *haláleset* kell háborús veszteségnek tekintenünk. Az utolsó évtized népesedési mérlege tehát ekként alakul: siralmas gazdasági helyzetünk miatt mutatkozik a születéseknél 34.000 főnyi hiány (18.000 fiú és 16.000 leány), a halandóságban úgy a férfiaknál, mint a nőknél 17.000 főnyi, összesen tehát szintén 34.000 főnyi többlet, közvetlenül a háború pedig 28.000 lélekkel apasztotta fővárosunk népességét. Látható tehát, hogy a világháború közvetlenül sokkal kisebb mértékben tizedelte meg Budapest fővárost, mint a siralmas politikai, gazdasági és társadalmi állapotok, melyek népgyarapodásunkban 68.000 főnyi hiányt eredményeztek, szemben a harcmezőn elhullott 28.000 polgártársunkkal.

A népesedés mérlegéből levont ezen következtetéseinket más adatok is megerősítik. A háborús veszteségnek a népesség kormegoszlásából is ki kell tűnnie. Népszámlálásainkból kiderül, hogy az egyes korcsoportok létszáma — a népesség erős gyarapodásából kifolyólag — egyik évtizedről a másikig erősen emelkedik. Az 1920. év mást mutat. Már magában véve az a jelenség, hogy a 15—35 éves férfiak száma 1910-ben 199.180 volt, tíz évvel reá azonban csak 175.423, míg ezzel szemben az ugyanazon korú nők száma 202.095-ről 220.382-re emelkedett, igazolja, hogy ez évtizedben olyan oknak kellett fellépnie, mely csak a férfiakat ragadta el, kiknek számát 23.757-tel apasztotta.¹⁾ Ez az összehasonlítás azonban azért nem állhat helyt, mivel két népszámlálásnak azonos korcsoportjai a két felvétel közt letelt időből folyólag nem ugyanazon, de teljesen más-más néptömeget foglalnak magukban és így a közöttük felismerhető változások nem egy és ugyanazon néptömegben belül mentek végbe. Helyesebben járunk el, ha az egyes korévek viselkedését egyik évtizedről a másikra követjük, azaz megfigyeljük, hogy például a 15—20 éves férfiak tíz évvel reá (amikor már 25—30 évesek), mily számmal szerepelnek s miként módosul létszámuk azon túl is. Ily összehasonlítás, amennyiben pusztán a népszámlálás nyújtotta nyers számokra

¹⁾ Az ellentét még élesebb, ha az adatokat összehasonlítjuk az előző évek megfelelő adataival. A 15—35 évesek száma volt:

	A férfiak közt	A nők közt
1880-ban	67.526	75.754
1890-ben	100.405	107.627
1900-ban	143.480	158.454

tehát mindenütt egyenletes emelkedés mutatkozik, szemben az 1920. év szélsőséges adataival.

van alapítva és az időközi halandóságot és vándormozgalmat figyelmen kívül hagyja, természetesen csak nyers eredményeket adhat, de a két nem szembeállításával mégis módot nyújt a csak a finemet tizedelő háborús pusztítás megvilágítására. Összehasonlításunk alapjául azon korcsoportokat vesszük, melyeket a világháború forrataga érintett, tehát mindazokat, akik 1920-ban a 15. és 50. életév között állottak, akik tehát 1910-ben 5—40 évesek voltak. Az alább közölt részletes koradatokból kitűnik, hogy míg a fiatalabb korban állók (férfiak és nők egyaránt) az időközi halandóság dacára tíz év múlva nagyobb számmal (tehát bevándorlás által gyarapodva) találtatnak, addig a 20. életéven túl levők egy évtized múltán már számban megcsökkenve kerülnek a népszámlálók elé. Azok a különbségek, melyek e tekintetben a két nem között felismerhetők, a természetes halandóság okozta eltéréseken túl a háborús veszteségre írhatók.

Adatainkból immár kiderül, hogy egyrészt az 1920-ban a 15—20 és 20—25 életben álló férfiak 1910 óta jóval kisebb mértékben szaporodtak, mint a hasonlókorú nők, másrészt pedig a 25. életévtől kezdve a férfiak számának megapadása sokkal nagyobbfokú, mint a nőké. Végeredményben az itt szemügyre vett 35 éven belül álló férfiak száma 1910-től 1920-ig 28.718-cal *csökkent*, míg az ugyanilyen korú nőké 20.613-mal *emelkedett*. Ha most — egészen nyers becsléssel — az egyes korcsoportokban mutatkozó szám-beli gyarapodást — mint bevándorlás eredményét — figyelmen kívül hagyjuk és csak a létszámukban megfogyott korcsoportokat vesszük számításba, úgy a férfiaknál 53.658, a nőknél ellenben csak 24.008 főnyi apadást állapíthatunk meg; s ha a nőknél mutatkozó apadást a természetes népmozgalom okozta normális csökkenésnek fogadjuk el s csak az ennél nagyobb apadást írjuk a férfiaknál a rendkívüli okok számlájára, akkor 29.650 főre rúgó apadást tekinthetünk háborús veszteségnek.

Ezen számításunk alapjául az 1910. és 1920. évi népszámlálás következő koradatai szolgálnak:

1910			1920			Különbség
a) Férfiak.						
5—10 éves	31.111	15—20 éves	40.641	+	9.530	
10—15 «	35.632	20—25 «	51.042	+	15.410	
15—20 «	48.321	25—30 «	43.474	—	4.847	
20—25 «	61.688	30—35 «	40.266	—	21.422	
25—30 «	49.594	35—40 «	36.975	—	12.619	
30—35 «	39.577	40—45 «	31.216	—	8.361	
35—40 «	33.466	45—50 «	27.057	—	6.409	
b) Nők.						
5—10 éves	30.926	15—20 éves	48.725	+	17.799	
10—15 «	37.911	20—25 «	64.043	+	26.132	
15—20 «	57.590	25—30 «	58.280	+	690	
20—25 «	56.062	30—35 «	49.334	—	6.728	
25—30 «	48.107	35—40 «	40.666	—	7.441	
30—35 «	40.336	40—45 «	35.674	—	4.662	
35—40 «	32.235	45—50 «	28.058	—	5.177	

Jól tudjuk, hogy ezen számítás, mely sem az egyes nemek és korok eltérő halandóságát nem veszi figyelembe, sem a vándorlások okozta eltérésekre nem lehet tekintettel, csak egészen nyers eredményeket adhat. *De három rendbeli számításunknak* egymáshoz közel járó eredménye (28.000, 23.757 és 29.650) arra utal, hogy a valósághoz közel járunk és nekünk ezúttal nem is volt más célunk, mint nagyjából fogalmat nyújtani a háborús veszteség nagyságáról, hogy azt a hatást megbecsülhessük, melyet a nemek arányára gyakorolt.

Ezekből látható, hogy a *finem háborús vesztesége*, melyet a három becslés átlagában 27.000 főre tehetünk, a nemek arányában korántsem okozhatott akkora módosulást, aminőt a népesség 1920. évi összetétele felismerni enged. Ha a 27.000 főnyi háborús veszteséget levonásba hozzuk, az 1911—1920. évek természetes népmozgalma a férfiaknál 11.262 lélekkel növelte volna a létszámot, mely ekként 1920 végéig 444.866-ra emelkedett volna.¹⁾ Ugyanakkor a nők létszáma a születéseknél (igen csekély) többlete folytán 448.118-at tett volna ki, vagyis ezer főre csak 1007 nő jutott volna, tehát oly alacsony arány állt volna elő, mely az 1906. évével azonos és alig haladja meg az 1890-ben észlelt minimumot (1004). A háborús veszteség a férfiak számát 417.866-ra apasztotta, mely szám a 448.118-ra tehető női létszámhoz viszonyítva 1072-es nemi arányt eredményez. Kétségtelen tehát, hogy a háborús veszteség — a vándormozgalom módosító hatása nélkül — a nők túlsúlyát oly magasra duzzasztotta, aminőhöz hasonló még csak megközelítőleg sem volt sohasem, mert az eddig észlelt legmagasabb női arány (1900-ban) csak 1033 volt. De immár minden kétségen felül áll az a tény is, hogy a háborús veszteségen felül oly tényezők is módosították a fővárosi lakosság nemi eloszlását, melyek hatásukban nála sokkal jelentékenyebbek voltak, mert 1920 végéig a nők arányát 1154-re szöktették fel. Ezek a tényezők, mint tudjuk, a népességnek vándorlása, hullámozása, amelyek az utolsó évtizedben — a háború, a forradalmak és egyéb politikai események hatása alatt — szokatlanul nagyok voltak (hiszen a főváros népszáma 1917-ben megközelítette az egymilliót) és amelyek, bár az ideözönlött néprétegek a kommunizmus megszűnte után legnagyobb részt ismét eltávoztak a fővárosból, mégis 1920 végén is még tekintélyes tömegeket hagytak itt. E be- és kiözönlések eredményeként az 1920. évi népszámlálás 417.866 férfi helyett 431.290-et, 447.118 nő helyett pedig 497.706-ot talált Budapesten, tehát a bevándorlás a háborús veszteséget kipótolva, 13.424 fővel növelte a férfiak

¹⁾ Még ez a számítás sem adja tisztán a természetes szaporulatot, mert úgy a születési, mint a halálesetek között nagyobb számmal vannak olyanok, melyek beköltözött elemektől származnak, melyeket tehát a törzsökös lakosság szaporulatának megfigyelésénél számításon kívül kellene hagyni. Ezen bevándorlók születési és haláleseteinek kiselejtezése azonban nehezen eszközölhető s így kénytelenek vagyunk a természetes szaporulatot ezen idegen eseteknek belefoglalásával kiszámítani.

számát, míg velük szemben a nők nyeresége a vándormozgalom mérlegeként nem kevesebb, mint 49.588 fő volt.

Láthatjuk tehát, hogy a *háborús veszteség a nemi arányt 1030-ról 1070-re emelte*, a nők többlete tehát ennek folytán alig emelkedett magasabbra kétszeresénél; ezzel szemben a gazdasági körülmények és a vándorlások eredményeként a nők arányszáma 1154-re szökött fel, vagyis míg a háború folytán a nők többlete ezer férfi után 42 volt, addig a vándorlások 82-vel duzzasztották meg e többletet, tehát kétszer akkorára, mint a háborús veszteség. *A fővárosi népesség nemi összetételében az utolsó évtizedben beállott mélyreható változás tehát csak egyharmad részében volt a háborús vérvesztés eredménye*, kétharmada pedig oly gazdasági és szociális viszonyok és okok következménye, melyek a háborúval csak közvetve és másodlagosan függnek össze.

Összefoglalás. Az előadottakat összefoglalva a következő eredményekre jutunk.

Budapest népességében a főváros egyesítése óta állandóan a női nem volt némi túlsúlyban és az ingadozások 1910-ig nem voltak jelentékenyek; a nőtöbblet a huzamosan itt tartózkodó, törzsökös lakosság körében a legkisebb, de az ideiglenes itt tartózkodó, hullámzó népesség körében mindig nagy volt s idővel rohamosan fokozódott. Területi eloszlásában a nemi arány nagyobb eltéréseket mutat; a női túlsúly a jobbpart átlagában mindig magasabb volt, mint a balparton, amott az I. és II. kerület, itt a IV. és VI. kerület járt elől, a többiekben kisebb volt a női többlet, Kőbánya pedig mindvégig megőrizte fitöbbletét, mely 1869-ben még Óbudát és a VI—IX. kerületeket is jellemezte. Kőbánya és Óbuda példája rámutat arra, hogy a szegényebb sorsú, mezőgazdasági jellegű és alacsonyabb művelődésű városrészekben a női túlsúly erősen csökken, sőt teljesen el is tűnik. Ugyanez a jelenség áll fenn a kültelkeken is, melyeken mindenütt több a férfi, mint a nő, kivált a balparton, ahol a férfiak túlsúlya újabb időben mind erősebben jut kifejezésre. Ezzel szemben a beltelkeken mindenütt a nők vannak érezhető túlsúlyban és itt az időbeli ingadozás is sokkal kisebb, mint a kültelken.

A népesség minden rétegében megállapítható, hogy a helyben születettek, tehát a törzsökös lakosságból eredők körében a két nem aránya közelebb áll egymáshoz, mint a Budapesten kívül született, tehát bevándorolt s erősebben hullámzó népesség körében. Ezért a kis számban képviselt nemzetségek kivétel nélkül erős fitöbbletet mutatnak, míg a népesebb népfajoknál (németeknél és tótoknál) már jóval több a nő (részben a férfiak nagyobb arányú elmagyarosodása folytán is), a nagy többséget alkotó magyarság pedig mérsékelt nőtöbblettel a középhegyet foglalja el s a legkisebb ingadozásokat mutatja. A felekezetek közül a katolikusoknál a női nem túlsúlya állandó és inkább csökkenő irányzatot mutat, a reformátusoknál férfi és

nőtöbbslet váltakozik, a többi felekezeteknél a férfiak vannak túlsúlyban. Itt is észlelhető az a tünet, hogy a Budapesten születetteknél a rendes nemi arány megvan, míg az idegen eredetűek (így különösen a zsidók, görög-katolikusok és görögkeletiek) erős fitöbbslet által tűnnek ki. A törzsökös, bennszülött lakosságban tehát mindenütt megvan a normális nemi arány, szemben a hullámzó, vándortömegek fitöbbsletével.

A bennszülött törzsökös lakosság azonban természetes szaporulata folytán (különösen a nőknek sokkal kisebb halandósága folytán) jelentékeny nőtöbbsletet termel ki magából; bár ez újabban csökkenő irányzatot mutat, párhuzamban a finem arányának a születéseknél mutatkozó lassú emelkedésével, mégis a természetes szaporulat oly magasra duzzasztaná a női népességet, hogy a két nem számbeli ereje óriásilag divergálna. Ezt az aránytalan gyarapodást ellensúlyozzák a bevándorló tömegek, melyekben hol a férfiak, hol a nők vannak túlsúlyban, de amelyek végeredményben mégis kiegyenlítik a fennálló eltéréseket és a nemi arányt — aránylag csekély ingadozással — kellően szabályozzák. Csakis a világháború vérvesztése és a nyomában járó politikai és gazdasági krízisek behatása juttatta a női nemet az utolsó években oly túlsúlyra, mely eddig ismeretlen volt és amelyet a népesség egészséges fejlődése szempontjából mielőbb a normális nemi arány helyreállításának kell követnie.

Összes megfigyeléseinkből és adatainkból végeredményben azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nemi arány kialakulása szempontjából a fajnak és a természetes népmozgalomnak jelentősége sokkal kisebb, mint a vándorlásoké, melyek a nemi arányt igen erősen módosítják, úgyhogy Budapest népességének nemi összetételét túlnyomó részben gazdasági, társadalmi és művelődési tényezők hatásának, más szóval egy hosszú kulturális fejlődés eredményének kell tartanunk, melynek létrejöttében faji tulajdonságok és a természetes népgyarapodás csak másodlagos szerepet játszanak.

13. A népesség korviszonyai.

Általános elvi megjegyzések. A korstatisztika hibái. Azon fizikai tényezők közül, melyek a népesség fejlődésének és átalakulásának legjelentősebb okozói, a nemen kívül a *kort* illeti meg a legnagyobb fontosság. Egy ország vagy akár egy város népességében — és általában minden népességi felhalmozódásban — a különböző korok — korévek vagy korcsoportok — kisebb-nagyobb számmal vannak képviselve; ezen koroknak egymáshoz való viszonya, kisebb-nagyobb aránya a saját propagatív erejére utalt népességben bizonyos szabályszerűségeket mutat s ezen szabályszerűségeken rejlik egyben a népesség egészséges fejlődésének záloga. A dolog természetétől való rendje az, hogy a világra jött csecsemők, amelyek a jövő generációkat adják, évről-évre hol gyorsabban, hol lassabban, de következetesen csök-

kennek elhalálozás által s ha a születések számában s a halandóság mértékében lényegesebb változások nem állnak be, a született gyermekek számának fokozatos apadása — *ceteris paribus* — ugyanaz marad s ennek következtében a népességnek korcsoportokra s korévekre való megoszlása is lényegében változatlan, állandó maradna. Ilyen szabályszerű alakulását a népesség korszerinti felépülésének minden nagyobb néptömegben, így p. o. Magyarország népességében az 1900. és 1910. években megtaláljuk,¹⁾ hol a 622.763 lélekre rúgó legnépesebb első korévtől kezdve az egyes korévek létszámai fokozatosan és szabályszerűen csökkennek s ahol ezen szabályszerű csökkenéstől mutatkozó eltérések csak onnan erednek, hogy egyes években a születések száma megcsökkenvén, a népszámlálás időpontjában az azon évnek megfelelő élőlétszám is kisebb, mint aminőnek a születések változatlansága mellett lennie kellene, vagy hogy bizonyos járványok egyes korévekben nagyobb rést ütöttek s ezzel oly hiányokat támasztottak, melyek a szabályszerű csökkenésen felül szembetűnően apasztották a népesség számát.

A saját propagatív erejére támaszkodó, önmagából megújuló, rekreálódó népesség — a nemzet — élete folyását tehát a népszámlálási eredményeknek korévek szerinti kitüntetése vagy a halálozási tábláknak korképe — amaz a valóságos állapotnak megfelelően, ez úgy, ahogy külső zavaró tényezők nélkül lennie kellene — elég híven és pontosan tünteti fel, megfelelő bázist nyújtva a népesedési folyamat kedvező vagy kedvezőtlen alakulásának megfigyelésére, az akadályok és bajok orvoslására szolgáló gyógyszerek és intézkedések javaslására.

Nem olyan egyszerű a dolog a városi és különösen a nagyvárosi népességgel szemben. Pedig világos, hogy azon nagy jelentőségnél fogva, melyet a nagyváros vagy az ország fővárosa népességének, magas színvonalánál fogva, tulajdonítani kell, ennek a kérdésnek vizsgálata itt épen olyan fontos és bizonyos tekintetben talán még fontosabb, mint az országos viszonylatban. De amidőn e vizsgálatra áttérünk, nyomban arról győződünk meg, hogy a nagyváros népességének koreloszlásában korántsincs meg az a szabályszerűség, mely az ország népességét jellemzi. Itt az egyes korévek látszáma az első éveket jellemző csökkenés után erősen emelkedik s a 20—25. életév között éri el maximumát, hogy azután immár fokozatos csökkenéssel haladjon a legmagasabb korok felé. Világos, hogy a korviszonyoknak ilyen alakulása nem a természetes fejlődés következménye, hanem kívülről ható idegen tényezők eredménye. A nagyváros felé való szivárgás, a »Zug nach der Stadt«, melyet a statisztikai szakirodalom alapos tanulmány tárgyává tett²⁾, annyira befolyásolja a koralakulás képét, hogy az az országos átlagtól

¹⁾ V. ö. az ország össznépességének korévek szerinti megoszlását a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozatának 64. kötetében, a 89. oldalon.

²⁾ V. ö. Dr. Heinrich Rauchberg: Der Zug nach der Stadt. (Statistische Monatsschrift. 1892. évfolyam.)

teljesen elütő ábrázatot nyer. Világos tehát, hogy a koreloszlásnak az a képe, melyet a nagyváros mutat, a nagyváros népességének természetes fejlődését semmiképen nem világíthatja meg. Ha arról akarnánk meggyőződni, hogy a nagyváros társadalmi, egészségügyi és gazdasági különleges viszonyai miként befolyásolják — a vidékkel szemben — a nagyvárosi népesség természetes alakulását, akkor a nagyváros bennszülött, törzsökös lakosságától el kellene különítenünk a beköltözött idegen elemeket, melyek a természetszerű kialakulási folyamatot már azért sem mutathatják, mivel a bevándorlók között egyes korosztályok nagy túlsúlyban vannak, a bevándorlók jó része családot nem is alapít s így oly demográfiai tagozódást nyernek, mely a természetes fejlődéstől teljesen elüt. A nagyvárosi népességnek ilyen kettéválasztására azonban nincs meg a lehetőség, mert a korstatisztikának a szülőhellyel való összekapcsolása — mely e művelet előfeltétele volna — nem történt meg a népszámlálási anyag feldolgozása alkalmával; de még ha ily szétválasztás meg is történhetné, hiányos volna a nyert kép, mert a nagyvárosban született gyermekek egy része a bevándorlottaktól ered s így a törzsökös lakosság kormegoszlását indokolatlanul módosítja, a valóságos állapotot bizonyos fokig eltorzítja. A nagyvárosi népesség természetes kormegoszlásának kiderítése tehát oly probléma, melynek megoldása szinte lehetetlen s mely a legszigorúbb korrektívumok alkalmazása mellett is csak hézagos eredményekre vezethet.

A nagyvárosi népesség különleges összetételében rejlő ezen alapehéziségek mellett a másod- és harmadlagos tényezők egész sorával kell még számolnunk, amelyek a teljes kormegoszlás felismerését nehezítik. Számolnunk kell azokkal, az emberi gyarlóságon vagy hiúságon alapuló hibás korbevallásokkal, melyek a népszámlálás alkalmával mindenütt előfordulnak s tömeges fellépés esetén az eredményeket torzítják s ezzel a tényleges helyzet felismerését megnehezítik. Azoknál a hiúságból eredő, hibás bevallásoknál, melyek a női népességnél bizonyos korokban divatosak, lényegesebbek a pontos kor ismeretének hiányából fakadó téves bevallások, melyek a kerek korévek létszámának erős megduzzadásában jutnak kifejezésre.¹⁾ Ezen korévek erősebb képviseltetése kizárólag ezen hibás bevallások eredménye, mert a természet ugrásokat nem ismer, hanem a koréves alakulásban is szabályszerűséget tanusít. Demográfiai kutatásoknál a kerek koréveknek ezen megduzzadását megfelelő kiegyenlítés által el kell tüntetni s a matematika ezen kiegyenlítésnek többféle módszerét állapította meg. Mi a budapesti adatoknál, minden komplikáltabb eljárás mellőzésével, mely az itt nem oly lényeges eltéréseknél alig volna indokolható, megeléged-

¹⁾ A kerek koréveknek (50, 60, 70 év stb.) ebből eredő erősebb képviseltetése azon technikai okból, mivel a statisztika a befejezett koréveket már a következő magasabb (tehát 50—51, 60—61, 70—71 stb.) korév kategóriájába osztja be, a koréves táblákban ezen magasabb korévek fokozott létszámában jut kifejezésre.

tünk az egyszerű számszerű kiegyenlítéssel, melyet a valószínű alakulás szerint hajtottunk végre. Ily kiegyenlítés szüksége, a népszámlálás technikájának tökéletesbülésével, mind gyérebbé válik s p. o. az 1925. évi népszámlálás koradataival szemben fel sem merült, míg a régebbi évekre vonatkozólag mind nagyobb mértékben kellett alkalmazni.

Produktív és improduktív korok. A kormegoszlás minősége, az egyes korcsoportoknak egymáshoz való viszonya s aránylagos erejük a népesség fejlődése szempontjából épúgy, mint a nemzeti termelés szempontjából, a legnagyobb fontosságú. Mindkét szempontból tekintve, a népesség törzsét azok a korosztályok teszik, melyekben az egyén fizikai és szellemi erejének teljességében van, tehát úgy a faj fenntartására, mint a termelő munka teljesítésére a szükséges testi és lelki alapfeltételekkel rendelkezik. Ezt a termelésre leginkább alkalmas kort *produktív kornak* szokták nevezni, szemben az ezt megelőző és követő amaz *improduktív kornal*, melyben az egyén *még nem* vagy *már nem* rendelkezik a gazdasági munkakifejtéshez és a faj fenntartásához megkívánt képességekkel. Világos, hogy ez a megkülönböztetés s a két, illetve három korcsoport közti határ megvonása nem vezet abszolút teljes eredményekre, mert a termelőképeség sok oly körülménytől függ, mely nem esik mindig össze bizonyos határozott korhatárral. Ha általánosságban a termelőképeség határául elfogadott 15. életév elég jó határnak látszik is, mivel ennél fiatalabb korban a produktivitáshoz szükséges élettani feltételek hiányoznak és a művelődési kellékek is csak korlátolt mértékben vannak meg, viszont a 15. életéven túl is lehetnek oly egyének, kik még nem képesek produktív munkát kifejteni, úgy a termelőképeség felső határát jelző 60. életévnek határvonalául való elfogadása kevésbé megfelelő, mert közismert dolog, hogy kivált politikai, tudományos és művészeti téren a 60 éven túli férfiak (sőt nők is) mily jelentékeny munkásságot fejtenek ki, bár tény, hogy a fizikai munkaképeség lehetősége ezen korhatáron túl már lényegesen csökken. A gazdasági szempontból vett termelőképeség valódi határait a gazdasági statisztikának kellene megállapítani; a faj fenntartása és szaporítása tekintetében az élettani funkciók mérlegelése adhatná meg a felső korhatár megállapításának lehetőségét, mely azonban nemcsak egyénileg rendkívül különböző, de férfi és nő között is lényeges eltéréseket mutat és felette intenzív, részletekbe menő vizsgálódásokat tenne szükségessé.

A statisztika gyakorlati szempontból ily nehéz és kényes vizsgálódásokba nem bocsátkozhatik bele s így kénytelen beérni a termelőképeség határainak a 15. és 60. életévvél való megállapításával; mégis szükségesnek látja azonban a produktív kornak két részre való megosztását, határuul véve a 40. évet, mely a teljes produktivitás korának mintegy gerincét jelzi, amelyen túl a termelőképeség már nem fokozódik, hanem eleintén változatlanul megmarad, utóbb lassan csökkenni kezd. Ekként

az emberi élettartamnak kerekén száz korévből összetevődő láncolatát négy fő korcsoportra osztják, ú. m.:

- a 0—15 éves korra, mely az első improduktivitás kora,
- a 15—40 « « « a produktivitás első (legtermékenyebb) szaka,
- a 40—60 « « « a produktivitás második szaka,
- a 60 éven túli « « a második improduktivitás kora.

A népesség kormegoszlásának tanulmányozása a városokban és kivált a nagyvárosokban az országos átlag vagy a vidéki népesség korképétől lényegesen elütő eredményekre vezet. A városi lakosság felépülése s társadalmi összetétele teljesen különbözik a vidéki lakosságétól; a gazdasági és szellemi élet a városokban lüktet a legélénkebben, az ipar, a kereskedelem és a forgalom ide csődítenek a vidékről nagy néptömegeket, a kultúra nagyszámú intézményei s a politikai élet vonzóereje itt érvényesül a legintenzívebben. Budapest, mely az ország központja, lüktető szíve, még fokozottabban juttatja kifejezésre a nagyvárosokat egyébként is jellemző tulajdonságokat, mert az évtizedek óta folyó centralizáció hatása a gazdasági, társadalmi és politikai életben egyaránt erős nyomokat hagyott hátra. Különös érdek fűződik tehát fővárosunk korösszetételének az utolsó félszázad alatti alakulásához, melyet a négy fő korcsoport vizsgálatával kezdünk meg.

A magyar alkotmány visszaállítását követő 1869. évi első rendszeres népszámlálás eredményei szerint a budapesti 136.922 főnyi polgári férfinepesség és a 133.554 főnyi női népesség a négy főkorosztály szerint ekként oszlott meg:

Korosztály	Férfiak		Nők		Együtt	
	abszolút	%	abszolút	%	abszolút	%
0—15	35.132	25·7	35.981	26·9	71.113	26·3
15—40	69.390	50·7	66.554	49·9	135.944	50·3
40—60	26.658	19·4	24.331	18·2	50.989	18·8
60—	5.742	4·2	6.688	5·0	12.430	4·6

A négy főkorosztály közül tehát a még improduktív gyermekkor (0—15 év) mindkét nemnél az össznépességnek jó egynegyedét, a termelőképeség teljében álló 15—40 éves korosztály a felét, a 40—60 évesek korosztálya közel egyötödét tette, míg a fennmaradó csekély százalék az öregkorra, vagyis a második improduktivitás korára esett.

Meglepő, hogy a főváros népességének külső bevándorlások által történt nagyarányú növekedése mellett a korosztályoknak egymáshoz való aránya — addig, amíg rendkívüli körülmények nem zavarták a népesedést — alig változott meg lényegesebben. A születéseknek a huszadik század elején beállott megcsappanása azonban lényegesen módosította az arányt s a világháború következményei (a születéseknek éveken át észlelhető óriási megcsappanása és a hadviselő férfiak soraiban beállott súlyos veszteség folytán) gyökeresen megváltoztatták a népességnek — s elsősorban a férfi-

népességnek — korösszetételét. A múlt század hetvenes éveit a gyermekek számának aránylagos erős emelkedése mellett a produktívkorú népesség — kivált a férfinépesség — csekély szaporulata jellemzi. 1869—1880-ig ugyanis gyarapodott

	Férfiaknál	Nőknél	Gyarapodás férfiaknál	százalékokban nőknél
a 0—15 éves korosztály	12.251	12.218	34·9	34·0
a 15—40 « «	12.545	22.652	18·1	34·0
a 40—60 « «	5.402	9.255	20·3	38·0
a 60 éven túli «	3.409	4.420	59·4	66·1

lélekkel. Ebben az időben feltűnően nagy volt a nők szaporulata, kivált a produktív korban. Népmozgalmi statisztikáinkból tudjuk, hogy 1874-től 1880-ig a nők természetes szaporulata sokkal kedvezőbb volt, mint a férfiaké, kiknél ezen időben a halálesetek száma felülmúlta a születéseket. De igen erősnek kellett lennie a nők beözönlésének is, mert a természetes szaporulat a női többletnek csak egy részét magyarázza meg. Ez az erős női invázió annál meglepőbb, mivel rendszerint a bevándorló férfimunkások adják meg a nagyvárosi vándormozgalom jellegét. Ugylátszik tehát, hogy Budapest egyesítése s nagyvárosias irányban való fellendülése a női cselédségnek erős szaporulatával (tényleg a házicselédek száma 1869-től 1880-ig 12.054-gyel emelkedett) és egyéb oly női foglalkozásoknak térfoglalásával járt együtt, melyek a fejlettebb városi élettel mindinkább előtérbe lépnek.

A következő évtizedben (1881—1890) teljesen megváltozott a korosztályok részvétele a népgyarapodásban. A két nem közti eltérés eltűnik, egyedül a legmagasabb korokban érvényesül a nők kedvezőbb halandósága — a szaporulatban túlnyomóvá válik a munkaképes korosztály (15—40 év), melyben férfiak és nők egyaránt vesznek részt, nemkülönben a produktív kor második osztályában is (40—60 év), ahol a férfiak és nők közötti egyensúly hasonlóképen helyreállott.

Az 1881—1890. évek szaporulata volt ugyanis :

	Férfiaknál	Nőknél	Százalékos férfiaknál	gyarapodás nőknél
0—15 éves korosztály	16.254	16.140	34·3	33·5
15—40 « «	37.905	37.341	46·3	41·8
40—60 « «	10.226	10.280	31·9	30·6
60— « «	1.847	3.848	20·2	34·6

A tizenkilencedik század utolsó évtizede Budapest népgyarapodásának fénykora volt. Az akkor a kétszázezret is meghaladó szaporulatban ismét előtérbe tódul a női nem, melynek túlsúlya azonban csak részben kerül ki a természetes szaporodásból, míg a produktív korban álló nőknek a férfiakkal szemben mutatkozó túlsúlya a bevándorlás eredménye : Az 1891—1900. évek szaporulata ekként alakult :

	Férfiak	Nők	Százalékos férfiaknál	gyarapodás nőknél
0—15 éves korosztály	29.915	30.009	47·0	46·6
15—40 „ „	49.830	57.169	41·6	43·6
40—60 „ „	18.972	21.041	44·9	48·0
60— „ „	4.042	5.741	33·7	38·4

A huszadik század beköszöntésével Budapest népgyarapodása lejtőre jut; a születések számának stagnálása, mely a születési coefficiens rohamos csökkenésében (30·8-ról 25·5-re) jut kifejezésre, tíz év alatt megapasztja a 0—5 éves gyermekek számát (a fiúknál 2332, a leányoknál 2189 lélekkel) s az 5—10 évesek számát is csak elenyésző csekély összeggel növeli; ennek következménye a 0—15 éves korosztály tagjainak oly alacsony szaporulata, aminőhöz még csak hasonlót is a főváros egyesítése óta nem észlelhettünk. A produktív korosztályokban is kisebb a szaporulat, mint az előző évtizedben, mert ha a 15—40 éves korosztályra nézve alább kimutatott 62.976 főnyi férfiszaporulatból az itt először szereplő katonaságot (e korban 15.507 és a 40—60 évesek korosztályában 717 fő) levonásba hozzuk, az előző évtizedben észlelt szaporulatnál kisebb összegeket nyerünk; egyúttal a női szaporulatnak némi túlsúlyát ismerjük fel a férfiak fölött. Az 1901—1910. évek népszaporulata ugyanis ekként oszlott meg:

Korosztály	Férfiak		Nők	Százalékos gyarapodás		
	összesen	katonák nélkül		összesen	katonák nélkül	nőknél
0—15	8.071	8.071	8.645	8·6	8·6	9·2
15—40	62.976	47.469	50.614	37·1	28·0	27·5
40—60	17.944	17.227	17.213	29·3	28·1	26·6
60—	5.071	5.071	6.590	33·7	33·7	32·8

Századunk második évtizede népmozgalmunk romlásának időszaka. A születések stagnációja mellett a halandóság lassan fokozódik, a világháborúban pedig a születések száma évente 8—9.000-rel marad az utolsó békeévek összegei mögött, míg ezzel szemben a halandóság — részint a háborús veszteségek, részben a kedvezőtlen egészségügyi helyzet s az élelmezési viszonyok nyomorúsága folytán — oly magasra (1918-ban 30·8%-ra) szökik fel, minőhöz hasonló 1886 óta nem volt. A későbbi javulás már nem módosíthatott azon a szomorú tényen, hogy az említett okokból kifolyólag egyrészt a 0—15 évesek száma úgy a fi-, mint a nőnemnél erősen csökkent, másrészt pedig a férfiak számának erős megcsappanása a 15—30 évesek számát 20.446 fővel apasztotta és még a 30—35 éves korban is csak 689 főnyi szaporulatot eredményezett, ami szintén 5—600 főnyi visszaesést jelent. A főkorcsoportok létszámának gyarapodása, illetve fogyása volt 1910-től 1920-ig:

Korcsoport	Férfiak	Nők	Százalékos férfiaknál	gyarapodás nőknél
0—15	— 5.901	— 7.743	— 5·8	— 7·5
15—40	— 20.248	26.718	— 8·7	11·4
40—60	17.344	22.437	21·9	27·3
60—	6.281	8.989	31·3	32·9

A háborús évek okozta pangása a születési mozgalomnak, azaz a sokezer születés elmaradása az 1925. évi népszámlálás alkalmával a 0—15 évesek számának újabb erős lecsökkenésében jutott kifejezésre. Ezzel szemben az előző évtizedben erősen sujtott produktív korosztály már némi csekély számbeli gyarapodást mutat, a 40—60 éveseknél ez a szaporulat már jelentékeny számot tesz a legmagasabb korúaknál is. Az 1921—1925. években ugyanis a főkorosztályok létszámai a következő gyarapodást, illetve apadást tüntetnek fel:

Korcsoport	Férfiak	Nők	Százalékos gyarapodás férfiaknál	Százalékos gyarapodás nőknél
0—15	— 11.588	— 8.582	— 12·1	— 9·0
15—40	1.607	5.805	0·8	2·2
40—60	9.825	12.562	10·2	12·0
60—	3.205	5.813	12·4	16·0

Az egész fejlődés világosabb áttekinthetése céljából a férfiak és nők számának abszolút szaporulatát és a gyarapodás százalékos arányát a 98. sz. táblában állítjuk össze:

98. Férfiak és nők szaporulata a főkorcsoportokban 1869-től 1925-ig.

É v	0—15 évesek		15—40 évesek		40—60 évesek		60 éven felül	
	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
a) Abszolút szaporulat.								
1869—1880 ...	12.251	12.218	12.545	22.652	5.402	9.253	3.409	4.420
1881—1890 ...	16.254	16.140	37.905	37.341	10.226	10.280	1.847	3.848
1891—1900 ...	29.915	30.009	49.830	57.169	18.972	21.041	4.042	5.741
1901—1910 ...	8.071	8.645	62.976	50.614	17.944	17.213	5.071	6.590
1911—1920 ...	— 5.901	— 7.743	— 20.248	26.718	17.344	22.437	6.281	8.989
1921—1925 ...	— 11.588	— 8.582	1.607	5.805	9.825	12.562	3.205	5.813
Együtt .	49.002	50.687	144.615	200.299	79.713	92.788	23.855	35.401
b) Százalékokban. ¹⁾								
1869—1880 ...	34·9	34·0	18·1	34·0	20·3	38·0	59·4	66·1
1881—1890 ...	34·3	33·5	46·3	41·8	31·9	30·6	20·2	34·6
1891—1900 ...	47·0	46·6	41·6	43·6	44·9	48·0	33·7	38·4
1901—1910 ...	8·6	9·2	(28·0) 37·1	27·5	(28·1) 29·3	26·6	33·7	32·8
1910—1920 ...	— 5·8	— 7·5	— 8·7	11·4	21·9	27·3	31·3	32·9
1921—1925 ...	— 12·1	— 9·0	0·8	2·2	10·2	12·0	12·4	16·0
Átlag ²⁾ .	139·5	140·9	208·4	300·9	299·0	381·4	415·6	529·3

A fejlődési folyamat e táblázatból világosan felismerhető. A gyermekkorban, melyet a vándormozgalom kevésbé érint, a két nem gyarapodása végig egyenlő, a fogyás időszakában is kevésbé módosul a két nem aránya. Nem így a magasabb korokban, ahol már az első évtizedben jóval erősebb volt a nők szaporulata és ahol a háború a finemben erős rést ütött, melynek

¹⁾ Az évtized elején fogatosított népszámlálás által megállapított népszámhoz viszonyítva.

²⁾ Az 1869. évi népszámokhoz viszonyítva.

betöltése évtizedek munkája lesz. A 40—60 évesek korosztálya is hasonló képet mutat, de a háborús veszteség ott már csak letompítva jelentkezik. A legmagasabb korosztály női szaporulatának erős túlsúlya legnagyobb részt a nők kedvezőbb halálozási arányából magyarázható, mely nekik a férfiakénál magasabb kort enged elérni.

A korviszonyoknak fentebb vázolt alakulása folytán Budapest népessége a főkorosztályok szerint (százalékokban kifejezve) ekként tagozódott:

Férfinépeség:	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1925 ¹⁾
0—15 éves	25·7	27·5	26·9	27·6	23·3	22·2	19·4
15—40 «	50·7	47·6	50·4	50·0	53·5	49·1	49·3
40—60 «	19·4	18·6	17·8	18·1	18·4	22·4	24·5
60— «	4·2	5·3	4·9	4·3	4·8	6·3	6·8
Női népesség:							
0—15 éves	26·9	26·2	25·8	25·9	23·1	19·1	16·9
15—40 «	49·9	48·6	50·6	50·4	52·4	52·5	52·0
40—60 «	18·2	18·3	17·5	17·8	18·4	21·0	22·8
60— «	5·0	6·1	6·1	5·8	6·1	7·3	8·2
Össznépesség:							
0—15 éves	26·3	26·9	26·3	26·8	23·3	20·6	18·1
15—40 «	50·3	48·0	50·6	50·2	53·0	51·0	50·8
40—60 «	18·8	18·4	17·6	17·9	18·3	21·6	23·6
60— «	4·6	5·8	5·5	5·1	5·4	6·7	7·5

Ez a felsorolás igen lényeges változásokról s átalakulásokról tesz tanúságot. A főváros egyesítését megelőző 1869. évi népszámlálás idejében a lakosságnak valamivel több mint egynegyed része az első improduktív korosztályba tartozott; a gyermekek száma tehát aránylag elég nagy volt; körülbelül kétszer annyi volt a termelőképesség teljes korában álló 15—40 éves egyének száma, de míg a gyermekek között valamivel nagyobb volt a leányok aránya, addig a felnőtt lakosság körében a férfiak voltak némi túlsúlyban. A következő évtizedekben, egészen a tizenkilencedik század végéig, lényeges változás nem állott be ezen ifjúkor arányszámában, mely a 26%-ot csak kevéssel haladta meg, de az 1869. évtől eltérőleg — a finem között mindig valamivel magasabb volt e korosztály aránya, mint a nőnem körében; a különbség a finem javára 1·1 és 1·7% között ingadozott és 1900-ban volt a legjelentékenyebb. Századunk elejétől kezdve a gyermekkor az össznépesség korösszetételében hirtelen hátraszorult, már 1910-ben 23·3 százalékra ment vissza s ez az arány a világháború nyomában járó születési csökkenés következtében azóta állandóan csökkent s 1925-ig 18·1-re szállt alá, tehát teljes 8·7 százalékkal volt alacsonyabb, mint fél-századdal ezelőtt. Említésre méltó, hogy a finem körében a 0—15 éves gyermekek aránya mindig magasabb volt a nőneménél s a különbség 1920-ban

¹⁾ Az ismeretlen korúak számának (11.264 férfi, 2.895 nő) levonása után számítva.

érte el tetőpontját, amidőn a finemnek 22·2%-ával szemben a női népesség körében csak 19·1 volt ezen gyermekek aránya, amely 1925-ig még tetemesen leszállt (fi 19·4, nő 16·9%), de a két nem közti aránytalanságnak némi enyhülésével (a különbség 2·5, az előző népszámlálás 3·1 százaléknyi különbözetével szemben). Kétségtelen tehát az első nemtermő korosztály nagyon erős visszaesése napjainkban, oly jelenség, mely a jövő kialakulása szempontjából a legnagyobb mértékben aggasztó.

A gyermekek aránylagos csökkenésével szemben áll a magasabb koroknak tetemes térfoglalása. Igaz, hogy az 1869. évvel szemben, amelyben a lakosságnak teljes fele (50·3%) állott 15—40 éves korban, eleintén némi visszaesés mutatkozott, de 1910-ben ez a korosztály megerősödve (53%) kerül ki a népszámlálás kohójából; a világháború pusztításai azonban e korosztályt annyira megapasztják, hogy arányszáma újból 50·8-ra száll alá s ha a női népesség nem tartja meg 52%-ot meghaladó arányát, a férfi népességnek 49·1—49·3%-ig lepadt tömege még ennél is mélyebbre nyomta volna az átlagarányt. A világháborúnak ez az emberpusztító hatása természetesen máig még nem érintette a magasabb korosztályokat, melyek közül a 40—60 évesek osztályának aránya 18·8-ról 23·6-ra, a legöregebbek csoportjáé pedig 4·6-ról 7·5-re erősödött, mégpedig férfiaknál és nőknél egyaránt, sőt a férfiaknál — természetesen — még intenzívebben mint a nőknél. Kétségtelen azonban, hogy abban az időben, amidőn a világháború által megzavart korok ezen magasabb korosztályba fognak átlépni (tehát körülbelül 20—30 év múlva), az azokban ejtett sebek a korstatisztika magasabb osztályaiban feltétlenül elő fognak tűnni a megfelelő korcsoportok létszámának csökkenésében, hacsak valamely igen erős beözönlés ezeket a hiányokat pótolni nem fogja s ki nem tölti a háborús veszteségek által teremtett űrt.

A főkorcsoportok gyarapodása 1869 óta. Bármennyire élesen világítják is meg a fentebb összeállított arányszámok a népesség korösszetételének képét s derítik ki az 1869 óta észlelhető módosulásokat, mégsem adnak teljesen szabatos képet az azóta előállott változásokról, különösen pedig nem alkalmasak az egyes korosztályok gyarapodási viszonyainak egymással való összehasonlítására. Mert nagyon természetes, hogy amidőn valamely korosztály létszámának változása folytán ennek az össznépességhez való százalékos aránya módosul, (például csökken), ez a többi korosztályok arányszámainak ellentétes változását (fenti esetben emelkedését) vonja szükségképen maga után, a nélkül azonban, hogy ezeknek számbeli emelkedését kellene okvetlenül feltételezni. Ha például mind a négy főkorszály létszáma csökkent, a legerősebben megcsökkent korosztály arányszámának kisebbedése következtében a többi korosztályok aránya magasabbra ugrik, bár ott is létszámapadás állott be. Ezek az arányszámok tehát csak az egyes osztályok egymással szemben való súlyát juttatják kifejezésre, — ami úgy népfelődési, mint gazdasági szempontból kétségkívül nagyon fontos —

de a fejlődés irányáról, a korosztályok gyarapodási képességéről s vitalitásáról nem adhatnak képet. Ennek megállapítása céljából az egyes korosztályok tényleges növekedését kell szemügyre vennünk, amire a megfelelő számszerű anyagot a 99. sz. tábla állítja elélnk.

99. Férfiak és nők száma a főkorcsoportokban 1869—1925-ig.

Megnevezés	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1925
a) Férfiak :							
0—15	35.132	47.383	63.637	93.552	101.623	95.722	84.134
15—40	69.390	81.935	119.840	169.670	232.646	212.398	214.005
40—60	26.658	32.060	42.286	61.258	79.202	96.546	106.371
60—	5.742	9.151	10.998	15.040	20.111	26.392	29.597
b) Nők :							
0—15	35.981	48.199	64.339	94.348	102.993	95.250	86.668
15—40	66.554	89.206	126.547	183.716	234.330	261.048	266.853
40—60	24.331	33.586	43.866	64.907	82.120	104.557	117.119
60—	6.688	11.108	14.956	20.697	27.287	36.276	42.089
c) Össznépesség :							
0—15	71.113	95.582	127.976	187.900	204.616	190.972	170.802
15—40	135.944	171.141	246.387	353.386	466.976	473.446	480.858
40—60	50.989	65.646	86.152	126.165	161.322	201.103	223.490
60—	12.430	20.259	25.954	35.737	47.398	62.668	71.686

Ez az összeállítás világosan bizonyítja, hogy a négy főkorcsoport számbeli gyarapodása a vizsgáldásunk tárgyát képező 66 év alatt nem volt sem egyenlő, sem egyenletes. A fenti összeállítás arról tanuskodik, hogy a két nemen belül a fejlődés irányzata nagyjából hasonló, a gyarapodás mérve azonban más-más. A 0—15 évesek korosztálya aránylag legkisebb mértékben gyarapodott; a fejlődés itt 1900-ig elég kedvező, de innen kezdve stagnál, sőt 1910-től kezdve ezen korosztály tagjainak száma csökkenésnek indul s ez a csökkenés az 1920 óta eltelt évtizedben rohamossá válik. Ha e korcsoport 1869. évi létszámát ezernek vesszük, ez a szám 1910-ig a finemnél 2892-re, a nőnemnél 2863-ra emelkedett, innen kezdve azonban állandóan csökkent, 2395-ig, illetve 2409-ig. A csökkenés abszolút mérvét megismerhetjük abból, hogy a 0—15 éves fiúk száma 1910-től 1920-ig 5901 lélekkel, a hasonlókorú leányoké 7743 lélekkel apadt; a következő öt esztendő alatt ez a csökkenés még lényegesen fokozódott, t. i. népességünk újabban 11.588 fiúval és 8582 leánnyal lett szegényebb. 15 év alatt tehát fiatalságunk 33.814 főnyi veszteséget szenvedett. Nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy ez a veszteség mit jelent népességünk jövő fejlődése szempontjából; ahol a nép virágja, a jövő reménye ennyire elsorvad, ott a viszonyok súlyos aggodalomra adnak okot s az orvoslás idejének késnie nem szabad.

A termelőképesség tetőpontját képező korcsoport, a 15—40 évesek korosztálya, a fiatal kornál sokkal kedvezőbb fejlődést mutat; de nem

szabad felednünk, hogy ez a kedvező alakulás korántsem az egészséges természetes gyarapodás eredménye, hanem az ezen korú egyének nagyarányú bevándorlásának természetes folyománya. Végeredményben azonban ezen korosztály tetemes megerősödését látjuk, mely 1910-ig mindkét nemnél hasonló tendenciájú, de a nőnemnél mindvégig erősebb, mint a férfiaknál. 1000-nek véve ezen korosztály 1869. évi létszámát, a férfiak 1910-ig 3353-ig, a nők ellenben 3521-ig növelték állományukat. Innen kezdve elválík a két nem fejlődésének görbéje. A világháború a következő évtizedben 20.248 fővel apasztja az ezen korú férfiak számát, míg a hasonlókorú női népesség ez idő alatt is zavartalanul tovább fejlődve 26.718 fővel növekszik, ezzel közel 40.000 főnyire emelve a női többletet. A férfilakosság, mely az 1869. év 1000-es alapjából kiindulva 1910-ig 3353-ra növekedett, a világháború évtizedében 3061-re apadt le, míg a nők aránya 3521-ről 3923-ra szállt fel. Az utolsó évtized folyamán a férfilétszám apadása immár megszűnt, sőt némi csekély szaporulat is jelentkezik; a nőknél ez a szaporulat erősebb, de korántscsincs arányban az előző évtizedek gyarapodásával. Az 1869-hez viszonyított aránya a férfiszaporulatnak 3093, a nőké 4009.

A produktív kor második szaka, a 40—60 évesek korosztálya a világháború zavaró hatását már kevésbé érezte meg; a gyarapodás itt mindvégig egyenletes, arányos, a nőké azonban itt is erősebb a férfiakénál; végeredményben (az 1869. évi népességet 1000-nek véve) a férfinem 1925-ig 3990-re, a nőnem 4814-re emelte gyarapodásának jelzőszámát. Még egyenletesebb s zavartalanabb a legmagasabb korosztály (a 60 éven felüli) számbeli gyarapodása, mely a férfiaknál 5154, a nőknél 6293 fővel zárult, az 1869. évi alaphoz számítva.

A 66 év egész időszakát összefoglaló adatokat a 100. sz. tábla adja.

100. A korcsoportok viszonylagos szaporulata 1869-től 1925-ig. (1869 = 1000.)

Megnevezés	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1925
a) Férfiak:							
0—15	1.000	1.349	1.811	2.663	2.892	2.725	2.395
15—40	1.000	1.181	1.727	2.445	3.353	3.061	3.084
40—60	1.000	1.203	1.511	2.298	2.971	3.621	3.990
60—	1.000	1.594	1.915	2.619	3.503	4.595	5.156
b) Nők:							
0—15	1.000	1.339	1.788	2.622	2.863	2.651	2.409
15—40	1.000	1.340	1.901	2.760	3.521	3.923	4.009
40—60	1.000	1.380	1.803	2.667	3.375	4.297	4.814
60—	1.000	1.661	2.236	3.095	4.086	5.424	6.293

Egybefoglalva az adatokat, mondhatjuk, hogy ezen időszak alatt a gyermekkor (0—15 év) alig több, mint kétszeresére növelte létszámát, a 15—40 évesek száma a férfiaknál háromszorosára, a nőknél négyszeresére emelkedett, a 40—60 éveseknél a szaporulat négyszeres, illetve ötszörös

volt, a legmagasabb korosztálynál ötszörös, illetve hatszoros. Ezek szerint a főkorcsoportok százalékos aránya a vizsgálódásnak tárgyát képező időszakban a következőképen alakult: ¹⁾

101. A főkorcsoportok százalékos aránya 1869-től 1925-ig.

Megnevezés	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1925
a) Férfiak:							
0—15	25·7	27·5	26·9	27·6	23·3	22·2	19·4
15—40	50·7	47·6	50·4	50·0	53·5	49·1	49·3
40—60	19·4	18·6	17·8	18·1	18·4	22·4	24·5
60—	4·2	5·3	4·9	4·3	4·8	6·3	6·8
b) Nők:							
0—15	26·9	26·2	25·8	25·9	23·1	19·1	16·9
15—40	49·9	48·6	50·6	50·4	52·4	52·5	52·0
40—60	18·2	18·3	17·5	17·8	18·4	21·0	22·8
60—	5·0	6·1	6·1	5·8	6·1	7·3	8·2
c) Össznépesség:							
0—15	26·3	26·9	26·3	26·8	23·3	20·6	18·0
15—40	50·3	48·0	50·6	50·2	53·0	51·0	50·8
40—60	18·8	18·4	17·6	17·9	18·3	21·6	23·6
60—	4·6	5·8	5·5	5·1	5·4	6·7	7·5

A legfiatalabb korosztály, mely egészben véve valamivel nagyobb arányban volt képviseltetve a fiúk között, mint a lányok között, az idők folyamán aránylagos súlyával igen sokat veszített, egyrészt mert a gyermekek száma — mint már kiemeltük — 1910 óta lényegesen csökkent, másrészt, mivel a felnőtt korosztályok bevándorlás által tetemes szaporulatot nyertek. E két tényező összműködésének eredménye a 0—15 évesek arányszámának apadása 23·3-ról 18·0-ra, tehát egyharmaddal való megcsökkenésük; hogy ez a csökkenés a nőknél látszólag nagyobb, mint a férfiaknál, kizárólag onnan ered, hogy a magasabb korú nőknek — a férfiak háború okozta megcsappanásával szemben mutatkozó — erős szaporulata a fiatalkor arányszámát természetszerűleg lenyomta. A két nemnek a 15—40 éves korban való eltérő fejlődése e korosztály súlyarányát a férfiaknál az 1910. évtől kezdve 53·5-ről 49·3-ra nyomta le, míg a nőket állandóan 52 körül tartotta. Mivel a magasabb korosztály a háború pusztító hatását közvetlenül már nem érezte meg, a 40—60 évesek korosztálya mindkét nemnél azonos fejlődési tendenciát mutat, azzal a különbséggel, hogy ez a korosztály a

¹⁾ A százalékszámításokat az ismeretlen korúak kontingensének levonása után eszközöltük. Ez az eljárás azért szükséges, mert az ismeretlen korúak némely esztendőben a népességnek közel egy százalékát teszik, sőt az 1925. évi népszámláláskor a lakosság másfélszázalékának (sőt a férfiak $2\frac{1}{2}$ százalékának) korát sem lehetett megállapítani. Oly szubtilis számításoknál, minők az egyes korcsoportok egymáshoz való viszonyára vonatkoznak, ahol a tizedpercentek eltérésének is jelentősége van, ily durva hibák a kor-eloszlás tényleges képét teljesen eltorzítanak. Ezért az összes százalékszámokat — a jelzett korrekcióval — újra számítottuk s innen erednek a fővárosi statisztikai hivatal kiadványai-ban közölt százalékszámoktól való eltérések.

férfiaknál mindig valamivel magasabb százalékos aránnyal van képviselve, mint a női lakosság körében. Ezzel szemben a legfelsőbb korosztály, mely vizsgálódásunk időszakában egészben véve emelkedő irányzatot követ s kivált az utolsó negyedszázadban gyarapodott igen erősen, a nők közt jóval számosabb, mint a férfiak között, mert a női népességnek ma már 8·2 százaléka tartozik ide, szemben a férfiak 6·3 százalékával.

Mindezeket az adatokat összefoglalva, az 1869. óta eltelt idő folyamán a két improduktív korosztály súlyarányának tetemes csökkenését konstatálhatjuk, szemben a termelőképes korosztályok erős térfoglalásával. Az improduktív korok, melyek 1880-ban voltak aránylagosan legerősebben képviselve, 32·7 százalékról 25·5-re szálltak alá, szemben a produktív korok arányának 66·4-ről 74·4-re való felszökkenésével. A két nem arányai e tekintetben nem térnek el lényegesen s az eltérések nem állandók; a jelenlegi állapot az, hogy a finem körében az improduktív korosztályok valamivel nagyobb arányban szerepelnek, mint a nők között, a produktív korok pedig 1920 óta teszik a nők nagyobb kvótáját, mint a férfiaknál.

Szembe állítva a két főkorosztályt és a nemeket, a lakosságnak következő megoldását állapíthatjuk meg:

Improduktív korok :	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1925
férfiaknál	29·9	32·8	31·8	31·9	28·1	28·5	26·2
nőknél	31·9	32·3	31·9	31·7	29·2	26·4	25·1
együtt	30·9	32·7	31·8	31·9	28·7	27·3	25·5
Produktív korok :							
férfiaknál	70·1	66·2	68·2	68·1	71·9	71·5	73·8
nőknél	68·1	66·9	68·1	68·2	70·8	73·5	74·8
együtt	69·1	66·4	68·2	68·1	72·3	72·6	74·4

Budapest korviszonyai a vidékkel és a vidéki városokkal összehasonlítva. Fővárosunk, mely ma a csonka ország népességének egy nyolcadát egyesíti falai között, sajátlagos nagyvárosi viszonyainál fogva és nagy túlsúlya következtében az ország egész népességének fejlődésére jelentékeny hatással van. Épen azért szükségesnek látjuk, hogy Budapest népességének korviszonyait az országéval vessük össze s megállapítsuk azt a különbséget, mely az országos (helyesebben a vidéki) népesség és Budapest népe között a korviszonyok tekintetében fennáll. Ez a különbség régi és általános, amely fennáll minden kultúrállamban régóta s amely az újabbnak minden fejlődésével mindjobban éleződik ki. Budapest e tekintetben mindig eklatáns példája volt annak a mélyreható folyamatnak, mely a nagyvárosi népesség képződésére s sajátlagos tulajdonságainak kialakulására vezetett.

A népszámlálások eredményein felépülő népesedési statisztika már rég megállapította a városi és vidéki lakosság korösszetételében mutatkozó lényeges eltéréseket. A magyar irodalomban Ráth Zoltán foglalkozott e kérdéssel előzetesen és tüzetesen, amidőn úgy akadémiai felolvasásában,¹⁾

¹⁾ Ráth Zoltán: Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk. Budapest 1893 a 124—146. oldalon.

mint az 1890. évi népszámlálásról kiadott hivatalos műben ¹⁾ e kérdés összes vonatkozásait mély elmére való szakszerűséggel vizsgálódás alá vette. Ebben a tanulmányában egyúttal kimutatta azt a folyamatot, mely a vidéki lakosság összetételével szemben a közép nagyságú városok népén át a fővárosig haladva, a korösszetétel lassú, fokozatos, de következetes elváltozását idézi elő. Megállapítja, hogy »a vidék a gyermekek s így egyúttal az egész állam népességének mintegy főrezervoárja; a város az életerőtől duzzadó korban levők gyűlhelye. S ez a különbség nemcsak a korosztályok megoszlásában s így egyúttal az egész népesség fiziológiai viszonyaiban hagy mély nyomokat, hanem egyúttal befolyással van a gazdasági és kultúrai életre is; a városok és főleg a nagyváros gazdasági és kultúrai túlsúlya, a vezető szerep, melyet e központok a vidékkel szemben visznek: egy jó részben a most kifejezésre juttatott körülmények, a javakorban levő egyének nagyarányú képviseltetésének rovandó fel.«

Az a nagy különbség, mely a vidék népessége és a kisebb városok, valamint a nagyváros népessége között a kor tekintetében fennáll, az alábbi 102. sz. táblában foglalt adatokból ítélhető meg, melyek az 1890. évi népszámlálástól kezdve tízévenként tüntetik fel a négy főcsoport arányát az egész országban, a vidéken (törvényhatósági városok nélkül), a törvényhatósági városokban és végül Budapesten:

102. A főkorcsoportok százalékos aránya a magyar birodalomban, a vidéken, a törvényhatósági városokban és Budapesten 1890-től 1920-ig.

	Év	0—15	15—40	40—60	60—
Magyar birodalom	1890	36·7	37·9	18·6	6·8
	1900	35·6	37·9	18·9	7·6
	1910	35·5	37·5	18·8	8·2
	1920 ²⁾	30·6	41·3	19·1	9·0
Vidék (törvényhatósági városok nélkül)	1890	37·5	36·9	18·7	6·9
	1900	36·4	36·9	19·0	7·7
	1910	36·5	36·2	18·9	8·4
	1920	32·3	39·5	18·8	9·4
Törvényhatósági városok (Budapest nélkül)	1890	33·0	40·8	18·6	7·6
	1900	32·0	43·0	17·8	7·8
	1910	30·1	44·3	18·1	7·5
	1920	31·8	42·4	18·0	7·8
Budapest	1890	26·3	50·6	17·6	5·5
	1900	26·8	50·2	17·9	5·1
	1910	23·3	53·0	18·3	5·4
	1920	20·6	51·0	21·7	6·7

¹⁾ A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. kötet (Magyar Statisztikai Közlemények, új folyam. I. kötet. Budapest 1893), a 91*—94.* lapokon.

²⁾ A csonka ország mai kormegoszlása; ez némileg eltér Nagy-Magyarország kormegoszlásától; a különbségeket a következő összehasonlítás mutatja az 1910. évre:

	0—15	15—40	40—60	60—
Nagy-Magyarország	35·5	37·5	18·8	8·2
Csonka-Magyarország	34·7	38·6	18·7	8·0

Budapest különleges népösszetétele a túloldali felsorolásból világosan felismerhető. Az összeállításból kiderül, hogy az itt tárgyalt 30 évi idő alatt Magyarország népességének kor szerinti összetétele lényegesen megváltozott. A legfiatalabb korosztály, a 0—15 évesek korosztálya, súlyában érezhetően megcsökkent. Az ország »gyermekreservoir«-jának, a vidéknek gyermek-népessége, mely 1890-ben az össznépességnek még 37·5 százalékát tette ki, azóta lepadt 32·3-ra, amivel szemben a magasabb korosztályok tetemes emelkedést tüntetnek fel. A fiatalokéknak ez a tekintélyes térvesztése a törvényhatósági városokban — meglepő módon — nem volt akkora, mint a vidéken; mert bár ott a 0—15 évesek korcsoportjába 1890-ben a népességnek 33 százaléka tartozott, tehát 4·5 százalékkal kevesebb, mint a vidéken, 1920-ig az apadás csak 1·2% volt, úgyhogy a gyermekkorúak 31·8%-nyi aránya csak félszázalékkal volt alacsonyabb a vidék megfelelő arányánál. Vidéki törvényhatósági városainkban — úgy látszik — már a múlt század utolsó évtizedében annyira gyökeret vett a városi életet jellemző gyermekszegénység, hogy a 30 évi fejlődés sem változtathatott azon sokat. Annál nagyobb a gyermeksereg megapadása Budapesten. Itt már 1890-ben is a lakosságnak csak alig több, mint egynegyede (26·3%) tartozott az első improduktív korosztályba s ennek aránya azóta rohamosan alábbszállt 20·6 százalékra (sőt 1925-ig 18·0 százalékra). Ez a rendkívül nagy apadás nyomta le végeredményben a korosztály arányát az országos átlagban 30·6 százalékra, tehát Magyarországon azelőtt elképzelhetetlennek tartott mélységre. Ennek a fejlődésnek következménye, hogy míg Magyarországon még a kilencvenes években oly nagy volt a gyermekkorosztály aránya, hogy csak néhány balkánállam és Oroszország haladta túl, addig ma az európai államoknak egész sorozata mögött maradunk el a legfiatalabb korosztály számbeli súlya tekintetében¹⁾ s így a jövő perspektívája valóban nem nevezhető rózsásnak.

¹⁾ A népszövetség által kiadott nemzetközi évkönyv (Annuaire statistique international, 1926) az államok kormegoszlását közli (a 18—23. oldalon) a világháborút megelőző és követő évek népszámlálásai alapján; ezekből a következőket iktatjuk ide tájékoztatás céljából:

A 0—15 évesek százalékos aránya volt:

	A világháború			A világháború	
	előtt	után		előtt	után
Németország	34·1	28·4	Olaszország	33·8	30·6
Anglia	30·7	27·0	Lettország	31·3	24·1
Ausztria	34·9	25·3	Litvánia		30·8
Belgium	30·5	24·9	Norvégia	34·9	32·1
Bulgária	39·7	36·2	Németalföld	34·5	32·5
Dánia	33·5	31·0	Portugál	34·3	32·6
Skótország	32·3	29·5	Románia	36·7	
Spanyolország	31·9	25·5	Oroszország	38·6	40·8
Észtország	31·9	25·5	Svédország	31·6	29·3
Finnország	34·3	31·7	Svájc	31·2	27·9
Franciaország	25·8	22·7	Cseh-Szlovákia		29·3
Magyarország	35·5	30·6			

Amily arányban csökkent a fiatal korosztály számbeli súlya, úgy növekedett a termelőképes első korosztály, a 15—40 évesek korosztályának aránylagos jelentősége. Mivel — mint látni fogjuk — a 40—60 évesek korosztálya az idők folyamán nem változott meg érezhetően, az öregek csoportja pedig számra nézve nem jelentékeny: ennél fogva a lakosság gyarapodása szempontjából a gyermekkoron kívül a 15—40 évesek korosztályán fekszik a fősúly s a gyermekkor arányának csökkenésével karöltve jár a produktív kor súlyának növekedése. A vidéken ez a korosztály hosszú időn keresztül szinte változatlanul megtartotta pozícióját, 36 körüli százalékkal körülbelül egy magasságban tartva magát a gyermekkor csoportjával. A világháború után, a gyermekkorosztály lesüllyedésével, a 15—40 évesek csoportja erősen megdagadt s megközelítette a 40 százalékot (39·5%), ezzel bizonyos fokig közeledve a városi lakosságot jellemző koreloszláshoz. A törvényhatósági városokban e korosztály mindig meghaladta a 40 százalékot s 44·3%-kal 1910-ben érte el súlyának tetőpontját, ahonnan 1920-ig 42·4-re szállt alá. Felette érdekes és Budapest népesedési különleges állását a legkirívóbban jellemzi, hogy a törvényhatósági városok lakosságának kormegoszlása, különösen a produktív kor tekintetében, sokkal közelebb áll a vidéki lakossághoz, mint Budapest lakosságához. Budapest népességét — mondhatjuk — e tekintetben tétovázó, szinte áthidalhatatlan úr választja el az ország többi városainak népstruktúrájától s nincs az országnak egyetlen városa sem, mely ezt megközelítené.¹⁾ A gyermekkor visszaszorítása és a produktív korosztály erős megduzzadása adja Budapest népességének legjellegzetesebb vonását s e vonásnak mindinkább való kidomborodása jelzi fővárosi lakosságunk továbbfejlődésének irányát s karakterisztikonját.

A 40—60 évesek korosztálya az a kategória, mely legkevésbé jellemző s melynek változásai legkevésbé jellegzetesek. Hazánkban a vidéki népesség, a városi népesség és Budapest lakossága e korosztály aránya tekintetében csak minimális eltéréseket enged felismerni. A vidéken 18·7-től 19·0-ig, a törvényhatósági városokban 17·8-tól 18·6-ig, Budapesten a világháború kitöréséig 17·6 és 18·0 között ingadozott e korosztály százalékos ereje, az ingadozások és az eltérések tehát tényleg minimálisak voltak. Csak a világháború módosította e viszonyokat, de csakis Budapestre nézve, ahol e korosztály arányszámát 21·7-ig nyomta fel, a vidéken és a vidéki városokban a háborúnak ilyen hatása egyáltalában nem jutott kifejezésre, amennyire e korosztály aránylagos erejéről van szó.

¹⁾ Törvényhatósági városaink közül Komárom-Ujvároson 49·8% a 15—40 évesek korosztályának aránya. E magas arány a most kialakuló városba való özőnlés okozta természetellenes népfelhalmozódás következménye, mely meg fog szűnni, mielőtt ez az új vármegyei székhely fejlődésének folyamán nyugvópontra jutott. Vidéki városaink közül egyébként Miskolc (48·3%), Győr (48·0%) és Sopron (47·0%) mutatják a produktív korosztály legerősebb képviseltetését.

Nagyobbak az eltérések a legmagasabb (60 éven felüli) korosztályra nézve. Ez egyrészt az idők folyamán rendkívül megerősödött, az országos átlagban p. o. 6·0 százalékról 9·0-re, a vidéki lakosságnál 6·9-ről 9·4-re szökött fel, másrészt vidék és város között is e tekintetben nagy eltérés volt. Jellemző, hogy vidéki városaink népessége e tekintetben nem érezte meg sem az idők folyását, sem a világháború pusztító erejét, mert e korosztály arányszáma állandóan 7·5 és 7·8 között mozgott. Budapest azonban itt is kivételes helyet foglal el, egyrészt, mert az ezen legmagasabb korosztályba tartozó lakosság itt aránylag legkevesebb, a világháborúig csak 5·1—5·5%, másrészt pedig, mert a világháború hatása alatt ennek aránya erősen javult, 6·7 százalékát téve az összlakosságnak.

Összevonva egyrészt a két improduktív, másrészt a két produktív korosztályt, a gazdasági szempontból fő fontosságú főcsoport egymáshoz való aránya a következőképen alakul:

É v	Az összlakosságból		A vidéki lakosságból		A törvényhatósági városokban		Budapesten	
	produktív	im- produktív	produktív	im- produktív	produktív	im- produktív	produktív	im- produktív
1890	56·5	43·5	55·6	44·4	59·4	40·6	68·2	31·8
1900	56·8	43·2	55·9	44·1	60·8	39·8	68·1	31·9
1910	56·3	43·7	55·1	44·9	62·4	37·6	71·3	28·7
1920	60·4	39·6	58·3	41·7	60·4	39·6	72·7	27·3

Ebből azt a meglepő tényt állapíthatjuk meg, hogy a produktív korszak az országot jellemző 30 év alatti növekedése s az improduktív korszak ebből eredő apadása, a törvényhatósági városokat csak minimális mértékben érintette (mindössze 1% erejéig); ezzel szemben a vidéki népességben ez az emelkedés, illetve apadás 2·7%-ot tett ki, Budapesten pedig 4·5%-ra rúgott. A két korosztály egymáshoz való viszonyában ez az eltérés természetesen kétszeresen jut érvényre, úgyhogy a produktív és improduktív osztály arányszáma közötti különbség a vidéki lakosságnál a harminc év alatt 11·2 százalékról 16·6-ra, a törvényhatósági városokban 18·8-ról 20·8-ra, Budapesten végül 36·4-ről 45·4-re emelkedett. Látható tehát, hogy a produktív kor úgy a vidéki, mint a városi és nagyvárosi lakosságban 30 év alatt lényegesen erősödött, legerősebben a fővárosban, ahol a produktív osztály, mely már kezdettől fogva rendkívül erős volt, ma már közel háromszoros túlsúlyban van az improduktív osztállyal szemben. Ha pedig az országos népesség ezen három rétegének (vidéki, városi, nagyvárosi népesség) 30 év alatti fejlődését vesszük szemügyre, megállapíthatjuk, hogy az improduktív kornak a produktívhoz való viszonya a vidéki lakosságban ma körülbelül

olyan, aminő volt a törvényhatósági városoké 30 évvel ezelőtt¹⁾, ezeknek mai főkörmegoszlása ellenben még a főváros 1869-i állapotához sem hasonlít, mert fővárosunk korösszetétele a rendelkezésre álló legrégibb adatok szerint is már sokkal városiasabb volt, mint vidéki városainké mai nap. Míg tehát egy emberöltő elég volt arra, hogy vidékünk lakossága — körmegoszlását tekintve — bizonyos városias, mondhatnók magasabb fejlettségi foknak megfelelő színezetet nyerjen, addig egy félszázadnál hosszabb idő sem tudta elenyésztetni azokat a mélyreható különbségeket, melyek a vidéki városok lakosságának koreloszlását a fővárostól elválasztják.

Hogy a négy főcsoport számerejének viszonyait még jobban szemléltetővé tegyük, kiszámíthatjuk, hogy Budapest korosztályai a törvényhatósági városokéhoz és a vidékéhez viszonyítva hogy alakulnak. Ily számítást az 1890. évre vonatkozólag már *Ráth Zoltán* is közölt²⁾ s ennek eredménye a következő. A vidéki népesség — korosztályainak arányát száznak véve — a törvényhatósági városokra és Budapestre vonatkozólag a következő számértékeket kapta:

	0—15	15—40	40—60	60
		é v e s e k		éven felül
Vidék	100	100	100	100
Törvényhatósági városok	88	110	100	111
Budapest	70	137	95	87

E szerint — *Ráth Zoltán* szavait idézve — közös vonása a városoknak a 15—40 évek között állók magas aránya s a gyermekek (15 éven alul állók) csekély száma. Budapest mindkét irányban kiválik: míg a többi város csak 10%-kal mutat többet az előbb említett osztályban, 12%-kal kevesebbet az utóbbiban, addig fővárosunk ott 37% többlettel dicsekszik, itt ellenben 30% hiányt tüntet fel. Az a hatalmas különbség pedig, mely a többi törvényhatóságú város és Budapest közt van, a főváros hatalmas vonzóerejét helyezi éles világításba. Ha ugyanis a törvényhatósági városokat vesszük alapul, illetve azoknak korosztályait tesszük egyenlőnek 100-zal, akkor Budapest koralakulása ez lesz:

	0—15	15—40	40—60	60—
Törvényhatósági városok	100	100	100	100
Budapest	79	125	95	70

Míg tehát törvényhatósági városaink a 0—15 és 15—40 évesek korosztályánál, mint fentebb láttuk, csak 12, illetve 10%-kal térnek el a vidék

¹⁾ A koreloszlás volt:

	0—15	15—40	40—60	60—	Összevonva	
		é v e s			produktív	improduktív
A vidéken 1920-ban	32·3	39·5	18·8	9·4	58·3	41·7
A tvhat. városokban 1890-ben	33·0	40·8	18·6	7·6	59·4	40·6
A tvhat. városokban 1920-ban ...	31·8	42·4	18·0	7·8	60·4	39·6
Budapesten 1880-ban	27·1	48·5	18·6	5·8	67·2	32·9

²⁾ *Ráth Zoltán* id. m. 128. lap.

arányaitól, addig Budapest e városokkal szemben további 21, illetve 25%-kal még élesebben juttatja kifejezésre a városi jelleget.

Ha ugyanezt a számítást az 1920. évre ismételjük, lényegesen eltérő eredményekre jutunk. Kiderül, hogy a 0—15 évesek tekintetében a törvényhatósági városok csak kevéssel maradnak a vidéken alul, ellenben Budapest 36%-kal áll mélyebben, amennyiben a vidék 100 lakójára csak 64 0—15 éves gyermek jut fővárosunkban. A 15—40 évesek korosztályában a vidéki városokban csekély az 1890. évihez képest a változás, fővárosunkban azonban ez az arány 137-ről 129-re szállt alá. Csökkent a vidéki városokban 1890-hez képest a 40—60 évesek aránya, míg Budapesten e korosztály aránya 112-re szállt fel. Végül a legmagasabb korosztályban az összes városokban, Budapesten is, erős apadás állt be. A helyzet ugyanis a következő:

	0—15	15—40 é v e s e k	40—60	60 éven felül
Vidék	100	100	100	100
Törvényhatósági városok	98	107	96	83
Budapest	64	129	112	71

Ha pedig a törvényhatósági városok korosztályát vesszük egyenlőnek százzal, akkor a budapesti arányok a következők:

Törvényhatósági városok	100	100	100	100
Budapest	65	123	120	86

Ezen számításnál nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy itt voltaképpen viszonyok viszonyáról van szó s így következtetésnél nagyon óvatosnak kell lennünk.

E szerint az 1890. év óta a törvényhatósági városokban — a vidéki lakossághoz viszonyítva — lényegesen emelkedett a gyermekek (0—15 évesek) arányszáma, ellenben csökkent a magasabb korosztályok aránya, mégpedig a felfelé haladó korral fokozódó mértékben; Budapesten úgy a gyermekkor, mint az első produktív kor — a vidékhez viszonyítva — ma kisebb arányú, mint harminc évvel ezelőtt s csak a 40—60 évesek csoportja mutat jelentékenyebb emelkedést. A törvényhatósági városokhoz viszonyítva, ugyanaz a helyzet. De újból hangsúlyozzuk: az így nyert számok nem abszolút növekedést vagy apadást fejeznek ki, hanem a vidéki népességhez viszonyított arányt, melynek alakulására tehát ez utóbbinak időközben beállott változásai is lényeges befolyással voltak, úgyhogy az összehasonlításból nyert számok nem abszolút, hanem viszonyított értékek, melyek nem konkrét állapotokat tüntetnek fel.

Nemzetközi összehasonlítások. Megállapítván a fentiekben Budapest népességének helyét egész hazánkban és a magyar törvényhatósági városok között, immár vizsgálatunk tárgyává kívánjuk tenni, hogy nemzetközi viszonylatban minő fővárosunk lakosságának kor szerinti felépülése. Ezzel

a kérdéssel foglalkoztak már a fővárosi statisztikai hivatal régebbi népszámlálási munkái¹⁾ is, de mivel ezek nem különböztették meg a 4 főkorosztályt, e kérdésnek a mi szempontunk szerint való tanulmányozására nem használhatjuk fel; mivel pedig az ezt a kérdést már érintő 1890. évi népszámlálási munka²⁾ csak 1895-ben jelent meg, úgy *Ráth Zoltánnak* 1893-ban megjelent többször említett munkája³⁾ az első, mely e kérdést vizsgálat tárgyává teszi. A munkájában közölt adatok alapján, melyeket alább reprodukálunk, megállapítja azt a feltűnő és hazánk fővárosának rendkívül gyors növekedését a legjobb világításba helyező tényt, hogy a 15—40 évesek korosztálya az ott felsorolt 12 európai nagyvárosok egyikében sem oly erős, mint Budapesten, a vidék felszívása tehát sehol sem oly mérvű, mint épen fővárosunkban. »Csakis Budapesten találjuk azt, hogy a népességnek valamivel még több, mint fele ebbe a korcsoportba tartozik: maga Párizs, ahol pedig oly rendkívül alacsony a gyermekek aránya — nem egészen 20% — dacára ennek, csak 47·7% ily korban levőt mutat ki; a világ legnagyobb városában, Londonban pedig 15—40 év közt csak 43%-a áll a népességnek. Fővárosunk kivételes állásának jelentőségét csak emeli az a körülmény, hogy oly ország fővárosa, mely az itt összehasonlításra került városok államainál jóval magasabb születési aránnyal bír. A forrás, vagy ha úgy tetszik, az anyag, melyből Budapest népessége képződött, határozottan kedvezőtlenebb a 15—40 évesek számarányára, mint a külföldi városokat környező vidékeké. Népünk jóval szaporább még, mint a különben legszaporább nyugati népek, az angol és a német s íme a magyar fővárosban a bevándorlók özöne annyira lenyomja a 15 éven aluliak számarányát, hogy az alacsonyabb, mint akár az angol, akár a német fővárosé.«⁴⁾

Amit *Ráth Zoltán* Budapestre vonatkozólag az 1890. évi népszámlálás alapján megállapított, azt a népesség további fejlődése mindenben megerősítette. Azóta az európai nagyvárosok népének korösszetétele gyökeresen megváltozott, de Budapest helyzete a módosult körülmények között sem változott meg. A nagyvárosi népességek fejlődése egyértelműleg s szinte egyöntetűen a gyermekkor arányának rohamos csökkenésének jegyében haladt; nincs — Rómát kivéve — egyetlen nagyváros sem, mely ennek ellenkezőjét mutatná; különbség csak a csökkenés *méretében* van. A nagyvárosok többségében a 0—15 éves gyermekek számaránya 7—9 egységgel csökkent — százra számítva — tehát 26—28-ról leszállt 18—20-ra. Leg-

¹⁾ *Kőrösi József*: Pest sz. k. város az 1870-dik évben. Pest 1871. 32 lap; és Budapest főváros az 1888-dik évben. II. füzet. Budapest 1882, a 80. lapon.

²⁾ *Kőrösi József és Thirring Gusztáv*: Budapest főváros az 1891-ik évben. II. kötet. Budapest 1895, a 32. lapon.

³⁾ *Ráth Zoltán*: Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk. Budapest 1893, a 142—143. lapon.

⁴⁾ *Ráth Zoltán* id. m. 143. lap.

szembetűnőbb Brüsszel és Bukarest esete; amott 28.7-ről 16.5-re, itt 36.0-ról 25.8-ra csökkent az arány, de erősen megcsappant e korosztály számaránya Hamburgban (31.9-ről 23.0-ra), Prágában (26.2-ről 18.8-ra) és Berlinben is (28.4-ről 20.7-re). Budapest gyermekkorosztálya is erősen megtizedelve került ki az utolsó 30 év népesedésének forgatagából. 1890-ben száz egyén között még 26.3 volt a gyermekek száma; 1920-ig ez 20.6-ra csökkent s tudjuk, hogy az utolsó évtized még újabb pusztulást hozott e korosztályra, mely ma már csak 18 százalékat teszi a lakosságnak. Nem ismerjük a külföldi nagyvárosoknak az utolsó 5 év alatti népalakulását; lehetséges, hogy ott is Budapesttel hasonlóak a viszonyok. De tény az, hogy a 18 százaléknyi gyermekkorosztálynál kedvezőtlenebb viszonyok (az 1920. évi adatok alapján) csak Brüsszelben és Párizsban voltak, ahol a 0—15 évesek arányszáma 16.5 és 15.1 volt száz lakó után.

103. Európai nagyvárosok népességének koreloszlása (százalékokban).¹⁾

Város	1885—1890 körül				1920 körül			
	0—15	15—40	40—60	60—	0—15	15—40	40—60	60—
Berlin	28.4	48.8	17.6	5.2	20.7	46.1	25.4	7.8
Hamburg	31.9	43.7	17.8	6.6	23.0	44.2	24.4	8.4
Drezda	26.1	49.4	18.1	6.4	21.1	44.2	26.2	8.5
Lipcse	.	.	.	.	22.9	45.3	24.3	7.5
München	.	.	.	.	20.5	46.1	25.5	7.9
Bécs	26.5	47.0	20.0	6.5	19.9	46.4	25.5	8.2
Brüsszel	28.7	43.3	20.0	8.0	16.5	44.9	27.6	11.0
Amsterdam	.	.	.	.	28.0	42.9	20.6	8.5
Rotterdam	.	.	.	.	32.2	42.3	18.5	7.0
Koppenhága	.	.	.	.	24.8	44.5	21.1	9.6
Párizs	19.6	47.7	24.7	8.0	15.1	48.2	27.4	9.3
London	33.6	43.1	17.0	6.3	26.6	41.2	23.1	9.1
Glasgow	.	.	.	.	29.4	41.8	21.7	7.1
Prága	26.2	47.3	19.1	7.4	18.8	51.5	22.1	7.6
Róma	21.9	47.5	22.9	7.7	24.4	45.4	20.1	10.1
Nápoly	27.5	40.9	21.8	9.8	21.5	47.0	22.8	8.7
Bukarest	36.0	45.1	15.8	3.1	25.8	48.9	18.4	6.9
Oslo	.	.	.	.	22.2	47.7	20.6	9.5
Stockholm	.	.	.	.	20.3	47.4	22.5	9.8
Budapest	26.3	50.6	17.6	5.5	20.6	51.0	21.7	6.7

Párizsnál ez az ijesztően alacsony arány nem lephet meg; hiszen a francia főváros régóta gyermekszegény város volt, melyben a gyermekek már 1890-ben sem tették ki a népesség $\frac{1}{5}$ -öd részét (19.6%). Meglepőbb Brüsszel rohamos visszaesése (28.7-ről 16.5-re), mely azt látszik igazolni, hogy a belga főváros, mely magát előszeretettel nevezi Kis-Párizsnak, a népesedés terén

¹⁾ Az 1885—1890 körüli adatokat nagyobbára *Ráth Zoltán: Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk* (Budapest 1893) című munkájából (142. l.) vettük át; az 1920. körüli adatok a nemzetközi statisztikai intézet *Annuaire statistique des grandes villes 1927.* című kiadványából (101—104. l.) vettük át.

is nyomába akar lépni a francia fővárosnak. Feltűnő még Prága alacsony gyermeklétszáma (18·8) is, mely alighanem az erős centralizációból folyó erős bevándorlási folyamatnak eredménye.

Hogyha Budapest a gyermekarány tekintetében, ha nem is legutolsó helyen, de mégis végtelenül messze áll a nagyvárosok sorában, úgy viszont a produktív (15—40 éves) kor tekintetében a már 1890-ben elfoglalt legelső helyet csak Prágának volt kénytelen átengedni, amellyel együtt ez az a két város, amelyben a lakosságnak több, mint fele tartozik a 15—40 évesek korosztályába. 1890-hez képest ez az arány Budapesten még fokozódott 50·8-ig (sőt 1910-ben és 1920-ban 51·0% volt), fővárosunknak erős nagyvárosiasodási tendenciája tehát fokozott erővel jelentkezik ma is. Meglepő, hogy ezen produktív kor arányszáma a gyermekkontingens csökkenése mellett is számos városban (mint Berlin, Drezda, Bécs, London, Róma) nem jelentéktelen apadást enged felismerni. Ennek oka a magasabb produktív (40—60 éves) korosztály rendkívül erős megduzzadása, mely egyetlen egy város (Róma) kivételével, ahol csökkenés állott be, mindenütt megvan s a korösszetétel képét mindenütt erősen megváltoztatta. Legkirívóbb Drezda és Berlin esete, ahol a 40—60 évesek korosztályának arányszáma 30 év alatt 18·1-ről 26·2-re, illetve 17·6-ról 25·4-re szökött fel. Hasonló Brüsszel erős emelkedése is 20·0-ról 27·6-ra. Budapesten ezen korosztály térfoglalása fokozatos és állandó volt; az 1890-ben 17·6%-os korosztály tíz év alatt 17·9-re, újabb decennium folyamán 17·9-re növelte erejét. 1910-ben már 18·3% ilyenkorú egyén élt Budapesten. A világháború forrása, mely a fiatalabb korosztályokat, mint láttuk, erősen pusztította, ezt a korosztályt abszolút számban és viszonylag is növelte (21·7%) s ez a fejlődési tendencia az utolsó évtizedben is érvényesült, amely számarányukat 23·6%-ig duzzasztotta fel. Ha figyelembe vesszük, hogy ez a korosztály, mely 30 évvel ezelőtt még (Rómát kivéve) valamennyi városban jóval kisebb kontingenst képezett, mint a gyermekek korosztálya, ma a legtöbb nagyvárosban és különösen a világháborútól sújtott államok nagyvárosaiban a gyermekek létszámát lényegesen meghaladja, úgy az újabbkori népfejlődésnek oly tünetét kell ebben felismernünk, mely az eddigi egészséges kialakulás teljes megváltoztatásával a népesedést új mederbe tereli s végső kihatásában előttünk még ismeretlen eredményekre fog vezetni.

A legmagasabb korosztály (a 60 éven felüliek osztálya) — két olasz várostól eltekintve — mindvégig erős emelkedést mutat. Természetes folyamánya a már ismerttetett népesedési folyamatnak, mely a magasabb korok erős számbeli gyarapodására vezetett. Budapest az ő 1920-ban 6·7, 1925-ben már 7·6-ra rúgó öregjeivel azon városok közé tartozik, melyekben a legmagasabb korosztály aránya mérsékelt; mert ez a legtöbb nagyvárosban a 8%-on felül van s maximumát Brüsszelben (11·0%) és Rómában (10·1%) éri el. A 30 év előtti állapotokhoz képest csökkenést egyedül Nápoly városa mutat.

A nemzetközi összehasonlítás arról győz meg, hogy a nagyvárosok valamennyijében (az egy Rómát kivéve) a népesség fejlődése az utolsó 30 év alatt az improduktív korok számarányának csökkenésére vezetett; szemben — természetesen s ebből folyólag — a produktív korok erős térforgalásával. Az a fejlődési folyamat, melyet *Budapesten észlelhettünk*, eszerint *nem speciális budapesti vagy magyar vonás*, hanem *egyetemes jellemvonása az összes vagy legalább az európai nagyvárosok népalakulásának*. Ma már odáig fejlődött a dolog, hogy az improduktív kor, melyhez azelőtt a népességnek jóval több, mint harmadrésze, közel kétötöde tartozott, ma sokhelyütt már alig haladja meg a 25 százalékot, Budapest, sajnos, azon városok közé tartozik, melyekben ez a fejlődési folyamat a legerősebb volt. Tizenkét város közül Párizs (27·6) és Róma (29·6) után a harmadik helyet (31·8%) foglalta el az improduktív rétegek csekély aránya tekintetében; ma már Róma is elhagyta fővárosunkat s *Budapest* Párizs után (24·4%) az a nagyváros, melyben az improduktív korok a legkisebb (27·3) aránnyal vannak képviselve. Amennyire aggasztó ez a jövőendő népszaporulat szempontjából, úgy viszont az a körülmény, hogy fővárosunk népességének ma már közel háromnegyed része (72·7%) termelőképes korban áll, közgazdasági szempontból és a nemzeti termelés szemszögéből nézve, biztató jelenségnek nevezhető.

Befejezésül ide iktatjuk 12 nagyváros produktív és improduktív népességének arányszámát az 1890. és 1920. évekből.

104. A produktív és improduktív népesség aránya Európa nagyvárosaiban.

Város	1890 körül		1920 körül	
	produktív	improduktív	produktív	improduktív
Berlin	66·4	33·6	71·5	28·5
Hamburg	61·5	38·5	68·6	31·4
Drezda	67·5	32·5	70·4	29·6
Bécs	67·0	33·0	71·9	28·1
Brüsszel	63·3	36·7	72·5	27·5
Párizs	72·4	27·6	75·6	24·4
London	60·1	39·9	64·3	35·7
Prága	66·4	33·6	73·6	26·4
Róma	70·4	29·6	65·5	34·5
Nápoly	62·7	37·3	69·8	30·2
Bukarest	60·9	39·1	67·3	32·7
Buda pest	68·2	31·8	72·7	27·3

Kormegoszlás a jobb- és balparton. Az a kép, melyet fővárosunk népességének koreloszlásáról nyújtottunk, a legkülönbözőbb viszonyok között élő néprétegek eltérő korfelépülésének összeredőjeként jelentkezik. Ebben az összképben elmosódnak mindazok a különbségek, melyek a korviszonyok tekintetében a faj, a társadalmi helyzet, a vagyonosság és a kereseti lehetőségek folyamányaként fővárosunk lakosságában előállottak. Pedig ezek

a különbségek adnak hű képet a népesség egyes részeinek tényleges fizikai viszonyairól s így ezeknek felderítése nélkül ismereteink hiányosak maradnának. Ezen tüzetes vizsgálatok azonban nincsenek nehézség nélkül. Az a kérdés merül fel először: minő elemekre való szétboncolás szolgálhat e vizsgálódás alapjául? A társadalmi rétegek szövevényébe való behatolás — statisztikai ismereteink mai állása mellett — még alig lehetséges; még kevésbé rendelkezünk oly eszközökkel, melyek a lakosság vagyoni viszonyainak vagy kereseti lehetőségeinek figyelembevétele mellett tennék lehetővé a vizsgálódásokat. Be kell érünk az adatokkal, melyek a lakosság korviszonyait *területi részletezés alapján* tüntetik fel. Ilyenmő adataink már egy félszázad óta állnak rendelkezésünkre. A korviszonyoknak kerületek szerinti alakulását már az 1869. évi népszámlálás is kiderítette. 1880-ban a kerületeknek beltelek és kültelek szerinti megosztásával bővült a feldolgozás. Kisebb területi egységek azonban csak 1906 óta szerepelnek a korstatisztikában, amely évben ugyanis először dolgoztattuk fel és közöltettük az összes demográfiai szempontokra vonatkozó adatokat 64 kisebb körzet szerint.¹⁾ Ez a körzeti beosztás a következő (1910. évi) népszámlálás alkalmával 100 egységre bővült s azóta változatlanul megmaradt. Ma tehát az összes demográfiai viszonyok s így a korviszonyok tanulmányozására igen kimerítő, gazdag topográfiai anyag áll rendelkezésre, mely szinte kimeríthetetlen kincsesbányája a demográfiai kutatásoknak.

Kérdés mármost, hogy a korviszonyok topográfiai alakulásának feltüntetésével mennyiben visszük előbbre a tudományt, mily jelentősége van a topográfiai sajátosságoknak népesedési szempontból? Ha egy egységes szerkezetű népességnek csupán csak helyi eloszlásáról volna szó, a topográfikus részletezésnek nem volna sok értelme. De a lakosság helyi eloszlása mindenütt oly tényezőktől függ, melyek a topográfiai eloszlással egyben bizonyos kiválasztást, bizonyos társadalmi differenciálódást hoznak magukkal; kivált a nagyvárosokban. A nagyvárosok építkezési fejlődése, mely végeredményben az építetők vagyoni helyzetével függ össze, már magában rejtí a társadalmi elkülönülés csiráját. A vagyonosok által épített palotákban és urilakokban természetesen oly társadalmi osztályok találunk otthont, melyek kedvezőbb anyagi viszonyok között élnek. A spekulációs építkezések által létesített bérkaszárnnyakat viszont szegényebb néposztályok népesítik be, épűgy a hatóságok vagy a magánmunkaadók által létesített munkásházakat. A céltudatos városi építkezési igazgatás és városfejlesztő politika az ily eltérő megtelepedési centrumokat területileg is elkülöníti egymástól, de a forgalom s az üzleti élet kifejlődése természetesen magával is hozza ezt a differenciálódást, melynek végeredményeként építészeti, társadalmi

¹⁾ V. ö. *Thirring Gusztáv*: Az 1906. évi népszámlálás eredményei. Budapest, 1914. (Budapest székesfőváros Statisztikai Közleményei. 43. kötet.)

s vagyoni szempontból egymástól élesen elkülönített városrészek vagy kisebb körzetek jönnek létre.

Budapest lakosságának területi megoszlása tehát nem véletlen, nem öletszerűen keletkezett elkülönülés, hanem egyrészt természetes fejlődés, másrészt hatósági irányítás és céltudatos fejlesztés alkotta organikus képződés, mely minden részében magán viseli keletkezésének jellegét, alkotó részeinek természetét s így egyes részeiben nemcsak területi egység, hanem társadalmi alakulat is. Ha tehát Budapest területét a fentjelzett szempontok figyelembevételével osztjuk kisebb részekre, akkor nem üres területi formákat, hanem eleven tagokat nyerünk, melyekben lüktető életet, jellemző népesedési vonásokat, szóval bizonyos népességi karaktert ismerhetünk fel. Ily szempontból kell az alábbi vizsgálódásainkat is figyelni, amelyekben a korviszonyoknak a város különböző részeiben való alakulását kívánjuk megvilágítani.

Mielőtt azonban a kisebb területi egységek vizsgálódásába bocsátkoznánk, a könnyebb áttekintés kedvéért mindenekelőtt a főváros két főrészének, a *balpartnak* és a *jobbpartnak* viszonyait akarjuk egymással összehasonlítani. A két partrész, mely valamikor három külön város volt, melyek mindegyikének fejlődése más-más volt, még ma is sok tekintetben magán viseli az eltérő fejlődés jellegét, népességének lényegesen elváló kialakulását. A rohamosan, szinte amerikai méretekben fejlődő balpart lakossága természetesen egészen másként tevődött össze, mint a sokkal konzervatívabb természetű Buda népe. Buda a főváros egyesítésének idejében jóval közelebb állott még — korösszetétel tekintetében — a vidékhez, mint a már akkor is városiasabb Pest. A Duna jobbparti részét akkor még a gyermekkorok és a magasabb korok praedominálása jellemezte, míg a munkateljesítés korában álló korosztályok sokkal kisebb arányban voltak képviselve, mint Pesten. Budán ugyanis a 0—15 éves korosztály 28·3%-át tette a népességnek, míg Pesten csak 25·6 százalékát. A 40—60 évesek is sokkal számosabbak (21·7%) voltak ott, mint a Duna balpartján (17·8%) és hasonlóképpen a legmagasabb korosztályok (ott 5·6, itt 4·3%). Ezzel szemben a 15—40 évesek osztályába Budán a lakoságnak csak 44·4%-a tartozott, Pesten ellenben felénél több, t. i. 52·3%. A Dunajobbparti résznek ezen, a fejlődés kezdetleges fokát mutató korösszetétele fokozottabban domborodott ki a nála még kevésbé városias jellegű Óbudán, ahol akkor a lakoságnak teljes harmadrésze (33·7%) állt a gyermekkorban (0—15 év) és alig több kétötödénél (41·6%) volt 15—40 éves, ellenben a magasabb korosztályok gyérebben voltak képviselve, mint az I—III. kerületben.

Budának ez a jellemző korpája három évtizeden át megtartotta eredeti tipikus jellegét, sőt még élesebbé vált, amennyiben a gyermekkorosztály aránya még fokozódott (29·8-ig), a produktív első koré pedig még csökkent (43·7-ig); ugyancsak csökkent a 40—60 évesek aráyszáma s fokozódott a legöregebbek hányada. Századunk kezdetével azonban megváltozik a kép.

A gyermekkor rohamosan veszt szambeli erejéből, a lakosság egyötödén alulra csökken (19·1%), a produktív korok hirtelenül tért foglalnak s a legmagasabb korosztály is megerősödik.

A pesti oldalon más a fejlődés iránya. A gyermekkor arányszámának csökkenése hamarabb áll be, a produktivitás első kora lényegtelen változásokkal egyazon magasságban tartja magát félszázadon át, a 40—60 évesek s a legöregebbek kategóriája pedig hirtelenül dagad meg, sokkal nagyobb mértékben, mint a Duna jobbpartján. A folyamat magán viseli a magasabb városiasságot jellemző ismérveket.

A négy főkorosztály százalékos erejének a félszázad alatt bekövetkezett változásai az alábbi felsorolásból ítélhetők meg:

Jobbpart :

	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1925
0—15 évesek	28·3	28·6	29·8	29·4	25·6	21·7	19·1
15—40 «	44·4	43·0	43·7	43·8	49·2	49·6	50·0
40—60 «	21·7	21·0	19·3	19·7	18·7	21·1	23·1
60-on felül	5·6	7·4	7·2	7·1	6·5	7·6	7·8

Balpart :

0—15 évesek	25·6	26·8	25·5	26·2	22·7	20·3	17·8
15—40 «	52·3	50·1	52·3	51·5	53·9	51·4	51·0
40—60 «	17·8	17·9	17·3	17·6	18·2	21·8	23·7
60-on felül	4·3	5·2	4·9	4·7	5·2	6·5	7·5

E fejlődés eredménye tehát a két parti rész kormegoszlásának az idők folyamában *egymáshoz való erős közeledése*. A nagy különbségek, melyek 1869-ben fennállottak, lassanként tűnedeznek, a két part népessége kor tekintetében nivellálódik, a fejlődés mindinkább hasonlóvá válik egymáshoz. Felismerhető ez a két szélső időpont (a kezdő és a végső év) viszonyainak egymás mellé állítása által, amely az eltérések tetemes megcsökkenéséről tanuskodik. Volt ugyanis:

	1869-ben		Különbség
	a jobbparton	a balparton	
a 0—15 évesek arányszáma	28·3	25·6	— 2·7
a 15—40 «	44·4	52·3	+ 7·9
a 40—60 «	21·7	17·8	— 3·9
a 60 évnél idősebbek arányszáma	5·6	4·3	+ 1·3

	1925-ben		Különbség
	a jobbparton	a balparton	
a 0—15 évesek arányszáma	19·1	17·8	— 1·3
a 15—40 «	50·0	51·0	+ 1·0
a 40—60 «	23·1	23·7	— 0·6
a 60 évnél idősebbek arányszáma	7·8	7·5	+ 0·3

E feltűnő átalakulás okai nagyon sokfélék ; röviden összefoglalva őket, mondhatjuk, hogy a két partirész népességének demográfiai struktúrája a főváros egyesítése óta azért vált egymáshoz hasonlóbbá, mert azok a társadalmi, gazdasági és politikai eltérések és különbségek, melyek a két városra a régi időben reányomták bélyegüket, a városok egyesítése óta túlnyomóan elenyésztek s így a gazdasági viszonyok azonossága, (vagy legalább hasonlatossága), az életmód és a kereset mindinkább fokozódó hasonlósága — a szélsőségek letompítása és a surlódások lecsiszolása által — a népesség struktúráját is egyenletesebbé tette. Hozzájárult mindenesetre az a körülmény is, hogy a jobbparti városrészek népessége *aránylag* jóval nagyobb mértékben gyarapodott bevándorlás által, mint a balparti város. Mivel pedig a bevándorlók demográfiai habitusa teljesen más, mint a bennszülött lakosságé, viszont az az egész főváros bevándorlóira nézve körülbelül azonos, így érthető, hogy a jobbpart intenzívebb bevándorlása a törzsökös lakosság összetételét nagyobb mértékben terelte a nagyvárosi jelleg felé s ezzel közelebb hozta a városiasabb jellegű Pest népességének struktúrájához. Ez állítás igazolására felemlítjük, hogy a két parti rész népszaporulata volt 1869-től 1925-ig :

	Természetes szaporodás által	Bevándorlások által	Százalékokban	
			természetes szaporodás	bevándorlás
A jobbparton	36.524	101.624	26·5	73·5
A balparton	220.163	305.817	41·1	58·9

Érthető tehát, hogy a jobbparti városrész népességének kormegoszlása is miért közeledett a lefolyt 56 év folyamán a balparti részeknek városias jellegű korképéhez, mely egyúttal az összváros korviszonyainak alakulására nézve a döntő tényező volt s a maga bélyegét arra rányomta.

Ötéves korcsoportok. A népesség kormegoszlásának az idők folyamán beállott változásairól a négy főkorcsoport alapján eléggé tájékoztató képet nyerünk. De a korviszonyok tüzetesebb megismerése megköveteli azoknak részleteibe való behatolását, amit kisebb korcsoportok szemügyrevételével érhetünk el. A nagy korcsoportokon belül ugyanis sok oly változás állhat be, mely a nagy átlagokban nem nyer kifejezést. Szükséges tehát, hogy legalább is *ötéves korcsoportokra* bontsuk fel az észlelési anyagot, sőt bizonyos speciális vizsgálatokban az egyes korévek figyelembevételének szüksége is állhat elő. Amidőn azonban Budapest népességének *normális fejlődéséről* akarunk képet alkotni, a világháború okozta rendkívüli átalakulást figyelmen kívül kell hagynunk, mert a világháború és a forradalmak a főváros népesedését rendes kerékvágásából teljesen kizökkentették s oly rendellenes kialakulásra vezettek, melyből a főváros népesedésének normális fejlődésére következtetni nem lehet. Ez okból alábbi vizsgálódásaink alapjául az 1869—1910. évi időszakot fogadjuk el, mint olyat, melyben rendkívüli katasztrófák nem zavarták a népesedés természetes folyamatát s így a korviszonyok — eltekintve a

vándorlások okozta módosulásoktól — zavartalanul alakulhattak ki. Ebből a szempontból nézve Budapest népességének 41 évi fejlődését, megállapíthatjuk, hogy nemcsak az egyes korcsoportok viselkednek nagyon eltérően, de a két nem között is igen nagyok az eltérések. Abban megegyezik a két nem korkialakulásának képe, hogy — eltekintve a legmagasabb koroktól, melyeknek adatai az esetek kisebb számánál fogva csekélyebb súlyúak — a 20—25 éves korcsoport szaporulata volt a legnagyobb, amelyben a férfiak száma 338·5, a nők 274·3 százalékkal gyarapodott. Ezt a nagy gyarapodást mindkét nemnél kétségtelenül a munkakeresők nagy beözönlése idézte elő, amely a nőknél (a cselédség erős beszívárgása folytán) a 15—20 évesek között is igen magas (260·0%) volt, míg a férfiaknál az utóbbi korcsoport létszáma már jóval kisebb arányban gyarapodott. A magasabb korcsoportok népszámának növekedése (a legmagasabbaktól eltekintve, melyekben a közegészségügyi viszonyok javulásának köszönhető hosszabb élettartam jutott kifejezésre) csekélyebb volt, de bizonyos párhuzamosság a férfiak és a nők szaporulatát jelző számok között nem ismerhető félre. A legmagasabb korokban ez a növekedés rohamos s maximumát a 80. életéven túl a férfiaknál 350·2, a nőknél éppen 422·0%-kal éri el. A magasabbkorú nőknek a férfiaknál erősebb elszaporodása — mint a nők hosszabb életkorának folyamánya — jellegzetes tünet.

Demográfiai szempontból a gyermekkor és a serdülőkor igényli első sorban figyelmünket, mert ezeknek kedvező alakulása a népesség fejlődésének alapfeltétele. Ebből a szempontból tekintve, nem nevezhetjük Budapest népének korkialakulását kedvezőnek, mert a gyermekkorokban találjuk a népgyarapodás legmérsékeltebb arányát (a 0—5 éves korcsoportokban a fiúknál 175·4, a lányoknál csak 168·4 százalékos szaporulatot), úgy hogy ebből is kétségtelenül kitűnik, hogy Budapest népét nem a születések többlete gyarapítja, hanem a kívülről való beözönlés duzzasztja fel addig az arányig, mely rányomja a nagyvárosi népesség koreloszlásának bélyegét.

Az egyes korcsoportoknak eltérő mozgalma a népesség korösszetételének százalékos kimutatásában is éles kifejezésre jut. A gyermekkorok csekélyebb szaporulata folytán e korok százalékos aránya folyton csökken s a legújabb fejlemények — a világháború és a születések csökkenése — folytán *a helyzet az utolsó másfél évtizedben még lényegesen rosszabbodott*. Hogy ezzel szemben a magasabb korosztályok viszonylagos ereje megfelelőleg nő, azt már fentebb kiemeltük.

A népességnek öt éves korcsoportok szerinti megoszlását abszolút számokban és százalékos összetételben a 105. és 106. sz. táblák tüntetik fel.

Amidőn azonban ezt a vizsgálatot a város egyes részeire kívánjuk kiterjeszteni, sajnálatunkra csak a régebbi — 1900-ig terjedő — népszámlálási adatokra vagyunk utalva, miután az újabb fővárosi népszámlálásoknak tüzetes

adatai közzétéve nincsenek. Szorítkoznunk kell tehát arra, hogy az 1900. évi népszámlálásról kiadott munkában¹⁾ kifejtett részleteket összefoglalva, nagyjából jellemezzük a viszonyokat. Ezekből láthatjuk, hogy a gyermekek túlsúlya a jobbparton az első életévekben a legnagyobb, azután a korral lassanként csökken és a 15. életévvél eltűnik, helyet adván a következő korosztályok többletének a balparton. A felnőtt osztályok túlsúlya a balparton a 20—30 években a legnagyobb, azután pedig lassanként olymódon fogy, hogy a 40. év felé a viszonyok a Duna mindkét partján egészen hasonló; erre azután a nagyobb korcsoportok ismét a jobbparton vannak erősebben képviselve, mégpedig még nagyobb mértékben, mint a gyermekkorban. A két part közti ezen különbségek minden korévben felismerhetők, terünk azonban nem engedi, hogy e részletekbe belebocsátkozunk s így csak az ötévi korcsoportok felsorolására szorítkozzunk, melyekről a következő százalékos tábla nyújt képet:

107. Ötéves korcsoportok aránya a két parton, 1880—1900-ig.

Korcsoport	Jobbpart			Balpart			A balparttal szemben fenálló különbség					
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900			
0—5	11·3	11·5	11·2	10·3	9·7	10·3	+	1·0	+	1·8	+	0·9
5—10	8·9	9·3	9·2	8·4	7·6	8·1	+	0·5	+	1·7	+	1·1
10—15	8·4	8·9	9·1	8·1	8·1	7·7	+	0·3	+	0·8	+	1·4
15—20	8·7	9·5	10·4	10·0	11·3	10·9	—	1·3	—	1·8	—	0·5
20—30	18·4	17·4	18·9	22·6	23·1	23·5	—	4·2	—	5·7	—	4·6
30—40	15·9	16·8	14·5	17·4	18·1	17·0	—	1·5	—	1·3	—	2·5
40—50	12·5	11·5	12·0	11·3	11·0	11·4	+	1·2	+	0·5	+	0·6
50—60	8·5	7·8	7·6	6·7	6·3	6·4	+	1·8	+	1·5	+	1·2
60—70	5·5	4·9	4·5	3·9	3·3	3·2	+	1·6	+	1·6	+	1·3
70—80	1·7	2·1	2·1	1·1	1·3	1·2	+	0·6	+	0·8	+	0·9
80—90	0·2	0·3	0·5	0·2	0·2	0·3	—	+	+	0·1	+	0·2

Ezen tábla adataiból látható, hogy a legfiatalabb korú gyermekek aránya húsz év alatt alig változott, ellenben az 5—10 és 10—15 évesek csoportjainak súlya a jobbparton érezhetően gyarapodott, a balparton ellenben csökkent. A munkaképesség teljében álló (15—40 éves) korcsoportok közül a jobbparton különösen a 15—20 évesek arányszáma fokozódott, kisebb mértékben a 20—30 éveseké, míg a következő évtized számbeli aránya már megapadt s ez az apadás a 70. életévig felismerhető. A balparti lakosság húsz évi fejlődése lényegében egyező, bár az arányszámok mindenütt magasabbak, mint Budán. A magasabb korcsoportok, aránylag jelentéktelen súlyvesztéssel, lényeges változásokat nem tüntetnek fel.

¹⁾ *Kőrösi József és Thirring Gusztáv: Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A nép-leírás és népszámlálás eredményei. II. kötet 45—47 lap.*

A kormegoszlás ingadozásai a kerületekben. A félszázadnál hosszabb idő alatt Budapest népességében beállott eltolódások a város egyes *kerületeiben* különbözőképpen s részben jóval intenzívebben mutatkoztak, mint aminőknek a két parti rész adatai feltűntetik. A különbségek itt sokkal jellegzetesebbek, mert a társadalmi, vagyoni és művelődési viszonyok, melyeknek — bizonyos fokig — függvénye a korviszonyok alakulása, az egyes kerületekben természetesen sokkal nagyobb eltérést tüntetnek fel, mint a két parti résznek — épen az érdekes és jellegzetes sajátosságokat elhomályosító — átlagai.

Vizsgálódásainkat a négy főkorosztály százalékos arányaiban 1869-től 1925-ig észlelhető változásoknak mérlegelésére alapítjuk. Ez adatokat a 108. táblában állítottuk össze, mégpedig kerületenkint a főkorosztályok szerint csoportosítva. Az egész főváros fejlődését jellemző tendenciát már fentebb kiemeltük, hangsúlyozván, a gyermekkorosztályok képviseltetésének fokozatos csökkenését és a munkaképes korok súlybeli gyarapodását. A kerületenkint mutatkozó mélyreható különbségek egyrészt a kerületi lakosság társadalmi, vagyoni és művelődési állapotának eltérő voltának eredményei, másrészt a bevándorlás kisebb-nagyobb fokából erednek. Tudjuk, hogy minél műveltebb és jobbmódú valamely kerület, annál kevesebb ott a gyermek, de annál több a keresetképes korban állók száma, kiknek tömegét a túlnyomólag e korokban álló bevándorlók is nagy mértékben szaporítják.

Budapest kerületei közül köztudomás szerint — és a statisztika több irányú tanúsága szerint is — legvagyonosabbak a IV. és az V. kerület (Belváros és Lipótváros), legszegényebbek a III. és a X. kerület (Óbuda és Kőbánya), míg a többi kerületek (azoknak sorrendjében) közepes vagyonosságúak. A koreloszlás tekintetében már most a helyzet a következő:

A *legtöbb gyermeket* az egész észlelési időszak alatt Kőbányán, Óbudán és a Ferencvárosban találjuk. Kőbánya és Óbuda szinte kivétel nélkül áll a szélső helyen, míg a Ferencváros egyik-másik évben más kerületnek volt kénytelen a helyet átengedni. Ezzel szemben a *legkevesebb gyermeket* a Belváros és a Lipótváros neveli fel, melyekhez sorrendben az Erzsébetváros és a Józsefváros áll legközelebb. A különbségek rendkívül nagyok: a X. kerületben a gyermekek aránya ma majdnem kétszerakkora, mint a Belvárosban; amott a lakosságnak 23·6 százaléka, itt csak 12·6 százaléka 0—15 éves gyermek. A Belváros az egész észlelési időszak alatt a leggyermekszegényebb kerület volt s hozzája állandóan a Lipótváros csatlakozott. De az 56 évi időszak folyamán a gyermekek aránya évtizedről-évtizedre csökkent: a Belvárosban 20·5-ről 12·6-ra, a Lipótvárosban 23·8-ról 15·5-re. A másik oldalon Kőbánya és Óbuda osztozkodnak felváltva abban a dicsőségben, hogy a legnagyobb gyermekáldás az övék volt. A főváros egyesítésének idejében itt még 33·7-ig rúgott a gyermekek aránya; ma már csak 22·4 Óbudán és 23·6 Kőbányán.

108. A főkorcsoportok százalékos aránya kerületenkint, 1869-től 1925-ig.

Kerület	1869	1880	1890	1900	1920	1920	1925	Különbség 1925-ben 1869-hez képest
0—15 évesek :								
I. kerület	26·6	26·4	27·7	28·9	24·7	21·0	18·2	— 8·4
II. „	26·6	26·8	28·0	26·2	21·7	19·0	17·0	— 9·6
III. „	33·7	32·2	32·6	32·8	30·2	25·7	22·4	—11·3
IV. „	20·5	20·4	19·6	18·3	16·6	14·3	12·6	— 7·9
V. „	23·8	24·5	23·1	24·8	21·6	18·3	15·5	— 8·3
VI. „	26·0	27·6	24·7	25·4	22·4	20·9	18·1	— 7·9
VII. „	26·0	27·7	26·7	26·5	22·5	19·6	16·4	— 9·6
VIII. „	27·2	27·1	25·6	27·8	21·3	19·2	16·6	—10·6
IX. „	27·5	27·6	27·1	28·2	23·6	21·0	20·6	— 6·9
X. „	26·7	30·2	32·6	33·5	31·6	27·3	23·6	— 3·1
15—40 évesek :								
I. kerület	45·2	42·9	45·6	43·9	50·7	51·0	51·1	+ 5·9
II. „	45·2	44·0	44·5	46·3	51·1	50·4	49·9	+ 4·7
III. „	41·6	40·5	41·3	41·5	45·2	46·3	48·7	+ 7·1
IV. „	55·2	53·9	55·2	53·8	55·9	54·6	52·5	— 2·7
V. „	55·9	52·5	51·4	51·8	54·1	52·7	52·2	— 3·7
VI. „	52·3	49·2	53·2	52·6	54·6	51·2	51·3	— 1·0
VII. „	52·3	49·0	51·6	52·2	54·4	51·3	51·4	— 0·9
VIII. „	50·0	48·6	52·1	49·8	54·7	51·8	51·2	+ 1·2
IX. „	50·5	47·2	49·9	49·2	53·2	51·7	49·0	— 1·5
X. „	52·5	47·0	48·3	45·4	48·1	47·8	49·0	— 3·5
40—60 évesek :								
I. kerület	22·4	21·5	19·1	19·9	18·3	20·7	22·9	+ 0·5
II. „	22·4	20·7	20·0	19·9	19·8	22·2	24·6	+ 2·2
III. „	19·8	20·0	18·9	19·1	18·4	20·7	21·9	+ 2·1
IV. „	19·2	18·7	19·0	20·7	20·8	24·1	26·7	+ 7·5
V. „	16·5	17·5	17·6	18·8	19·3	22·3	24·4	+ 7·9
VI. „	17·1	17·5	17·3	17·4	18·1	21·7	23·9	+ 6·8
VII. „	17·1	16·8	16·3	16·5	17·6	22·1	24·2	+ 7·1
VIII. „	18·4	18·3	17·6	17·8	18·8	22·0	24·5	+ 6·1
IX. „	18·3	19·1	18·1	18·0	18·2	21·2	22·0	+ 3·7
X. „	18·9	17·7	15·8	17·5	16·5	19·9	21·6	+ 2·7
60 éven felüliek :								
I. kerület	5·8	8·0	7·6	7·3	6·2	7·3	7·8	+ 2·0
II. „	5·8	7·3	7·5	7·6	7·4	8·4	8·5	+ 2·7
III. „	4·9	6·9	6·7	6·6	6·2	7·3	7·0	+ 2·1
IV. „	5·1	6·0	6·2	7·2	6·6	7·0	8·2	+ 3·1
V. „	3·8	4·5	4·7	4·6	4·9	6·7	7·9	+ 4·1
VI. „	4·6	5·1	4·8	4·6	4·9	6·2	6·7	+ 2·1
VII. „	4·6	5·8	5·3	4·8	5·5	7·0	8·0	+ 3·4
VIII. „	4·4	5·1	4·6	4·6	5·2	7·0	7·7	+ 3·3
IX. „	3·7	4·9	4·7	4·6	5·0	6·1	8·4	+ 4·7
X. „	1·9	3·8	3·3	3·6	3·8	5·0	5·8	+ 3·9

Társadalmi viszonyok befolyása a gyermekkorosztály erejére. A gyermekek létszámának csökkenése — a jobbmódú lakosság körében onnan ered, hogy a növekvő jóléttel egyrészt a *házasságkötések száma*, másrészt a házasságban a *születések száma* fogy. A gyermekáldástól való irtózás mindjobban tért foglal; sajnos legnagyobb mértékben épen azon társadalmi rétegekben, melyek a gyermeknevelés terhét legkönnyebben viselhetnék el és amelyek nemzeti és művelődési szempontból legértékesebbek lévén, a jövő generációt épen a legértékesebb succrescentiától fosztják meg. Az ellenkező szélsőséget a műveltség és vagyonosodás alacsonyabb fokán álló szélső kerületek, a III. és X. képezik. Ezekben, dacára annak, hogy ott a halandóság és kivált a gyermekhalandóság jóval magasabb, a gyermekek száma mégis a legmagasabb. Itt a lakosság foglalkozása nagyrészt olyan (őstermelő, földműves), mely a gyermekben segítő családtagot lát, a — nem létező — vagyon elaprózódásától nem kell tartani, azért a születések korlátozása kisebb méretű, mint a műveltebb s vagyonosabb osztályokban. Az apadás azonban itt is jelentékeny. A két szélsőség közé eső kerületekben a jólét és művelődés befolyása nem olyan szembetűnő. Egyes kerületekben, melyek alacsonyabb fokon állanak, a gyermeklétszám tekintetében a jobbmódú (I. és II.) kerületek mögött maradnak el. Ennek okát abban találhatjuk meg, hogy — mint már említettük — a lakosság korösszetételét azon túlnyomóan kívülről bevándorlott néprétegek módosítják tetemesen, melyek — mint napszámosok, munkások, cselédek — nagyrészt családot nem alapítanak s így csak a keresetképes magasabb korosztályok népszámát növelik, a nélkül azonban, hogy a gyermekek számát is szaporítanak vagy legalább az addigi színvonalon megtartanak.

A gyermekkorosztály kialakulása tekintetében rá kell mutatnunk még arra, hogy — miként már a népesség általános fejlődésének vázolásánál hangsúlyoztuk — a tizenkilencedik század végéig a gyermekek aránya — csekély változásokkal — egy magasságban tartotta magát a legtöbb kerületben s csak századunk elejével indult meg a nagymérvű romlás, mely oly nagy mértékben apasztotta a gyermekek arányát. Egyes kerületekben 1900-ig még fokozódott is a gyermekek arányszáma s csak a Belváros mutat már ekkor is némi apadást. A rohamos csökkenés századunk elején állott be s ez egyes kerületekben több, mint tíz százalékkal apasztotta a gyermekarányt. Ez az apadás *megelőzte* a világháború nyomán elmaradt születések okozta csökkenést, tehát nem a nagy katasztrófa kényszerű folyamánya, hanem egyrészt a megromlott gazdasági viszonyokból, másrészt a népességnek kedvezőtlenül megváltozott erkölcsi felfogásából s megromlott családi érzékéből eredt. Észlelési időnk tehát két, egymástól élesen elkülönülő időszakra választható szét, melyeknek határpontját az 1900. év jelzi. A két időszak alatti fejlődés (helyesebben visszafejlődés) mérvét az alábbi adatok érzékeltetik.

A 0—15 éves gyermekek arányszáma volt :

		1869	1900	1925
Az	I. kerületben	26·6	28·9	18·2
A	II. «	26·6	26·2	17·0
A	III. «	33·7	32·8	22·4
A	IV. «	20·5	18·3	12·6
Az	V. «	23·8	24·8	15·5
A	VI. «	26·0	25·4	18·1
A	VII. «	26·0	26·5	16·4
A	VIII. «	27·2	27·8	16·6
A	IX. «	27·5	28·2	20·6
A	X. «	26·7	33·5	23·6

Hogy a születések számának csökkenése, mely különösen 1901-től kezdve volt igen rohamos, mennyire hatott apasztólag az élő gyermekek számára, arról képet alkothatunk magunknak, ha a születési coefficiensnek csökkenését vizsgáljuk. Ebből is élesen kitűnik a huszadik század elejétől kezdve fellépett erős apadás, mely az egész vonalon végigvonul. Legyen elég csak a legnagyobb szélsőségeket felmutató kerületekre, — egyrészt a vagyos Belvárosra és Lipótvárosra, másrészt a társadalmi szempontból fejletlenebb s szegény Óbudára és Kőbányára ráutalni, mint amelyek a társadalmi összetétel egymástól teljesen elütő képét nyújtó szélső városrészek népességének tipikus képviselői lévén a fejlődés irányzatát legpregnansabban érzékeltetik. Ezek az adatok megerősítik fenti állításunkat, hogy míg 1900-ig egyes kerületekben még a gyermekek számának emelkedése is látható, azontúl rohamosan csökkent a születések száma, mégpedig valamennyi kerületben egyaránt. A csökkenés nem lépett fel minden kerületben egyszerre teljes erejével (így a Lipótvárosban 1905-ig még mérsékelt volt), de a születések korlátozásának tendenciája mindenütt élesen kidomborodik. Ezer lakóra jutott évente születés az alábbi időszakok átlagában :

	A IV.	Az V. k e r ü l e t b e n	A III.	A X.
1881—1885	19·3	26·2	41·0	45·9
1886—1890	18·8	26·4	39·2	40·7
1891—1895	19·2	25·7	38·2	41·8
1896—1900	17·5	29·4	38·9	47·9
1901—1905	15·8	26·6	32·7	31·5
1906—1910	14·5	22·4	31·1	29·1
1911—1915	12·4	19·2	29·4	27·9
1916—1920	10·6	14·0	18·4	15·9
✓ 1921—1923	11·7	15·1	21·1	19·4
1924—1928	9·4	11·6	18·3	18·2
1881—1900 } évek	18·7	26·9	39·3	44·1
1901—1923 } átla-	13·0	19·5	26·5	25·0
1924—1928 } gában	9·4	11·6	18·3	18·2

A születések számának csökkenése szükségessé teszi, hogy e kérdéssel behatóbban foglalkozzunk. Ha azt a folyamatot, melyet a születések Budapesten félszázad alatt mutattak, elemezni kívánjuk, pillantást kell vetnünk a főváros egyesítését megelőző időkre is, mert a főváros egyesítésének idejében fennállott állapotok a régebbi idő következményei s csak ezeknek ismerete mellett ítélniük meg teljesen a budapesti születéseknek azt a képét, melyet a hetvenes évek elének tárnak. Régibb feljegyzésekből ¹⁾ — legyenek azok bár hézagosak — tudjuk, hogy a születések aránya századunk első felében igen magas (például Pesten az 1826—1835. évek átlagában ezer lakóra 53·9, Budán 45·3) volt s ehhez hasonló magasságú arány (44—45%) fővárosunk egyesítésének idejében is észleltetett és 1877-ig az arány mindig 40-en felül maradt.

Ez a szokatlanul magas születési arány, mely népességünket a múlt század első felében jellemezte, a népességnek a maitól tetemesen eltérő összetételét tételezi fel. Habár nem is rendelkezünk erre vonatkozó tüzetes adatokkal, melyek a lakosság struktúráját felismerni engednék, mégis a népesedés általános érvényű szabályaiból és a társadalmi fejlődés ismert jelenségeiből kétséget kizárólag arra következtethetünk, hogy a népességnek családi állapot, kor és foglalkozás szerinti összetétele a század első felében lényegesen más volt, mint ma. A magas születési arány arra utal, hogy akkor jóval nagyobb volt a házasságban élők száma, mint ma és ezen — az alacsonyabb fejlődési fokon álló városok sajátosságát képező — jelenség nagyon egyszerűen magyarázható abból, hogy városunk akkor még korántsem vonzott magához annyi idegen elemet, mint a mai nagyvárosok. Azzal a folyamattal arányban, amellyel Pest naggyá vált, a város felszívóképesége s a vidéki lakosságra gyakorolt vonzóereje mind nagyobbá és intenzívebbé vált s annál több oly elem özönlött ide, mely kereseti viszonyainál fogva házasságra vagy egyáltalán nem vagy csak későn lépve, a születések számának viszonylagos csökkenését hozta magával. Nem szükséges továbbá említeni, hogy a régi idő házassági termékenysége, mely mellett 8—10 gyermek nem tartozott a ritkaságok közé, mindjobban csökkent. Ezzel karöltve járt a korelosztás módosulása is. A nagy átalakulás e tekintetben nálunk a hetvenes évek végén történt meg, amidőn is születési arányunk egy lustrum alatt 45 promillerről 36-ra szállt alá. Innen kezdve a születések gyakorisága jóformán ugyanazon nívón maradt, csak a kilencvenes évek felé szállt alá 32-re. Ezután állott be a születési arány rohamos csökkenése: az egész várost tekintve, 1903-ban esett először 30 alá, 1910-től kezdve már 25 és 24 között ingadozott. Nem volt ez helyi specialitás, ugyanez a csökkenés jellemezte az utolsó évtizedekben Európa minden nagyvárosának népesedési folyamatát, de fővárosunkra nézve ez a folyamat a népszaporulat stagnációját jelentette.

¹⁾ A főváros egyesítését megelőző korból Schams, Jankovich, Haufler, Palugyay és Tormay munkái közölnek népmozgalmi adatokat.

Ez a stagnáció, illetve a születési aránynak ez a csökkenése Budapesten annál szembeötlőbb jelenség volt, mivel ugyanazon időben a házasságkötések száma lényegesen emelkedett, mégpedig nemcsak abszolút számban, hanem a népességhez viszonyítva is. Az apadást oly tényezők idézték elő, melyek nem az új házasságokból várható első gyermekek számát csökkentették — vagy legalább nem kizárólag ily tényezők — hanem a már régebben fennállott házasságok gyermekbőségét apasztották. Vannak statisztikai adataink, melyek igazolják, hogy a fiatal házasságokból született első gyermekek nem fogytak meg, sőt ellenkezőleg számosabbakká lettek (számuk például 1904-től 1912-ig 3681-ről 4525-re emelkedett), a másodszülött gyermekek száma lényegtelen ingadozásoktól eltekintve változatlan maradt, ellenben a 3—8. gyermekek száma erősen megapadt (az említett 8 évi időszakban évi 7438-ról 6035-re szállt alá) s a nyolcadikon túli gyermekek is jóval ritkábbakká váltak. Összehasonlítva a születések számát a házasságkötésekkel, megállapítható, hogy ezen évek kedvezőtlen viszonyai nem annyira a családalapítást gátolták, hanem, hogy a már meglévő házasságok, kivált pedig a több gyermekkel megáldott házasságok gyermekszámának korlátozására vezettek és ezzel idézték elő nemcsak a születési arálynak erős csökkenését, de a születések abszolút számának megállapodását, sőt apadását is.

A világháború azután betetézte a már hosszabb idő óta kifejlődő folyamatot. A születések 1915. évi április hótól kezdve hirtelenül megritkultak s a háború tartama alatt évente több, mint 8000 gyermekkel született kevesebb, mint a béke éveiben. De a háború befejezését követő évek sem hozták meg a népesség nagyobb fokú szaporodását. Az utolsó évek 10—11.000-re rúgó házasságkötéseivel szemben nagyon silány volt a házas termékenység s amikor 1919-ben, a kommunizmus évében 22.942 új házasság kötöttetett, a rákövetkező évben a született gyermekek még ezt a számot sem érték el. Itt kétségkívül a termékenységnak oly korlátozásával állunk szemben, aminőhöz hasonlót Budapesten még sohasem észleltek. A házas termékenységnak ezt a természetellenes állapotát és annak fokozatos csökkenését az alábbi számok világítják meg :

	Házasság- kötések száma	Élveszülöttek száma	100 házasságra jutott élveszülött
1876—1880	12.797	66.268	520
1886—1890	19.704	82.665	419
1890—1900	30.769	113.498	369
1911—1913	27.168	69.156	255
1916—1918	22.269	44.440	200
1921—1923	33.223	55.527	167

Mindezek az adatok eléggé megvilágítják és egyúttal meg is magyarázzák a gyermekek számában legújabb időben beállott erős viszonylagos és tényleges csökkenést. A nemzet virágának elsorvadása méltán aggodalmat kelthet s arra kell, hogy intse országunk vezető férfiai, hogy a baj okainak tüzetes felderítésével módot és lehetőséget adjanak annak orvoslására s a nemzetünk és fővárosunk jövőjét fenyegető veszély elhárítására.

A magasabb korcsoportok megerősödése. A gyermekkorosztályoknak az előbbieken vázolt visszafelé haladó folyamatával szemben a magasabb korosztályok kedvezőbb alakulást tárnak elénk. Mind a három korosztály számbeli gyarapodást mutat, de ennek mértéke más-más az egyes osztályoknál. A keresetképes 15—40 évesek korosztálya, mely a félszázad folyamán kisebb-nagyobb ingadozásokkal körülbelül egymagasságon tartotta magát (1869-ben 50·3%, 1925-ben 50·8%) az egyes kerületekben lényegesebb eltéréseket mutat. Nagy általánosságban azt mondhatnók, hogy a kerületek e korosztály tekintetében a gyermekkorral ellentétes helyzetben vannak. Azok a kerületek, melyek a gyermekek tekintetében utolsó helyen állottak, a legtöbb keresőképes 15—40 éves egyénnel dicsekedhetnek; és viszont a gyermekdús kerületekben a felnőttek a népességnek aránylag legkisebb hányadát teszik. Már a főváros egyesítésének idejében a Lipótvárosban és a Belvárosban volt e korosztály a legerősebb, amabban 55·9, ebben 55·2%-kal szerepelt. A Belváros mindvégig megtartotta vezető szerepét, a Lipótvárost azonban 1890-ben a Terézváros váltotta fel, mely 1910-ig túlszárnyalta szomszédját, de ez utóbbi évben a Józsefváros mögött elmaradt. Ezekben a kerületekben a 15—40 évesek arányszáma 54—55 körül ingadozott, de a világháború óta 51—52%-ra szállt alá. A felnőtt férfiak aránya tekintetében az ellenkező szélsőséget Óbuda és Kőbánya képviseli; ezekben csak 45—49 között mozog a 15—40 évesek száma, sőt Óbudán az észlelési időszak első felében csak 40—41%-át a népességnek tették e korosztály tagjai. Megemlítendő, hogy az egyes kerületek közötti eltérések a régi időkben jóval nagyobbak voltak mint ma; a világháború következtében itt bizonyos kiegyenlítés mutatkozik, mely a szélsőségek (Óbuda 48·7, Belváros 52·5%) közötti eltérést 3·8 százalékra apasztotta, a régi (1869. évi) 14·3, vagy az 1890. évi 13·9 százalékos eltéréssel szemben. A gyermekkor alakulásához hasonlóan itt is az 1900. év képez bizonyos határvonalat, melyen túl nagyobb változás áll be a 15—40 évesek százalékos arányában. A változás azonban nem oly egyöntetű és határozott, mint a gyermekkorban, sőt nem is azonos; mert a három budai kerület, valamint (kisebb mértékben) a Józsefváros e korosztály aránylagos megerősödésével zárta le félszázados mérlegét, míg hat pesti kerületben az arányszám csökkent, legerősebben (3·5 százalékkal) Kőbányán ¹⁾ és 2·7 százalékkal a Belvárosban.

E két ellentétes kerületnek végeredményben majdnem azonos fejlődése arra utal, hogy a 15—40 évesek korcsoportjának alakulására ható tényezők nagyon különbözők lehetnek. Míg a gyermekkor viszonylagos számának válto-

¹⁾ Itt meg kell jegyeznünk, hogy az 1869. évi népszámlálás feldolgozásában a tulajdonképeni Kőbánya együtt van kimutatva az összes balparti kültelekkel; ez a körülmény némileg elhomályosítja Kőbánya akkori viszonyainak képét s hozzájárulhat ahhoz, hogy a 15—40 évesek arányszáma ott 1869-ben feltűnően magas volt, míg a 0—15 éves gyermekeké túlalacsonynak látszik. A hiba valószínűvé lesz az Óbuda adataival való összehasonlítás által, melyektől Kőbánya 1869. évi adatai lényegesen eltérnek, míg a többi években nagy megegyezés ismerhető fel a két kerület adatai között.

zásai végeredményben a születések száma szerint igazodnak, addig a magasabb korosztályokra ható ily egységes tényező nincsen. A születések számának hatása — a halálozás és az elvándorlás által csökkentve — már csak nagyon tömptve érződik e korosztályon, ellenben erősen befolyásolja a kívülről eredő bevándorlás, mely leginkább az ezen korosztályba tartozó egyénnel növeli a főváros népességének tömegeit. A bevándorlásnak a kormegoszlásra való befolyását egy későbbi fejezetben tüzetesen fogjuk tárgyalni ; itt csak röviden kívántunk ráutalni, mint a népmozgalom egyik legfontosabb tényezőjére, mely a korviszonyokat a legmélyebbreható módon befolyásolja s megváltoztatja.

A 15—40 évesek arányszáma volt :

			1869-ben	1900-ban	1925-ben
Az	I. kerületben		45·2	43·9	51·1
A	II. „		45·2	46·3	49·9
A	III. „		41·6	41·5	48·7
A	IV. „		55·2	53·8	52·5
Az	V. „		55·9	51·8	52·2
A	VI. „		52·3	52·6	51·3
A	VII. „		52·3	52·2	51·4
A	VIII. „		50·0	49·8	51·2
A	IX. „		50·5	49·2	49·0
A	X. „		52·5	45·4	49·0

A produktív kor második szakasza, a 40—60 évesek korosztálya az előbbinél jóval nagyobb változásokat szenvedett a félszázad folyamán s egész lefolyásában teljesen elűt amattól. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy ezen korosztály számaránya — bár egyes kerületekben az idők folyamán némi apadás mutatkozott — a félszázad végeredményeként valamennyi kerületben emelkedett. Ebben a folyamatban előljárnak a balparti kerületek, a Belvárostól a Józsefvárosig, amelyekben a korosztály számaránya 6—8 százalékkal lett magasabb, tehát az 1869-es évhez képest 40—50 százaléknyi emelkedés észlelhető. A Ferencváros és Kőbánya e tekintetben jóval hátrább maradtak, a korosztály számbeli gyarapodása itt alig magasabb, mint a budai kerületek közül a II. és III-ban, míg az I. kerületben alig változott a helyzet.

A 40—60 évesek arányszáma volt :

			1869-ben	1900-ban	1925-ben
Az	I. kerületben		22·4	19·9	22·9
A	II. „		22·4	19·9	24·6
A	III. „		19·8	19·1	21·9
A	IV. „		19·2	20·7	26·7
Az	V. „		16·5	18·8	24·4
A	VI. „		17·1	17·4	23·9
A	VII. „		17·1	16·5	24·2
A	VIII. „		18·4	17·8	24·5
A	IX. „		18·3	18·0	22·0
A	X. „		18·9	17·5	21·6

A legmagasabb korosztály (a 60 éven felüliek korosztálya) az egész vonalon emelkedést ért el ; bár az arányszám többlete csak 2 és 3% között ingadozik s maximuma is csak 4·7 volt a Ferencvárosban, az emelkedés — e korosztálynak kezdeti csekély (1·9 és 5·8 között ingadozó) arányszámai.

hoz képest — igen jelentékeny, mert helyenként (mint a Lipótvárosban, a Ferencvárosban és Kőbányán) megkétszereződött százalékos arányuk. Egyébként Kőbányától eltekintve e korosztály képviseltetése ma az egész fővárosban majdnem azonos, csak csekély (6·7 és 8·5 közt mozgó) ingadozásokat mutat. Fél százados fejlődése a következő arányszámokból ítélhető meg :

		1869-ben	1900-ban	1925-ben
Az	I. kerületben	5·8	7·3	7·8
A	II. „	5·8	7·6	8·5
A	III. „	4·9	6·6	7·0
A	IV. „	5·1	7·2	8·2
Az	V. „	3·8	4·6	7·9
A	VI. „	4·6	4·6	6·7
A	VII. „	4·6	4·8	8·0
A	VIII. „	4·4	4·6	7·7
A	IX. „	3·7	4·6	8·4
A	X. „	1·9	3·6	5·8

A gyermekkorok arányos csökkenése s ezzel szemben a magasabb koroknak erős térfoglalása e szerint a főváros *egész területén* egyértelműleg beállott s az egyes kerületek között e tekintetben csak fokozati különbségek ismerhetők fel. Ezek a különbségek különösen jellegzetesek, ha a négy főkorosztályt két nagy csoportra, az *improduktív korra* (0—15 éven alúliak és 60 évnél idősebbek) és a *produktív korra* (15—60 évesek) vonjuk össze, amint ezt az alábbi 109. számú táblában tettük, amellyel egyúttal befejezzük a közigazgatási kerületek korviszonyaira vonatkozó fejtegetéseinket.

109. A produktív és improduktív kor százalékos ereje kerületenkint 1869-től 1925-ig.

Kerület	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1925	Különbség 1925-ben 1869-hez képest
<i>Improduktív korok.</i>								
I. kerület	32·4	34·4	35·3	36·2	30·9	28·3	26·0	— 6·4
II. „	32·4	34·1	35·5	33·8	29·1	27·4	25·5	— 6·9
III. „	38·6	39·1	39·3	39·4	36·4	33·0	29·4	— 9·2
IV. „	25·6	26·4	25·8	25·5	23·2	21·3	20·8	— 4·8
V. „	27·6	29·0	27·8	29·4	26·5	25·0	22·5	— 5·1
VI. „	30·6	32·7	29·5	30·0	27·3	27·1	24·8	— 5·8
VII. „	30·6	33·5	32·0	31·3	28·0	26·6	24·4	— 6·2
VIII. „	31·6	32·2	30·2	32·4	26·5	26·2	24·3	— 7·3
IX. „	31·2	32·5	31·8	32·8	28·6	27·1	29·0	— 2·2
X. „	28·6	34·0	36·1	37·1	35·4	32·5	29·4	+ 0·8
Fővárosi átlag	30·9	32·9	31·8	31·9	28·7	27·3	25·6	— 5·3
<i>Produktív korok.</i>								
I. kerület	67·6	65·6	64·7	63·8	69·1	71·7	74·0	+ 6·4
II. „	67·6	65·9	64·5	66·2	70·9	72·6	74·5	+ 6·9
III. „	61·4	60·9	60·7	60·6	63·6	67·0	70·6	+ 9·2
IV. „	74·4	73·6	74·2	74·5	76·8	78·7	79·2	+ 4·8
V. „	72·4	71·0	72·2	70·6	73·5	75·0	76·6	+ 4·2
VI. „	69·4	67·3	70·5	70·0	72·7	72·9	75·2	+ 5·8
VII. „	69·4	66·5	68·0	68·7	72·0	73·4	75·6	+ 6·2
VIII. „	68·4	67·8	69·8	67·6	73·5	73·8	75·7	+ 7·3
IX. „	68·8	67·5	68·2	67·2	71·4	72·9	71·0	+ 2·2
X. „	71·4	66·0	63·9	62·9	64·6	67·5	70·6	— 0·8
Fővárosi átlag	69·1	67·1	68·2	68·1	72·3	72·7	74·4	+ 5·3

Eltérések a bel- és kültelek között. Mint a fentebbiekben láttuk, a főkorosztályok eloszlása tekintetében az egyes kerületek között mélyrejáró különbségek vannak. Ezek a különbségek a demográfiai, társadalmi és vagyoni körülmények eltéréseinek következményei s annál nagyobbak, minél inkább differálnak az említett tényezők. Mivel pedig ezen társadalmi tényezők a város periferiáin primitívebbek szoktak lenni, mint a belső részekben, azért feltehető, hogy a korviszonyok is amott közelednek leginkább a vidéki összetételhez. Hogy erre a kérdésre világosságot deríthessünk és egyúttal elkülöníthessük ezen, társadalmilag kezdetlegesebb jellegű külső részeket a belső, fejlettebb részekről, a közigazgatási kerületeknek *bel- és kültelekre* való szétválasztása kívánatos. Ez a megkülönböztetés — mivel az 1925. évi népszámlálásnak erre vonatkozó adatai közzétéve még nincsenek — csak az 1900., 1910. és 1920. évekre vonatkozólag áll rendelkezésünkre. Ezek az adatok arról tanuskodnak, hogy — a főváros egész területét tekintve — a külteleken a gyermekkor a lakosságnak jóval nagyobb részét teszi, mint a belső részekben; ezzel szemben a munkaképes korban állók — s azok közül különösen a 15—40 évesek — a kültelken aránylag kisebb hányaddal szerepelnek, mint a beltelken. Ez a népesedési jelleg itt jóval élesebben domborodik ki, mint a kerületek részletezésénél, mivel úgy a belteltek, mint a kültelek a maga egészében egységesebb társadalmi viszonyokat foglal össze, mint a nagyon különböző összetételű (egész) kerületek. A bel- és kültelek tekintetében fennálló különbségek — százalékokban kifejezve — a következők:

	1900-ban		1920-ban	
	Belteltek	Kültelek	Belteltek	Kültelek
0—15 évesek	25·4	33·6	18·8	26·4
15—40 «	51·1	45·6	51·6	49·0
40—60 «	18·1	17·3	22·3	19·5
60 éven felüliek	5·4	3·5	7·3	5·1

Hozzátehetjük még, hogy a különbség, különösen a legfiatalabb (5 éven aluli) gyermekeknél a legfeltűnőbb, akik ugyanis a beltelken az összlakosságnak csak 9·8 százalékát teszik, míg a kültelken 14·1 százalékkal szerepelnek, úgyhogy e zsengekorú gyermekek a kültelken 44 százalékkal gyakoribbak, mint a beltelken; az 5—15 éves gyermekek többsége már csak 24·6%-ra rúg.

Ha a bel- és kültelek megkülönböztetését *az egyes kerületekben* is végbeviszük, még nagyobb eltéréseket találunk a műveltebb és vagyonosabb belső részek és a műveletlenebb s szegényebb külső részek között. Azt látjuk, hogy azon kerületekben, ahol a belső részekben jobbmódú elem él, a külső részeket pedig leginkább munkás- és napszámosnépesség lakja, az eltérések sokkal nagyobbak, mint az egységesebb társadalmi viszonyokat feltüntető kerületek; például Óbuda, vagy a Ferencváros, ahol még a belső részekben

is nagy számmal él vagyontalan nép. Itt a kerület kültelki részeiben is lényegileg olyan a korelosztás, mint a beltelki részen, míg például a Lipótvárosban és a Terézvárosban e tekintetben igen nagyok az eltérések. Ezeknek a kerületeknek kültelki részeiben a gyermekek száma megkétszereződik, a magasabb korosztályoké ellenben tetemesen megcsökken. Hasonlók a viszonyok az Erzsébetvárosban is, ahol a korviszonyok tekintetében a beltelki részek amazokéval majdnem teljesen azonos állapotot mutatnak és ugyanúgy a tőlük nagyon eltérő kültelki részek is egymás között hasonlatosak. Itt is az 5 éven aluli gyermekek arányában vannak szembeötlő különbségek a bel- és kültelki részek között; mégpedig: az I. kerületben 9·9 és 12·9, a II. kerületben 9·5 és 15·3, az V. kerületben 8·5 és 15·2, a VI.-ban 8·6 és 15·3, a VII.-ben 9·8 és 14·0; ellenben Óbudán 12·4 és 14·3 s a Ferencvárosban 11·3 és 12·2.

A négy főkorosztály megoszlását az 1900. évről a százalékos tábla világítja meg:

Kerület	0—15 évesek		15—40 évesek		40—60 évesek		60 éven túliak	
	beltelkek	kültelkek	beltelkek	kültelkek	beltelkek	kültelkek	beltelkek	kültelkek
I.	27·5	32·6	43·9	43·7	20·1	19·5	8·5	4·2
II.	25·7	34·8	46·5	45·0	20·2	15·8	7·6	4·4
III.	32·3	36·6	41·6	40·6	19·2	18·5	6·9	4·3
V.	22·6	35·6	53·3	44·6	19·1	17·4	5·0	2·4
VI.	23·1	34·0	54·1	46·7	17·7	16·4	5·1	2·9
VII.	25·6	33·6	52·9	46·1	16·6	16·6	4·9	3·7
IX.	27·9	29·7	49·3	48·7	18·1	16·8	4·7	4·8

Az elmúlt húsz esztendő mélyreható változásokat idézett elő a lakosság kormegoszlásában, melyek azonban korántsem voltak egyformák a főváros különböző részeiben, illetve azokban a különböző társadalmi osztályokban, amelyek az egyes városrészekre rányomják a maguk bélyegét. Azok a tényezők, melyek a lakosság propagatív erejére befolyást gyakorolnak, természetesen legpregnansabban a gyermekkor számbeli erejének módosulásában jutnak kifejezésre. S itt találjuk azokat a jellemző elváltozásokat, melyek a legélesebben juttatják kifejezésre azokat a rendkívül nagy és tipikus különbségeket, melyeket a különböző társadalmi összetétel az egyes kerületekben létrehoz. Tudjuk fentebbi fejezetből, hogy a 0—15 éves korú gyermekek száma 1900-tól 1920-ig, miután 1910-ig 187.900-ról 204.616-ig emelkedett volt, a rákövetkező évtizedben — leginkább a születéseknek a világháború okozta jelentékeny elmaradása folytán — ismét

190.972-re szállt alá. A húszévi időszak mérlege tehát csak 3072 főnyi többlet volt a gyermekszeregben. Ez a minimális szaporulat a bel- és külteleknek teljesen ellentétes népmozgalmából tevődött össze. A *beltelken* — annak egész (jobb- és balparti) területét összefoglalva — a gyermekek száma 1900-tól 1920-ig 151.116-ról 133.550-re szállt le, tehát *17.566 főnyi apadás állott be*. Ezzel szemben a *kültelki területek* gyermeklétszáma ugyanezen időben *36.784-ről 57.422-re szökött fel*, tehát 20.638 fővel gyarapodott. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a beltelkek és a kültelek a maga egészében egységes a fogyás, illetve szaporulat tekintetében. Statisztikai anyagunk alapján itt is igen élesen elhatárolt természetű területrészeket állapíthatunk meg. Először is nagy különbséget veszünk észre a jobb- és a balpart beltelki területe között. Budán (mint a 108. tábla tanúsítja) minden kerületben gyarapodott a gyermekek száma, bár lényegesen csak az I-ben, a másik kettőben inkább stagnálás észlelhető. Ezzel szemben a balpart beltelkének gyermeklétszáma 22.959-cel apadt meg, legerősebben az Erzsébetvárosban (kerek 10.000 lélekkel), a Józsefvárosban (6421 lélekkel) és a Terézvárosban (5408 lélekkel), míg a Lipótvárosban 1523 főnyi szaporulat volt.

Ezen jelentékeny, szintén aggasztó apadással szemben a kültelek az egész vonalon tetemes gyermekszaporulattal dicsekedhetik ezen húszévi időszak végével, amely részint százalékos arányában tesz számot, részint (mint a VI. és X. kerületben) abszolút méreteiben is igen jelentékeny (amott 5893, itt 5470 fő).

A vagyoni állapot befolyása a gyermekek arányára. Már fentebb ráutaltunk arra, hogy a születések számában az idő folyamán beállott változások, nevezetesen annak rendkívül erős csökkenése mily hatást gyakorolt az élő gyermekek arányszámának csökkenésére. Az ott jelzett eltérések még sokkal jellegzetesebbek lennének, ha a születési arányt is a bel- és kültelek megkülönböztetésével vagy jellegzetes társadalmi összetételű kisebb körzetekről is mutathatnók ki, mert az így nyert számok a társadalmi viszonyok különbözőségét rendkívül élesen domborítanak ki. Ez azonban — sajnos — nincs módunkban, mert a születési statisztika a közigazgatási kerületnél kisebb megkülönböztetést nem ismer. De összehasonlíthatjuk a gyermekkor arányszámát a lakosság vagyoni viszonyaival. A vagyoni állapot jellemzésére egyrészt a lakásviszonyokat (és azok közül mint különösen jellemzőt az egy-egy szobára eső átlagos lélekszámot), másrészt a házicselédek arányszámát használhatjuk fel. A két szempont figyelembe vételével a kerületek beltelki részei a következő sorrendben sorakoznak egymásután.¹⁾

¹⁾ Az összehasonlításra az 1900. évet vesszük, melyről az összes szükségelt adatok rendelkezésünkre állanak.

110. A főkorcsoportok lélekszáma kerületenkint 1900-ban és 1920-ban, a bel- és kültelek megkülönböztetésével.

Kerület	0—15 évesek		15—40 évesek		40—60 évesek		60 éven túliak	
	1900	1920	1900	1920	1900	1920	1900	1920
a) <i>Beltelek.</i>								
I.	8.698	13.948	13.933	36.290	6.360	14.889	2.710	5.451
II.	8.321	8.459	15.062	22.821	6.564	10.217	2.512	3.811
III.	10.483	10.488	13.465	19.705	6.209	8.731	2.233	3.223
IV.	4.253	4.027	12.471	15.382	4.783	6.806	1.661	1.971
V.	9.216	10.739	21.729	33.821	7.788	14.131	2.059	4.340
VI.	23.606	18.198	55.274	55.507	18.060	24.370	5.227	7.533
VII.	35.818	25.818	73.843	72.492	23.122	31.620	6.868	10.297
VIII.	34.226	27.805	68.616	75.333	23.615	32.030	6.112	10.160
IX.	16.495	14.068	29.102	35.479	10.710	15.810	2.781	4.829
Összesen :								
Jobbpart	27.502	32.895	42.460	78.816	19.133	33.837	7.455	12.485
Balpart	123.614	100.655	261.035	288.014	88.078	124.767	24.708	39.130
Budapest	151.116	133.550	303.495	366.830	107.211	158.604	32.163	51.615
b) <i>Kültelek.</i>								
I.	4.112	6.266	5.517	12.895	2.462	5.108	528	1.635
II.	712	800	924	1.707	325	659	90	201
III.	1.580	2.701	1.751	3.928	799	1.858	187	515
V.	2.988	2.436	3.749	4.180	1.465	1.909	198	494
VI.	9.454	15.347	12.968	26.443	4.563	10.438	796	2.444
VII.	5.341	8.791	7.336	17.780	2.646	7.327	588	2.045
IX.	2.009	5.023	3.288	11.555	1.136	3.525	323	771
X.	10.588	16.058	14.358	28.128	5.558	11.675	1.124	2.948
Összesen :								
Jobbpart	6.404	9.767	8.192	18.530	3.586	7.625	805	2.351
Balpart	30.380	47.655	41.699	88.086	15.368	34.874	3.029	8.702
Budapest	36.784	57.422	49.891	106.616	18.954	42.499	3.834	11.053

Fenti felsorolás szerint a kerületek három csoportba foglalhatók össze. A legvagyonosabb osztályba tartozik a Belváros és a Lipótváros, a legcsekélyebb laksűrűséggel és a legtöbb cseléddel. A második csoportba — mindkét szempont alapulvételével — tartozik a II., I. és a VI. kerület, bár ezek sorrendje a cselédség arányát tekintve megfordul. A harmadik csoportot a legszegényebb kerületek alkotják, mégpedig — mindkét szempont szerint — teljesen ugyanazon sorrendben, úgymint: Erzsébetváros, Józsefváros, Ferencváros és Óbuda. Ez a feltűnő hasonlatosság eléggé igazolja, hogy az alapul vett két tényező a vagyoni helyzetnek helyes mértékét adhatja.

Ha mármost a gyermekarány szempontjából vizsgáljuk a kerületeket, úgy a három csoport elsejében, a gyermekekben legszegényebb csoportban, a Belvárost és a Lipótvárost látjuk a sor élén. *Magas vagyonosság és kevés gyermek e szerint együtt jár*, mégpedig fokozati sorrendben párhuzamosan. A következő két csoport a vagyonossági sorrendhez hasonlítva csak azt az eltérést mutatja, hogy az I. kerület helyébe az Erzsébetváros kerül a középső csoportba, az I. kerület pedig a harmadik csoportba szorul le. Egyébként feltűnő a Józsefváros, Ferencváros és Óbuda gyermeklétszámának teljes megegyezése a kerületeknek a vagyonosság alkotta sorrendjével.

111. A főkorcsoportok százalékos aránya kerületenként 1900-ban és 1920-ban, a bel- és kültelek megkülönböztetésével.

Kerület	0—15 évesek		15—40 évesek		40—60 évesek		60 éven túliak	
	1900	1920	1900	1920	1900	1920	1900	1920
a) Beltelek.								
I. kerület	27.5	19.8	43.9	51.4	20.1	21.1	8.5	7.7
II. „	25.7	18.7	46.5	50.4	20.2	22.5	7.6	8.4
III. „	32.3	24.8	41.6	46.8	19.2	20.7	6.9	7.7
IV. „	18.4	14.3	53.8	54.6	20.7	24.1	7.1	7.0
V. „	22.6	17.0	53.3	53.7	19.1	22.4	5.0	6.9
VI. „	23.1	17.2	54.1	52.6	17.7	23.1	5.1	7.1
VII. „	25.6	18.4	52.9	51.7	16.6	22.6	4.9	7.3
VIII. „	27.8	19.1	49.8	51.9	17.8	22.0	4.6	7.0
IX. „	27.9	20.0	49.3	50.6	18.1	22.5	4.7	6.9
Összesen :								
Jobbpart	28.5	20.8	44.0	49.9	19.8	21.4	7.7	7.9
Balpart	24.9	18.2	52.5	52.1	17.7	22.6	4.9	7.1
Budapest	25.4	18.8	51.1	51.6	18.1	22.3	5.4	7.3
b) Kültelek.								
I. kerület	32.6	24.2	43.7	49.8	19.5	19.7	4.2	6.3
II. „	34.8	23.7	45.0	50.7	15.8	19.6	4.4	6.0
III. „	36.6	30.0	40.6	43.7	18.5	20.6	4.3	5.7
V. „	35.6	27.0	44.6	46.4	17.4	21.1	2.4	5.5
VI. „	34.0	28.1	46.7	48.4	16.4	19.2	2.9	4.3
VII. „	33.6	24.5	46.1	49.4	16.6	20.4	3.7	5.7
IX. „	29.7	24.1	48.7	55.3	16.8	16.9	4.8	3.7
X. „	33.5	27.3	45.4	47.8	17.5	19.9	3.6	5.0
Összesen :								
Jobbpart	33.7	25.5	43.1	48.4	18.9	20.0	4.3	6.1
Balpart	33.6	26.6	46.1	49.1	17.0	19.4	3.3	4.9
Budapest	33.6	26.4	45.6	49.0	17.3	19.5	3.5	5.1

112. A gyermekkor százalékos aránya, összevetve a vagyonossággal.

Kerület Beltelek	Egy szoba- ra esik átlagos lélekszám	Kerület Beltelek	Száz lakos közül cseléd	Kerület Beltelek	A 0—15 éves gyermek arány- száma
IV. kerület	1.87	IV. kerület	16.74	IV. kerület	18.4
V. „	2.21	V. „	13.84	V. „	22.6
II. „	2.30	VI. „	11.33	VI. „	23.1
I. „	2.32	II. „	8.17	VII. „	25.6
VI. „	2.42	I. „	8.54	II. „	25.7
VII. „	2.96	VII. „	7.87	I. „	27.5
VIII. „	3.04	VIII. „	6.45	VIII. „	27.8
IX. „	3.15	IX. „	5.85	IX. „	27.9
III. „	3.29	III. „	3.08	III. „	32.3

Kétségtelenül áll tehát az a tétel, hogy a *vagyonosodás fokozódásával jár a gyermekek létszámának csökkenése s viszont minél kedvezőtlenebb vagyoni viszonyok között él valamely társadalmi osztály, annál nagyobb nála a gyermekbőség.*

A kültelki városrészekről általánosságban azt mondhatjuk, hogy valamennyiökben szegényebb a lakosság, mint a megfelelő beltelkeken, mert kivétel nélkül mindenütt nagyobb a laksűrűség és kisebb a cselédek aránya. Olyan határozott sorrendet, mint a beltelken, itt nem állíthatunk fel, nyilván azért, mivel egyes kerületekben (mint például az I. kerület kültelkén) a gyermekszegény vagyonos osztály a gyermekdús szegénynéppel együtt él s így határozott társadalmi típusa nem mindenütt van a lakosságnak. Mégis az egész vonalon jóval magasabb a gyermekek aránya, mint a megfelelő beltelki részeken s e tekintetben a kültelkek is megerősítik a fent hangoztatott elvet.

A gyermekkorral ellentétben a magasabb korosztályok a kültelkeken mindenütt kisebb arányban szerepelnek, mint a beltelken. Ez alól alig van kivétel s ez a jelenség állandó, amit igazolnak az 1900. és 1920. évi adatok a maguk ténybeli megegyezésével.

További elemzés kis területi egységek alapulvételével még egységesebb lakosságú körzetekre vezet s így még pregnánsabban juttatja kifejezésre a korviszonyok alakulásában fennálló különbségeket. Ezeknek feltüntetésére az 1920. évi népszámlálásnak 100 kisebb területi körzetre vonatkozó adatait vesszük vizsgálat alá s szembeállítjuk a szobák lakottságára, mint a vagyonosság fokmérőjére, vonatkozó adatokkal. Ahol a szobák lakottsága csekély (tehát a jólét magas), a gyermekek aránya is alacsony; viszont a vagyonosság csökkenésével (tehát a laksűrűség emelkedésével) a gyermekkor számbeli ereje nő. Ezen szabály alól csak elvétve van kivétel oly kültelki körzetekben, melyeknek népessége csekély s így a tétel szabályszerűsége nem jut határozottan kifejezésre. A legtöbb 0—15 éves gyermek a város periferiáin van, ahol a gyermekbő területetek széles öve fogja körül a gyermekekben szegényebb belső részeket 30-ig, sőt 33-ig rúgó százalékos aránnyal. Nyugat felé megszakad ez az öv, mert ott az I. és II. kerület kültelkei (a budai hegyek) területnek el, ahol a jómódú, intelligens lakosság, melynél a gyermekbőség már erősen csökken, jóval számosabb, mint a balpart vagy Óbuda külső részeiben. A balparti kerületek beltelki részeiben a gyermekkorok már sokkal kevésbé vannak képviselve, legkevésbé természetesen a Belvárosban és a Lipótvárosnak hozzá teljesen hasonló legbelsőbb részében, de feltűnő csekély a gyermekek aránya a Hűvösvölgyben, melyet tudvalévőleg vagyonos úri népesség lak, mely a gyermekáldást sokkal kevésbé kívánja, mint a művelődés és vagyoni lét alacsonyabb fokán álló külterületi lakók. A X. kerületnek Kispesttel határos részében is igen kevés a gyermek, ezt a gyéren lakott területen az

itt elhelyezett gyűjtőfogház okozza, melynek harmadfélezerre rúgó bennlakója között gyermek alig van.

A népesség egyes korévek szerint. A korösszetétel a maga teljes részletességében az egyes korévek erejének szemügyrevételéből ismerhető meg. Ebben a tekintetben az 1869 óta letelt idő mélységes eltéréseket enged felismerni s a koréves adatok demográfiailag fontos megállapítások egész tömegére adnak lehetőséget. A koréves táblák leközléséről, azok nagy terjedelme miatt, e helyen le kell mondanunk.

Ha rajzon szemléltető módon ábrázolnók népességünknek korévenként haladó fokozatos növekedését, azt látnók, hogy a népesség korösszetételét ábrázoló alak 1869-ben még megközelíti egy keskeny, hegyes csúcsban végződő piramis formáját, mely elég széles talapzattól kiindulva, mérsékelt befűződés után enyhén kidomborul s azután fokozatosan keskenyül a legmagasabb korokat jelképező csúcs felé. A széles talapzat a csecsemők tömege, mely a magas gyermekhalandóság következtében fűződik be a gyermek- és serdülőkorban, hogy azután a kívülről folyó bevándorlás folytán domborodjék ki a 15—30. évek között, nagyobb mértékben a férfiaknál, enyhébben a női lakosság körében. Az 1880. év jelentékenyen megerősödve mutatja a piramisunkat. A csecsemők talapzata szélesedik, a gyermekkorokban az 1869. év befűződése öröndetes módon és tetemesen csökken, a felnőtt korévekben a női népesség erősen megduzzad és sok korévben meghaladja a férfiak számát. A következő évtized újabb lényeges változásokat idéz elő a népesség korszerinti felépülésében. A természetes népmozgalom kedvezőbbre fordulásával a csecsemők és a legfiatalabb korú gyermekek száma erősen nő, de még nagyobbban domborítja ki rajzunkat a felnőtt korbéli mindkét nemű egyének betódulása, melynek folytán a 20—30. évek között erősen kipuposodik a népesség rajza. Először ismerhetjük meg rajta a nagyvárosi korösszetétel jellegzetes hagyma-alakját, mely később mindjobban érvényesül. Feltűnő a rajznak férfi oldalán a 20—25. életévekben mutatkozó erős bemélyedés, mint a katonaságnál szolgálatot teljesítő (s így a polgári népesség összeírásában nem foglalt) fiatalág hiányának következménye. Ez a hiány 1900-ban még erősebben lép fel, de azontúl, amint a népszámlálási felvétel az össznépességre tér át, természetesen teljesen eltűnik. A női népességnél ily hiány természetesen nincs. Az 1910. év rajza mutatja a hagymaalakot legszebb formájában. Csecsemőtalapzata még nagyon széles, a gyermekkori befűződés szabályos, a magasabb korbéli kidudorodás a férfiaknál a 20—24. életévben igen erős, a legfelsőbb korokban a női oldal erősebb a férfiakénál. A világháború eseményei, melyeknek hatását már ismételten taglaltuk, az ábra szépségét teljesen lerontja. A csecsemőállomány megfogyatkozásának már látszanak némi nyomai, a világháborúban elmaradt születések a gyermekkorévek oszlopait erősen megrovidítik, a finem számbeli ereje a fiatalabb években még emelkedést mutat,

de a háborúnak kitett korévek létszáma erősen megcsappan s a női nem megfelelő éveinek erős szaporulata mellett óriási férfihiány mutatkozik. Még kedvezőtlenebbé válik a korkép 1925-ben. A csecsemők száma — a születéseknek világszerte észlelhető apadása folytán itt is — erősen megcsökken, a legfiatalabb korú gyermekek száma is alig éri el a háború előtti idők mértékét. A világháború idejében elmaradt születések a 6—10 éves gyermekek erősen megcsökkent számában jutnak kifejezésre. A finem háborús vesztesége, öt évvel felfelé tolódva a népesség minden korévén végigvonul. a nőnem erős gyarapodása még szembetűnőbb, mint a megelőző népszámlálási évben, a magasabb korokban szokatlanul magas. A korösszetétel összépe szabálytalan, formátlan alakulat, erősen lelapított bal és erősen kidomborodó jobb oldallal.

Kétségtelen, hogy a korösszetételnek a háborús katasztrófák okozta eltorzulása csak lassan s sok idő múlva fog kiegyenlítődni. Még ha a nagy férfihiány bevándorlások folytán enyhülne is, a rendkívül megerősödött nőnemmél az egyensúly csak nehezen fog helyreállani. A háborúban elmaradt születések hatása pedig évtizedeken keresztül fogja — a megfelelő korévekben mutakozó hiány alakjában — a korösszetétel képét megzavarni és a megszokott tipikus alak visszatérését megakadályozni.

A *bevándorlás hatása a népesség kormegoszlására*. Mint már fentebb említettük, a népszámlálások eredményeinek a népmozgalom adataival való egybevetése módot nyújt a vándorlások különbözetének, vagyis a *vándorlási hányadnak* megállapítására. Ugyanilyen eljárás mellett megállapítható a vándorlási különbözetnek korcsoportok, vagy egyes korévek szerinti megoszlása is, amely eljárással kimutathatjuk, hogy a népességnek mely korcsoportjai nyertek bevándorlás vagy vesztek kivándorlás által. Az e célból alkalmazott eljárás, melyet első alkalommal az 1894. évi budapesti nemzetközi demográfiai és közegészségügyi kongresszuson mutattam be,¹⁾ a következő:

A népszámlálás minden egyes korév számbeli erejét kimutatja a népszámlálás időpontjából (példának okáért 1880. december 31-ről). Minthogy tudjuk, hogy hány gyermek született az 1881. év folyamán, továbbá azt is, hogy ezen év folyamán minden egyes korév mekkora veszteséget szenvedett elhalálozás által, könnyen kiszámíthatjuk minden korév létszámát az 1881. év végén. Az így nyert létszámmal lép minden korév az 1882. év elején a következő magasabb kategóriába. Ugyanezen módon számíthatjuk ki az egyes korévek létszámát minden következő évre s végül az 1890. év végére is. Erre az időpontra azonban az új (1890. december 31-én megejtett) népszámlálásból fix adatokat is nyertünk minden egyes korévre vonatkozólag.

¹⁾ V. ö. Dr. Gustav Thirring: Der Einfluss der Wanderungen auf die Gestaltung der Bevölkerung von Budapest. (A kongresszus Jelentésének VII-ik kötetében, 401—405. l.)

Azok a különbségek, melyek az ekként *kiszámított* és a népszámlálás által megállapított *tényleges* népszámok között (az egyes korévekre vonatkozólag) mutatkoznak, a be-, illetve kivándorlás *többletét* adják.

E számítási mód ugyanazon hibákban szenved, melyeket már fentebb hangoztattunk, de előnyei is nagyok, miért is a vándormozgalom tendenciájának jellemzésére s különösen annak megállapítására, hogy a népesség bevándorlás által mely korosztályban gyarapszik, vagy fogy, előnyösen alkalmazható.

Az eredmények, melyeket nyerünk, rendkívül meglepők. Azokat a táblázatokat, melyek az *egyes korévekre* vonatkozó adatokat magukban foglalják, nagy terjedelmük miatt itt nem közölhetjük. Ötéves korcsoportok szerinti összefoglalásukat a 113. sz. tábla nyújtja. Már az első (1881—1890. évi) oszlopból láthatjuk, hogy a beszivárgás mindkét nem körében körülbelül a 12. életévvel kezdődik, de míg a tömeges bevándorlás a férfiaknál a 42. évig tart, a nőknél már a 32. évvel véget ér, de náluk sokkal intenzívebb mint a férfiak körében. 42 évnél idősebb férfiak és 32 évnél idősebb nők aránylag már gyéren költözködnek Budapestre. Nagyon jellemző és feltűnő a 22—24 éves férfiak beözönlésében észlelhető csökkenés. Következménye a hadkötelezettségnek, mely a finem jelentékeny részét megfosztja az önkéntes vándorlás lehetőségétől. Feltűnő a gyermekekben mutatkozó népességi hiány. Ennek kettős oka van: egyrészt igen jelentékeny a Budapesten született idegen (vidéki szülőktől eredő) gyermek¹⁾, kik a népszámlálásokban természetesen már nem szerepelnek fővárosunkban és sok az a budapesti gyermek is, aki a szomszédos falukba adatván dajkaságba ott elhal, másrészt a Budapestről elköltözöttekkel sok gyermek kerül el innen s ezt a hiányt a bevándorlók, kik többnyire nemházasok s így túlnyomó részben gyermekek nélkül érkeznek, nem bírják pótolni.

A vándormozgalomnak ez az alakulása lényegében ugyanaz maradt 1890 óta is, egészen a háborús évtizedig, a méretekben azonban erős változások álltak be. A gyermekkorban a hiány erősen fokozódott s különösen századunk első tizedében ért el nagy méreteket. A beözönlés már a 10. életévvel kezdődik s a katonai kötelezettség korában igen erőssé válik.

Az 1891—1900. évtizedben a 20—25 éves korban volt a fővárosba tódulás a legerősebb, innen kezdve fokozatosan csökkent és a 40. életév körül már jelentéktelenné válik, világos jeléül annak, hogy a főváros leginkább a munkakereső kor legjava erejében álló néprétegeket vonzza magához. A nőkre nézve ugyanaz áll, mint amit az előző évtizedre vonatkozólag mondtunk, a bevándorlás kevesebb korosztályt mozgósít, de ezek a korok (a 12-iktől a 30-ikig) a vándorlásokban intenzívebben vesznek részt. A magasabb korok felé, különösen a 40. éven túl, a női bevándorlás sporadikussá válik.

¹⁾ Ezeknek száma volt p. o. 1883-tól 1890-ig 5703, 1911—1920-ig 14.748, 1921—1925-ig 12.519.

113. A vándorlások különbözetének megoszlása nem és kor szerint.

Korcsoport	1881—1890		1891—1900		1901—1910		1911—1920		1921—1925	
	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő	fi	nő
0—5	— 2.745	— 3.037	— 5.276	— 5.298	— 7.359	— 6.879	— 5.209	— 3.611	— 7.098	— 4.810
5—10	— 1.704	— 1.148	— 4.441	— 4.477	— 11.194	— 9.989	— 8.212	— 7.416	— 2.835	— 1.628
10—15	2.985	4.058	3.853	5.782	— 2.369	— 91	2.589	2.392	498	1.690
15—20	9.445	13.544	15.861	22.484	16.156	28.792	9.929	17.124	4.543	15.332
20—25	13.432	16.968	32.536	30.509	37.166	30.274	20.517	31.025	9.289	12.557
25—30	14.018	12.245	21.955	19.800	21.921	14.397	3.461	12.217	861	1.735
30—35	11.958	5.279	14.777	5.565	— 3.387	— 3.656	— 15.949	— 2.002	— 546	— 4.347
35—40	4.971	1.860	4.989	3.047	— 3.686	— 5.400	— 8.343	— 3.640	— 897	— 2.756
40—45	3.268	1.320	2.621	2.008	— 2.824	— 2.568	— 4.544	— 753	422	— 4.229
45—50	1.942	675	2.099	1.503	— 837	— 1.391	— 1.635	— 244	— 1	— 1.269
50—55	1.075	735	1.971	1.493	— 70	— 3.512	554	904	868	976
55—60	605	293	914	1.212	97	— 336	987	1.398	245	176
60—65	445	324	798	754	— 52	1.193	1.014	742	243	600
65—70	764	476	570	807	— 101	— 129	614	411	— 397	367
70—75	861	396	236	399	354	233	835	792	13	433
75—80	180	509	165	157	100	110	403	492	213	735
Összefoglalás :										
0—15	— 1.464	— 127	— 5.864	— 3.993	— 20.922	— 16.959	— 10.832	— 8.635	— 9.435	— 4.748
15—40	53.824	49.896	90.118	81.765	68.170	64.407	9.615	54.724	13.250	22.521
40—60	6.890	3.023	7.605	6.216	— 3.634	— 7.807	— 4.638	1.305	1.534	— 4.346
60—	2.250	1.705	1.769	2.117	301	1.407	2.866	2.437	72	2.135

A világháború évtizedének vándormozgalma teljesen a háború lenyűgöző hatása alatt állott. A gyermekekben a hiány most is elég nagy (bár jóval kisebb, mint a megelőző évtizedben), de az elmaradt születések száma már erősen jelentkezik. A férfiak körében a vándorlás erősen megcsappant s a 27. életévvel teljesen megszűnt, helyt adva oly kivándorlási többletnek, mely — az előző évtizedben mutatkozott kezdetbeli tünetekhez képest — eddig ismeretlen nagy méreteket öltött. Ez a mozgalom a 30—50. évi korcsoportokban nem kevesebb, mint 30.471 férfit vont el Budapesttől, míg ezzel szemben a női népesség — a 11—28. évi korban állók igen erős bevándorlás után — kivándorlás útján csak kisebb mérvű veszteséget szenvedett. Az 1921—1925. években a vándormozgalom jelenségei vesztettek excessiv voltukból, de a 30—50 éves korú nők körében már korábban fellépett kivándorlás ezen időszakában is erősen szedte áldozatait.

14. Nemzetiség és faj.

Alapfogalmak. A nemzetiség statisztikai alapjai és ennek hiányai. A nemzetiség megállapításának célja, hogy azon néptömegeket, melyek a közös leszármazáson alapuló törzsközösség természetes alapján egységeseknek és összetartozóknak tekinthetők, szabatosan megállapítsa. Ezen nép-

tömegeket összekapcsolja az eredet, a keletkezés, a leszármazás egysége és ebből folyólag rendszerint a szokások és erkölcsök, a nézetek és felfogások egysége is. Eredetileg kétségkívül faji jellegek választották el egymástól a különböző nagy néptömegeket. Ha ma is arról volna szó, hogy az egyének differenciálása *faji jellegek* szerint ejtessék meg, a statisztikai tömegmegfigyelés semmiféle nagyobb technikai nehézségekkel nem küzdene; a faji jellemvonásokat, melyek a négereket a mongoloiktól vagy az áriaiaktól megkülönböztetik, a népesség állapotának statisztikai felvételénél is könnyen lehetne felismerni és rögzíteni. De mihielyt arról van szó, hogy a nagy rasszokon belül különböző törzseket vagy nemzeteket különböztessünk meg, amidőn is a faji közösség tág fogalma a nemzetiségi közösségek hosszú sorozatára bontandó fel, mihielyt tehát már nem a könnyen felismerhető elsődleges anthropológiai faji jellemvonások szolgálnak a megkülönböztetés alapjául, a differenciálódás nehézségei azonnal előtérbe lépnek. Egyébként is ellenkeznek a statisztikai tömegmegfigyelések lényegével és jellegével, ha ezeknek körébe tisztán testi (somatikus) jellemvonások vétetnének fel megkülönböztetési alapul. Különböző néptörzsekhez tartozó egyéneknek anthropológiai alapon való szétválasztása tehát annál kevésbé lesz valaha a statisztikai felvételek lehetőségének körén belül, mivel a somatikus különbségek annál inkább halványulnak el, minél jobban mosódnak el a tiszta fajok és minél messzebbmenőleg kell a néptörzsek osztályozását keresztül vinünk. Hogyha a franciáknak, olaszoknak vagy angoloknak vannak is testi sajátosságaik, melyek őket egymástól elválasztják, ezek a tulajdonságok mégis — különösen a kultúra haladásával — annyira eltűnnek, hogy ezen alapon megbízható megkülönböztetést eszközölni nem lehet.

Ha tehát a statisztika törzsközösségeket és törzskülönbségeket, nemzetiségi összetartozást és nemzetiségi különbségeket akar kimutatni, akkor oly egyéb segédeszközökhöz kell nyúlnia, amelyek a faji vagy általában a testi jellemvonásokon kívül keresendők. Itt mindennek előtt arra kell utalni, hogy a nemzetiségi hozzátartozás megállapításánál a nemzetiségnek kettős fogalmával találkozunk. Vannak államok, melyek a nemzetiségeket a politikai állampolgárság (honosság) értelmében fogják fel. Ez a felfogás téves és meg nem engedhető. Az az álláspont például, amely 1789-ben az *állampolgárokat* (tekintet nélkül néprajzi hovatartozásukra) *nemzetnek* minősítette és ezzel a nemzetiség fogalmát az állampolgárságéval azonosította, a nemzetiségeket az állampolgárság keretében teljesen elenyészteti. Hogyha ez a felfogás helyes volna, akkor — az államban élő idegen honosoktól eltekintve — az államalkotó faj mellett sehol más nemzetiség nem léteznék, akkor nem volnának nemzetiségi kisebbségek s így nem volna nemzetiségi kérdés sem. Ez okból különbséget kell tenni a *politikai nemzet* (az állam szervezetében élő minden nemzetiségű egyének összesége) és az *ethnografiai nemzet* vagy *nemzetiség* között. Ezen megkülönböztetés szükségességét már a brüsszeli

és londoni nemzetközi statisztikai kongresszusok hangsúlyozták. A fogalmak körüli zavar azonban még az 1872. évi szentpétervári kongresszuson is kifejezésre jutott, amely kongresszus a »langue maternelle ou langue parlée« felvételén kívül még a lakosok nemzetiségének megállapítását és a származásuk vagy eredetük (»Origine«) megkérdezését követelte. Bár e három fogalomnak közelebbi meghatározása hiányzik, mégis ezen és a későbbi kongresszusok tárgyalásaiból kiderül, hogy Szt. Pétervárt a nemzetiség fogalma alatt csakis a politikai nemzetiséget, tehát az állami hovatartozást érthették, az ethnografiai nemzetiség vagyis a népi hozzátartozás megállapítására pedig a *nyelvet* kívánták tudakolni, míg az igen bizonytalan »származás« fogalmának tulajdonképeni értelme teljesen tisztázatlan maradt.

Ezzel a *nyelvet* minősítették — nyilván más ethnikai ismerv hiányában — a néprajzi értelemben vett nemzetiség kritériumának és az maradt — jobb ismerv hiányában — egészen a mai napig. Hogyha a *nemzet* fogalma ki is fejez bizonyos születési, származási és keletkezési egységet, mégis — egyéb ismerv elégtelensége folytán — egyedül a *nyelvet* ismerték fel joggal a nemzetiség legmegfelelőbb kifejezőjének, annak a félreismerhetetlen kapocsnak, amely egy nemzet tagjait egy szellemi közösséggé kovácsolja össze. Mert a nyelv, amelyet gondolataink és érzelmeink kifejezésére használunk, a nemzethez, az eredeti néptörzshöz való tartozást, amelyből eredtünk, a leghatározottabban és legvilágosabban fejezi ki, s legjobban engedi felismerni az egyén nemzeti érzületét, mert — miként gróf Széchenyi István találóan megjegyezte — a nemzet nyelvében él és az öröklött nyelvnek feladása egyértelmű az eredeti nemzetiségnek feláldozásával, amelynek idegen néptörzshöz való asszimilálódáshoz és ezáltal való felszívatóshoz kell vezetnie. A nyelv a nemzetiség helyes kritériuma, mert a *nyelvet* rendszerint örököljük, ez tehát úgyszólván az egyénnek *vele született* tulajdonsága. Ebben az értelemben az anyanyelv az a nyelv, amelyet itt figyelembe kell venni, vagyis az a nyelv, amelyet a gyermek kiskorától kezdve megtanult, amelyet legfolyékonyabban beszél és amelyikben gondolkodik és imádkozik. Ez a nyelv az esetek többségében egyúttal a *családi nyelv is*, vagyis az a nyelv, amely a családban dívik, de van számos olyan eset is (például, amidőn a szülők különböző nemzetiségűek), ahol a családban két nyelvet beszélnek; itt tehát a családi nyelvnek megállapítása önkényes (a családfő tetszésétől függő) ténykedés, amely talán nem mindig felel meg a tényleges viszonyoknak. Ugyanazok a nehézségek azonban hasonló esetekben az anyanyelv tekintetében is fennállanak. Hogyha fel is tehető, hogy kétnyelvű szülők mellett a gyermekek először is az anyjuk nyelvét fogják megtanulni, ebből még sem lehet szabályt alkotni, mert a környezet befolyása vagy a községben dívó érintkezési nyelv, az iskola vagy az istentisztelet a gyermek nyelvhasználatát lényegesen befolyásolhatja. Mindenesetre kiviláglik, hogy ily esetekben, amelyekben tulajdonkép nem annyira örökölt, mint inkább *eltanult* nyelvről

van szó, a bevallott nyelv nem mindig hű tükre az etnikai nemzetiségnek, vagyis a népi hozzátartozásnak és hogy tehát nyelvileg nagyon kevert népeknél a tényleges viszonyoknak elferdítése könnyen beállhat. Épügy kell, hogy a gyermekeknél, akik még nem beszélnek, és olyan egyéneknél, akik valamely testi fogyatkozás miatt, vagy a szellemi fejlődés teljes hiánya miatt (némák, hülyék, stb.) egyik nyelvet sem használgák, a szülők anyanyelve (törvénytelen gyermekeknél az anyáé), illetve — ilyenek hiányában — a legközelebbi hozzátartozók nyelve, akiknek körében ezen fogyatkozásokban szenvedő egyének élnek, mérvadó legyen. Elvileg azonban ki kellene zárni azt az esetet, hogy két anyanyelvvel bíró egyének mutattassanak ki, — mint példának okáért Belgiumban, Poroszországban, — mert hogyha az anyanyelv a nemzetiség (néprajzi hozzátartozás) kritériuma kíván lenni, úgy az mindig csak egyetlen nyelv lehet és sohasem lehet kétféle. Oly esetekben, amidőn a gyermek kétnyelvű szüleitől tényleg két nyelvet örökölt, mindig azt a nyelvet kellene bevallani, amelyet az illető egyén elsősorban érez anyanyelvének. A *kétnyelvűség*, amelynél egyébként is közel fekszik az a veszély, hogy egy eltanult nyelv vegyül össze az anyanyelvvel, már a *nyelvismeret* területére vezet át, amelyet mint szellemi produktumot határozottan és élesen meg kell különböztetni a néprajzi értelemben vett nyelvhasználatától.

Az anyanyelv, illetve a családi nyelv a maga általános elterjedésében a népnek *nemzeti nyelv*évé, azaz azon nyelvvé válik, mely a népre a nemzetiségi bélyeget reányomja; ahol az összes népesség anyanyelve a francia vagy angol, ott kizárólag franciák vagy angolok laknak és az ezen nyelvet beszélő egyének összessége alkotja a francia vagy angol nemzetet a néprajzi értelemben.

Az a körülmény, hogy a nyelvet, még ha azt örököltük is, mégis egyúttal el is tanultuk és hogy mindig a szülők (vagy az anya) akaratától függ, hogy a gyermek mely nyelvet »örököli«, helyesebben eltanulja: ezen kritérium elégtelenségére utal; a nyelvet épen úgy, mint a vallást vagy a foglalkozást az életviszonyok kényszerítő ereje alatt vagy politikai vagy rokonszerző okokból változtatni lehet. A nyelv tehát nem állandó és abszolút szabatos kritériuma a nemzetiségnek, hanem sok esetben csak olyan kisegítőeszköz, melyre más ismérvek hiányából szorulunk. Hogyha a nemzetileg egységes népességek körében csak kivételesen fordul is elő, hogy a nyelv nem fedi egyúttal a néprajzi leszármazást, tehát az etnikai nemzetiséget, úgy ezen esetek kevert népességeknél, amelyek gyakran nyelvi átmeneti állapotban vannak, igen gyakoriak lehetnek. Ez okból ily esetekben a nyelv, mint néprajzi kritérium gyakran felmondja a szolgálatot és így a tényleges állapotoknak szabatos megállapítása rendkívül nehéz. Ily esetekben a népszámlálások eredményeit nem egyszer tendenciózusoknak vagy hamisítottaknak jelentik ki, bár a számlálóbiztosok legjobb hiszemmel jártak el és kerültek minden önkényes cselekedetet. Ily esetekben a sajátos nyelvi kialakulás

és ebből eredőleg a népességnek ingadozó magatartása lesz okozójává tévedéseknek vagy hibáknak. Ezek az átmeneti állapotok további kifejlődésükben a nyelvnek teljes megváltoztatásához, a nemzeti nyelv kicseréléséhez, asszimilációhoz és beolvadáshoz, vagyis a nyelvi kisebbségek felszívódásához vezetnek, amely a népesség nemzeti állományában lényeges változásokat idézhet elő. A nemzeti nyelv, illetve az eddig dívó anyanyelv kicserélődése történhetik :

1. *önként*, más nyelvközösséghez való csatlakozás által (hazafiasságból, más nemzetiség iránti szimpátiából, vagy az ifjabb nemzedékek befolyása alatt stb.),

2. *önkénytelenül*, az életviszonyok kényszerítő ereje által, pl. az általánosságban dívó érintkezési nyelv, a tanítás, az egyház nyelve folytán stb.,

3. *erőszakosan*, az uralkodó vagy túlnyomó néptörzs nemzeti türelmetlensége, hatósági intézkedések, a nemzeti nyelv használatának megtiltása, a nemzeti iskolák, a nemzeti irodalom és művészet elnyomása által stb.

Ezek a jelenségek, amelyek évszázadok óta ismeretesek, ma intenzív erővel újból fellépnek és Európa néprajzi mozaikját nem jelentéktelen módon befolyásolhatják.

Hogyha ilyen esetekben csak a nyelvismeret értelmében vett nyelvhasználat változásairól van szó, ezen változásoknak nem kellene túl nagy jelentőséget tulajdonítani. De ha a nemzeti nyelv elcserélése által egy nemzet néprajzilag idegen elemeket olvaszt magába, a statisztika által kimutatott nyelv az ethnografiai nemzetiség kritériumáról az egyszerű nyelvismeret kritériumává süllyedhet alá. Ha például egy angol gyarmaton a négerek az angol nyelvet anyanyelvük gyanánt vallanak be, ezen esetben az angol nemzet fajilag teljesen idegen elemeknek jelentékeny tömegét venné fel magába, amelyet bizonyára nem szabadna az angol néphez tartozónak tekinteni. Gyakorlatilag az ilyen eseteknek talán csak a zsidókra való vonatkozással van jelentőségük. A zsidó nép a civilizált világ majdnem minden államában teljesen hozzásimult az uralkodó nemzetekhez és ezeknek nyelvét anyanyelve gyanánt fogadta el és vallja be. Hogyha ez a beolvadási folyamat általános és végleges volna és egyetlen egy zsidó sem vallaná be a zsidó nyelvet anyanyelvéül, úgy a zsidóság, mint nép a föld színéről eltűnnék és (amennyiben a zsidó hitet megtartja) zsidó vallású franciákra, angolokra, németekre, magyarokra, lengyelekre, oroszokra stb. oszlanék fel. A statisztika itt nehéz probléma előtt áll. Mert, ha van fehérbőrű nép kifejezett faji típussal, úgy ez a zsidó ; de ha a zsidó szülőföldjének nemzeti nyelvét vallja be anyanyelvéül, a statisztika képtelenné válik arra, hogy a zsidóságot, mint néptörzset kimutassa. Úgy látszik tehát, hogy azon államok felfogása a helyes, amelyek a zsidókat nem hitfelekezetnek, hanem a felekezeti bevallás

alapján külön nemzetiségnek (fajnak) is fogadják el és tüntetik fel, ami mellett azonban azok a zsidók, akiknek zsidó leszármazása (a vallás változtatása folytán) nem ismerhető fel, még mindig elkerülik a statisztika árgus-szemét. A zsidóság szabatos statisztikájának kérdése úgy az elvont tudomány, mint a gyakorlati politika szempontjából nézve oly jelentőségű, hogy annak beható tárgyalása az illetékes tudományos statisztikai fórumok előtt kívánatosnak látszik.

Mindezeknek a szempontoknak figyelembevétele különösen akkor áll elő parancsoló szükségességgel, mikor egész államok nemzetiségi statisztikájáról van szó. De nem mellőzhetők akkor sem, amikor egyes városok népességének nemzetiségi képét kívánjuk megalkotni. Budapest is, mely az ország különbözőajkú és fajú népeinek erőteljes gyűjtőgöce, e kérdésnek tehát nagy jelentősége van s így a fennforgó nehézségeknek eliminálása feltétlenül szükséges. A magyar statisztika, mely 1880 óta foglalkozik a népszámlálások alkalmával e kérdéssel, az *anyanyelvet* kérdezi (vagyis azt a nyelvet, melyet mindenki magáénak vall s legjobban és legszívesebben beszél) s ezzel kíván rávilágítani a nemzetiségek számbeli erejére. Alábbi fejtegetéseinket is erre fogjuk tehát alapítani s csak kísérletképen fogjuk e szakasz végén a lakosság faji összetételét körvonalazni.

Budapest nemzetiségi viszonyai a múlt század közepén. Budapest népességének nemzetiségi összetételére vonatkozó legrégibb pozitív adataink az 1850. évből valók. Az abszolút kormány által ez évben rendezett népszámlálás volt az első, mely a nemzetiségek megalapítását is céljául tűzte ki. Ami régebbi adalék e kérdésre vonatkozólag a szakirodalomban fellelhető, nem népszámlálásokon alapuló konkrét adat, hanem különböző összeírásokban felsorolt polgárok neveinek hangzásából vont következtetéseken alapul, amely adatok kétségtől igen értékesek és a nemzetiségi megoszlásra nézve tájékoztatók, de statisztikai szabatosságra igényt nem tarthatnak.

Az 1850. évi népszámlálást az osztrák abszolút kormány a Bach-korszak idején hajtatta végre. Az egész népszámlálást centralisztikus szellemben, osztrák — részben cseh — tisztviselők és katonák hajtották végre, a legnagyobb arányú németesítés közepette, amidőn minden hazafias mozgalom el volt nyomva s a magyar nemzet jogos kívánságai és aspirációi sehol sem birtak érvényesülni. Érthető, hogy az ekkor elrendelt népszámlálás is a centralisztikus törekvések szolgálatába állíttatott s ezért tendenciája volt a magyar elem számarányának lehető csökkentése és a németesség túlsúlyának kidomborítása. Ez a törekvés a népszámlálás végrehajtásában oly leplezetlenül érvényesült, hogy nemcsak a jogaira féltékeny budapesti lakosság felháborodását eredményezte, de még Pest városnak az abszolút kormány által kinevezett polgármesterét, *Terczy Szilárdot* is — ki bizonyára

nem vádolható túlságos magyar érzelmekkel — tiltakozásra bírta. Terczy polgármester ugyanis a népszámlálás befejeztével 1851. február 4-én jelentést tett Augusz Antal pestkerületi főispánhoz,¹⁾ amelyben a népszámlálás eredményeinek közlése mellett egyúttal erélyesen kikelt a népszámlálást végrehajtó közegek ellen, kiket egyenesen megvádolt a felvétel tendenciózus vezetésével és az eredmények meghamisításával. A népszámlálás nyújtotta azon eredménnyel szemben, mely szerint a németajkúak száma a magyarokét valamivel meghaladná, azt állítja, hogy »hosszas itthelyütti lakozása alatt szerzett meggyőződése, de sőt világos adatokon épülő biztos tudomásánál fogva egyenesen és határozottan megtagadni kénytelen« ezt az eredményt, amennyiben az eljáró bizottság egyes tagjai »túl buzgalomból vagy tán rosszul értett szolgálati készségből jónak látták apostolai gyanánt lépni föl a német nemzetiségnek s mi az életben valóban nem létezik a város kebelében, t. i. a németajkúak nagyobb száma, azt azon félszeg eljárás által akarták kierőszakolni, hogy idegen hangzású névvel bíró egyéneket, . . . kik nyelvre és gondolkodásra immár tökéletesen átalakultak a magyar nemzetiségbe, ellenére minden tiltakozásuknak, a német nemzetiség rovátába iktatták.« Terczy, aki nagyon helyes érzékkel állapítja meg a nemzetiség megállapításának kritériumait,²⁾ nyíltan kimondja, hogy ily erőszakolt eljárás folytán az összeírásban fölmutatott nemzetiségek aránya csalékony és az életben nem áll, miért is az egész népszámlálási műveletnek »részhajlatlan és hivatásukat ismerni tudó férfiakból álló újabb küldöttség« által leendő megismétlését hozza javaslatba. Az osztrák kormány Terczy javaslatát nem fogadta el, ellenben őt polgármesteri állásából csakhamar felmentette, amivel beigazolást nyert, hogy a népszámlálás tendenciózus végrehajtása a kormánynak határozott kívánsága volt.³⁾ A népszám-

¹⁾ Terczy jelentését közölte Kőrösi József: Budapest fővárosa az 1881. évben című munkája (Budapest, 1882) II. kötetének 110—111. lapjain.

²⁾ »Az ily egyéneknek száma nemcsak Pesten, de köztudomásra az egész országban tetemes s civilizált státusban, hol folytonos érintkezések hozzák egybe a különböző népfajokat, szokások valami, sőt elkerülhetetlen az ilyen folytonos átolvadás egyik nemzetiségből a másikba. S valóban csak az egymástól oly féltékeny óvatossággal elszigetelt barbár népcsaládok között vétethetik fel a nemzetiség biztos kritériuma gyanánt a származás, mert a polgárosult népek között a nyelv és érzésen kívül alig létezik egyéb valami, melyből megítélni lehessen nemzetiségét egyiknek vagy másiknak s visszavezetve a származásra akarni ítéletet mondani e részben oly feladatnak mondható, melynek megfelelni a véges emberi elmének nem adatott.«

³⁾ Az adatokat az »Uebersicht des Bevölkerungsstandes des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850 nach der ämtlichen Volkszählung. Ofen 1851.« című kiadványból vesszük. *Palugyai Imre*: »Buda-Pest szabad királyi városok leírása« című (Pest 1852.) munkája 172. és 345. lapjain ugyanezen számokat közli. Kőrösi adatai, melyeket az említett népszámlálási munka II. köt. 112. lapján, valamint a »Budapest népességi állapota és magyarosodása« című akadémiai értekezésében (Budapest 1882) közöl, némileg eltérnek.

lálás tendenciózus végrehajtását *Fényes Elek* is erős szavakkal bélyegezte meg.¹⁾

Ezeknek szem előtt tartásával tisztában kell lennünk, hogy az 1850. évi népszámlálás nemzetiségi adatai a tényleges helyzetnek nem adják hű képét. Az erőszakos eljárás a magyarság létszámát a valóságnál kisebbnek tüntette fel; a kimutatott szám tehát a magyarságnak oly minimuma, melynél jelentékenyen nagyobb arányúnak kellett a magyar elemnek tényleg lennie. A magyarság fejlődésének vizsgálatánál erre feltétlenül tekintettel kell lennünk. De figyelemmel kell lennünk egy másik fontos szempontra is. Az 1850. évi népszámlálás alkalmával csak a honos (belföldi) lakosság (»*heimische Bevölkerung*«) nemzetiségét mutatták ki; ennek száma Pesten 83.828, Budán 43.019 volt; az idegenek (»*die Fremden*«), kik Pesten 22.993-an, Budán 7.657-en voltak, nemzetiség szerint nem részleteztettek. Ez »idegenek« részint Magyarországból (»*aus dem Kronlande*«), részint Ausztria—Magyarország más tartományaiból (»*aus anderen Kronländern*«), részint végül külföldről valók voltak. Ezekről Terczy azt mondja jelentésében, hogy azok »tanulók, mesterlegények és mindkétmű cselédek« és *Kőrösi* is ilyeneként említi ezen, nem Budapestre illetékes egyéneket, bár kétségtelen, hogy e három foglalkozási ág nem fedi az idegen illetőségűeket. Ezeknek nemzetiség szerinti megoszlását nem ismerjük és így mást nem tehetünk, mint hogy azokat részarányosan osztjuk szét az egyes nemzetiségek között, bár ezeket — *Kőrösivel* — tudvalévóleg nagyrésztben magyaroknak tekinthetnők. Ugyanezt az eljárást követte *Kőrösi* a zsidók tekintetében is, kiket az 1850. évi népszámlálás külön nemzetiségnek tekintett és ilyen gyanánt mutatta ki. Eljárását nekünk is követnünk kell, hogy a nemzetiségek 1850. évi létszámát és arányát a későbbi népszámlálások megfelelő adataival összehasonlíthassuk. Látható tehát, az 1850. évi népszámlálás adatai alapos átdolgozásra szorulnak a későbbi felvételekkel való szembeállítatás céljából. Kisebb hibául említhetjük még, hogy az 1850. évi népszámlálásnál — úgylátszik — a nemzetiség megállapítása nem az egész vonalon történt a nyelv alapján, hanem részben a honosság alapján;

¹⁾ *Fényes Elek*: »A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint« című akadémiai értekezésében (Pest 1867) a 8—9. lapon a következőket írja az 1850. évi népszámlálás végrehajtásáról:

»A népösszeírást parancsoló rendeletben világosan meg volt hagyva, hogy egyesek azon nemzetiséghez számíttassanak, amely nemzetiségből valónak vallják magukat.

De ez utasítás nem tartatott meg. Ki a magyar nyelvet kissé akadozva beszéli, annak nem volt szabad magát magyarnak vallania. Sőt egészen tiszta magyarok, kik nyelvükön kívül más nyelven meg se tudtak volna szólani, ha előnévök történetesen német, vagy szláv hangzású volt, azokat irgalmatlanul a németekhez és szlávokhoz sorozták! Ily visszaélésekről csaknem minden megyéből száz meg száz példát tudnánk előhozni.

És e visszaéléseket még az is tetemesen növelte, hogy ha az egyes községekben ily módon megrostált, leaszott, meghamisított összeírási tabellák nagy nehezen összeállítottak és az illető kerületi helytartóságokhoz felküldettek, itt ismét újabb önkényes megváltoztatását a nemzetiségi tabelláknak maga a kormányzók nem akarta végrehajtani, ott a tabellák kiigazítás végett a községek elöljáróihoz visszaküldettek.

Ez történt Pest városa népösszeírásával is, melyben a kitett magyarok száma nagyon túlzottnak látszott a magas helytartóság előtt; s e miatt az akkori főpolgármester s a helytartóság közt nagyon kellemetlen surlódás fejlődött ki.

innen van az, hogy svájci és belga nemzetiségű egyének is mutattatnak ki, holott ilyen nyelvek nincsenek.

Rá kell még utalnunk arra, hogy 1850-ben vendeket, lengyeleket, cseheket és morvákat nem mutattak ki, holott kétségtelen, hogy a Bach-korszakban Budapesten nagyobb számmal éltek cseh-morva tisztviselők s bizonyára iparosok is.¹⁾ Ezek nyilván az idegen illetőségűek között szerepelnek, miből kifolyólag ez utóbbiaknak nemzetiségek szerint való szétosztása is nehézségekbe ütközik. Viszont nem tudjuk, hogy a kimutatott illyrek alatt mily nyelvű elemeket (talán vendeket?) kell érteni. Nem fogadhatók el az 1850. évi népszámlálásnak a horvátokra vonatkozó adatai sem; amikor 1880-ban már 683 horvát találtatott Budapesten, nem tehető fel, hogy 1850-ben csak 56 élt volna itt s ezek közül Budán egyetlen egy sem. A szerbek feltűnő nagy száma (majdnem kétszerannyi mint 1880-ban!) arra utal, hogy a horvátok jórésze valószínűleg szerbekként vétetett fel. Ha még megemlíttjük, hogy a monarchián kívüli nemzetiségbeliek (franciák, angolok, olaszok stb.) nagy részének is az idegen illetőségűek közt kell elrejtőznie, akkor világossá válik, hogy az 1850. évi népességnek nemzetiség vagy anyanyelv szerinti megoszlása — minden helyesbítő számítás dacára — szabatosan nem állapítható meg és azok az adatok, melyeket az alábbiakban részint *Kőrösi*, részint saját számításaink alapján — közlünk, csak általános tájékoztatásra szolgálhatnak.

114. Az 1850. évi népszámlálás nyers eredményei (a hivatalos közlés szerint).

Budapesti illetőségű lakosság	Buda és Óbuda	Pest	Budapest
Magyar	7.555	31.965	39.520
Német	27.939	33.884	61.823
Tót	1.307	4.187	5.494
Oláh	16	198	214
Horvát	—	56	56
Szerb	1.180	570	1.750
Olasz	46	130	176
Francia	—	46	46
Angol	—	12	12
Svájci	—	11	11
Illyr	—	41	41
Belga	—	2	2
Zsidó	4.976	12.642	17.618
Cigány	—	84	84
Összesen	43.019	83.828	126.847
Idegen illetőségű lakosság	7.657	22.993	30.650
Együtt	50.676	106.821	157.497
Ebből távollévő	549	442	991
Marad jelenlévő népesség	50.127	106.379	156.506

A fentiekben kifejtettek alapján az idegen illetőségűeknek és a zsidóknak az egyes nemzetiségekbe történt szétoszlása után nyert helyesbített eredményeket a 115. sz. tábla közli.

¹⁾ 1880-ban Budapesten 2.952 cseh és 737 morva nyelvű egyén élt s ezeknek száma 1910-ig állandóan emelkedett.

115. Az 1850. évi népszámlálás helyesbített eredményei.

Nemzetiség	Helybeli	Idegen	Zsidók	Együtt
	illetőségük			
a) Buda és Óbuda.				
Magyarok	7.555	1.371	987	9.913
Németek	27.939	5.246	3.656	36.841
Tótok	1.307	240	171	1.718
Oláhok	16	30	2	48
Ruthének	—	—	—	—
Horvátok	400	100	—	500
Szerbek	780	300	154	1.234
Cseh-morvák	—	200	—	200
Egyebek	46	170	6	222
Összesen	38.043	7.657	4.976	50.676
b) Pest.				
Magyarok	31.965	10.327	5.686	47.978
Németek	33.884	9.136	6.026	49.046
Tótok	4.187	1.380	745	6.312
Oláhok	198	100	17	315
Ruthének	—	50	—	50
Horvátok	56	100	—	156
Szerbek	570	300	101	971
Cseh-morvák	—	600	—	600
Egyebek	326	1.000	67	1.393
Összesen	71.186	22.993	12.642	106.821
c) Budapest.				
Magyar	39.520	11.698	6.673	57.891 ¹⁾
Német	61.823	14.382	9.682	85.887
Tót	5.494	1.620	916	8.030
Oláh	214	130	19	363
Ruthén	—	50	—	50
Horvát	456	200	—	656
Szerb	1.350	600	255	2.205
Cseh-morva	—	800	—	800
Egyéb	372	1.170	73	1.615
Összesen	109.229	30.650	17.618	157.497

¹⁾ Kőrösi József fentidézett akadémiai értekezésében, valamint az 1881. évi népszámlálási munka II. kötetének 100. oldalán fenti számításunktól teljesen eltérő eredményre jut. Amidőn ő az 1850. évi népszámlálás nyers eredményeihez a zsidóknak nemzetiség szerinti megoszlása által nyert adatokat hozzáadja — mely eljárását mi is követtük s az általa kiszámított adatokat (Budán és Pesten 46.193 magyar) elfogadtuk — a nemzetiség szerint nem részletezett „tanulókat, szolgálókat stb.” (kiknek száma 30.650) oly nagy számmal (22.320) sorolja a magyarok közé (végeredményként 68.513 magyart nyerve, kik közül 54.640 élne Pesten), melyet helyesnek annál kevésbé fogadhatunk el, mivel számításának módját sehol sem közli. Téves számításának alapja az a feltevés, hogy a „tanulók, szolgálók stb.,” vagyis az idegen illetőségűek túlnyomórésztben (72-8%) magyarok; holott a nem budapesti illetőségű egyének között ezeknek aránya sokkal kisebb. Ezek között van ugyanis 1302 külföldi és 6859 más koronaország-ból való idegen, kik között magyar anyanyelvűt alig tételezhetünk fel; de az anyaországból eredő 22.489 egyén között is oly nagy számmal szerepelnek a felvidéki és dunántúli illetőségűek — kivált tótok és németek — hogy semmi esetre sem lehet azoknak akkora tömegét (Kőrösi szerint 22.320 főt) magyarnak tekinteni, mely tömeg majdnem teljesen azonos a magyarországi illetőségű idegenek összlétszámával. E helyett sokkal helyesebbnek tartottuk a külföldi nemzetiségű egyének hozzávetőleges számának kihatása után maradó idegen illetőségű egyéneknek a budapestiekkel azonos kulcs szerint nemzetiségekre való szétosztását, amely természetesen Kőrösitől teljesen eltérő eredményekre vezetett. Kőrösi számításának helytelensége már abból is kitűnik, hogy ő 1850-re a pesti parton 51-4%-ra teszi a magyarok arányát, tehát az 1880. évi népszámlálás alkalmával megállapított aránynál (59%) nem sokkal kevesebbre, amit természetesen — ismervé az akkori viszonyokat — helyesnek elfogadni nem lehet, annál is kevésbé, mivel az arány az 1850. évi népszámlálás tendenciózusan csökkentett magyar létszámának okvetlenül szükséges helyesbítése folytán még tetemesen emelkednék s ennek folytán az 1880. évi arányt is megközelítené, ami természetesen merő lehetetlenség volna. (Megemlítjük azonban, hogy Kőrösi mindkét dolgozatának táblázatos részében jóval alacsonyabbra teszi a magyarok arányát, t. i. Pesten 44-7, Budán 19-6%-ra.) Saját óvatosságból — de mindenesre helyesebb alapon nyugvó — számításunkra nézve meg kell jegyeznünk, hogy az 1850. évi népszámlálásnak a budapesti illetőségű lakosságra vonatkozó nemzeti-ségi adatait változtatlanul fogadtuk el, tehát ezen népszámlálás hamis eredményeinek helyesbítése nélkül. Miután pedig ezek az elemek az összlakosságnak kétharmadát teszik, az említett hibák a magyarság arányát természetesen érzékenyen alacsonyabbnak tüntetik fel, mint amilyen 1850-ben tényleg volt. Hogy mekkora a különbség a kimutatott adatok és a tényleges állapot közt, azt pontosan nem állapíthatjuk meg, erre vonatkozó vélekedésünket fentebb fejtjük ki. A mi számításaink által nyert alacsonyabb arányok egyúttal magyarázatát adják annak is, hogy Kőrösi számításai alapján miért tudott a magyar elem — „a nemzeti elem belső fellődése és a magyar vidékekről való sűrűbb bevándorlás” dacára — egy év-század harmadrészének lefolyása alatt (t. i. 1850-től 1880-ig) mindössze csak 11 százalékkal szaporodni.

Mielőtt az eredmények taglalására áttérnénk, újból figyelmeztetni kell arra, hogy az 1850. évi népszámlálás eredményei a magyarságra vonatkozólag tendenciózusan alacsonyabbnak mutattattak ki, úgyhogy a magyar elem aránya a valóságban bizonyára néhány százalékkal magasabbra tehető, mint amekkorának azt az itt közölt adatok feltüntetik.

Az 1850. évi népszámlálásnak Budapestre vonatkozó adatai, bár azokat már *Palugyay* és utóbb *Kőrösi* József is — fentebb említett két dolgozatában — közölte, érdemben feldolgozva még sehol sincsenek; hiányt vélünk tehát pótolni, ha a nemzetiségi viszonyokra vonatkozó adatokat itt behatóbban boncolgatjuk s azokat, amennyire a rendelkezésünkre álló anyag engedi, kerületi részletezésben is bemutatjuk. Fentebb jelzett számításaink szerint Buda és Pest népessége 1850-ben ekként oszlott meg nemzetiségek szerint:

	Buda és Óbuda	Pest	Budapest
Magyar	9.913	47.978	57.891
Német	36.841	49.046	85.887
Tót	1.718	6.312	8.030
Oláh	48	315	363
Rutén	—	50	50
Horvát	500	156	656
Szerb	1.234	971	2.205
Cseh-morva	200	600	800
Egyéb	222	1.393	1.615
Összesen	50.676	106.821	157.497

vagyis százalékokban kifejezve:

	Buda és Óbuda	Pest	Budapest	Buda	Kőrösi szerint Pest	Együtt
Magyar	19·6	44·9	36·8	19·9	44·7	36·6
Német	72·7	45·9	54·5	73·5	47·9	56·4
Tót	3·4	5·9	5·1	3·4	5·9	5·0
Oláh	0·1	0·3	0·2	0·1	0·1	0·1
Rutén	—	0·0	0·0	.	.	.
Horvát	1·0	0·2	0·4	.	.	.
Szerb	2·4	0·9	1·4	3·0	0·8	1·6
Cseh-morva	0·4	0·6	0·5	.	.	.
Egyéb	0·4	1·3	1·1	0·1	0·6	0·3
Összesen	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0

Budapest népessége ezek szerint a múlt század közepén nemzetiség vagy nyelv szerint nagyon kevert és tarka volt. A magyar elem határozott kisebbségben volt, mert ha meg is engedjük, hogy a népszámlálás tendenciózus végrehajtása folytán a magyarok egy része német gyanánt iratott

össze, mégis alig tehető fel, hogy e hiba kikorrigálása után is a magyarság aránya a két városban együtt a 40 százalékot meghaladta volna (*Kőrösi*, fentebb vázolt eljárása alapján, 43·8%-ban veszi fel a magyar elemet), úgyhogy a németek abszolút többsége kétségbe nem vonható.

Buda és Pest népességének eltérő összetétele a fent közölt adatokból határozottan kitűnik. Budán a magyarság a lakosságnak csak egyötödét tette s német volt a lakosságnak majdnem háromnegyed része. Pesten a magyar és német elem közel egyensúlyban volt — a németek némi túlsúlyban voltak — s elég jelentékeny volt a tótok száma; horvátok és szerbek a Duna jobbpartján sűrűbben laktak, mint a pesti kerületekben, a többi apró népfajok viszont itt találhatók nagyobb számmal.

Az egyes kerületekre vonatkozó (de csak a helybeli illetőségű lakosokat felölelő) adatokat Palugyay¹⁾ alapján a 116. sz. táblában közöljük.

116. A helybeli illetőségű lakosság nemzetiségi megoszlása Pesten városrészenként 1850-ben.

Nemzetiség	Belváros	Lipótváros	Terézváros	Józsefváros	Ferencváros	Összesen
Magyar	4.617	2.760	17.071	4.960	2.537	31.945
Német	7.523	4.002	7.030	10.342	4.987	33.884
Tót	554	734	451	1.914	534	4.187
Oláh	147	18	—	17	16	198
Horvát	48	—	—	15	13	76
Szerb	340	128	—	69	33	570
Olasz	32	6	59	33	—	130
Francia	20	16	10	—	—	46
Angol	5	7	—	—	—	12
Svájci	—	11	—	—	—	11
Illyr	—	2	39	—	—	41
Belga	—	2	—	—	—	2
Zsidó	379	2.892	9.091	204	76	12.642
Cigány	—	—	—	—	84	84
Összesen	13.665	10.578	33.751	17.554	8.280	83.828

Ezek az adatok — mint már fentebb említettük — abban a hibában szenvednek, hogy egyrészt a zsidókat nemzetiségnek tekintik s így azoknak anyanyelv szerinti megoszlását nem ismerjük, másrészt pedig a nem budapesti illetőségű lakosság, melynek városrészek szerinti eloszlása ismeretlen, ezekben benne nem foglaltatik. Kénytelenek vagyunk tehát ezen, összesen 22.993 főnyi népességet az egyes városrészek nemzetiségi állapotának vizsgálatánál figyelmen kívül hagyni és csak a budapesti illetőségű keresztény lakosság eloszlását figyelni, amelynek nemzetiségi arányszámaival egyenlő értékeket nyerünk, ha a zsidókat a többi népesség arányába az egyes nemzeti-

¹⁾ Idézett munka, 346. lap.

ségekbe beosztanók. Az ekként nyert és így az összes budapesti illetőségű lakosságra érvényes számok a következők:

Városrész	A városrész honos népessége		A nemzetiségek %-os aránya		
	Zsidókkal	Zsidók nélkül	Magyar	Német	Tót
Belváros	13.665	13.286	34·7	56·6	4·2
Lipótváros	10.578	7.686	35·9	52·1	9·5
Terézváros	33.751	24.660	69·3	28·5	1·8
Józsefváros	17.554	17.350	28·6	59·6	11·0
Ferencváros	8.280	8.204	30·9	60·8	6·5
Összesen	83.828	71.186	44·9	45·9	5·9

A közölt számok annyira meglepők, hogy hitelességüket szinte kétségbe vonni volnánk hajlandók, ha nem tudnók, hogy azok hivatalos népszámlálás útján, bár német befolyás alatt, nyert eredményeket fejeznek ki. De mivel ez a befolyás kétségkívül az egész városban egyformán érvényesült, az egyes városrészek között mutatkozó nagy eltéréseket nem írhatjuk kizárólag ennek terhére, hanem el kell fogadnunk, hogy a múlt század közepén az egyes városrészek lakossága anyanyelve szerint egészen másképen oszlott meg, mint a század vége felé. A magyar kormány által 1880-ban rendezett népszámlálás szerint ugyanis, mely az anyanyelvet elsősorban állapította meg, a Belváros volt a balparti kerületek között a legmagyarabb (74·9%)¹⁾, ehhez — elég nagy távolságban — a Józsefváros és a Ferencváros (64·8 és 62·9%) csatlakozott, míg legkevésbé magyar a Teréz- és Erzsébetváros volt (átlag 55% magyarral). Ezzel szemben 1850-ben éppen a Terézváros (mely akkor még magába foglalta a mai VII. kerületet is) volt a legmagyarabb s egyúttal az egyedüli városrész, melyben a magyarság 69·3%-kal, az abszolút többséget érte el. Itt a magyar elem ereje kétszer akkora volt, mint a Lipót- és Belvárosban (35·9 és 34·7% magyar), amelyek akkor szembetűnően németek voltak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Palugyaynak a Terézvárosra vonatkozó adatát feltétlenül hibásnak tartjuk, mert a magyar elemnek oly magas aránya ott lehetetlennek látszik. Kisebb volt a magyarság aránya a Ferencvárosban (30·9%) és utolsó helyre szorult a — későbbben erősen magyarosodó — Józsefváros, mindössze 28·6% magyarral. Ezzel szemben a német elem — a Terézváros kivételével — minden egyes városrészben többségben volt, legerősebb (60·8%) a Ferencvárosban, de közel ugyanakkor a Józsefvárosban és nem sokkal gyengébb a Belvárosban, míg a

¹⁾ Meg kell jegyeznünk, hogy az itt és alább az 1880. évre vonatkozólag közölt anyanyelvi adatok teljesen eltérnek Kőrösi 1880. évi népszámlálási munkában szereplő számoktól, mivel abban 10.334 beszélni nem tudó gyermek nincs nemzetiség szerint részletezve; ezeket természetesen a nemzetiségek egymáshoz való aránya szerint beosztottuk az egyes nemzetiségekbe. Ezt az eljárást már »Budapest félszázados fejlődése 1873—1923« című munkánkban is közzétettük. A későbbi évekkel való összehasonlítás csak ezáltal vált lehetségessé.

Lipótváros lakosságának is jó fele volt német. A tótság különösen a Józsefvárosban (11·0%) és Lipótvárosban (9·5%) tömörült, a Terézvárosban azonban majdnem teljesen hiányzott.

A felsorolt részletek mérlegelésével oda kell nyilatkoznunk, hogy a Belváros bennszülött őslakossága minden valószínűség szerint német volt s csak a későbbi idő folyamán magyarosodott meg beköltözés vagy áthasonulás folytán. Többé-kevésbé hasonló volt a helyzet a többi városrészekben is, egyedül a Terézváros lakossága volt már akkor is túlnyomóan magyar. Míg azonban a következő évtizedek, különösen a kiegyezés utáni idők alatti fejlődés ama kerületekben megerősítette a magyarságot, addig a Terézváros felé irányuló óriásmérvű bevándorlás ennek viszonylagos erejét ellenkezőleg gyengítette, amennyiben a magyar elem arányszámát 69·3%-ról a VII. kerületben 58·0, a VI-ban pedig 51·3-ra szállította alá. Alig tévedtünk, ha azt hisszük, hogy ez a változás a zsidóságnak tömeges beszívargására (1850-ben 9.091, 1869-ben már 26.392 és 1880-ban 41.163 lélek a Terézvárosban) vezethető vissza, melynek tagjai akkor még túlnyomólag németeknek vallották magukat és csak később lettek nyelvben magyarrá. Ezzel szemben a magyar vidékről bevándorlottak inkább a többi kerületekben telepedtek meg s így azoknak magyarságát lényegesen erősítették.

Nagyon valószínű, hogy az idegen illetőségűeknek betudásával a fent közölt adatok bizonyos változást szenvednének és az egyes városrészek között mutatkozó feltűnő eltérések enyhülnének. Sajnos, nem állnak rendelkezésre oly adatok, melyek ezt a kérdést megvilágíthatnák.

Buda és Óbuda egyes kerületeinek nemzetiségi viszonyaira vonatkozó részletes adatok Häufler munkájában¹⁾ maradtak ránk. Ezen adatokból — mindig szem előtt tartva az 1850. évi népszámlálás végrehajtásában megnyilvánult németesítő tendenciát — a jobbparti kerületek nemzetiségi összetételében mutatkozó igen erős különbségek élesen kitűnnek. Ezek a különbségek sokkal nagyobbak, mint a pesti kerületekben. Míg ott a magyarság arányszáma 69·3 (Terézváros) és 28·6 (Józsefváros) között ingadoznak, addig Budán 53·6 (Vár) és 6·3 (Országút) a szélsőségek. Amint látható, egyedül a Várban volt a magyarságnak némi csekély többsége, minden más városrészben a németiség rendkívül erős túlsúlyban volt, mely az Országúton és Újlakon a 90 százalékot is meghaladta, de a többi városrészekben is megközelítette a 80 százalékot. Egyedül a Tabánban zsugorodott össze a németek túlsúlya 55%-ra, az ott akkor még tömegesen élő szerbek befolyása alatt, kik a népességnek közel egyötödét tették ki. A tótok, kik minden kerületben pár száz lelket számláltak, az össznépségghez viszonyítva nem

¹⁾ J. K. Häufler: Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebung. Pest 1854, az I. rész 88. oldalán.

játszottak nagy szerepet. Számuk a mai I. kerület alkotórészeiben volt aránylag legnagyobb (4·7—5·4%). A részletes adatok a 117. sz. táblából ismerhetők fel.

117. A helybeli illetőségű lakosság nemzetiségi megoszlása Budán városrészenként 1850-ben.

Városrész	Magyar	Német	Tót	Oláh	Szerb	Olasz	Zsidó	Együtt
Vár	1.637	1.261	144	1	11	—	10	3.064
Tabán	1.796	3.975	389	2	1.071	—	903	8.136
Krisztinaváros	582	3.023	179	3	35	—	9	3.831
Viziváros	1.705	7.388	230	2	17	—	273	9.615
Országút	230	3.290	118	—	7	—	14	3.659
Újlak	232	3.185	64	—	4	—	328	3.813
Óbuda	1.373	5.817	183	8	35	46	3.439	10.901
Összesen	7.555	27.939	1.307	16	1.180	46	4.976	43.019

Százalékokban	Magyar	Német	Tót	Egyéb
Vár	53·6	41·3	4·8	0·3
Tabán	24·8	55·0	5·4	14·8
Krisztinaváros	15·2	79·1	4·7	1·0
Viziváros	18·2	79·0	2·5	0·3
Országút	6·3	90·4	3·2	0·1
Újlak	6·7	91·5	1·8	0·0
Óbuda	18·4	77·9	2·5	1·2
Összesen	19·9	73·4	3·4	3·3

Az 1850. évet követő időben városaink nemzetiségi viszonyainak kiderítését célzó intézkedések nem történtek. Az 1857. évi hivatalos népszámlálás a nemzetiség, anyanyelv vagy társalgási nyelv kérdését nem vetette fel s így erre vonatkozó adatokkal sem szolgálhatott. E hiányt hangyaszorgalmú statisztikusunk, *Fényes Elek* 1860-ban azzal akarta pótolni, hogy a különböző nemzetiségek számát a különféle vallásfelekezetek névtáraiból igyekezett kiszámítani, miután minden vallásfelekezet névtárában az egyes parochiáknál ki van téve, hogy az isteni tisztelet minő nyelven szokott tartatni. *Fényes Elek* maga is elismeri, hogy e kiszámítási alap nem egészen szabatos, mert a katolikus parochiák nagyszámú fiókegyházainak egyházi nyelve nincs kitüntetve; de hozzátehetjük, hogy az isteni tisztelet nyelve vegyesajkú községekben nem is lehet irányadó, mert a kisebb-számba néptöredékek, saját egyházi nyelvük híján ez úton fel sem ismerhetők. *Fényes Elek* később hazánk geográfiai ismertetésének megindítása céljából az egyes községektől szerzett be adatokat s ennek folyamán rájött arra, hogy az egyes községeknél az 1857. országos összeírásban is vannak kimutatók a nemzetiségek számáról, melyeknek alapja ugyan az 1850/51-iki ön-

kényes bevallás, de már nem megcsonkított és elferdített alakban.«¹⁾ *Fényes* tehát e községi kimutatásokat tartotta »az egyedüli biztos alapnak«, melyen a különféle nemzetiségek részrehajlás nélkül kiszámíthatók.« *Fényes* ezen kutatásainak eredményeit a lent idézett értekezés 32—77. lapjain közli, a Budára és Pestre vonatkozó adatokat a 42. lapon.

Értekezéséből nem tűnik ki, hogy ő a kettős főváros 1850. évi népszámlálásának eredeti felvételi íveit látta-e és feldolgoztatta-e? A közölt számadatok arra utalnak, hogy azokat nem láthatta; mert már a két város összes népszáma sem egyezik a népszámlálás hivatalos eredményeivel. *Fényes* ugyanis Buda népességét 43.980, Pestét 81.483 lélekben állapítja meg, holott a hivatalos megállapítás szerint a helybeli illetőségűek száma Budán 33.019, Pesten 83.828 volt. Kétségtelen tehát, hogy *Fényes* számításaiiban figyelmen kívül hagyta a nagyszámú idegen illetőségű lakosságot, míg a zsidókat nyilván be kellett osztania az egyes nemzetiségekbe (de hogy mily alapon tette ezt, arról nem tudunk semmit). Feltűnő továbbá, hogy *Fényes* a magyar, német, tót, szerb és görög-oláh nemzetiségen kívül mást egyáltalában nem mutat ki, holott a hivatalos feldolgozás még 7 nemzetiséget részletezett; szembeötlő az is, hogy Pesten tótot egyáltalában nem mutat ki, holott ezeknek száma ott a négyezret meghaladta. Az ő számaait a zsidók beosztása után sem lehet azonosítani a hivatalos eredményekkel, miért is azokat nagy óvatossággal kell fogadnunk.

Az alábbi 118. sz. táblában közöljük *Fényes* adatait, melléjük állítva az 1850. évi hivatalos adatokat, mégpedig a zsidók belefoglalásával és a nélkül.

118. *Fényes Elek* nemzetiségi adatai, összehasonlítva az 1850. évi népszámlálás adataival.

Nemzetiség	Helybeli illetőségűek		Fényes Elek szerint	Helybeli illetőségűek		Fényes Elek szerint
	zsidók nélkül	zsidókkal		zsidók nélkül	zsidókkal	
	az 1857. évi népszámlálás szerint			az 1857. évi népszámlálás szerint		
	Buda és Óbuda			Pest		
Magyar	7.555	8.542	12.224	31.965	37.651	38.817
Német	27.939	31.595	30.034	33.884	39.910	40.067
Tót	1.307	2) 1.478	1.413	4.187	4.932	—
Szerb	1.180	1.334	309	570	671	500
Oláh	16	18	—	198	215	3) 220
Minden egyéb	46	52	—	382	449	1.879
Zsidó	4.976	—	—	12.642	—	—
Összesen	43.019	43.019	43.980	83.828	83.828	81.483

¹⁾ *Fényes Elek*: A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. Értekezések a történettudományi osztály köréből, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. IV. szám. Pest 1867, a 11—12. lapon.

²⁾ *Fényes Elek* görög-oláhot ír, zárjelbe téve kérdőjellel: tót.

³⁾ E szám mellé *Fényes Elek* kérdőjelt tesz.

Ha ezeket az értékeket százalékokra számítjuk át, a következő eredményekre jutunk :

	B u d a		P e s t	
	A népszámlálás szerint ¹⁾	Fényes Elek szerint	A népszámlálás szerint ¹⁾	Fényes Elek szerint
Magyar	19·9	27·8	44·7	47·6
Német	73·5	68·3	47·9	49·2
Tót	3·4	3·2	5·9	—
Szerb	3·0	0·7	0·8	0·6
Oláh	0·1	—	0·1	0·3
Minden egyéb	0·1	—	0·6	2·3
Összesen	100·0	100·0	100·0	100·0

Ismételjük, *Fényes* munkájából nem tűnik ki, hogy ő mily számítás alapján jutott az értekezésében közölt számadatokhoz ; a magyarságnak különösen Budán magasra emelt százaléka mindenesetre túlzottnak látszik, mert semmi pozitív adat nem látszik igazolni létszámának mintegy felével való felemelését, amiért is azt helyesnek nem fogadhatjuk el.

A *nemzetiségek számbeli gyarapodása, ennek feltételei és okai*. Az az óriási átalakulás, melyen Budapest népessége nemzetiségi, illetve nyelvi tekintetben az utolsó félszázad folyamán átment, nemcsak fővárosunk szempontjából elsőrendű fontosságú, de mint páratlan áthasonulási folyamat országos szempontból is nagy jelentőségű. Ezt a folyamatot a maga teljességében szabatosan, adatszerűleg csak az utolsó néhány évtized óta tudjuk figyelemmel kísérni, a régiebb időre vonatkozólag — az 1850. évi népszámlálás gyér — mint láttuk — nem nagyon megbízható közlésein kívül — vajmi kevés pozitív adattal rendelkezünk. Pedig éppen ez az idő : az 1850. és 1880. közötti három évtized volt az átalakulás klasszikus időszaka, amelyen a még túlnyomóan idegenajkú és idegen kulturális és politikai befolyás alatt álló főváros nyelvében magyarrá, érzületében hazafiassá, művelődésében nemzetivé kezdett válni.

Ez a folyamat számos külső tényezőnek és egy, a lakosság belsejéből kiinduló érzelmi átalakulásnak volt az eredménye. A mult század közepén a hármas város, mely az ősidőkben magyar volt, a török hódoltság után bekövetkezett s az uralkodó család által pártolt és erőltetett betelepítések folytán nyelvben, érzületében annyira idegenné vált, hogy magyar jellegét nagyrészt elveszítette. Még a tisztviselői kar is, mely régebben túlnyomóan magyar volt, a Bach által inaugurált germanizáló korszak alatt német és cseh hivatalnokok tömeges betelepítése folytán elveszítette magyar színezetét ; a nemesség is, mely egyébként is nagyrészt Bécsben élt, csak lassan kezdett nyelvben is magyarrá válni, a polgárság pedig szintén túlnyomó részben nem magyar volt. Ipar, kereskedelem és kézmű németek, szerbek, görögök kezében volt, utóbb a zsidóság is mindinkább tért foglalt e foglal-

¹⁾ *Kőrösi József* százalékai.

kozási ágakban. Budán ugyan a negyvenes években öntudatos magyarosítás mutatkozott, a magyar nyelv a városi igazgatásban tért foglalt s 1846-ban a budai jegyzőkönyvek már teljesen magyarok voltak. A szabadságharc leveretése után azonban a német szellem — az abszolút kormány erős nyomása folytán — mindjobban terjedt, a német lett a hivatalos nyelv s a magyar teljesen háttérbe szorult. Iskola, egyház, bíróság és közigazgatás a németesítés szolgálatában állott. Ez így tartott 1860-ig, amikor az elnyomatás enyhülni kezdett. A magyar nyelv lassanként kezdte visszanyerni elvesztett pozícióit. 1860-ban Pest városa elrendelte, hogy a tanítás nyelve az összes községi iskolákban magyar legyen. A nemzeti közszellem újból ébredt, irodalom és színészet a magyar ügy szolgálatába állott. Az alkotmány visszaállítása és a király megkoronázása 1867-ben a főváros magyarrá válásának kiinduló pontjává vált. A magyar felelős kormány kinevezése, a különböző kormányhatóságok és állami hivatalok és intézmények felállítása, az egész közoktatásügynek magyar nemzeti szellemben való újjászervezése, a magyar kultúra ügyében hozott áldozatok, amelyek tekintetében az állam, a főváros és a társadalom egymással vetekedtek, mindez természetesen oly intenzív hatást gyakorolt a főváros népesedésének magyar irányban való átalakulására, hogy semmiféle erőszakos magyarosításra szükség nem volt ezen eredmény elérése céljából. A nyelv térfoglalásának természetes előmozdítói elsősorban az iskolák voltak, amelyeknek hazafias nevelése folytán onnan nyelvben és érületben magyar fiatalság került ki. Az elemi iskolák magyar ifjakat, a szakiskolák magyar mesterembereket, iparosokat és kereskedőket bocsátottak ki falaikból. Micsém természetesebb, mint hogy a gazdasági élet minden pozícióját is magyar nyelvű és érzelmű szakerők foglalták el s a régebben — kellő hazai szakerők hiányában — ide behívott külföldi (főleg osztrák, német, cseh) alkalmazottak feleslegesekké váltak. A magyarosodás hatásos támogatóivá váltak a színházak, az irodalom és a sajtó is. Szóval az alkotmány visszaállítása által felbuzdult nemzeti lelkesedés az egész vonalon éreztette hatását s a magyarosodás jegyében állott az egész közélet. Nem csoda, ha a nyelvi áthasonulás szinte páratlan gyorsaságúvá vált s rövid idő alatt teljesen megváltoztatta a főváros képét.

De nem kismértékben járult hozzá ezen átalakuláshoz a fővárosnak az a hatalmas vonzóereje is, melyet ez az ország népességére gyakorolt, amely hazánk minden részéből hatalmas tömegekben tódult Budapest felé. Statisztikai anyagunk nem képes számszerűleg igazolni, hogy hazánk különböző részeiből az egyes nemzetiségek fiai mekkora tömegekben vándoroltak fővárosunkba, így inkább csak a beköltözöttek eredeti szülőhelyének nemzetiségi viszonyaiból következtethetünk a bevándorlók anyanyelvére. A nyelvi áthasonulás folyamatát azonban szabatosabban csak akkor ismerhetnők fel, ha meg tudnók állapítani, hogy az ország idegennyelvű részeiből beköltözöttek a fővárosban miként és mekkora arányban váltak magyarnyelvűekké.

A népszámlálások anyaga erre a lehetőséget megadná, de a statisztikai hivatal ezt a lehetőséget eddig nem aknázza ki.

Az a tény, hogy Budapest népessége a lefolyt félszázad alatt nem kevesebb, mint 632.129 lélekkel gyarapodott, miből azonban csak 142.434 lélek jutott a természetes szaporulatra, 489.695 lélek pedig a vándormozgalom eredményeként gyarapította népességünket, már magában véve érthetővé teszi, hogy ez az óriási, idegenből idehúzódtott néptömeg Budapest faji vagy nemzetiségi és társadalmi összetételét is lényegesen megváltoztatta. Az ország nagy részéből tömegesen betóduló munkakeresőkkel ugyanis a legkülönbözőbb nyelvű és eredetű néprétegek, ethikailag és érzelmileg új és idegen elemek kerültek Budapestre, melyek a bennszülött vagy már régebben itt élő népességbe belevegyülve, abban részint elmerültek és eltűntek, részint pedig rányomták a saját faji és egyéni bélyegüket.

Ha az 1869. évi népszámlálás a népesség nyelvi megoszlását is kutatta volna, a fejlődés folyamatát helyesebben ítélnék meg, mint ma, amidőn az 1850. és 1880. közötti időről semmiféle pozitív felvételen alapuló számaink nincsenek. Ezen a hiányon akart segíteni *Keleti Károly*, mikor a tanköteles és az iskolába járó gyermekek 1870. évi anyanyelvi statisztikájából vont — ezeknek százalékos aránya szerint — következtetést az ország népességének nyelvi megoszlására.¹⁾ Számításait, sajnos, csak vármegyei összegekben közölte, a városok különválasztása nélkül, úgyhogy Budapest adatai nem állanak rendelkezésre. A főváros különleges viszonyai folytán ezek az adatok egyébként sem nyújthatnának oly tájékoztatást, mint a vidéki adatok, mert a főváros népességének keverődésében a magyar elemnek természetszerűleg sokkal nagyobb súlya van, mint amott s így az iskolás gyermekek nyelvére alapított statisztika a magyarságra nézve sokkal kedvezőbb eredményt adna, mint aminő a népesség tényleges megoszlásából előáll.²⁾

Ha elfogadjuk az 1850. évi népszámlálásnak a magyarságra nézve nyert — bár a valónál kétségtelenül alacsonyabb — arányát, fővárosunk akkori népességének még két ötödrészét sem tekinthetjük magyarnak (36·8%). Ezzel szemben az 1869. évre — mint fentebb említettük — már mintegy

¹⁾ *Keleti* ezen számításainak eredményeit közölte »Hazánk és népe« című munkája (Pest 1873) 66—69. lapjain. Számításainak helyességét az 1880. évi népszámlálás eredményei szépen igazolták.

²⁾ Ennek bizonyításul idézzük a következő adatokat: Az 1869—1870. évek átlagában 20.421 tanuló közül 13.478 volt magyar, vagyis 66% ; az 1880—1881. évek átlagában 37.997 tanuló között 29.408 volt magyar, azaz 77·4%. A népszámlálás szerint azonban 1880-ban csak 56·7% volt magyar, a különbség tehát 20%. Ezen arány alapján a tanulók 1869—1870. évi 66%-os magyar aránya alapján a magyarság arányszámát az össznépséghöz mintegy 46%-ra lehetne becsülni, ami az 1850. évi adatokhoz viszonyítva is elfogadható számnak látszik és a magyarság fejlődését feltüntető arányszámok sorozatába igen jól beleillik.

46%-kal vehetjük fel a magyar anyanyelvű lakosság arányát. A feltűnően gyors emelkedés okaira már fentebb rámutattunk. Ezeknek az okoknak volt köszönhető, hogy — bár a múlt század közepén a magyar elem még jelentékeny kisebbségben volt — a két évtized (1850—1869) gyarapodásának mégis közel háromötöd része (t. i. 112.979 lélekből 66.528, vagyis 58·9%) jutott a magyarságra, amelynek 19 évi szaporulata ugyanis 114·9% volt, vagyis sokkalta nagyobb, mint az össznépességnek ezen időben észlelhető számbeli gyarapodása. Kétségtelen tehát, hogy a magyar elem nem saját belső természetes szaporulatából erősödött meg annyira, hanem egyrészt az itt élő *idegenajkú elemek megmagyarosodásából*, másrészt *magyar elemeknek kívülről való beszívárgásából*. Ez a kettős folyamat ezentúl állandóan érvényesítette befolyását a fővárosi lakosság nyelvi átalakulására. Ennek az eredménye volt, hogy 1880-ban a magyarság már elérte az abszolút többséget (t. i. 56·7%-ot), amikor is a megelőző évtized népgyarapodásának (85.206 lélek) majdnem teljes összege (77.086 lélek) a magyarságra esett s a más-ajkúak csak csekély számbeli gyarapodást értek el. Természetes, hogy amely arányban a magyarság térfoglalása erősödött, úgy a többi népfajok növekvése fokozatosan csökkent, sőt idővel apadásba ment át. Az alkotmány visszaállítását megelőző két évtizedben a magyarságnak 66.528 főnyi gyarapodása mellett a nem magyar elem is még 46.451 fővel erősödött; a rákövetkező évtizedben utóbbinak számbeli szaporulata már 8120-ra, majd 5961-re szállt alá, 1890-en túl pedig minden új népszámlálás a *nem magyarajkú lakosság abszolút számának mindjobban fokozódó csökkenéséről tett tanúságot*. Ezzel szemben a magyar elem hódítóként foglalta el az összes pozíciókat a főváros területén.

1890-ben már a fővárosnak 326.533 lakója vallotta magát magyarnak, tehát a magyarság meghaladta a kétharmadot (67·1%); következménye volt ez annak, hogy az összlakoságnak 31·5, illetve 36·8%-nyi tízévi szaporulatával szemben a magyar elem minden évtizedben 62 százalékkal növelte a saját állományát. De a magyarság megerősödésének fénykora a tizenkilencedik század utolsó évtizedében kezdődött, amikor létszáma nem kevesebb, mint 216.777 főnyi gyarapodással hirtelenül 559.965 lélekre, majd a következő évtizedben 176.923 főnyi újabb szaporulattal 756.070 lélekre szökkent fel. Ebben a húsz esztendőben a magyarságnak az össznépesség gyarapodásánál közel kétszerakkora arányú szaporulata már oda vezetett, hogy az idegenajkúak létszáma tetemesen megcsökkent (t. i. 160.138-ról 124.301-re). Amennyivel a nem magyarajkú lakosság száma megapadt, annyival haladta meg a magyar elem térfoglalása az össznépesség gyarapodását. A magyarság ezzel oly domináló szerephez jutott, mely Budapestre immár rányomta a tiszta magyar jelleget. Az 1910. óta letelt idő megcsappant népesedési mozgalmában a magyarság újból tetemesen megerősödött. Ebben az időszakban, amidőn a kívülről való beszívárgás is erősen megcsökkent,

a magyarság térfoglalása majdnem felerészben az idegenajkúak rovására történt, akik 60.578 főnyi veszteséggel járultak hozzá a magyar elem 141.192 főnyi gyarapodásához. Ennek hatása alatt a már 897. 262 lelket tevő magyarság ma már népességünk 93·4 százalékát teszi és ezzel a magyarságnak oly bástyájává lett, melynek magyarosító ereje kell, hogy kihasson a fővárosnak részben még idegenajkú honpolgároktól lakott környékére.

Ezek után a fővárosi lakosság nemzetiségek szerinti megoszlásáról s a magyarság gyarapodásáról a 119. és 120. sz. táblákban nyújtunk áttekintést.

119. A magyar és a nem magyar lakosság száma 1850-től 1925-ig.

É v	A lakosság összes száma	Ebből magyarok		Nem magyarok	
		abszolút	%	abszolút	%
1850	157.497	57.891	36·8	99.606	63·2
1869	270.476	124.419	46·0	146.057	54·0
1880	355.682	201.505	56·7	154.177	43·3
1890	486.671	326.533	67·1	160.138	32·9
1900	703.448	559.965	79·6	143.483	20·4
1910	880.371	756.070	85·9	124.301	14·1
1920	928.996	837.858	90·2	91.138	9·8
1925	960.995	897.262	93·4	63.733	6·6

120. A magyar és a nem magyar lakosság szaporulata 1850-től 1925-ig.

É v	Az összlakosság szaporulata		A magyarság szaporulata		A nem magyarok szaporulata	
	abszolút	%	abszolút	%	abszolút	%
1850—1869	112.979	73·0	66.528	114·9	46.451	46·6
1870—1880	85.206	31·5	77.086	62·0	8.120	5·6
1881—1890	130.989	36·8	125.028	62·0	5.961	3·8
1891—1900	216.777	44·6	233.432	71·5	—16.655	—10·4
1901—1910	176.923	20·1	196.105	35·0	—19.182	—13·4
1911—1920	48.625	5·5	81.788	10·8	—33.173	—26·7
1921—1925	31.999	3·5	59.404	7·1	—27.405	—30·1

Amint az idézett adatokból látható, a *nem magyarajkú elemek száma* 1890-től 1925-ig 160.138-ról 63.733-ra *csökkent*; veszteségük tehát 96.415 lélek volt. Ez a veszteség kétségkívül túlnyomó részben a magyarság erejét gyarapította; a régebben tót vagy németajkú lakosok egy része magyarnak vallotta magát s így egyik népszámlálástól a másikig, eredeti nemzetiségétől megválva, a magyarsághoz csatlakozott. De nem lehetetlen — sőt valószínű is — hogy az idegenajkúak egy része ezen időben elköltözött Budapestről. Az utóbbi idők kedvezőtlen gazdasági viszonyai erre bőven adtak alkalmat; de ily elköltözés leginkább a világháború folyamányaként jelentkezett, amikor nemcsak az ellenséges államok polgárai tömegesen elhagyták országunkat és fővárosunkat, de a szövetséges államok fiai is nagyrészt

kénytelenek voltak hadbavonulni s azután már vissza sem tértek Budapestre. Nincs módunkban a kétféle tényező mértékét megbecsülni, amennyiben azonban hazai nemzetiségekről (kivált németről és tótól) van szó, az elmagyarosodás folyamatának nagyobb jelentőséget vagyunk hajlandók tulajdonítani.

Budapest magyar gócponttá válásának egyik tényezője a nem magyar-ajkúak *megmagyarosodása*, ennél fontosabb és hatékonyabb azonban a magyar vidékekről való *beözönlés* által gyarapodás. Sajnos, népszámlálásaink feldolgozása nem terjeszkedett ki a Budapesten élő különböző nemzetiségű lakosoknak szülőhely szerinti részletezésére, úgyhogy nem lehet megállapítani, hogy az ország különböző részeiből, vármegyéiből vagy, városaiból Budapestre költözött idegenek milyen anyanyelvűek. Kérdésünk tisztázására pedig erre volna szükség. Konkrét statisztikai anyag hiányából tehát csak ahhoz a kisegítő expedienshez kell fordulnunk, hogy az ország egyes részeiből származó lakosságot azon vármegyék néprajzi jellege szerint vegyük figyelembe, amelyből a bevándorlás történt. Következtethetünk ugyanis a bevándorlottak nemzetiségére, ha tisztán vagy túlnyomóan egynyelvű vármegyékre terjesztjük ki megfigyeléseinket. Amely vármegyékben 90—95 százalékig uralkodik egyik vagy másik nemzetiség, ott a legnagyobb valószínűség szerint ugyanazon nemzetiségűnek tekinthetjük az onnan Budapestre költözött egyéneket is, mert legfeljebb igen csekély számmal jöttek be másajkúak is. Ha most egyrészt összefoglaljuk a felvidéknek azt az összefüggő nagy területét, melyen a *tótság* az össznépeségnek több, mint kétharmadát teszi, másrészt a Dunántúlnak és az Alföldnek azon óriási területét, melyen a *magyarság* él ekkora túlsúlyban (a legtöbb vármegyében azonban 80, sőt 90 százaléknál is nagyobb arányban), akkor az ezen területeken született budapesti lakók számának évtizedről-évtizedre észlelhető alakulásából elég határozottsággal következtethetünk az ezen országrészekből Budapestre bevándorolt elemek nemzetiségére, illetve anyanyelvére.¹⁾

Ebből a vizsgálódásból megállapíthatjuk, hogy a tótságnak a főváros felé való húzódása, ha számban fokozódott is, mégis annyira elmaradt a magyarságnak beözönlése mögött, hogy nemcsak az össznépeséghez való százalékos aránya apadt le 6·1-ről 1·5-re, de az itt élő, tótvidéki születésű

¹⁾ A fenti vizsgálódásoknál tótynyelvű területként összefoglaltuk Nyitra, Túróc, Trencsén, Árva, Liptó és Zólyom vármegyéket, magyarajkú területként a Dunántúlról Esztergom, Fejér, Komárom, Győr, Veszprém, Somogy, Zala és Tolna vármegyéket, az Alföldről Pest, Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod, Heves, Hajdú, Szatmár, Szabolcs, Békés, Csongrád és Csanád vármegyéket. Sajnos, hogy az 1920. évi adatok, melyek a tótság visszahúzódtását a legélesebben jellemeznék, nem állnak rendelkezésre; a budapesti 1925. évi népszámlálás pedig a Magyarországtól elszakított országrészekben született budapesti lakosokat nem részletezi vármegyénként, hanem csak az új államokat különbözteti meg. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy itt csak nyers összehasonlításról lehet szó, mivel az itt felsorolt hat vármegyén kívül más vármegyéből is jöhettek tótok.

egyének száma is 1880-tól 1910-ig alig duplázódott meg, míg a Dunántúlról és Alföldről bevándorlott magyarság száma három és félszeresére szökkent fel. (Hozzá kell még tenni, hogy 1920-ig a felvidéki születésű lakosság száma kétségekívül még jobban alábbszáll, míg a magyar vidékről beköltözöttek száma emelkedő maradt.) Budapest népessége bevándorlás folytán való gyarapodásának mértéke a következő adatokból ítélhető meg:

	Felvidéki tót vármegyékben	Dunántúli magyar született egyén	Alföldi magyar élt Budapesten
1869 (csak Pest)	12.304	18.538	32.369
1880	21.816	40.225	43.496
1890	28.969	64.868	68.749
1900	37.873	112.414	99.669
1910	38.989	141.505	142.178

A fejlődés arányai világosan felismerhetők: a magyarság beözönlése kezdetben mérsékelt, de a kilencvenes években hirtelenül megdagad és a jelen század első tizedében is — akkor, mikor a tótság beözönlése már stagnál — teljes erővel növeli fővárosunk népességét. Ebben az évtizedben Fejér, Komárom, Somogy-, Jász-Nagykún-Szolnok és Heves megye csakúgy ontja magyar népét Budapest felé, míg több tót vármegyéből eredő népesség számban már erősen megcsappant. Álljon itt például néhány vármegye, amelyekből ez a beözönlés különösen nagy volt.

Budapesten találtatott az illető vármegyében született, tehát fővárosunkba bevándorolt egyén:

	1869	1880	1890	1900	1910
Fejér vármegyéből	5.531	12.710	19.387	30.771	35.799
Komárom «	3.004	6.292	8.895	13.758	17.161
Somogy «	961	2.094	4.551	9.456	14.507
Zala «	1.062	2.341	4.671	11.399	18.010
Heves «	2.576	3.829	5.294	8.624	11.316
Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ből .	1.928	2.191	3.937	8.660	17.322
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ből .	23.435	27.493	42.254	53.053	71.152

E szerint volt a bevándorlás okozta létszámtöbblet:

	1869—1880	1881—1890	1891—1900	1901—1910	Összesen
Fejér vármegyéből	7.179	6.677	11.384	5.028	30.268
Komárom «	3.288	2.603	4.863	3.403	14.157
Somogy «	1.133	2.457	4.905	5.051	13.546
Zala «	1.279	2.330	6.728	6.611	16.948
Heves «	1.253	1.465	3.330	2.692	8.740
Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ből .	263	1.746	4.723	8.662	15.394
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ből .	4.058	14.761	10.799	18.099	47.717

Igen élesen világítják meg a fővárosi magyarság eredetét az 1910. évi népszámlálás amaz adatai, amelyek a lakosság anyanyelvét a szülőhellyel kapcsolatban mutatják ki. Ezekből az derül ki, hogy a Budapesten élő magyaroknak alig több mint egyharmada (t. i. 37-7%) született helyben, a többi — közel félmillió ember — máshonnan vándorolt be, mert szülő-

helye Budapesten kívül van. Az anyaország területéről ide költözött magyarok száma a 460 ezret közelíti meg s azoknak tekintélyes részét a szomszédos Pest megye szolgáltatta. A magyar elemeknek ez az óriási méretű bevándorlása egycsapásra érthetővé teszi fővárosunk rohamos megmagyarosodását. Feltehető ugyan, hogy e nagy tömegnek egy része már budapesti élete alatt magyarosodott meg, de a túlnyomó többsége mégis már magával hozta magyar anyanyelvét és érzületét s így lett fővárosunk magyarságának egyik hatalmas pillérévé. Viszont valószínű, hogy az Ausztriában és egyéb külföldi államokban született magyarajkú budapesti lakók — bár egyrészük bizonyára magyar szülők gyermeke — túlnyomólag Budapest hazafias légkörében váltak magyarokká, csak ez magyarázhatja meg azt a — nemzeti szempontból örvendetes — tényt, hogy e külföldi születésű néprétegeknek egyötöde magyarnak vallotta magát. Közöljük a Budapesten élő magyar anyanyelvű lakosoknak szülőhely szerinti részletezését az 1910. évi népszámlálás megállapítása szerint :

Szülőhely	Férfi	Nő	Együtt
Budapest	139.924	145.262	285.186
Pest vármegye	32.582	32.804	65.386
Egyéb Magyarország	195.440	197.551	392.991
Horvát-Szlavonország	1.330	1.152	2.482
Bosznia-Hercegovina	109	106	215
Ausztria	3.706	3.497	7.203
Egyéb külföld	967	836	1.803
Ismeretlen hely	344	460	804
Összesen ...	374.402	381.668	756.070

Az idegen elemek áthasonulásának, másszóval a *magyarosodásnak* fokáról nehéz tiszta képet alkotnunk; az iskolastatisztika ugyan némi világot derít erre a kérdésre, de csak a tanköteleskorú gyermekekre vonatkozólag, a magasabb korban történő magyarosodásra a statisztika nem igen világíthat rá közvetlenül. Némi fénysugár esik rá mégis közvetett összevetésekből, ha ugyanis összehasonlítjuk a felvidéki tót vármegyékben született s Budapesten összeírt egyéneket az itt élő tót anyanyelvű egyénekkel. A régebbi időben ez a két fogalom szinte teljesen fődte egymást, később azonban a tót anyanyelvűek száma mindjobban elmaradt a tót vármegyékből származó egyének számánál; mivel pedig a tisztán tót vármegyékből magyarok nem vándorolhattak be, a bevándorlott tótoknak kellett eredeti anyanyelvük elvetésével megmagyarosodniok. A rendelkezésünkre álló adatok szerint ugyanis Budapesten élt :

	A felvidéki tót megyében született egyén	Tót anyanyelvű egyén	Tehát nem tót anyanyelvű (magyarosodott) egyén
1880-ban	21.816	21.871	—
1890-ben	28.969	27.126	1.843
1900-ban	37.873	24.091	13.782
1910-ben	38.989	20.359	18.630

Kétségtelen tehát, hogy azonkívül, hogy az iskola megmagyarosítja a gyermekeket, a bevándorlott, tehát nagyobbára már felnőtt tótoknak nagyrésze a budapesti atmoszférában csakhamar megmagyarosodik; erre utalja őket keresetük, a lakossággal való érintkezésük, de talán hajlamuk is. Ez a tény még nagyobb meggyőző erőt nyer, ha e viszonyokat a két nem szerint elkülönítve szemléljük. A női nemnek az anyanyelvhez való szívósabb ragaszkodása, melyet hivatalunk kiadványaiban már más alkalommal is hangsúlyoztunk, itt is beigazolódik; mert amint a tótok magyarosodási folyamata — mely 1880-ban még nem nyilvánult meg — megindul, a férfiak között jóval nagyobb azoknak aránya, kik a magyar nyelvhez vallották magukat. 1890-ben, amikor a férfiaknak már 12 százaléka tartozott oda, a nőknél e folyamatnak csak csekély csirája van még. De a következő évtizedekben már rohamos az elmagyarosodás s 1910-ben a felvidéki tót vármegyéből ideszakadt lakosságnak már jó fele számítottott a magyarsághoz. A női népesség ugyanakkor szintén már számottevő hányaddal szerepelt a magyarosodás porondján. A fejlődési folyamatot világítják meg az alábbi adatok :¹⁾

	A felvidéki tót vármegyékben született	Tót anyanyelvű egyen	Tehát nem tót anyanyelvű (elmagyarosodott) egyének abszolút	%
a) Férfiak.				
1880	9.926	9.743	183	1·8
1890	13.965	12.278	1.687	12·1
1900	17.419	10.425	6.994	40·1
1910	18.048	8.839	9.209	50·0
b) Nők.				
1880	11.890	12.104	—	—
1890	15.004	14.848	156	1·1
1900	20.454	13.666	6.788	33·2
1910	20.941	11.520	9.421	45·0

¹⁾ Közzöljük a vármegyéinkinti adatokat :

Megnevezés	1880		1890		1900		1910	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
a) Budapesten élő és az alább megnevezett vármegyékben született egyének száma.								
Nyitra	3.823	4.212	5.981	5.731	8.203	8.996	9.528	10.583
Turóc	549	931	841	1.140	1.009	1.356	834	1.093
Trencsén	1.807	1.674	2.398	2.433	3.040	3.021	3.302	3.156
Árva	1.154	1.441	1.986	1.797	2.095	2.395	1.547	1.704
Liptó	2.023	2.605	1.936	2.581	1.952	2.926	1.568	2.339
Zólyom	570	1.027	823	1.322	1.120	1.760	1.269	2.066
Együtt	9.926	11.890	13.965	15.004	17.419	20.454	18.048	20.941
b) Budapesten élő tót anyanyelvű egyének száma.								
Összesen	9.743	12.104	12.278	14.848	10.425	13.666	8.839	11.520

Az 1910. évi népszámlálás eredményei igen értékes adatokkal szolgálnak a nemzetiségi viszonyok alakulásához. Ez évben ugyanis az anyag feldolgozása a népességnek szülőhely szerinti főcsoportjait az anyanyelvvel is egybevetette. Ezekből a *tótokra* vonatkozólag kitűnt, hogy Budapest tótajkú lakói közül született:

	Férfi	Nő	Együtt
Budapesten	1.100	1.294	2.394
Pest megyében	267	277	544
Magyarország egyéb részeiben..	6.804	9.443	16.247
Horvát-Szlavonországban	10	8	18
Bosznia-Hercegovinában	—	1	1
Ausztriában	634	477	1.111
Egyéb külföldön	11	3	14
Ismeretlen helyen	13	17	30
Összesen.....	8.839	11.520	20.359

Látható, hogy a Budapesten és Pestmegyén *kívül* hazánk egyéb részeiben született tótajkú lakosok száma csak 16.247, tehát — szemben azzal, hogy ugyanakkor 38.989, a tót vármegyékben született egyén élt fővárosunkban — több mint húszezer olyan felvidéki egyén lakott itt, kik nem a tótot vallották anyanyelvüknek. A magyarosodás folyamatának e szerint igen jelentékenynek kellett lennie, amit más oldalról megerősít az a tény is, hogy a Budapesten született tótajkú egyének száma csak 2394. Beköltözött tótjaink a második generációban tehát már magyaroknak vallják magukat; ez okból az iskoláinkat látogató s magukat tótnak valló gyermekek száma is — kivált az elemi iskolákban — rendkívül csekély.

A tót elemnek intenzív, de létszámának csekélyebb volta mellett nem döntőjellegű magyarosodásán kívül a fővárosi magyarság sokkal nagyobb tömegekkel gyarapodott a *német elem megmagyarosodása* által. Mint említettük, a német elem — mely a 18. században Pesten a népesség erős felét (55—57%) tette ki — 1850-ig megtartotta ezt a domináló helyzetét; Buda lakosságának ekkor még háromnegyed része volt német, Óbudán ezt az arányt még magasabbra kell tennünk. De nemcsak *aránylag* volt a németiség tekintélyes; a két városnak 85.887 főnyi németisége abszolút tömegben is oly tényező volt, melynek ethnikai és kulturális jelentőségét alábecsülni nem szabad. Ez a németiség 1880-ig csak bevándorlás által szaporodhatott 122.454 lélekre, de hogy ebből mennyi esik a külföldről, mennyi a Magyarország német vidékeiről beköltözött elemekre, megállapítani nem tudjuk. 1880-on túl a németiség száma — eleintén lassabban, utóbb mind gyorsabban — alábbszállt; az első évtizedben még csak 6881 volt, a rákövetkezőben már újabb 17.058 főnyi volt a csökkenés s minden következő évtized hasonló összeggel (19.633 és 18.457) apasztotta a németiséget, mely ekként 1920-ban már csak 60.425 lelket számlált. Még ennél is súlyosabb volt a rákövetkező rövid ötévi időszak, mely 39.625 lélekre apasztotta a németiséget, ugyanakkor, amikor a tót elem is 8322 főre csökkent le. Itt a magyarságba való

beolvadásnak oly rohamos és pregnáns folyamatával állunk szemben, mely eléggé köztudomású ugyan, de csak statisztikailag kidomborítva válik meggyőzően plasztikussá.

Erre a folyamatra élénk világosságot vetnek az 1910. évi népszámlálás adatai, melyekből kiderül, hogy az akkor Budapesten élt 78.882 német közül 23.292 a külföldről jött be, 33.704 Magyarország különböző részeiből költözött ide, 21.721 pedig Budapesten született. Mindegyik kategóriában nagy a nők túlsúlya, de egyikben sem akkora, mint a budapesti szülöttek között (8.967 férfi és 12.754 nő). Ez a nemi aránytalanság nem élettani jelenség, hanem a *magyarosodás* következménye, mely természetesen sokkal erősebben hat a férfiakra, kik foglalkozásuk és kenyérkeresetüknél fogva sokkal könnyebben magyarosodnak meg, mint az anyanyelvükhöz szívósbabban ragaszkodó nők. Az a körülmény azonban, hogy a németek között a Budapesten születettek aránya (27·4%) sokkal nagyobb, mint a tótok között (11·8%), határozottan arra utal, hogy a németek között vannak olyan elemek, kik ősi németiségükhöz erősen ragaszkodnak s alig szükséges külön hangsúlyozni, hogy ezek túlnyomórészt a külföldről (Ausztriából és Németországból) beszivárgott elemek, kik külföldi állampolgárságuk fenntartása mellett természetesen német nyelvükhöz is ragaszkodnak és gyermekeiket is ebben a nyelvben nevelik fel. Velük szemben a tótok alacsonyabb műveltségüknél és nyelvüknek kisebb érvényesülési lehetőségénél fogva hamarabb magyarosodnak el s így a népszámlálásban nagyrésztük már Budapesten született magyar gyermekként vétetik nyilvántartásba.

A németajkú lakosságra vonatkozó 1910. évi adatok a következők:

Közülnk született	Férfi	Nő	Együtt
Budapest	8.967	12.754	21.721
Pest megyében	2.215	2.729	4.944
Magyarország egyéb részeiben..	12.916	14.769	27.685
Horvát-Szlavonországban	494	581	1.075
Bosznia-Hercegovinában	44	30	74
Ausztriában	8.319	10.849	19.168
Egyéb külföldön	1.731	2.393	4.124
Ismeretlen helyen	36	55	91
Összesen..... ..	34.722	44.160	78.882

A *kisebb nemzetiségek* neve alá azon nemzetiségeket foglaljuk, melyek — a 3 fő nemzetiségen (magyar, német, tót) felül — fővárosunkban kisebb számmal élnek. Ezeknek száma igen nagy, egyrészt népfajokban gazdag hazánk minden nemzetisége (oláh, ruthén, horvát, szerb, vend, bolgár, cigány) szerepel itt kisebb nagyobb tömegekkel, másrészt a monarchia tulsó feléről is nagy számmal jöttek be csehek, morvák, lengyelek és bosnyákok. Hogy ezenkívül a külföldi nagy államok minden nemzetisége van itt bizonyos kontingenssel képviselve, azt a nagyváros vonzó ereje, a külföldiekkel való érintkezése, gazdasági és művelődési kapcsolatai eléggé igazolják.

121. A népesség nemzetiség (anyanyelv) szerinti megoszlása 1880-tól 1925-ig.

Nemzetiség, anyanyelv	Polgári rendes lakosság			Tényleges össznépesség				
	1880	1890	1900	1900	1906	1910	1920	1925
a) Főáttekintés.								
Magyar	201.505	326.533	559.965	578.458	673.337	756.070	837.858	897.262
Német	122.454	115.573	98.515	104.520	73.997	78.882	60.425	39.625
Tót	21.847	27.126	24.091	25.168	20.487	20.359	14.011	8.322
Oláh	398	774	1.058	1.299	1.746	2.777	1.686	704
Ruthén	59	42	74	176	119	242	247	95
Horvát	683	1.125	1.735	2.148	1.956	2.796	1.962	1.065
Szerb	1.025	1.699	1.830	2.731	3.189	3.972	1.102	706
Vend	16	51	112	312	63	389	281	
Lengyel	2.511		7.411	7.704	5.484	5.782	4.447	3.335
Cseh	2.952		4.132		4.003	3.998		
Morva	737		1.156	5.885	1.065	1.005	2.865	1.947
Bosnyák	—		6	760	939	335	37	
Bolgár	19		318	351	820	608	532	
Olasz	706	13.748	1.086	1.244	1.161	921	764	
Francia	299		766		768	866	651	3.225
Angol	101		271		441	490	371	
Orosz	35		205	1.462	439	422	869	
Egyéb	335		400		506	438	781	
Ismeretlen	—		317	104	1.228	19	107	4.709
Összesen	355.682	486.671	703.448	732.322	791.748	880.371	928.996	960.995
b) Nemek szerint.								
Magyar	fi	98.159	159.930	273.775	286.098	335.117	374.402	395.171
	nő	103.346	166.603	286.190	292.360	338.220	381.668	442.687
Német	fi	57.440	53.870	43.234	47.576	34.181	34.722	22.788
	nő	65.014	61.703	55.281	56.944	39.816	44.160	37.637
Tót	fi	9.743	12.278	10.425	11.133	9.681	8.839	5.124
	nő	12.104	14.848	13.666	14.035	10.806	11.520	8.887
Oláh	fi	262	523	696	901	1.166	1.803	852
	nő	136	251	362	398	580	974	834
Horvát	fi	409	782	946	1.264	1.234	1.710	846
	nő	274	343	789	884	722	1.086	1.116
Szerb	fi	657	1.076	1.221	2.121	2.461	3.175	694
	nő	368	623	609	610	728	797	408
Cseh-	fi	2.543		2.970	3.455	3.092	2.833	1.225
morva	nő	1.146		2.318	2.430	1.976	2.170	1.640
Lengyel	fi	1.869		4.660	4.845	3.555	3.568	2.187
	nő	642		2.751	2.859	1.929	2.214	1.696
Összesen	fi	172.021	236.850	339.649	259.994	394.484	433.604	431.290
	nő	183.661	249.821	363.799	372.328	397.264	446.767	497.706

122. A népességnek nemzetiség (anyanyelv) szerinti megoszlása százalékokban.

Nemzetiség	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925
Magyar	56·7	67·1	79·6	85·1	85·9	90·2	93·4
Német	34·4	23·7	14·0	9·4	9·0	6·5	4·1
Tót	6·1	5·6	3·4	2·6	2·3	1·5	0·9
Egyéb	2·9	3·6	3·0	2·9	2·8	1·8	1·6

Természetes, hogy ezen idegen nemzetiségek kezdetben csak kisebb tömegekben éltek Magyarországon, idővel azonban — a gazdasági kapcsolatok erősödésével, de politikai nexusoknál fogva is — mind nagyobb számban telepedtek be és tettek itt szert bizonyos jelentőségre. 1880-ban ezen idegen elemek száma a tízezetet sem érte el (9876), de már egy évtized alatt számuk majdnem megkétszereződött s 1910-ig 25.041-re szökkent fel. A világháború ezt a folyamatot derékban törte. A felvidék, a ruthén-vidék, Erdély és Dél-Magyarország elszakítása következtében a Magyarországon élő tótok, rutének, oláhok, szerbek és horvátok legnagyobb részben a trianoni békediktátum következtében idegen államok impériuma alá kerültek. Érthető, hogy ezen nemzetiségeknek Budapesten élő tagjai is — jó részben — elhagyták eddigi lakóhelyüket és hazájukat és — politikai célszerűségből vagy eddig titkolt odavonzódásuknál fogva — az új államokba költöztek ki. Ez a körülmény eléggé magyarázza, hogy e hazai nemzetiségek száma fővárosunkban 1910-től 1920-ig felére apadt le. (10.176-ról 5.278-ra.) Bár fel lehetne tennünk, hogy akiket az említett okok eddigi hazájuk megtagadására készítettek, azok az összeomlást közvetlenül követő időben vonták le az új helyzetből magukra nézve előállott következményeket, mégis úgy látszik, hogy a trianoni diktátumnak 1921-ben történt ratifikálása is nagy hatással volt az ingadozókra s újabb elpártolásokat idézett elő. A hazai nemzetiségek legfeltűnőbb csökkenései a következők:

	1910	1920	1925
Oláhok	2.777	1.686	704
Horvátok	2.796	1.962	1.065
Szerbek	3.972	1.102	706

A szomszédos Ausztria nemzetiségei közül a lengyelek, csehek és morvák éltek Budapesten a legnagyobb számmal. Az elsők ide túlnyomóan Galiciából beözönlött zsidók voltak (1900-ban galíciai születésű egyén élt itt 7529, 1910-ben ellenben 13.806); csehek és morvák, mint iparosok, ipari tisztviselők, zenészek, szakácsok találtak itt kenyeret. A lengyel zsidók a kommunizmus alatti szereplésük után nagyobb számmal hagyták el — önként, vagy hatósági rendelkezés folytán — fővárosunkat; a cseheket az általános ellenszenv, melyet háborús szereplésük kiváltott, készítette a távozásra. Bosnyákok csak a katonaság körében találtattak; a közös hadsereg megszüntével ezek is eltűntek Budapestről. E nemzetiségek csökkenését alábbi adatok igazolják:

	1900	1910	1920	1925
Lengyelek	7.411	5.782	4.447	3.335
Cseh-morvák	5.288	5.003	2.865	1.947

Az Európa egyéb államaiból Budapesten élő idegennyelvű egyének ittlétét a háború következményei kevésbé érintették. Bár egyes népfajok létszáma némileg csökkent, mégis számottevő apadást nem állapíthatunk meg, sőt az oroszok száma a világháború évtizedében megkétszereződött.

Az alábbi összeállítás 1880-tól kezdve tünteti fel a Budapesten élő kisebb nemzetiségek tagjainak létszámát, külön részletezve a magyarországi, ausztriai és egyéb külföldi nemzetiségeket.

	Magyar- országból	Ausztriából	Egyéb külföldről	Összesen
1880	2.181	6.200	1.495	9.876
1890	3.691		13.748	17.439
1900	4.809	12.705	3.046	20.560
1906	7.073	11.491	4.135	22.699
1910	10.176	11.120	3.745	25.041
1920	5.278	7.349	3.968	16.595
1925	2.570	5.282	3.225	11.077

Az idegen nemzetiségekre vonatkozólag még meg kell említenünk a férfiak nagy többségét a nők fölött. Oláhoknál, szerbeknél, lengyelek közül közel kétszerannyi volt a férfi, mint a nő és a horvátoknál és cseh-morvákánál is jelentékeny volt a finem többsége. A világháború óta ez az arány megváltozott. Ehhez részben a hadsereg szétbomlása is hozzájárult, minek folytán sok idegenajkú katona került el Budapestről. De a politikai viszonyok átalakulása és a gazdasági kapcsolatok megszűnése is hozzájárult, hogy főleg a férfiak kerestek másutt érvényesülési teret. 1910-ben még 1803 oláh férfi élt itt 974 nő mellett; tíz évvel rá a két nem egyensúlyban volt. A horvátok erős férfitöbbségét 1920-ban már a nők túlsúlya váltotta fel. Szerb férfi 1910-ben négyszerannyi volt (3175), mint nő (797), a világháború után már csak felével annyi. A cseh-morvák és lengyelek számának erős csökkenése mellett az előbb tetemes fitöbbségre a nők túlsúlya következett. 1925-ig az idegenajkúak létszámának rendkívüli csökkenése mellett a nőtöbbség állandósulása állapítható meg. Az utolsó negyedszázad folyamán az oláhok, horvátok, szerbek, lengyelek és cseh-morvák nemi arányában beállott változások a következő adatokból ítéltetők meg:

	1900	1910	1920	1925
Férfi	10.493	13.089	5.804	3.578
Nő	6.829	7.241	6.258	4.179

A nemzetiségek területi elhelyezkedése. Hogy egy a múlt század közepén nagyrészen — sőt egyes kerületekben túlnyomólag — nem-magyar, mondhatjuk német város hogyan alakult át nyelvileg magyarrá, arra az ezen 75 év alatt végrehajtott népszámlálások eredményei meggyőző módon világítanak rá. Ez a hatalmas folyamat, mely eleintén mérsékelten, utóbb ellenállhatatlan erővel ragadta magával Budapest idegenajkú lakosságát, a maga egészében imponáló és tiszteletre indító, részleteiben pedig rendkívül sok helyiérdekű körülményt és lokális okot enged felismerni.

Az a folyamat, amely itt két emberöltő alatt végbement, koránt sem volt egységes, tempója egyáltalán nem volt sem egyenletes, sem állandó jellegű.

Az egyes kerületek lakosságának eredeti nemzetiségi összealkotása, eltérő társadalmi összetétele és különböző kultúrája a megindult átalakulási folyamatot más-más módon, kisebb-nagyobb intenzitással vitte előre. Óbuda és Ujlak gazdálkodó német őslakossága — alacsonyabb kulturális színvonalánál fogva — természetesen másként reagált a felbuzduló hazafias irányzatra, mint a Belvárosnak nagyrészt tisztviselőkből és vagyonos polgárokból álló lakossága avagy a Lipótvárosnak vagy Terézvárosnak iparosai és kereskedői. Fővárosunk társadalmának ez az eltérő összetétele és az ebből eredő különböző áthasonulási folyamat a lakosság nemzetiségi összetételének topográfiájában is eltolódásokat idézett elő, amelyeknek megfigyelése fővárosunk nyelvi kialakulásának kellő megismerése céljából annál is inkább kívánatos, mivel ezekben a helyi mozzanatokban fejeződnek ki legpregnansabban a nagyjelentőségű folyamatnak egyes hullámváltozásai és tendenciája.

Ebből a szempontból véve vizsgálat alá a nemzetiségek fejlődéséből előálló topográfiai változásokat, először azt a — méreteiben valóban imponáló — átalakulást kell méltatnunk, melyet a Duna jobbparti városrészek mutatnak a múlt század közepe óta. 1850-ben egyedül csak a Várban volt a magyarság — bár csekély — túlsúlyban (53·6%), a többi városrészekben a magyar elem teljesen alárendelt szerepet vitt s a Tabánban észlelt legerősebb hányada sem érte el a népesség negyedét. Három évtized alatt ez a kép teljesen megváltozott; a mai I. kerület, mely 1850-ben átlag (a Vár, Tabán és Krisztinaváros adatait összefoglalva) csak 26·7% magyart számlált, 1880-ig felerészben (50·7%) magyarrá vált, de Buda másik két kerületében még mindig viszonylagos (sőt a III. kerületben abszolút) többségben maradt a német elem, bár a magyarság megerősödése mindkettőben (a II. kerületben 14·5%-ról 45·1-re, a III.-ban 10·9-ről 29·8-ra) igen jelentékeny volt. A budai kerületek nemzetiségi átalakulásának további folyamata annyiban azonos volt, hogy az I. kerület vezető szerepét a magyarság túlsúlya tekintetében mindvégig megtartotta, a másik két budai kerület pedig igyekezett a I.-höz hasonlóvá válni, ami azonban csak a II. kerületnek sikerült, míg Óbuda jóval hátrább maradt s máig is a főváros legnémetebb kerülete, bár tagadhatatlan, hogy ennek az eredetileg jóformán tiszta német városrésznek megmagyarosodása aránylag a legintenzívebb volt s már csak idő kérdése, hogy a magyar elem itt is meghaladja a 90 százalékot s ezzel az uralkodó magyar jelleg (92—94% magyarral) immár valamennyi közigazgatási kerületben egyformán kidomborodjék.

Pest viszonyai kezdettől fogva kedvezőbbek voltak; a magyar elem itt már a múlt század közepén sokkal erősebben vert gyökeret, mint Budán, sőt ha az 1850. évi népszámlálás adatainak hitelt akarunk adni, a Terézvárosban (a VI. és VII. ker.) a magyarság a népesség kétharmadát is meg-

haladta.¹⁾ 1880-ig itt is lényeges változások állottak be. A Terézváros ekkor egy nívón állott az I. kerülettel s az V., VII. és X. kerületben sem érte el a magyarság sehol a 60 százalékot, de a Ferenc- és Józsefvárosban megközelítette a lakosság kétharmadát, sőt a Belváros 75 százalékkal joggal a legmagyarabb városrésznek nevezhette magát.

A magyarosodás folyamata ezután teljes erővel indult meg; a kormány és a főváros intézkedései, a magyar iskola, magyar egyház és magyar közigazgatás egy csapásra megváltoztatták e képet. A budai kerületek németisége gyorsan megmagyarosodott, a kívülről megindult erős beszivárgás is tekintélyes magyar tömegeket vetett ide s így 1890-ben már csak Óbudán maradt kisebbség a magyar — de 41·8%-os aránnyal tekintélyes kisebbség — mindenütt többségben volt a magyar elem, mely a Belvárosban már a 80 százalékot haladta meg s a legtöbb kerületben már kétharmad többséggel rendelkezett.

Egy évtizeddel rá, már sehol sem volt német többség, a III. kerületben is már abszolút túlsúlyra — bár csekély 54·4%-os aránnyal — emelkedett a magyarság, a balparton már majdnem mindenütt a lakosság négyötöde vallotta magát magyarnak, a maximum a Belvárosban már 85·1-re ment fel. Ez a rohamos magyarosodási folyamat ezentúl már meg sem szűnt, sem nem enyhült, úgyhogy 1920-ig a legkevésbé magyar Óbudán is már csak 15·3% volt a német, 1925-ben pedig a magyarság aránya már itt is 86·9 volt, a többi kerületekben mindenütt meghaladta a 90 százalékot s közöttük magyarságuk tekintetében már csak apró eltérések (92·3—94·7% között) voltak. A magyarság tehát most már minden tekintetben oly nagy túlsúlyban van, hogy a többi nemzetiségek jelentősége, még a németeké is, teljesen háttérbe szorul.

Ennek a folyamatnak részletei s az egyes kerületek között a sorrend tekintetében beállott elég erős eltérések — a régen legmagyarabb Belváros ma már az utolsóelőtti helyre szorult — a 123. sz. táblából ismerhetők fel, melyből egyúttal az is kitűnik, hogy a Belváros már 1906-ban veszítette el vezetőszerepét, amelyet a VII. és VIII. kerületnek volt kénytelen átadni.

¹⁾ Az 1850. évi népszámlálás szerint a Terézváros 33.751 lakója közül 17.091 volt magyar s 7030 német; a csekélyszámú egyéb nemzetiségűeket mellőzve, még 9091 zsidó lakó szerepel itt. Ezeket arányosan beosztva a nemzetiségek közé, a magyarságra nézve 69·3%-nyi arányszámot kapunk, tehát nagyobbat mint 1880-ban (51·3, illetve 58·0%). Ez a feltűnő és a további fejlődéssel homlokegyenest ellenkező jelenség csak úgy magyarázható, hogy a zsidóság arányát a magyarok között túlmagasnak vettük; ha a zsidókat mind németeknek tekintenők, (ami persze alig lehetséges), akkor a magyarság aránya 50·6%-ra emelkednék, tehát megközelítené az 1880. évi arányt. Fel lehetne még tenni, hogy 1850-től 1880-ig a Terézvárosban igen magas lett volna az idegenek beszivárgása, de erre pozitív adatunk nincsen.

123. Magyarok és németek arányszáma kerületenkint 1850—1925-ig.

Kerület	1850	1880	1890	1900	1906	1910	1920	1925
a) Magyarok.								
I.	26·7	50·7	60·3	73·5	80·8	83·1	90·0	92·6
II.	14·5	45·1	56·9	72·6	79·5	81·1	87·9	92·4
III.	10·9	29·8	41·8	54·4	67·5	72·4	79·6	86·9
Jobbpart	19·9	42·1	53·4	67·1	76·4	79·3	86·7	91·0
IV.	34·7	74·9	81·1	85·1	88·2	88·1	90·2	92·3
V.	35·9	59·1	67·2	77·0	82·8	84·1	89·1	92·7
VI.	69·3	51·3	67·9	81·2	86·7	87·0	90·8	94·0
VII.		58·0	69·0	83·9	88·4	88·6	91·8	94·7
VIII.	28·6	64·8	71·3	83·1	87·7	88·1	91·4	94·3
IX.	30·9	62·9	73·0	82·4	86·4	87·2	91·8	94·1
X.	—	56·3	66·4	76·8	83·1	85·8	90·8	93·5
Balpart	44·9	60·5	70·3	82·0	86·9	87·4	91·1	94·0
Budapest	36·6	56·7	67·1	79·6	85·1	85·9	90·2	93·4
b) Németek.								
I.	58·3	43·1	32·9	22·0	14·1	11·9	7·7	5·1
II.	80·5	49·8	37·2	23·2	16·0	14·4	9·6	6·0
III.	61·2	65·4	50·2	37·3	25·0	20·9	15·3	9·5
Jobbpart	73·4	53·4	39·7	27·2	18·0	15·3	10·1	6·5
IV.	56·6	18·8	12·8	10·3	6·8	7·3	6·4	4·1
V.	52·1	28·3	20·2	12·6	8·9	8·8	6·5	4·3
VI.	28·5	37·2	22·2	12·4	8·3	8·1	5·7	3·6
VII.		32·0	22·2	11·7	7·4	7·7	5·7	3·5
VIII.	59·6	27·0	19·1	10·2	6·7	6·7	5·6	3·2
IX.	60·8	29·8	18·5	10·4	7·4	7·2	4·9	3·0
X.	—	22·9	18·2	12·0	7·5	6·8	4·9	3·2
Balpart	45·9	26·0	20·0	11·4	7·6	7·5	5·5	3·5
Budapest	56·4	34·4	23·7	14·0	9·4	9·0	6·5	4·1

E felsorolásból egyúttal felismerhetjük a német elem és nyelv erős háttérbeszorulását. Míg 1880-ban még voltak kerületek kétharmadrészben német lakossággal s a legmagyarabb Belvárosban is még 18·8% német élt, addig ma a legnémetebb Óbudán is ennek csak felét teszi ki a németség aránya (9·5%) s a balparton 4·3%-nál több német sehol sincs. Fővárosunk képe tehát úgy a magyar, mint a német elem eloszlása tekintetében egységes; azok a mélyreható különbségek, melyek még félszázaddal ezelőtt a város különböző részeiben fennállottak, elsimultak s a magyar nyelv és a magyar kultúra közel egy nivóra emelte a különböző eredetű és fejlődésű népelemeket. A magyar haza varázsa és a magyar nyelv áthasonító ereje nyelvileg egygétette Budapest népességét. Hogy egy-e ez a népesség a nemzeti gondolat és az igazi hazaszeretet szempontjából is, arra a feleletet a közelmúlt adta meg.

Érdekes tünete a nemzetiségi kialakulásnak a különböző népfajoknak topográfiai jellegzetes elhelyezkedése a város belsejétől a perifériák felé.

A magyarság mindenütt a belső területeken él nagyobb arányban és kifelé gyérül. Valamennyi kerület belteki része magyarabb, mint a kültelek s ez a fejlődés a legújabb időkig sem változott meg. Ezzel szemben a német elem tekintélyesebb volt a külteleken és ez a különbség csak újabb időben kezd elsimulni. A magyarok és a németek arányát, bel- és kültelek részletezésével, a 124. sz. tábla tünteti fel.

124. Magyarok és németek arányszáma bel- és kültelek szerint.

Kerület	1890		1900		1890		1900	
	Beltelek	Kültelek	Beltelek	Kültelek	Beltelek	Kültelek	Beltelek	Kültelek
	a) Magyarok.				b) Németek.			
I.	61·0	57·3	74·2	71·2	31·9	37·0	20·8	25·2
II.	57·3	35·0	72·6	72·3	36·8	61·1	23·0	25·0
III.	41·0	26·7	54·8	51·5	48·2	55·9	37·4	36·5
Jobbpart	53·5	52·1	67·2	66·8	39·0	40·7	27·1	27·7
IV.	81·1	—	85·1	—	12·8	—	10·3	—
V.	67·7	53·7	78·6	69·3	20·5	17·9	12·6	12·0
VI.	68·5	61·7	82·1	78·0	22·1	23·3	12·5	12·0
VII.	68·6	72·8	84·1	82·5	22·4	20·9	11·7	11·4
VIII.	71·3	—	83·1	—	19·1	—	10·2	—
IX.	73·3	69·2	83·1	75·6	18·7	16·5	10·3	11·3
X.	—	66·4	—	76·8	—	18·2	—	12·0
Balpart	69·1	66·2	82·9	77·4	20·1	19·2	11·3	11·8
Budapest	67·5	64·1	80·3	75·5	23·9	22·8	13·9	14·6

A nyelvi áthasonulás folyamata, mely a főváros egész népességét a maga hatáskörébe vonta, a két nem körében nem érvényesült egyenlő mértékben. A finem mindenkor és mindenütt erősebben olvadt be a magyarságba, mint a nőnem s jóformán nincs egyetlen egy eset sem, amikor ennek az ellenkezője állott volna be. De nem egyenlő a különbség, amely e tekintetben a két nem között az egyes kerületekben fennáll. Vannak bizonyos jelenségek, melyek oly állandók, hogy tipikusoknak nevezhetjük. Ilyen p. o. a II. kerület esete, amelyben a két nem között a magyarság aránya tekintetében fennálló különbség, dacára az erős fejlődésnek, szinte változatlan maradt. Volt ott ugyanis a magyarok százalékos aránya

	Férfiaknál	Nőknél	Különbség
1900-ban	76·0	69·7	6·3
1920-ban	90·7	85·6	5·1
1925-ben	94·1	90·9	3·2

De van példa arra, hogy ez a különbség az idők folyamán fokozódott, így a Belvárosban, ahol a következő helyzet állott elő:

	Férfiaknál	Nőknél	Különbség
1900-ban	86·1	84·2	1·9
1920-ban	92·2	88·6	3·6
1925-ben	95·5	91·6	3·9

Ez a körülmény összefügg azzal, hogy a Belváros népessége a magyar elem arányos ereje tekintetében az utóbbi évtizedekben visszaszorult, kétségkívül azért, mivel oda nagyobb számmal telepedtek be idegenajkú elemek, főleg külföldiek, kiknek elmagyarosodására számítani nem lehet. Hasouló eltérések ismerhetők fel más kerületekben is, amelyekre azonban itt kitérni terünk nem engedi. A részletek felismerhetők a 125. sz. táblából.

125. A magyarnyelvű népesség százalékos aránya kerületenként,
a két nem megkülönböztetésével.

Kerület	1880 ¹⁾		1900		1920		1925	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
a) <i>Magyarok.</i>								
I.	51·8	46·0	75·7	71·6	91·8	88·2	94·0	91·4
II.	46·0	41·4	76·0	69·7	90·7	85·6	94·1	90·9
III.	29·4	27·2	55·4	53·4	80·9	78·5	88·3	85·5
Jobbpart	42·5	38·6	69·1	65·4	88·7	85·1	92·5	89·7
IV.	75·4	72·7	86·1	84·2	92·2	88·6	95·5	91·6
V.	56·9	58·5	77·7	76·4	91·8	87·1	94·4	91·4
VI.	49·8	50·2	82·5	80·2	92·3	89·6	95·1	93·0
VII.	56·4	56·5	85·0	82·9	93·2	90·6	95·7	93·8
VIII.	63·2	62·8	83·6	82·6	92·6	90·7	95·2	93·5
IX.	61·2	60·6	82·7	77·6	92·5	91·1	95·2	93·1
X.	51·7	56·9	76·0	77·6	91·1	90·3	94·0	93·0
Balpart	58·9	59·0	82·8	81·3	92·5	90·0	95·1	93·1
Budapest	55·4	54·7	80·6	78·7	91·6	88·9	94·5	92·4
b) <i>Németek.</i>								
I.	38·0	44·4	19·8	24·0	6·0	9·3	3·9	6·1
II.	44·8	51·1	19·6	26·1	7·1	11·7	4·5	7·3
III.	60·5	63·5	35·3	39·2	14·1	16·5	8·4	10·6
Jobbpart	47·7	52·6	24·5	29·3	8·4	11·7	5·3	7·6
IV.	17·4	19·7	9·0	11·4	4·6	7·9	2·3	5·4
V.	27·7	27·5	11·7	13·3	4·3	8·2	2·9	5·4
VI.	35·9	36·6	11·3	13·4	4·6	6·6	2·7	4·3
VII.	30·1	32·1	10·8	12·6	4·5	6·6	2·8	4·1
VIII.	25·6	26·9	9·3	11·0	4·3	5·8	2·5	3·6
IX.	28·0	29·7	9·2	11·5	4·3	5·5	2·4	3·5
X.	23·0	20·9	11·3	12·8	4·7	5·3	2·8	3·6
Balpart	28·3	29·4	10·4	12·3	4·4	6·4	2·7	4·1
Budapest	32·3	34·3	12·7	15·2	5·3	7·6	3·3	4·8

Magyarosodás a családon belül. A megelőző fejezetekben számszerűleg mutattuk ki, hogy Budapest a múlt század közepének még többségében német városból mint vált aránylag rövid idő alatt színmagyar várossá. Az ott felsorolt adatokból kiviláglott a magyar elem számbeli erősödése, rohamos térfoglalása s minden más nemzetiséget legyőző beolvasztó ereje.

¹⁾ Az 1880. évi népszámlálási munka a beszélni még nem tudó gyermekeket (3·2% fiú és 1·3% leány) nem osztotta be a nemzetiségek rovataiba; ez okból a kitüntetett arányszámok néhány százalékkal a valóságon alul maradtak.

A magyarosodás folyamata azonban sokkal fontosabb és életbevágóbb népesedési jelenség, mintsem hogy ezek az adatok annak felismerését kielégítő módon lehetővé tennék. A népszámlálások eredményei a magyarosodásnak csak külső méreteit, a folyamat eredményeit derítik ki; a belső folyamatot azonban, mely a nemzeti átalakulást előidézte, nem világítják meg. Régi igyekezete volt tehát a kutatóknak, hogy a statisztika fegyvereivel lehetőleg bevilágítsanak a magyarosodási folyamat mikéntjébe és elvonatkoztatva a magyarságnak kívülről való beözönlésétől kiderítsék, hogy az idegennyelvű lakosságnak magyarrá való válása mily méretű és miként megy végbe.

Kőrösi Józsefé az érdem, hogy mint első foglalkozott ezzel a kérdéssel és népszámlálási munkáiban kutatásainak eredményeiről tüzetesen beszámolt.¹⁾ Felismerte annak szükségességét, hogy a tudomány betekintést nyerjen azon változásokba, melyek az idő folyamában a család körében zajtalanul s fel nem ismerve mennek végbe. Erre a betekintésre a népszámlálás anyaga módot nyújtott, amennyiben úgy a szülők, mint gyermekeik anyanyelvét megállapította s ennél fogva biztosan szemügyre vehette azon változásokat, melyek két, egymásra következő nemzedéknek anyanyelvében beállottak. *Kőrösi* ezt a műveletet 1881-ben akként hajtotta végre, hogy minden egyes lakásborítékra — akkor, amidőn ebben a számlálólapok még benne voltak — rájegyeztette az utóbbiak alapján a családfőnek és a hozzátartozó azon családtagoknak anyanyelvét, kiket a név egyformaságából következtetve és koruk tekintetbevételével az illető családfő gyermekei gyanánt lehetett tekinteni. Ezt a vizsgálatot 14.971, a város különböző részeinek találomra kiválasztott utcáiból kiszedett számlálólap alapján — tehát mintegy reprezentatív módszer szerint — végrehajtva, a következő eredményre jutott:

		Magyar	Német anyanyelvű	Tót gyermek	Egyéb	Összesen
Magyar	anyanyelvű	7.475	357	5	6	7.843
Német	családfők	1.986	3.549	18	10	5.563
Tót	gyermekei	185	153	215	9	562
Egyéb	között volt	309	332	31	331	1.003
Összesen.....		9.955	4.391	269	356	14.971

vagyis százalékokban:

Magyar családokban	95.3	4.5	0.1	0.1	100.0
Német „	35.7	63.8	0.3	0.2	100.0
Tót „	32.9	27.2	38.3	1.6	100.0
Egyéb „	30.9	24.6	3.1	41.4	100.0
Összesen.....	66.5	29.3	1.8	2.4	100.0

Ezzel szemben volt a nemzetiségek aránya az össznépességben:

1880-ban	56.7	34.4	6.1	2.8	100.0
----------------	------	------	-----	-----	-------

¹⁾ *Kőrösi József*: Budapest fővárosa az 1881. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. II. kötet. Budapest 1881, a 140—144. lapon.

Kőrösi József: Budapest főváros az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. II. kötet. Budapest 1894, a 82—86. lapon.

Ezekből a számadatokból világosan kiderül, hogy a családon belül erős nyelvi átalakulások folynak, amennyiben a gyermekek kisebb-nagyobb része más anyanyelvet vallott be, mint ami a szülők (a családfő) nyelve. Még a magyar családokban is akadnak esetek, amelyekben a gyermekek más nyelvűek, mint a szülők, de ily esetek csak a nem magyarajkú családoknál tesznek számot. *Kőrösi* az eredmények vizsgálatából arra a következtetésre jut, hogy a három főnemzetiség közül a magyarnak az ellenállóképessége a legnagyobb, a többieké ellenben alig több, mint egyharmadát teszi csak. Száz esetben magyar származású gyermekek közül csak öt idegenült el a családfő nemzetiségétől, ellenben ugyanannyi tót gyermek közül 67, száz német gyermek közül 36 cserélte el atyja nyelvét más nyelvvel. Nagyon könnyen érthető, hogy a magyar családokban miért akad csak elvétve oly gyermek, aki más nyelvet mond a magáénak; magyar családok gyermekeinek nincs semmi oka, hogy ne az államnyelvben nevelkedjenek; a szórványosan mégis előforduló esetek a szülők kétnyelvűségére vezethetők vissza s ez esetekben nyilván az anya volt az, aki idegen nyelvét a gyermekére is ráruházta. Másként áll az eset a nem magyarajkú családok gyermekeivel szemben. Ezek nemcsak a magyar iskoláztatás folytán magyarosodnak könnyen, de az érintkezés, a megélhetés kényszerűsége is ráutalja őket a magyar nyelv elsajátítására és ennek birtokában az erős nemzeti közszellem érzelmileg is szükségképen magyarrá teszi őket. Ezt látjuk főleg a németeknél, kiknek gyermekei — amennyiben velükszületett nyelvűektől megválnak — szinte kizárólag magyarokká válnak, vagyis abba a fajba olvadnak bele, mely nemcsak az államalkotó elem, de egyúttal magas kultúra hordozója is. Ezzel szemben a tót családok gyermekei, kik — mint említettük — a legnagyobb mértékben cserélnek nyelvet, majdnem ugyanakkora mértékben válnak németekké, mint magyarokká. Rájuk nézve mindkét nép nyelvközösségébe való bejuthatás egyaránt fontos kulturális tényező s ha a magyar nyelv elsajátítása kívánatosabb is rájuk nézve, mégis a németiségbe való beolvadás is, művelődés szempontjából, nagy előnyt biztosít nekik. Ez áll az »egyéb« nemzetiség gyűjtőfogalma alá összefoglalt kisebb népfajok gyermekeiről is, kik a németeknél és tótoknál szívósabban ragaszkodnak szüleik nyelvéhez, de — amennyiben nyelvet cserélnek — elsősorban a magyart választják új anyanyelvükül.

»Mindebből az látszik, hogy a nemzetiségeknek aktív vonzóereje és passzív ellenállóképessége egyenes viszonyban áll: minél ritkábban olvad be valamely nemzetiség a másikba, minél nagyobb tehát az ellenállóképessége, annál nagyobb azon idegen elemek száma is, melyeket magához vonzani képes. A magyar nemzetiség vesztett legkevesebbet és nyert legtöbbet; a tót vesztett legtöbbet és nyert legkevesebbet. A kettő között áll a német nemzetség.« Az átalakulási folyamat mérlegét ekként állapíthatjuk meg:

	Nyerésege	Vesztesége	Tiszta nyereség (+) vagy veszteség (-)
Magyar családok	2.480	368	+ 2.112
Német «	842	2.014	— 1.172
Tót «	54	347	— 293
Egyéb «	25	672	— 647

A nyert eredményekből *Kőrösi* azon nézetének ad kifejezést, hogy a németeknél az egyik nemzedéktől a másikig észlelhető 36%-ra menő nemzetiségi átalakulás arra enged következtetni, hogy a Budapesten letelepülő idegenek a *negyedik nemzedékben magyarosodnak el teljesen*. A német elem átalakulási folyamatának lassúsága a legerősebben cáfolja meg a sokszor hangoztatott túlzott magyarosítás vádját. »Sőt, ellenkezőleg, inkább azt lehetne az eredményekből következtetni, hogy a többi európai országok intézkedéseinek példájára nálunk is nemzetiségünket az eddiginél hatályosabb módon kellene védelmezni.«

A nyelvi asszimiláció ezen folyamatának részleteibe élénken belevilágítana, ha az átalakulásokat a két nem szerint elkülönítve vehetnők vizsgálat alá. Erre — sajnos — nincs meg a lehetőség, mert az anyag feldolgozása erre a szempontra nem terjedt ki. Belevilágít azonban a dolgok mélyébe a város egyes részeinek, kerületeinek megkülönböztetése, amely a magyarosodás táblájában keresztül van vezetve. Az itt feltüntetett részletek, melyeket *Kőrösi* csak mellékesen érintett, nagyon élesen jellemzik az egyes kerületekben e tekintetben észlelhető eltéréseket. Itt ismét bizonyul a nemzetiségek vonzóereje és ellenállóképessége közt fennálló viszonyosság. A német jellegű kerületekben, azaz azokban, amelyekben a német elem abszolút vagy relatív többségben van, a magyarosodás folyamata sokkal gyengébb, mint a túlnyomóan magyar kerületekben; ez utóbbiakban a német gyermekek igen erős mértékben magyarosodnak, így különösen a Belvárosban és a Lipótvárosban, ahol a német elem vesztesége — gyermekeik között — a magyar elem javára a felénél több. Szinte bizonyos párhuzamosságot állíthatunk fel az egyes kerületek magyar volta és a német gyermekek magyarosodása között, amely parallelizmus alól talán csak a Józsefváros képez kivételt, amelyben a magyarosodás aránya csekélyebb, mint várnók. Hogy ez összefügg-e a Józsefváros régi német lakosságának ősi nyelvéhez való szívósabb ragaszkodásával, azt eldönteni nem bírjuk. Az a körülmény, hogy mindhárom budai kerületben, de kivált a II.-ban és III.-ban a német gyermekek megmagyarosodása a leglassúbb, minden esetre közel hozza azt a feltevést, hogy itt az őslakoságnak a német nyelvhez való szívósabb ragaszkodásával állunk szemben. A két parti rész lakosságának a megmagyarosodással szemben tanúsított eltérő magatartása meglátható abban, hogy a pesti oldalon a német gyermekek 44·5 százaléka vallotta magát magyar anyanyelvűnek, Budán ellenben csak 18·8%. A részleteket a 126. sz. tábla tünteti fel, amelyben a kerületeket úgy a magyar elem,

mint a német gyermekek megmagyarosodásának arányszámával tüntetjük fel és egyúttal a kerületekben e tekintetben mutatkozó párhuzamosság érzékeltetésére azoknak sorrendi számát is — mindkét szempont szerint — mutatjuk ki.

126. A magyarosodás aránya kerületenkint 1880-ban.

Kerület	A magyar lakosság arányszáma	A német gyermekek megmagyarosodásának arányszáma	A kerületek sorrendje	
			a magyar lakosság	a német gyermekek megmagyarosodásának
			sorrendjében	
I.	50·7	30·1	IV.	IV.
II.	45·1	22·6	VIII.	V.
III.	29·8	11·1	IX.	IX.
Jobbpart	42·1	18·8		
IV.	74·9	56·4	V.	X.
V.	59·1	55·5	VII.	VII.
VI.	51·3	39·4	X.	VI.
VII.	58·0	42·0	VI.	VIII.
VIII.	64·8	37·6	I.	I.
IX.	62·9	50·8	II.	II.
X.	56·3	48·2	III.	III.
Balpart	60·5	44·5		
Budapest	56·7	35·1		

Szemben a német családoknak, gyermekeik megmagyarosodása folytán beállott veszteségével, a magyar családoknak ellenállóképessége igen nagy; ez annál meglepőbb, mivel e családokban is kétségtelenül nem csekély a vegyesajkú szülők száma, tehát az elmagyartalanodás lehetősége nincs kizárva. Ha mindamellett gyermekeiknek csak 4·7 százaléknál fordul elő a más nyelvnek (és ez majdnem kizárólag a német nyelv) való behódolás, ez erős bizonyítéka a magyar nemzeti eszme és a magyar érzület lenyűgöző erejének. A német jellegű budai kerületekben ez az erő sokkal kisebb mértékben nyilvánult meg; itt a családok vesztesége átlag 11%, mely arány Óbudán 16·6-ra megy fel. Hogy a pesti kerületek közül az Erzsébetváros az ő rendkívül magas (10%) elnémetesedési arányával ennyire kirí, azt alig tulajdoníthatjuk másnak, mint hogy a vizsgálatra kiválasztott anyag a kerület átlagos viszonyait nem fejezi ki. Egyébiránt az alábbi felsorolásban kimutatjuk azt az arányt, amelyben a vizsgálatra kiválasztott anyag tanúsága szerint az egyes kerületek magyar családfőjű családjaiban a gyermekek nem voltak magyarajkúak:

I. kerület	8·3%	VII. kerület	10·1%
II. «	10·1%	VIII. «	1·5%
III. «	16·6%	IX. «	1·4%
		X. «	1·4%
Jobbpart	11·0%	Balpart	3·4%
IV. kerület	0·2%		
V. «	2·9%		
VI. «	6·4%	Budapest	4·7%

Nem volna érdektelen a tótok asszimiláló képességének tüzetesebb vizsgálata sem; a megvizsgált anyag azonban oly csekély, hogy abból biztos következtetéseket alig vonhatnánk, miért is szorítkozunk annak megemlítésére, hogy a nyelvi áthasonulással szemben észlelhető csekély ellenállásuk az egész vonalon felismerhető.

Épen az a körülmény, hogy az 1880-ban megvizsgált, aránylag csekély anyag nem adott minden részletre vonatkozólag elég megbízható eredményeket, indította *Kőrösit* — épen e sorok írójának ösztökölésére — arra, hogy az 1890. évi népszámlálás keretében ugyanezen vizsgálatokat sokkal nagyobb néptömegre vonatkozólag hajtsa végre. Ez alkalommal — az idegen nemzetiségekhez tartozó családok kivételével — az egész anyagot dolgozta fel a nemzetiség változásának szempontjából. Ilymódon a 3 főnemzetiséghez tartozó 56.339 családnak 139.623 gyermekéről tudta azok esetleges nyelvváltozását megállapítani, mely vizsgálatának eredménye a következő adatokban foglalható össze :

		Magyar	Német	Tót	Összesen
Magyar	} anyanyelvű család- fők gyermekei között volt	87.366	1.818	128	89.312
Német		21.527	22.682	201	44.410
Tót		2.459	668	2.774	5.901
Összesen.....		111.352	25.168	3.103	139.623

vagyis százalékokban :

Magyar családokban	97·8	2·1	0·1	100·0
Német „	48·5	51·1	0·4	100·0
Tót „	41·7	11·3	47·0	100·0
Átlag	79·8	18·0	2·2	100·0

Ezzel szemben volt a nemzetiségek aránya az össznépességben :¹⁾

	Magyar	Német	Tót	Összesen
1890-ben	69·6	24·6	5·8	100·0

Az 1890. évi népszámlálásból nyert adatok *lényegükben* tehát azonosak a tív év előtti megállapítással és megerősítik az akkori reprezentatív módszerrel nyert eredményeket; új megerősítést nyert az a megállapítás, hogy a magyarok ellenállóképessége a többi nyelv asszimiláló erejével szemben a legerősebb, ellenben úgy a német, mint a tót elem gyermekeinek felerésze más nemzetiségbe olvad bele s így szülei nemzetiségére nézve elvesz. Amidőn tehát ez az asszimiláló folyamat — a kétízben nyert számbeli adatok meggyőző erejénél fogva — állandónak látszik, mégis a *méretek* tekintetében, amelyekben az áthasonulás történik, a tíz év előtti megállapításhoz képest nem jelentéktelen módosulás észlelhető. Az évtized folyamán a nyelvi áthasonulás annyira a magyar nyelv javára szolgált, annyira ennek ellenálló-képességét és beolvasztóerejét növelte, hogy míg egyrészt majdnem teljesen megakadályozta, illetve minimumra szállította le a magyar családfő gyermekeinek más nyelvben való nevelődésének lehetőségét — még vegyesajkú

¹⁾ T. i. csak a három főnemzetség összes számát véve — az összehasonlíthatóság céljából — figyelembe.

szülők mellett is —, addig úgy a német, mint a tót elem ellenállóképességét, a magyar nyelv és szellem hódításával szemben, igen lényegesen megtörte és e két nemzetiség fiatalságának nyelvi elmagyarosodását óriási mértékben előmozdította. Láttuk az 1880. évi adatok alapján, hogy a németajkú családoknak még közel kétharmada gyermekeiket saját nyelvükben tudta megtartani; tíz évvel reá gyermekeik felerésze már magyarnak vallotta magát, a német nemzetiség vesztesége tehát e rövid idő alatt is már igen jelentékeny volt. Nem ugyanaz a folyamat volt a tótság körében. Itt ellenkezőleg, a tót anyanyelv ellenállóképessége (41·4 százalékról 47-re) fokozódott, az e mellett mutatkozó egész veszteség azonban lényegesen növelte a magyarság erejét s így a nyelvi harcból csak a német elem került ki, mint vesztes. A mérleg eredménye e szerint a következő volt:

	Nyereség	Veszteség	Tiszta nyereség (+) vagy veszteség (—)
Magyar családok	23.986	1.946	+ 22.040
Német „	2.486	21.728	— 19.242
Tót „	329	3.127	— 2.798

Az 1890. évi népszámlálás eredményei tehát újból meggyőzően igazolják, hogy a magyarok idegen nemzetiségek által történő asszimiláltatás ellen igen erős ellenállást fejtenek ki, ellenben a németek és tótok ellenállóképessége oly csekélylő vált, hogy gyermekeiknek alig felét tudja anyanyelvüknél megtartani. A tótoknál ez a folyamat érthető; ők egyrészt túlnyomó szegénységükkel fogva, másrészt alacsonyabb műveltségi fokuknál fogva is saját nyelvükkel és művelődésükkel nem képesek a fővárosban jövőjüket megalapítani. Ez a kényszer azonban nem áll fenn a németeknél, kik a művelődésnek sokkal magasabb fokán állanak és ebből kifolyólag egyúttal nagyobb vagyonosságra is tehettek szert. Ezeket tehát csak hazafias érzésük és saját érdekeik helyes felfogása indíthatta gyermekeik megmagyarosodásának elősegítésére és az évtized folyamán szerzett tapasztalatok most már arra mutatnak, hogy e folyamat gyorsabb, mintsem azt az 1880. évi adatok alapján hinni lehetett. *Kőrösi* ezzel szemben azt a kérdést veti fel, vajjon ezen asszimilálás tartós természetű-e, vagy nemcsak a fiatalág hazafias érzelmeinek ephemer fellobbbanását kell-e benne látnunk, mely a későbbi években megint elalszik, amikor is azon néptömeg egy része, mely fiatal korában a magyarsághoz csatlakozott, lassanként megint elmaradozik tőle és eredeti nemzetiségéhez tér vissza. Szerinte az a körülmény, hogy a tótok az 1880—1890. évtized folyamán az erős asszimiláló folyamat dacára számra nézve jelentékenyen gyarapodtak — és hozzátehetjük, hogy a tót nyelvben megtartott gyermekek arányszáma is fokozódott —, azt látszik megerősíteni, hogy ezen mozgalom részleges visszafejlődése nincs kizárva.

Bár a későbbi népszámlálások alkalmával ezen, a nemzeti politika szempontjából is nagyon fontos vizsgálódások megismétlése elmaradt és így analog statisztikai megállapításokra nem támaszkodhatunk, mégis azt hisszük, hogy az utolsó három évtized fejleményei *Kőrösi* aggodalmait nem mutatták

indokoltaknak. Ami különösen a németeket illeti, ezek abszolút számának az újabb időben történt rohamos apadása kétségtől nagyrészt arra vezethető vissza, hogy a németiség — és körében természetesen elsősorban a fiatalság — nagy mértékben megmagyarosodott. Semmi alapja nincs tehát annak a feltevésnek, hogy a megmagyarosodás mozgalma a németiség körében csak ideig-óráig tartó szalmatűz volt, amelynek kialvásával a nyelvükben magyarrá lett tömegek ismét visszatérnének eredeti nemzetiségükhöz. Ebben az esetben a magasabb korosztályokban élők számának növekednie kellene, aminek azonban nyoma nem látható. A fiatalabb korokban meg épen nagy a létszám apadása, amint arról utóbb még bővebben szólni fogunk. Ami pedig a tót lakosságot illető, úgy számuknak rohamos apadása szintén *Kőrösi* aggyályainak alaptalanságára utal.

Ami a lakosság *ellenállóképességének fokát* illeti, úgy valamennyi kerület egyaránt mutatja a magyarság hatalmas szívósságát, mely — az egyetlen Óbudát kivéve — minden kerületben szinte kizárja, illetve minimumra szállítja le az elmagyartalanodás lehetőségét (89.312 magyar családtól származó gyermek közül csak 1946, vagyis 2·2% lett másnyelvű); ugyanis e gyermekek 97—99 százalék erejéig maradtak magyarok, egyedül csak a III. kerületben apadt le ez az arány 89·8 százalékgig. Itt kétségtelenül vegyesajkú szülők gyermekei azok, kik — bár atyjuk magyar volt, német-ajkú anyjuk befolyása alatt ezeknek nyelvét sajátították el. Ezt a veszteséget azonban sokszorosan pótolta az odavaló német szülők gyermekeinek majdnem ugyanakkora arányban (82·1%) való megmagyarosodása. Óbuda lakossága ugyanis 4318 magyar családból származó gyermek közül 418-at veszített el némettéválás útján, ellenben 6460 németeredetű gyermeke közül 1123 vált magyarrá. Végeredményben tehát a III. kerület, mely a hazai nyelvhez való simulás tekintetében a legkevésbé kedvező fejlődést mutatja, mégis 685 fővel gyarapította a magyarság állományát. Hogyha a magyar elemnek a többség révén eredő jelentéktelen gyarapodását is figyelembe vesszük, úgy kerületenkint ekként alakul az asszimilálás és deszimilálódás folyamata a gyermekek körében:

Kerület	A magyarok nyeressége		A németek		A tótok	
			vesztessége			
	abszolút	%-ban	abszolút	%-ban	abszolút	%-ban
I.	3.944	70·3	3.766	73·6	178	84·3
II.	2.252	47·7	2.099	50·2	153	60·2
III.	756	17·6	668	10·3	88	26·0
Jobbpart	6.952	47·5	6.533	41·5	419	52·2
IV.	654	12·3	609	70·1	45	63·4
V.	1.271	19·2	1.101	44·7	170	23·3
VI.	3.629	22·3	3.019	42·4	610	50·1
VII.	4.217	24·0	3.621	47·3	596	50·9
VIII.	2.846	17·2	2.305	37·7	541	50·4
IX.	1.395	17·1	1.171	36·6	224	49·4
X.	1.076	25·7	883	71·6	193	50·5
Balpart	15.088	20·2	12.709	44·3	2.379	46·7
Budapest	22.040	24·7	19.242	43·3	2.798	47·4

Nagyon jellemzők azok a mélyreható különbségek, melyek a nyelvi asszimiláció tekintetében a kerületek beltelki és kültelki részei között fennállanak. Mivel ezekről az 1890. évi népszámlálási munka egyáltalában nem emlékezik meg, szükségét látjuk, hogy e helyen utaljunk rájuk, annál is inkább, mivel ezek a bel- és kültelki népesség nemzeti és kulturális elkülönülését rendkívül élesen világítják meg. Szemügyre véve a Duna jobb- és balparti részeit, a kettő közül meglepő eltérést találunk. Pesten a német elem bel- és kültelken egyaránt mutatja a magyarságba való erős beolvadás iránti hajlamot; de míg a beltelken a gyermekeknek kerek fele (50·6%) válik magyarrá, a kültelken ez az arány csak 45·5 és a gyermekek nagyobbik fele megőrzi eredeti német anyanyelvét. Budán egész más a helyzet; itt a beltelken az asszimilálási folyamat majdnem azonos a pesti beltelekével, a kültelken ellenben lényegesebb magyarosodásról alig lehet szó, mert a gyermek-sereg hathetedrésze megőrizte eredeti német anyanyelvét és csak 14·3% vált nyelvben magyarrá. A németajkú családfők gyermekei közül ugyanis

	Magyarnak vallotta magát	Németnek vallotta magát	Tónak	Összesen
A jobbparti beltelken	6.977	7.161	40	14.178
« « kültelken	226	1.357	—	1.583
A balparti beltelken	12.763	12.311	147	25.221
« « kültelken	1.561	1.853	14	3.428
Az összes beltelken	19.740	19.472	187	39.399
« « kültelken	1.787	3.210	14	5.011

vagyis százalékokban :

A jobbparti beltelken	49·2	50·6	0·2	100·0
« « kültelken	14·3	85·7	—	100·0
A balparti beltelken	50·6	48·8	0·6	100·0
« « kültelken	45·5	54·1	0·4	100·0
Az összes beltelken	50·1	49·4	0·5	100·0
« « kültelken	35·6	64·1	0·3	100·0

Az eltérések még nagyobbak tűnnek fel, ha a nagy parti területeket alkatrészeikre bontva szét, ezeket külön-külön vesszük szemügyre. A II. és III. kerület kültelkének német családjában a gyermekek megmagyarosodása annyira szórványos, hogy ilyenről beszélni sem lehet, holott a II. kerület belső részein az asszimilálódás folyamán a gyermekeknek 55 százaléka s az I. kerület és Óbuda beltelkén is még 17—18% vált magyarrá. A balparti kerületek kültelkein is szívósan ragaszkodnak a német családok gyermekei anyanyelvükhöz; ez a ragaszkodás legerősebb a Terézváros kültelkén, ahol a magyar nyelv a német családok gyermekeinek csak egyhatodrészt (17%) bírta meghódítani, míg a szomszédos V. és VII. kerület kültelkein a német családok gyermekeinek már 26, illetve 36 százaléka vallotta a magyar nyelvet magáénak. Így az áthasonulás folyamata a város különböző részein kaleidoszkópszerűleg változik s még távol van (illetve 1890-ben volt) az az idő, amidőn a nemzeti átalakulás ezen processzusa a főváros egész lakosságát egyöntetűen bevonta volna a maga büvkörébe. De ennek dacára is az 1880. és 1890. évi megfigyelések élesen kidomborították azt az erőteljes, akadályt alig

ismerő folyamatot, mely az idegenajkú lakosság fokozatos megmagyarosodását és így a nyelvi együvé tartozás és egység létrejöttét előidézni hivatott.

A népesség nyelvi morfológiája időbeli átalakulásában. Azok az értékes adatok, melyek *Kőrösi* népszámlálási munkálataiban a nemzetiségnek a családon belül való változásáról közzététettek — sajnos — csak egy-egy évtized fejleményeit tüntetik fel; sem azokat megelőzőleg, sem utóbb ily vizsgálatok nem hajtottak végre és így statisztikánk a nemzetiségi átalakulás folyamatának csak egy kis részét derítette ki. Azon célból, hogy a nemzetiségi áthasonulás folyamatára vonatkozó vizsgálatainkat hosszabb időre terjesztessük ki s hogy nevezetesen a gyermekkoron kívül a népesség magasabb korosztályainak a magyarosodással szemben tanúsított magatartását is megismerhessük, tüzetes szemle alá kívánjuk venni a népszámlálások azon elég bő anyagát, mely a *népesség korát az anyanyelvvel összevetve* mutatja ki. Ilyenmű anyag immár hat népszámlálásból áll rendelkezésünkre, úgymint az 1880., 1890., 1900., 1906., 1910. és 1920. évekre vonatkozólag. Ezt az anyagot kétféleképpen értékesíthetjük. Egyrészt azt vizsgálhatjuk, hogy a nemzetiségek számbeli ereje és ebből kifolyólag azoknak arányszáma miként változott az egyes korokon belül népszámlálásról népszámlálásra, tehát p. o., hogy a magyar, vagy német elem a 0—5 évesek korcsoportjának (és bármely más korosztályának) hány százalékát tette a különböző népszámlálások idejében. Az így nyert arányszámok a fejlődés eredményeként előálló *állapotot* tüntetik fel. Vizsgálat alá vehetjük azonban az anyagot másrészt oly szempontból is, hogy azt a *nyelvi átalakulást* kutassuk, melyet *ugyanaz a generáció*, évtizedről-évtizedre haladva, az idők folyamában mutat. Ezt tesszük, ha p. o. megállapítjuk az 1851 és 1860 között született egyének magyarságának arányszámát 1880-ban, 1890-ben és így tovább 1920-ig, amidőn is az első népszámlálás alkalmával 21—30 éves korban álló néptömeg nemzetiségi állapotának a kor haladtával előálló változásait állapíthatjuk meg négy évtizeden keresztül, tehát a *fejlődést* magát világítjuk meg. A különbség a két eljárás között az, hogy míg az első a *népesség nyelvi morfológiáját* adja, a másik annak *fejlődési folyamatát* deríti ki. Mindkét szempont egyaránt fontos és bevilágít a lakosság nyelvi átalakulásának mélyébe.

Az alább következő 128—139. sz. táblázatokban az erre vonatkozó anyagot bő kivonatban, százalékszámokkal ellátva, állítottuk össze. Meg kell jegyeznünk, hogy az 1880—1900. évek adatai a főváros *polgári rendes lakosságára* vonatkoznak (katonák nélkül) s ezek ötéves korcsoportokat különböztetnek meg, külön a férfi és külön a női népességről. 1910-től kezdve a népszámlálások a *tényleges össznépességet* (katonasággal együtt) mutatják s ötéves korcsoportok helyett az iskoláztatásnak megfelelő csoportosítás és a huszadik évtől kezdve tízéves korcsoportok szerepelnek, ugyancsak a nemek megkülönböztetésével. A korosztályozásban alkalmazott eltérő eljárás folytán az összehasonlítás némileg meg van nehezítve, miért is kénytelenek vagyunk a tárgyalást is részben elkülönítve eszközölni.

127. A magyar anyanyelvűek száma a polgári rendes lakosságban, korcsoportok szerint.

Korcsoport	Férfiak			Nők			Együtt		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900
0—5	8.792	18.255	32.986	8.612	18.015	31.953	17.404	36.270	64.939
5—10	9.682	14.629	26.147	9.882	14.512	25.896	19.564	29.141	52.043
10—15	9.458	15.170	24.193	9.653	16.009	25.305	19.111	31.179	49.498
15—20	10.356	18.505	29.573	11.547	20.949	34.949	21.903	39.454	64.522
20—25	10.326	17.435	29.375	13.335	21.219	37.158	23.661	38.654	66.533
25—30	10.634	17.784	31.472	11.175	17.881	31.554	21.809	35.665	63.026
30—35	8.543	15.777	26.423	8.946	15.771	25.096	17.489	31.548	51.519
35—40	7.532	12.569	20.280	7.017	11.755	19.048	14.549	24.324	39.328
40—45	5.876	9.101	16.865	5.779	8.936	16.424	11.655	18.037	33.289
45—50	4.083	7.034	12.428	3.937	6.370	11.979	8.020	13.404	24.407
50—55	3.033	5.126	8.672	3.114	5.455	9.283	6.147	10.581	17.955
55—60	2.147	3.154	6.206	2.218	3.160	6.305	4.365	6.314	12.511
60—	3.934	5.330	9.088	4.156	6.500	11.189	8.090	11.830	20.277
Ismeretlen	996	61	67	1.149	71	51	2.145	132	118
Összesen ...	95.392	159.930	273.775	100.520	166.603	286.190	195.912	326.533	559.965

A 60 éven felüliek részletezése évtizedek szerint.

60—65	.	.	4.191	.	.	4.954	.	.	9.145
65—70	.	.	2.332	.	.	2.841	.	.	5.173
70—75	.	.	1.390	.	.	1.798	.	.	3.188
75—80	.	.	740	.	.	930	.	.	1.670
80—85	.	.	313	.	.	461	.	.	774
85—90	.	.	99	.	.	142	.	.	241
90—	.	.	23	.	.	63	.	.	86

128. A magyar anyanyelvűek száma a polgári rendes lakosságban, születési évek szerint.

Születési évek	Férfiak			Nők			Együtt		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900
1900—1896 ...	—	—	32.986	—	—	31.953	—	—	64.939
1895—1891 ...	—	—	26.147	—	—	25.896	—	—	52.043
1890—1886 ...	—	18.255	24.193	—	18.015	25.305	—	36.270	49.498
1885—1881 ...	—	14.629	29.573	—	14.512	34.949	—	29.141	64.522
1880—1876 ...	8.792	15.170	29.375	8.612	16.009	37.158	17.404	31.179	66.533
1875—1871 ...	9.682	18.505	31.472	9.882	20.949	31.554	19.564	39.454	63.026
1870—1866 ...	9.458	17.435	26.423	9.653	21.219	25.096	19.111	38.654	51.519
1865—1861 ...	10.356	17.784	20.280	11.547	17.881	19.048	21.903	35.665	39.328
1860—1856 ...	10.326	15.777	16.865	13.335	15.771	16.424	23.661	31.548	33.289
1855—1851 ...	10.634	12.569	12.428	11.175	11.755	11.979	21.809	24.324	24.407
1850—1846 ...	8.543	9.101	8.672	8.946	8.936	9.283	17.489	18.037	17.955
1845—1841 ...	7.532	7.034	6.206	7.017	6.370	6.305	14.549	13.404	12.511
1840—1836 ...	5.876	5.126	4.191	5.779	5.455	4.954	11.655	10.581	9.145
1835—1831 ...	4.083	3.154	2.332	3.937	3.160	2.841	8.020	6.314	5.173
1830—1826 ...	3.033 ¹⁾	2.200	1.390	3.114 ¹⁾	2.700	1.798	6.147 ¹⁾	4.900	3.188
1825—1821 ...	2.147 ¹⁾	1.450	740	2.218 ¹⁾	1.720	930	4.365 ¹⁾	3.170	1.670
1820— ...	3.934 ¹⁾	1.680	435	4.156 ¹⁾	2.080	666	8.090 ¹⁾	3.760	1.101

¹⁾ Hozzávetőleges számok.

129. A magyar anyanyelvűek a tényleges össznépességben (katonasággal együtt).

É v	Össznépesség			Magyar anyanyelvűek		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
a) 1900-ban.						
0— 3 (1900—1898)	23.577	23.055	46.632	20.898	20.237	41.135
3— 6 (1897—1895)	20.278	19.877	40.155	17.875	17.506	35.381
6— 12 (1894—1889)	33.603	33.877	67.480	30.101	29.941	60.042
12— 15 (1888—1886)	16.974	18.941	35.915	14.923	16.422	31.345
15— 20 (1885—1881)	35.636	43.624	79.260	29.852	36.768	66.620
20— 30 (1880—1871)	90.597	87.327	177.924	70.534	70.349	140.883
30— 40 (1870—1861)	61.312	58.308	119.620	47.696	44.813	92.509
40— 50 (1860—1851)	40.079	40.794	80.873	29.827	28.865	58.692
50— 60 (1850—1841)	22.497	25.256	47.753	15.112	15.907	31.019
60— 70 (1840—1831)	10.560	14.059	24.619	6.592	8.060	14.652
70— 80 (1830—1821)	3.919	5.730	9.649	2.194	2.810	5.004
80— 90 (1820—1811)	801	1.330	2.131	408	625	1.033
90—100 (1810—1801)	39	112	151	22	50	72
100— (1800—)	7	6	13	7	2	9
Ismeretlenkorú	115	32	147	57	5	62
Összesen	359.994	372.328	732.322	286.098	292.360	578.458
b) 1910-ben.						
0— 3 (1910—1908)	21.999	21.497	43.496	20.744	20.306	41.050
3— 6 (1907—1905)	19.169	18.752	37.921	17.997	17.624	35.621
6— 12 (1904—1899)	37.939	38.081	76.020	36.022	36.069	72.091
12— 15 (1898—1896)	22.516	24.663	47.179	21.035	22.780	43.815
15— 20 (1895—1891)	48.321	57.590	105.911	42.794	51.387	94.181
20— 30 (1890—1881)	111.282	104.169	215.451	93.758	90.752	184.510
30— 40 (1880—1871)	73.043	72.571	145.614	63.004	61.370	124.374
40— 50 (1870—1861)	48.772	48.417	97.189	40.881	39.072	79.953
50— 60 (1860—1851)	30.430	33.703	64.133	23.746	24.584	48.330
60— 70 (1850—1841)	14.056	18.114	32.170	10.233	12.102	22.335
70— 80 (1840—1831)	4.925	7.398	12.323	3.410	4.609	8.019
80— 90 (1830—1821)	1.066	1.616	2.682	727	905	1.632
90—100 (1820—1811)	63	149	212	30	74	104
100— (1810—)	1	10	11	1	7	8
Ismeretlenkorú	22	37	59	20	27	47
Összesen	433.604	446.767	880.371	374.402	381.668	756.070
c) 1920-ban.						
0— 3 (1920—1918)	18.801	18.032	36.833	18.184	17.408	35.592
3— 6 (1917—1915)	13.220	13.078	26.298	12.740	12.592	25.332
6— 12 (1914—1909)	42.315	41.927	84.242	40.800	40.325	81.125
12— 15 (1908—1906)	21.386	22.213	43.599	20.462	21.085	41.547
15— 20 (1905—1901)	40.641	48.725	89.366	38.373	45.039	83.412
20— 30 (1900—1891)	94.516	122.323	216.839	87.375	108.386	195.761
30— 40 (1890—1881)	77.241	90.000	167.241	70.165	79.865	150.030
40— 50 (1880—1871)	58.273	63.732	122.005	52.055	55.504	107.559
50— 60 (1870—1861)	38.273	40.825	79.098	33.184	34.048	67.232
60— 70 (1860—1851)	19.273	24.721	43.994	16.064	19.479	35.543
70— 80 (1850—1841)	6.035	9.614	15.649	4.798	7.133	11.931
80— 90 (1840—1831)	1.022	1.804	2.826	784	1.257	2.041
90—100 (1830—1821)	60	128	188	49	91	140
100— (1820—)	2	9	11	2	8	10
Ismeretlenkorú	232	575	807	136	467	603
Összesen	431.290	497.706	928.996	395.171	442.687	837.858

130. A német anyanyelvűek száma a polgári rendes lakosságban, korcsoportok szerint.

Korcsoportok	Férfiak			Nők			Együtt		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900
0— 5	4.008	4.988	2.781	4.085	5.140	2.907	8.093	10.128	5.688
5—10	4.661	3.883	2.214	4.671	3.935	2.353	9.332	7.818	4.567
10—15	3.973	3.684	2.155	4.304	3.856	2.727	8.277	7.540	4.882
15—20	4.557	5.038	3.440	5.371	5.228	4.465	9.928	10.266	7.905
20—25	4.896	4.630	3.657	6.681	5.489	5.455	11.577	10.119	9.112
25—30	5.558	5.043	4.406	6.313	5.266	4.972	11.871	10.309	9.378
30—35	5.377	4.970	3.752	5.770	5.796	4.377	11.147	10.766	8.129
35—40	4.878	4.611	3.533	5.023	5.275	4.241	9.901	9.886	7.774
40—45	4.522	4.019	3.562	4.836	4.732	4.542	9.358	8.751	8.104
45—50	3.324	3.585	3.313	3.454	3.901	4.261	6.778	7.486	7.574
50—55	2.978	2.864	2.962	3.461	3.676	4.032	6.439	6.540	6.994
55—60	2.217	2.072	2.543	2.695	2.553	3.154	4.912	4.625	5.697
60—	4.356	4.465	4.908	6.033	6.827	7.779	10.389	11.292	12.687
Ismeretlen	322	18	8	283	29	16	605	47	24
Összesen ...	55.627	53.870	43.234	62.980	61.703	55.281	118.607	115.573	98.515

131. A német anyanyelvűek száma a polgári rendes lakosságban, születési évek szerint.

Születési év	Férfiak			Nők			Együtt		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1889	1900	1900
1900—1896 ...	—	—	2.781	—	—	2.907	—	—	5.688
1895—1891 ...	—	—	2.214	—	—	2.353	—	—	4.567
1890—1886 ...	—	4.988	2.155	—	5.140	2.727	—	10.128	4.882
1885—1881 ...	—	3.883	3.440	—	3.935	4.465	—	7.818	7.905
1880—1876 ...	4.008	3.684	3.657	4.085	3.856	5.455	8.093	7.540	9.112
1875—1871 ...	4.661	5.038	4.406	4.671	5.228	4.972	9.332	10.266	9.378
1870—1866 ...	3.973	4.630	3.752	4.304	5.489	4.377	8.277	10.119	8.129
1865—1861 ...	4.557	5.043	3.533	5.371	5.266	4.241	9.928	10.309	7.774
1860—1856 ...	4.896	4.970	3.562	6.681	5.796	4.542	11.577	10.766	8.104
1855—1851 ...	5.558	4.611	3.313	6.313	5.275	4.261	11.871	9.886	7.574
1850—1846 ...	5.377	4.019	2.962	5.770	4.732	4.032	11.147	8.751	6.994
1845—1841 ...	4.878	3.585	2.543	5.023	3.901	3.154	9.901	7.486	5.697
1840—1836 ...	4.522	2.864	1.846	4.836	3.676	2.892	9.358	6.540	4.738
1835—1831 ...	3.324	2.072	1.247	3.454	2.553	1.814	6.778	4.625	3.061
1830—1826 ...	2.978 ¹⁾	1.790	926	3.461 ¹⁾	2.600	1.510	6.439 ¹⁾	4.390	2.436
1825—1821 ...	2.217 ¹⁾	1.300	540	2.695 ¹⁾	1.880	906	4.912 ¹⁾	3.180	1.446
1820— ...	4.356 ¹⁾	1.375	349	6.033 ¹⁾	2.347	657	10.389 ¹⁾	3.722	1.006

¹⁾ Hozzávetőleges számok.

Statistikai Közlemények.

132. A német anyanyelvűek száma a tényleges össznépességben (katonasággal együtt) korcsoportok szerint.

Korcsoport	Férfiak			Nők			Együtt		
	1900	1910	1920	1900	1910	1920	1900	1910	1920
0— 3	1.733	766	394	1.835	823	386	3.568	1.589	780
3— 6	1.691	785	323	1.637	725	312	3.328	1.510	635
6— 12	2.605	1.300	980	2.960	1.337	1.044	5.565	2.637	2.024
12— 15	1.466	840	595	1.891	1.190	706	3.357	2.030	1.301
15— 20	3.803	2.737	1.394	4.808	3.722	2.478	8.611	6.459	3.872
20— 30	10.718	8.716	4.197	10.814	8.158	9.354	21.532	16.874	13.551
30— 40	7.777	5.635	4.235	8.793	7.101	6.586	16.570	12.736	10.821
40— 50	7.126	4.713	3.860	8.925	6.269	5.476	16.051	10.982	9.336
50— 60	5.618	4.699	3.266	7.316	6.973	4.696	12.934	11.672	7.962
60— 70	3.205	2.980	2.368	4.846	4.886	4.014	8.051	7.866	6.382
70— 80	1.461	1.231	969	2.441	2.298	2.057	3.902	3.529	3.026
80— 90	337	290	186	613	607	458	950	897	644
90—100	15	29	9	56	64	34	71	93	43
100—	—	—	—	3	3	1	3	3	1
Ismeretlen	21	1	12	6	4	35	27	5	47
Összesen ...	47.576	34.722	22.788	56.944	44.160	37.637	104.520	78.882	60.425

133. A tót anyanyelvűek száma a tényleges össznépességben (katonasággal együtt) korcsoportok szerint.

Korcsoport	Férfiak			Nők			Együtt		
	1900	1910	1920	1900	1910	1920	1900	1910	1920
0— 3	537	237	97	580	229	93	1.117	466	190
3— 6	422	189	62	430	219	75	852	408	137
6— 12	548	319	251	595	344	278	1.143	663	529
12— 15	302	294	147	400	441	221	702	735	368
15— 20	842	1.042	364	1.364	1.631	650	2.206	2.673	1.014
20— 30	3.418	2.523	1.064	3.681	2.698	2.275	7.099	5.221	3.339
30— 40	2.568	1.771	1.016	2.856	2.123	1.714	5.424	3.894	2.730
40— 50	1.432	1.289	964	1.899	1.743	1.444	3.331	3.032	2.408
50— 60	688	758	721	1.214	1.175	1.167	1.902	1.933	1.888
60— 70	268	313	333	659	598	689	927	911	1.022
70— 80	89	91	86	293	256	220	382	347	306
80— 90	16	12	18	59	53	46	75	65	64
90—100	1	—	1	4	7	1	5	7	2
100—	—	—	—	1	—	—	1	—	—
Ismeretlen	2	1	—	—	3	14	2	4	14
Összesen ...	11.133	8.839	5.124	14.035	11.520	8.887	25.168	20.359	14.011

134. A magyar anyanyelvűek arányszáma a polgári rendes lakosság egyes korcsoportjaiban.

Korcsoportok	Férfiak			Nők			Együtt		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900
0—5	65.9	74.3	88.6	64.7	73.6	87.9	65.3	73.0	88.3
5—10	65.0	75.5	89.6	65.5	75.6	88.9	65.3	75.6	89.3
10—15	67.1	77.0	89.1	66.4	77.5	87.6	66.8	77.2	88.3
15—20	64.6	73.3	84.9	63.6	73.7	84.7	66.1	74.0	84.8
20—25	60.8	70.5	82.0	60.7	71.8	81.4	60.8	71.2	81.7
25—30	57.7	67.3	79.6	58.0	69.1	80.0	57.8	68.2	79.8
30—35	53.1	65.7	79.2	54.6	65.2	78.2	53.8	65.5	78.7
35—40	52.3	64.7	77.4	52.2	62.1	75.4	52.3	63.4	76.4
40—45	49.5	60.6	75.7	47.6	58.2	72.4	48.6	59.4	74.0
45—50	48.4	57.8	73.5	47.3	54.9	68.6	47.8	56.4	71.0
50—55	44.3	56.4	68.6	41.2	52.4	64.4	42.7	54.1	66.4
55—60	43.7	52.8	65.8	39.8	48.6	61.0	41.8	50.6	63.3
60—	43.0	48.5	60.0	37.4	43.5	53.7	39.9	45.6	56.4
Összesen	57.1	67.5	80.6	56.4	67.5	78.7	56.7	67.1	79.6

A 60 éven felüliek részletezése évtizedök szerint.

60—65	.	.	64.5	.	.	57.7	.	.	60.7
65—70	.	.	60.5	.	.	55.9	.	.	57.9
70—75	.	.	55.9	.	.	49.7	.	.	52.2
75—80	.	.	54.3	.	.	46.6	.	.	49.7
80—85	.	.	50.3	.	.	47.3	.	.	48.5
85—90	.	.	56.2	.	.	43.6	.	.	48.0
90—	.	.	53.5	.	.	50.4	.	.	51.2

135. A magyar anyanyelvűek arányszáma a polgári rendes lakosságban, születési évek szerint.

Születési év	Férfiak			Nők			Együtt		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900
1900—1896	—	—	88.6	—	—	87.9	—	—	88.3
1895—1891	—	—	89.6	—	—	88.9	—	—	89.3
1890—1886	—	74.3	89.1	—	73.6	87.6	—	73.0	88.3
1885—1881	—	75.5	84.9	—	75.6	84.7	—	75.6	84.8
1880—1876	65.9	77.0	82.0	64.7	77.5	81.4	65.3	77.2	81.7
1875—1871	65.0	73.3	79.6	65.5	74.7	80.0	65.3	74.0	79.8
1870—1866	67.1	70.5	79.2	66.4	71.8	78.2	66.8	71.2	78.7
1865—1861	64.6	67.3	77.4	63.6	69.1	75.4	66.1	68.2	76.4
1860—1856	60.8	65.7	75.7	60.7	65.2	72.4	60.8	65.5	74.0
1855—1851	57.7	64.7	73.5	58.0	62.1	68.6	57.8	63.4	71.0
1850—1846	53.1	60.6	68.6	54.6	58.2	64.4	53.8	59.4	66.4
1845—1841	52.3	57.8	65.8	52.2	54.9	61.0	52.3	56.4	63.3
1840—1836	49.5	56.4	64.5	47.6	52.4	57.5	48.6	54.1	60.7
1835—1831	48.4	52.8	60.6	47.3	48.6	55.9	47.8	50.6	57.9
1830—1826	44.3	¹⁾ 49.3	55.8	41.2	¹⁾ 45.1	49.7	42.7	¹⁾ 47.0	52.2
1825—1821	43.7	¹⁾ 47.0	54.4	39.8	¹⁾ 43.0	46.6	41.8	¹⁾ 44.8	49.7
1820—	43.0	¹⁾ 48.6	51.7	37.4	¹⁾ 41.8	46.7	40.0	¹⁾ 44.6	48.6

¹⁾ Hozzávetőleges számok.

136. A magyar anyanyelvűek arányszáma a tényleges össznépességben (katonasággal együtt).

Korcsoportok	Férfiak			Nők			Együtt		
	1900	1910	1920	1900	1910	1920	1900	1910	1920
0— 3	88·6	94·3	96·7	87·8	94·4	96·6	88·2	94·3	96·7
3— 6	88·1	93·9	96·4	88·1	94·0	96·3	88·1	93·9	96·4
6— 12	89·6	94·9	96·4	88·4	94·7	96·2	88·9	94·8	96·3
12— 15	87·9	93·4	95·6	86·7	92·4	94·9	87·3	92·9	95·3
15— 20	83·8	88·5	94·4	84·3	89·3	92·4	84·0	88·9	93·4
20— 30	77·8	84·3	92·4	80·5	87·1	88·6	79·2	85·6	90·3
30— 40	77·8	86·2	90·8	76·8	84·6	88·7	77·4	85·4	89·7
40— 50	73·1	83·8	89·4	70·8	80·7	87·1	72·6	82·3	88·2
50— 60	67·1	78·0	86·8	63·0	72·9	83·4	65·0	75·4	85·0
60— 70	62·4	72·7	83·3	57·3	66·8	78·8	59·5	69·4	80·8
70— 80	56·0	69·3	79·5	49·0	62·3	74·2	51·8	65·1	76·2
80— 90	51·0	68·2	76·5	47·0	56·0	69·7	48·5	60·8	72·1
90—100	56·4	47·6	81·7	44·6	49·7	71·1	47·7	49·1	74·4
Összesen	79·4	86·4	91·6	78·5	85·4	88·9	79·0	85·9	90·2

137. A magyar anyanyelvűek arányszáma a tényleges össznépességben (katonasággal együtt) születési évek szerint.

Születési év	Férfiak			Nők			Együtt		
	1900	1910	1920	1900	1910	1920	1900	1910	1920
1880—1871	77·8	86·2	89·4	80·5	84·6	87·1	79·2	85·4	88·2
1870—1861	77·8	83·8	86·8	76·8	80·7	83·4	77·4	82·3	85·0
1860—1851	73·1	78·0	83·3	70·8	72·9	78·8	72·6	75·4	80·8
1850—1841	67·1	72·7	79·5	63·0	66·8	74·2	65·0	69·4	76·2
1840—1831	62·4	69·3	76·5	57·3	62·3	69·7	59·5	65·1	72·1
1830—1821	56·0	68·2	81·7	49·0	56·0	71·1	51·8	60·8	74·4
1820—1811	51·0	47·6	.	47·0	49·7	.	48·5	49·1	.
1810—1801	56·4	.	.	44·6	.	.	47·7	.	.

¹⁾ Minthogy a népszámlálási munkákban kitüntetett korcsoportok a magasabb korokban ötévesek, az alacsonyabb korokban ellenben 3 és 6 évesek, a születési éveknek azonosítása 1880-on innen nem lehetséges.

138. A német anyanyelvűek arányszáma a polgári rendes lakosság egyes korcsoportjaiban.

Korcsoportok	Férflak			Nők			Együtt		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900
0—5	30·0	20·3	7·5	30·7	21·0	8·0	30·4	20·6	7·7
5—10	31·2	20·0	7·6	31·1	20·5	8·1	31·1	20·3	7·8
10—15	28·2	18·7	7·9	29·6	18·7	9·4	28·9	18·7	8·7
15—20	28·4	20·0	9·9	29·6	18·6	10·8	29·1	19·3	10·4
20—25	28·8	18·7	10·2	30·4	18·6	11·9	29·7	18·6	11·2
25—30	30·2	19·1	11·1	32·7	20·4	12·6	31·5	19·7	11·9
30—35	33·4	20·7	11·2	35·2	24·0	13·6	34·3	22·3	12·4
35—40	33·8	23·7	13·5	37·4	27·9	16·8	35·9	25·8	15·1
40—45	38·1	26·8	16·0	39·8	30·8	20·0	39·0	28·8	18·0
45—50	39·4	29·5	19·6	41·5	33·6	24·4	40·4	31·5	22·0
50—55	43·5	31·3	23·4	45·8	35·3	28·0	44·8	33·4	25·8
55—60	45·2	34·7	27·0	48·4	39·3	30·5	46·9	37·1	28·8
60—	47·6	40·6	32·6	54·3	45·6	37·6	51·3	43·5	35·5
Összesen	33·3	22·7	12·7	35·5	24·7	15·2	34·4	23·7	14·0

A 60 éven felüliek részletezése évtizedök szerint.

60—65	·	·	28·4	·	·	33·7	·	·	31·4
65—70	·	·	32·4	·	·	35·7	·	·	34·3
70—75	·	·	37·2	·	·	41·8	·	·	39·9
75—80	·	·	39·6	·	·	45·4	·	·	43·1
80—85	·	·	43·6	·	·	45·6	·	·	44·8
85—90	·	·	35·8	·	·	49·1	·	·	44·4
90—	·	·	34·9	·	·	42·4	·	·	40·5

139. A német anyanyelvűek arányszáma a polgári rendes lakosságban, születési évek szerint.

Születési év	Férfiak			Nők			Együtt		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900
1900—1896	—	—	7·5	—	—	8·0	—	—	7·7
1895—1891	—	—	7·6	—	—	8·1	—	—	7·8
1890—1886	—	20·3	7·9	—	21·0	9·4	—	20·6	8·7
1885—1881	—	20·0	9·9	—	20·5	10·8	—	20·3	10·4
1880—1876	30·0	18·7	10·2	30·7	18·7	11·9	30·4	18·7	11·2
1875—1871	31·2	20·0	11·1	31·1	18·6	12·6	31·1	19·3	11·9
1870—1866	28·2	18·7	11·2	29·6	18·6	13·6	28·9	18·6	12·4
1865—1861	28·4	19·1	13·5	29·6	20·4	16·8	29·1	19·7	15·1
1860—1856	28·8	20·7	16·0	30·4	24·0	20·0	29·7	22·3	18·0
1855—1851	30·2	23·7	19·6	32·7	27·3	24·4	31·5	25·8	22·0
1850—1846	33·4	26·8	23·4	35·2	30·8	28·0	34·3	28·8	25·8
1845—1841	33·8	29·5	27·0	37·4	33·6	30·5	35·9	31·5	28·8
1840—1836	38·1	31·3	28·4	39·8	35·3	33·7	39·0	33·4	31·4
1835—1831	39·4	34·7	32·3	41·5	39·3	35·7	40·4	37·1	34·3
1830—1826	43·5	¹⁾ 40·1	37·2	45·8	¹⁾ 43·5	41·8	44·8	¹⁾ 42·0	39·9
1825—1821	45·2	¹⁾ 42·0	39·6	48·4	¹⁾ 47·0	45·4	46·9	¹⁾ 44·9	43·1
1820—	47·6	¹⁾ 40·0	41·5	54·3	¹⁾ 47·3	46·1	51·3	¹⁾ 44·1	44·4

¹⁾ Hozzávetőleges számok.

140. A tót anyanyelvűek a polgári rendes lakosság egyes korcsoportjaiban.

Korcsoportok	Férflak			Nők			Együtt		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900
0—5	2·3	4·0	2·2	2·7	4·2	2·4	2·5	4·1	2·3
5—10	2·9	3·2	1·7	2·7	2·8	1·8	2·8	3·0	1·8
10—15	3·4	2·6	1·6	3·0	2·8	1·8	3·2	2·7	1·7
15—20	4·6	4·0	2·3	5·5	4·9	2·9	5·1	4·5	2·7
20—25	6·7	6·1	3·4	7·3	6·9	3·9	7·0	6·5	3·7
25—30	7·8	7·1	4·3	7·2	7·5	4·5	7·1	7·3	4·4
30—45	7·7	7·6	4·3	8·5	7·6	5·0	8·1	7·6	4·6
35—40	7·1	5·9	4·1	8·9	6·6	4·9	7·9	6·3	4·5
40—50	7·1	6·2	4·0	9·8	7·2	5·0	8·5	6·7	4·5
45—50	6·7	5·7	3·2	9·2	7·4	4·3	7·9	6·5	3·8
50—55	6·1	5·5	3·2	10·1	7·6	4·5	8·1	6·6	3·9
55—60	5·3	4·9	2·7	7·2	7·8	5·3	6·3	6·4	4·1
60—	4·2	3·6	.	6·0	6·8	.	5·1	5·4	.
Összesen	5·5	5·2	3·1	6·4	5·9	3·8	5·9	5·6	3·4

A 60 éven felüliek részletezése évtizedek szerint.

60—65	.	.	2·4	.	.	5·2	.	.	4·0
65—70	.	.	2·5	.	.	4·9	.	.	3·9
70—75	.	.	2·4	.	.	5·1	.	.	4·0
75—80	.	.	2·1	.	.	4·7	.	.	3·6
80—85	.	.	1·8	.	.	4·5	.	.	3·4
85—90	.	.	1·7	.	.	4·6	.	.	3·6
90—	.	.	4·7	.	.	4·8	.	.	4·8

141. A tót anyanyelvűek arányszáma a tényleges össznépeségben (katonasággal együtt.)

Korcsoportok	Férflak			Nők			Együtt		
	1900	1910	1920	1900	1910	1920	1900	1910	1920
0—3	2·3	1·1	0·5	2·5	1·1	0·5	2·4	1·1	0·5
3—6	2·1	1·0	0·5	2·2	1·2	0·6	2·1	1·1	0·5
6—12	1·7	0·8	0·5	1·7	0·9	0·6	1·7	0·9	0·6
12—15	1·8	1·3	0·7	2·1	1·8	1·0	2·0	1·6	0·9
15—20	2·4	2·2	0·9	3·1	2·8	1·4	2·8	2·5	1·1
20—30	3·8	2·3	1·1	4·2	2·6	1·9	4·0	2·5	1·5
30—40	4·2	2·4	1·3	5·0	2·9	1·9	4·6	2·7	1·6
45—50	3·6	2·7	1·7	4·6	3·6	2·3	4·1	3·1	2·0
50—60	3·1	2·5	1·9	4·8	3·5	2·9	4·0	3·0	2·4
60—70	2·5	2·2	1·7	4·7	3·3	2·8	3·7	2·8	2·3
70—80	2·3	1·9	1·4	5·1	3·5	3·3	4·0	2·7	2·0
80—90	2·0	1·1	1·8	4·4	3·3	2·6	3·5	2·7	2·3
90—100	0·3	—	1·7	3·7	0·1	0·8	3·3	0·1	1·1
100-on felül	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	3·1	2·0	1·2	3·8	2·6	1·8	3·4	2·3	1·5

Ha mármost a kérdést a hangoztatott első szempont szerint vesszük vizsgálat alá, úgy azt látjuk, hogy minél idősebb a népesség, annál kisebb annak körében a magyar elem arányszáma és — ennek természetes folyományaként — viszonylag annál több között az idegenajkú egyén. Adatainkból kiderül, hogy a 60 évnél idősebb budapesti lakóknak 1880-ban alig $\frac{2}{5}$ része (39·9%) volt magyar anyanyelvű; a magyar elemnek ez a számbeli inferioritása, melyet az 1880. évi adatok a legöregebbekről igazolnak, a fiatalabb korosztályok felé fokozatosan csökken, más szóval, minél fiatalabb korokra térünk át, annál magasabbra emelkedik ezek között a magyarok arányszáma; így p. o. a 45—50 évesek csoportjában már 47·8% a magyar, a tíz évnél fiatalabbak körében már abszolút többséget érnek el (52·3%) és ez fokozatosan emelkedik egészen 66·8%-ig, amely maximum a 10—15 évesek korcsoportjában áll be. Az ezeknél fiatalabbaknál a magyarok arányszáma — némi csekély apadással — 65·3-ra száll alá.

Ezek az adatok világosan igazolják, hogy a magyarosodás terén az idők folyamán oly változások álltak be, melyeknek okát elsősorban az iskola hatásában kell keresni. Az emberek azt a nyelvet, amelyen beszélnek, részint az anyatejjel szívják be, részint az iskolában sajátítják el. Hogyha — az 1880. évi adatoknál maradva — a 60 éven felüli lakosoknak csak $\frac{2}{5}$ része volt magyar, ebből azt kell következtetnünk, hogy akkor, amidőn ezek fiatalok voltak, tehát körülbelül 1830 vagy 1840 körül, Budapest népessége csak $\frac{2}{5}$ részben volt magyar és az iskola sem bírta ezt az arányt fokozni. Úgy, amint ez az arány a fiatalabb korosztályokban lassanként magasabbra és magasabbra duzzad fel, úgy fel kell tennünk, hogy vagy az akkori lakosság volt általában magyarabb, vagy pedig az iskolai nevelés terjesztette a magyar nyelvet mind nagyobb mértékben. Mivel pedig a múlt század közepe táján alig tételezhetjük fel a magyarságnak nagyobb arányú beözönlését, csakis az iskola és az élet magyarosító hatása, a lassanként felbuzduló nemzeti szellem marad, mint olyan tényező, mely a nagy változást a magyarság javára előidézte. Ezek a tényezők azután állandóan érvényesítették hatásukat ily irányban, hogy az idő haladtával minden korcsoportban sokkal több lett a magyar, mint volt az előző évtizedekben. 1890-ben p. o. a legöregebbek között már 45·6% magyart számoltak s tíz évvel reá már ezek között is abszolút túlsúlyban (56·4%) volt a magyar. S hogy ez a folyamat az idő haladtával mind intenzívebbé vált, látható abból, hogy az egyes korosztályok magyarságának aránya közötti különbség 1880-tól 1900-ig mindig nagyobbá válik. Az intenzitás némi csökkenése állott ugyan be a 15—30 évesek korcsoportjaiban, amelynek közvetlen okát megadni nem tudjuk, mely azonban csak múló jelenségnek bizonyult. Az a körülmény, hogy a legfiatalabb korcsoportokban (0—5 és részben 5—10 év) a magyarok aránya állandóan valamivel kisebb, mint a közvetlen magasabbakban,

arra utal, hogy ezen legfiatalabb generációban az iskola magyarosító hatása még nem érvényesül teljes mértékben.

A húszévi időszak folyamán a magyarság arányában beállott változásokat az alábbi összeállítás öt éves korcsoportok szerint tünteti fel:

Magyar anyanyelvű volt	1880-ban	1900-ban	Különbség
60 éven felüliek között	39·9	56·4	16·5
55—60 évesek «	41·8	63·3	21·5
50—55 « «	42·7	66·4	23·7
45—50 « «	47·8	71·0	23·2
40—45 « «	48·6	74·0	25·4
35—40 « «	52·3	76·4	24·1
30—35 « «	53·8	78·7	24·9
25—30 « «	57·8	79·1	21·3
20—25 « «	60·8	81·7	20·9
15—20 « «	66·1	84·8	18·7
10—15 « «	66·8	88·3	21·5
5—10 « «	65·3	89·3	24·0
0— 5 « «	65·3	88·3	23·0

Ez a folyamat nem azonos a férfiaknál és a nőknél. Általában ismert és népszámlálási munkálatainkban is már többször hangoztatott tény, hogy a finem gyorsabban magyarosodott, mint a női nem s ebből kifolyólag a férfiak között valamivel magasabb a magyarok aránya, mint a nők körében. Ennek magyarázatát adni alig szükséges. De hangsúlyozni kell, hogy a fejlődés tendenciája oda irányul, miszerint a női népesség a férfiakkal szemben való nemzeti elmaradottságát pótolja. Erre utal, hogy a két nem között a magyar arány tekintetében fennálló különbség (s különösen a fiatalabb korokban) mindjobban eltűnedezik, továbbá, hogy a legfiatalabb és legöregebb korok magyarsága közti különbözet újabb időben a nőknél mind magasabbra emelkedik, szemben a férfiaknál látható helyzettel. Ezt igazolják a magyar elem erejére vonatkozó alábbi százalékos adatok:

	1880-ban		1890-ben		1900-ban	
	férfiaknál	nőknél	férfiaknál	nőknél	férfiaknál	nőknél
60 éven túl	43·0	37·4	48·5	43·5	60·0	53·7
0—5 éves	65·9	64·7	74·3	73·6	88·6	87·9
Különbség	22·9	27·3	25·8	30·1	28·6	34·2

A részletes adatok, melyek sok érdekes tünetet engednek felismerni, a 134. sz. táblában közöltettek. Ezekre a helyen tüzetesebben kitérni nincs módunkban. Az általános fejlődés jellemzésére ide iktatjuk a magyarságra vonatkozó 1880. és 1900. évi arányszámokat:

	Férfi népesség		Női népesség	
	1880	1900	1880	1900
60 éven felül	43·0	60·0	37·4	53·7
55—60 évesek	43·7	65·8	39·8	61·0
50—55 «	44·3	68·6	41·2	64·4
45—50 «	48·4	73·5	47·3	68·6
40—45 «	49·5	75·7	47·6	72·4
35—40 «	52·3	77·4	52·2	75·4
30—35 «	53·1	79·2	54·6	78·2
25—30 «	57·7	79·6	58·0	80·0
20—25 «	60·8	82·0	60·7	81·4
15—20 «	64·6	84·9	63·6	84·7
10—15 «	67·1	89·1	66·4	87·6
5—10 «	65·0	89·6	65·5	88·9
0—5 «	65·9	88·6	64·7	87·9

Azok az adatok, melyek az 1900 óta beállott változásokat tüntetik fel, nem hasonlíthatók teljesen össze a régebbi adatokkal, mivel — mint említők — az új adatok a tényleges népességre vonatkoznak, katonasággal együtt, a régebbiek ellenben a rendes, polgári népességre. A két néptömeg korösszetétele s ennek folytán nemzetiségi állapota is nem lényegtelenül eltérő, különösen a férfiakra nézve azon korosztályokban, melyek a tényleges katonaságot szolgáltatják. Mivel 1900-ról az adatok mindkét népességről rendelkezésünkre állanak, az eltérések fokát is megállapíthatjuk, legalább azon korosztályokra nézve, melyek mindkét feldolgozásban — a székesfővárosában és az államében — azonosak. Az eltérések a következők:

	Magyar anyanyelvűek száma		a tényleges	
	a rendes polgári népességben összesen	%	a tényleges összesen	össznépességben %
Férfiak:				
15—20 évesek	29.573	84·9	29.852	83·4
20—30 «	60.847	80·8	70.534	77·8
30—40 «	46.703	78·4	47.696	77·8
40—50 «	29.293	74·7	29.827	73·1
50—60 «	14.878	67·4	15.112	67·1
60—70 «	6.523	63·0	6.592	62·4
70—80 «	2.130	55·3	2.194	56·0
80—90 «	412	51·6	408	51·0
90—100 «	18	66·7	22	56·4
Nők:				
15—20 évesek	34.949	84·7	36.768	84·3
20—30 «	68.712	80·8	70.349	80·5
30—40 «	44.144	76·9	44.813	76·8
40—50 «	28.403	70·8	28.865	70·8
50—60 «	15.588	63·0	15.907	63·0
60—70 «	7.795	57·1	8.060	57·3
70—80 «	2.728	48·6	2.810	49·0
80—90 «	603	46·4	625	47·0
90—100 «	58	49·6	50	44·6

Látható, hogy — miként tudva van — a tényleges népesség minden korosztályban több, mint a rendes lakosság, mert elég jelentékeny a csak ténylegesen itt tartózkodó idegen, ki a rendes lakosságban természetesen nem szerepel; a férfiaknál a különbség különösen a 20—30 évesek csoportjában igen nagy (közel 10.000 főnyi), ahová a tényleges katonák nagyrésze tartozik. De ettől a zavaró behatástól eltekintve is, az eltérés — mint fenti összeállításból látható — az egész százalékot is meghaladja s így finomabb és a régebbi évekkkel való összehasonlításoknál figyelmen kívül nem hagyható.

Ha ezekután a nemzetiségek áthasonulásának folyamatát az utolsó két évtizedben vesszük szemügyre, úgy a mult században megindult folyamat erőteljes továbbhullámszását állapíthatjuk meg. A magyar elem további térfoglalása különösen a magasabb korokban volt jelentékeny, az alacsonyabb korok felé természetszerűleg csökken, mert ezek már közel jutottak a magyarosodás azon határáig, melyen további nyereség már alig várható vagy csak lassított menetben lehetséges. Ebből kifolyólag az 1900 és 1920 közötti különbség a legöregebb korosztályok körében úgy a férfiak, mint a nők között igen nagy (azoknál 25·5, ezeknél 20·7%), de már a 40 és 50 év között állóknál 16·3 százalékra száll alá, azután fokozatosan csökken, mfg végül a tanköteles korban álló gyermekeknél és a legalacsonyabb korosztályban 8%-kal a mélypontját éri el. A nagy javulás azoknál a korosztályonál kezdődik, melyek a hatvanas-hetvenes és az ezekre következő években jártak iskolába, amidőn az iskolákban már a nemzeti szellem uralkodott és az egész tanügy magyarrá vált. Érthető, hogy azóta a tanulóifjúság megmagyarosodása gyors ütemben haladt előre s ez az ifjúság magyarságát a magasabb korokban is megőrizte s immár magával viszi élte végéig. Bizonyítéka ennek az, hogy ma már a legöregebb, 60—80 éves férfiak között is a 80 százalékot meghaladja a magyar anyanyelvűek aránya s a nők is csak kevéssel maradnak mögöttük vissza, holott húsz évvel megelőzőleg e korosztályoknak a magyar elem csak jó felét alkotta.

Az egyes korosztályokban élő magyar anyanyelvűeknek arányát a 142. sz. tábla tünteti fel 1900. és 1920. évekről:

142. A magyar anyanyelvűek százalékos aránya korosztályonként és nem szerint 1900-ban és 1920-ban.

Korosztály	Férfiaknál			Nőknél		
	1900	1920	különbség	1900	1920	különbség
A 80—90. év.....	51·0	76·5	25·5	47·0	69·7	22·7
« 70—80. «.....	56·0	79·5	23·5	49·0	74·2	25·2
« 60—70. «.....	62·4	83·3	20·9	57·3	78·8	21·5
« 50—60. «.....	67·1	86·8	19·7	63·0	83·4	20·4
« 40—50. «.....	73·1	89·4	16·3	70·8	87·1	16·3
« 30—40. «.....	78·4	90·8	12·4	76·9	88·7	11·8
« 20—30. «.....	77·8	92·4	14·6	80·5	88·6	8·1
« 15—20. «.....	83·8	94·4	10·6	84·3	92·4	8·1
« 12—15. «.....	87·9	95·6	7·7	86·7	94·9	8·2
« 6—12. «.....	89·6	96·4	6·8	88·4	96·2	7·8
« 3—6. «.....	88·1	96·4	8·3	88·1	96·3	8·2
« 0—3. «.....	88·6	96·7	8·1	87·8	96·6	8·8

A mily fontos — nemzeti szempontból — a magyar elemnek erős előretörése és az egész vonalon való térfoglalása, épen annyira érdekes jelenség az idegen, nevezetesen a *német* és *tót* elem folytonos, erőteljes, sőt rohamos visszaszorulása és vérvesztesége. Miután e két nemzetiség teljes vesztesége a magyarság javára szolgál, e kettőnek visszafejlődése tulajdonképpen a magyarosodás folyamának reciprok képét nyújtja s annak természet-szerű folyománya. Ez okból ezzel a folyamattal rövidebben végezhetünk. 1880-ban, amikor a *német* elem az összlakosságnak még 34·4 százalékát tette, a magasabb korosztályok felerészben németek voltak, a fiatalabb korosztályokban ez az arány fokozatosan csökkent, de még az iskolás gyermekeknek is közel egyharmad része vallotta a németet anyanyelvüül. Egy évtizeddel reá már az öregeknek csak jó egyharmad része volt német s a fiatalabb korok felé ez az arány 18—20 százalékra szállt alá. Egy újabb decennium még erősebben ritkította meg a németek kontingensét; ekkor már a felnőttek legtöbb korosztályában alig egytized részüknél több ragaszkodott még német nyelvükhöz s a legfiatalabb gyermekek között már csak 7—8% németajkú akadt. A 45. életévtől lefelé a németeknek abszolút száma is már megcsappant, legnagyobb mértékben a 0—20 éves osztályában s ezek közül is kivált a két első korcsoportban. A 130. sz. táblázat erre rendkívül érdekes adatokat hoz, melyekből különösen ki kell emelnünk, hogy a 0—5 éves gyermekek száma 1880-tól 1890-ig még jelentékenyen fokozódott, de a következő évtizedben majdnem felére csökkent le. Az utolsó két évtized azután még jobban ritkította a németek sorait, kiknek összes korcsoportjai, úgy a férfiaknál, mint a nőknél létszámukban erősen megcsökkentek. Ez a folyamat a legfiatalabb korosztályokban (a 12. évig) felénél kevesebbre csökkentette a németajkúak létszámát, de még a magasabb korokban is erőteljes volt. Hogy ez a folyamat a férfiaknál erősebb volt, mint a nőknél, magától értetődő dolog.

A *tótok*, kiknek száma — mint a 121. sz. táblából látható — 1890. év óta állandóan és a világháború óta rohamosan fogy, a nőknek anyanyelvükhöz való szívósabb ragaszkodása által tűnnek ki. Arányszámuk különösen a gyermekkorban erősen csökken, a magasabb korokban természet-szerűleg nagyobb kontingenssel szerepelnek, de ma már egyik korosztályban sem éri el az öt százalékot, míg félszázaddal ezelőtt a férfiaknál a 8%-ot is megközelítette, sőt az 50 év körüli nőknek egytizede volt tótajkú. A nőknek erős túlsúlyáról, mely minden korosztályban jelentkezik, már a nemi arány fejezetében emlékeztünk meg, kimutatva, hogy ezt a tót férfiak számának megmagyarosodás által való csökkenése okozza. A 133. sz. tábla adatai ezt a jelenséget plasztikusan állítják szemünk elé.

Nyelvi átalakulások a generációkon belül. Az előadottakban részletesen kifejtvén az egyes korosztályok állományában előállott változásokat, immár áttérhetünk annak a vizsgálatára, hogy *egy-egy generációban* miként alakultak

át a nyelvi viszonyok az idő haladtával. Ez okból az egyidőben született egyének nemzetiségi viszonyaiból indulunk ki s vizsgálat alá vesszük, hogy a következő népszámlálások időpontjában, amikor azok már tíz-tíz évvel idősebbek voltak, minő volt közöttük a nemzetiségi arány. Ez a vizsgálat rendkívül érdekes eredményekre vezet. Mert ha feltennők, hogy a generációval veleszületett vagy az iskolában elsajátított nyelv változatlan marad és így minden korcsoport annak a kornak nemzetiségi eloszlását tüntetné fel, melyben e csoport tagjai iskolai oktatásban részesültek és ezzel nemzeti érzületüket magukba szívták, akkor a nemzetiségi (helyesebben anyanyelvi) eloszlásnak minden korcsoporton belül nagyjából azonosnak kellene lennie az előző, illetve következő népszámlálások megfelelő korcsoportjaiban észlelhető nyelvi megoszlással. Azok, akik p. o. 1880-ban 15—20 évesek voltak, 1890-ben 25—30 évesek, 1900-ban 35—40 évesek, 1910-ben 45—50 évesek és 1920-ban 55—60 évesek voltak, ezen itt megnevezett korcsoportok nemzetiségi megoszlásának tehát nagyjából azonosnak kellene lennie. De ez korántsincs így, a magyarság számaránya az újabb népszámlálások alkalmával *mindig jóval magasabb*, a többi nemzetiségeké pedig jóval kisebb, jelölül annak, hogy *a magyarosodás az iskolán kívül is nagymértékben haladt elő*.

Szolgáljon magyarázatul a következő példa :¹⁾

		magyar	Férfiak német százalék	tót	magyar	Nők német százalék	tót
1880-ban	10—20	65·8	28·3	4·0	64·9	29·6	4·2
1890-ben	20—30	68·9	18·9	6·6	70·7	19·4	7·2
1900-ban	30—40	78·4	12·3	4·2	76·9	15·0	4·9
1910-ben	40—50	83·8	9·7	2·7	80·7	12·9	3·6
1920-ban	50—60	86·8	8·5	1·9	83·4	12·5	2·9

Ugyanehhez hasonló az eset bármely más generációban, úgyhogy ebből kifolyólag konstatálható, hogy a magyarosodás minden korcsoportban legyen az fiatalabb vagy idősebb, egyaránt terjed, legfeljebb a méretek arányában van eltérés. Minthogy pedig az idősebb korúak a múlt század közepe körül vagy éppen annak első felében jártak iskolába, tehát olyan időszakban, amidőn az iskola magyarosító hatást még nem igen gyakorolt, sőt amikor azt időnként egyenesen a germanizálás szolgálatába állították, bizonyos, hogy az iskola hatásán kívül még más, társadalmi vagy közületi tényezők befolyásának kellett érvényesülniök, melyek a magyar elemet

¹⁾ Ebben a példában kénytelenek voltunk tízéves korcsoportokat felvenni, mivel az 1910. és 1920. évi népszámlálásban az anyanyelvnek a korról történt összevetése a magasabb korokban csak tízéves korcsoportok szerint történt. Figyelmeztetünk még arra is, hogy a két népszámlálás a tényleges népességre van bázírozva (katonasággal együtt), a régebbiek ellenben a polgári rendes népességre (katonaság nélkül).

megerősítették. A nemzeti eszme térfoglalása és az idősebb népességnek — kere-
seti és társadalmi viszonyaiból eredő önkéntelen — megmagyarosodása tehát
egy másik fontos tényező, melynek a magyarság hatalmas térfoglalását köszöni.

E viszonyok megvizsgálását és szabatos megállapítását azonban me-
nehezíti egy felette zavaró körülmény, melyet vizsgálatainkból kiküszöbölni
alig tudunk. A fentebb közölt arányszámoknak alapjául szolgáló abszolút
számokból ugyanis, melyek a következők:

É v	Férfiak				Nők			
	összesen	magyar	német	tót	összesen	magyar	német	tót
1880-ban 10—20	30.105	19.814	8.530	1.219	32.683	21.200	9.675	1.438
1890-ben 20—30	51.151	35.219	9.673	3.381	55.409	39.100	10.755	3.972
1900-ban 30—40	59.535	46.703	7.285	2.499	57.371	44.144	8.618	2.824
1910-ben 40—50	48.772	40.881	4.713	1.289	48.417	39.072	6.269	1.743
1920-ban 50—60	38.273	33.184	3.266	721	40.825	34.048	4.696	1.167

kiderül, hogy a példánkban kiindulási ponttúl vett 10—20 éves korcsoport
— dacára a rákövetkező évtized folyamán elhalálozás által bekövetkezett
természetszerű csökkenésének és az esetleges elköltöztetéseknek — a következő
népszámlálásig akkora számbeli gyarapodást mutat, melyet kívülről való
intenzív bevándorlás nélkül alig bírt volna elérni. Kétségtelen tehát, hogy
azok a szép eredmények, melyek népszámlálástól népszámlálásig a magyarság
terjeszkedése terén kideríthetők, a bennszülött lakosság megmagyarosodásán
felül magyar elemeknek kívülről való beszivárgása folytán is álltak elő.
Semmi támpontunk nincs arra vonatkozólag, hogy a kettős gyarapodásnak
mekkora része esik az egyik vagy a másik tényezőre, mert statisztikánk
a vándorlások mozgalmát s különösen annak nemzetiségi összetételét pozitív
számbeli adatokkal nem bírja megállapítani. De a rendelkezésünkre álló
anyagból mégis némi következtetést vonhatunk a viszonyok alakulására.
Ha ugyanis az egyes generációk alakulását nézzük, meggyőződhetünk arról,
hogy azoknak évtizedes gyarapodása túlnyomórészt, sokszor egészen, a
magyar elem javára esik, melynek gyarapodása nem egyszer meghaladja
az összgyarapodást, úgy hogy mellette a többi nemzetiség számbelileg meg-
apadt. Ily esetben a magyar elem a saját szaporulatán kívül a többi nemzeti-
ségtől is elhódított bizonyos tömeget. Van eset arra is, hogy olyankor,
amikor a korcsoport számbeli ereje az évtized folyamán — a kor halad-
tával — megcsappant, a magyar elem számbelileg mégis erősödik, tehát
az összes veszteség a nem magyarokva esvén, a magyar elem a veszteségből
is győzedelmesen került ki. De — ismételjük — számszerűleg nem bírjuk
megállapítani a gyarapodás kétféle tényezőjét. Ha azonban az egyes
korcsoportoknak nemzetiségi arányát az egyes népszámlálások alkalmával
vizsgáljuk s szemügyre vesszük, hogy azok évtizedről-évtizedre haladva
hogyan módosulnak, igen érdekes eredményekre jutunk.

143. Magyarok arányszáma korcsoportonként és generációnként az 1880—1920. évek folyamán.

1880		1890		1900		1910		1920	
Korcsoport	Magyarok százaléka	Korcsoport	Magyarok százaléka	Korcsoport	Magyarok százaléka	Korcsoport	Magyarok százaléka	Korcsoport	Magyarok százaléka
—	—	—	—	—	—	—	—	0—12	96·5
—	—	—	—	—	—	0—10	95·1	12—20	94·9
—	—	—	—	0—10	89·1	10—20	90·4	20—30	92·4
0—10	65·4	0—10	74·8	10—20	86·8	20—30	84·3	30—40	90·8
10—20	65·8	10—20	74·9	20—30	77·8	30—40	86·2	40—50	89·4
20—30	59·0	20—30	68·9	30—40	78·9	40—50	83·8	50—60	86·8
30—40	52·7	30—40	65·2	40—50	73·1	50—60	78·0	60—70	83·3
40—50	49·0	40—50	59·4	50—60	67·1	60—70	72·7	70—80	79·5
50—60	44·1	50—60	54·8	60—70	62·4	70—80	69·3	80—90	76·5
		60—70	48·4	70—80	56·0	80—90	68·2	90—100	81·7

a) *Férfiak.*

—	—	—	—	—	—	—	—	0—12	96·5
—	—	—	—	—	—	0—10	95·1	12—20	94·9
—	—	—	—	0—10	89·1	10—20	90·4	20—30	92·4
0—10	65·4	0—10	74·8	10—20	86·8	20—30	84·3	30—40	90·8
10—20	65·8	10—20	74·9	20—30	77·8	30—40	86·2	40—50	89·4
20—30	59·0	20—30	68·9	30—40	78·9	40—50	83·8	50—60	86·8
30—40	52·7	30—40	65·2	40—50	73·1	50—60	78·0	60—70	83·3
40—50	49·0	40—50	59·4	50—60	67·1	60—70	72·7	70—80	79·5
50—60	44·1	50—60	54·8	60—70	62·4	70—80	69·3	80—90	76·5
		60—70	48·4	70—80	56·0	80—90	68·2	90—100	81·7

b) *Nők.*

—	—	—	—	—	—	—	—	0—12	96·3
—	—	—	—	—	—	0—10	95·2	12—20	93·2
—	—	—	—	0—10	88·3	10—20	86·1	20—30	88·6
0—10	65·2	0—10	74·4	10—20	85·9	20—30	87·1	30—40	88·7
10—20	64·2	10—20	75·9	20—30	80·5	30—40	84·6	40—50	87·1
20—30	59·4	20—30	70·7	30—40	76·9	40—50	80·7	50—60	83·4
30—40	53·5	30—40	64·0	40—50	70·8	50—60	72·9	60—70	78·8
40—50	47·5	40—50	56·8	50—60	63·0	60—70	66·8	70—80	74·2
50—60	40·6	50—60	50·9	60—70	57·3	70—80	62·3	80—90	69·7
		60—70	44·3	70—80	49·0	80—90	56·0	90—100	71·1

A 144. sz. táblában az 1880. évi anyagból kiindulva feltüntettük az ezen évbéli népesség tízéves korcsoportjaira vonatkozólag egyrészt azt, hogy minden egyes korcsoportban az utolsó öt népszámlálás idejében mekkora arányszámmal szerepeltek a magyarok, másrészt pedig, hogy az 1880. évi korcsoportokban — egy-egy generációnak tekintve azokat — a kor haladtával a 40 év folyamán miként alakult át a nemzetiségi arány. Az első esetben mindig a lakóknak más-más tömegével, de (az egyes felvételi éveknek megfelelően) azonos korcsoporttal van dolgunk; a másik esetben a kiinduló ponttul vett generációt, tehát állandóan ugyanazon néptömeget kísérjük végig 40 évi fejlődésének útján, fiatal korától öreg napjaiig. Az első esetben minden következő népszámlálás későbbi születésű elemeket talál az illető korosztályban, amelyek a lakosság általános magyarosodása s különösen az iskola hatása alatt mind magyarabbakká válnak; a másik esetben ugyanazon néptömegeknek az idő haladtával való nyelvi átalakulása tárul szemeink elé. Mivel az utóbbi eset az iskola hatását kizárja, az észlelhető változások — a bevándorlás okozta változásokon kívül — az önkéntes megmagyarosodásra vezethetők vissza, melyet a nemzeti szellem felbuzdulása, az általános közhangulat vagy a kereseti viszonyok parancsolta szükséglet idéz elő. Ez az átalakulás természetesen sokkal lassúbb, mint az iskolából kiinduló megmagyarosodás folyamata, melyet összeállításunk első sora szemléltet. Ha a 40 évi időszak egész idejére terjeszkedünk ki, azt látjuk, hogy p. o.

a legfiatalabb (0—10 éves) férfi korcsoportban a magyarosodás 1880-tól 1920-ig 65·4%-tól 95·5-ig fokozódott, míg az 1880. évi hasonló korú generáció csak 89·4%-ig bírt megmagyarosodni. Hasonló az eset a magasabb korosztályokban is; p. o. a 20—30 éves korcsoportban 1880-tól 1920-ig 59%-ról 92·4-re szökött fel a magyarok aránya; ellenben maga ez a korosztály (mint generáció) ezen 40 év alatt csak 83·3%-ig magyarosodott meg, a különbség pedig annál nagyobbá válik, minél magasabb korosztályokra térünk át. Hasonló a helyzet a női népességnél is. Megállapíthatjuk tehát, hogy egy-egy generáció az iskoláztatás idején túl is — erősen magyarosodott, de mégis sokkal kisebb arányban, mint az újabban felnövő korcsoportok és minél idősebb a generáció, annál inkább marad el magyarosodása amazoktól. E kétféle eltérő átalakulási folyamatot a maga egészében és végeredményében az alábbi szám adatok igazolják.

144. A magyarosodás folyamata korosztályok és generációk szerint.

1880. évi korosztály	A magyarok arányszáma	1880	1890	1900	1910	1920	Különbség 1880 és 1920 között
a) <i>Férfiak.</i>							
0—10	Ugyanazon korosztályban	65·4	74·8	89·1	95·1	96·5	31·1
	„ generációban	65·4	74·9	77·8	86·2	89·4	24·0
10—20	„ korosztályban	65·8	74·9	86·8	90·4	94·8	29·0
	„ generációban	65·8	68·9	78·9	83·8	86·8	21·0
20—30	„ korosztályban	59·0	68·9	77·8	84·3	92·4	33·4
	„ generációban	59·0	65·2	73·1	78·0	83·3	24·3
30—40	„ korosztályban	52·7	65·2	78·9	86·2	90·8	38·1
	„ generációban	52·7	59·4	67·1	72·7	79·5	26·8
40—50	„ korosztályban	49·0	59·4	73·1	83·8	89·4	40·4
	„ generációban	49·0	54·8	62·4	69·3	76·5	27·5
50—60	„ korosztályban	44·1	54·8	67·1	78·0	86·8	42·7
	„ generációban	44·1	48·4	56·0	68·2	81·7	37·6
b) <i>Nők.</i>							
0—10	Ugyanazon korosztályban	65·2	74·4	88·3	95·2	96·3	31·1
	„ generációban	65·2	75·9	80·5	84·6	87·1	21·9
10—20	„ korosztályban	64·9	75·9	85·9	86·1	93·2	28·3
	„ generációban	64·9	70·7	76·9	80·7	83·4	18·5
20—30	„ korosztályban	59·4	70·7	80·5	87·1	88·6	29·2
	„ generációban	59·4	64·0	70·8	72·9	78·8	19·4
30—40	„ korosztályban	53·5	64·0	76·9	84·6	88·7	35·2
	„ generációban	53·5	56·8	63·0	66·8	74·2	20·7
40—50	„ korosztályban	47·5	56·8	70·8	80·7	87·1	39·6
	„ generációban	47·5	50·9	57·3	62·3	69·7	22·2
50—60	„ korosztályban	40·6	50·9	63·0	72·9	83·4	42·8
	„ generációban	40·6	44·3	49·0	56·0	71·1	30·5

A szabályszerűség oly nagy és állandó, hogy az itt közölt számadatok joggal tekinthetők a nyelvi átalakulás megbízható kifejezőinek a magyarosodási folyamat mindkét formájára nézve. Természetes, hogy ezen két folyamat megvilágítása mellett is még mindig megmarad az a hiány, hogy a magyarságnak a bevándorlók által előidézett megnövekedését pozitíve számszerűleg kimutatni nem bírjuk s így a bennszülött lakosság önkéntes megmagyarosodásának becslésére sincs alapunk. Népmozgalmi statisztikánk ugyan nyújt bizonyos adatokat, melyekből a bevándorlók nemzetiségére is következtethetünk. Ugyanis ismerve úgy az újszülöttek, mint az elhaltak nemzetiiségi megoszlását, könnyen kiszámíthatjuk az egyes nemzetiségek gyarapodását vagy fogyását a természetes úton való szaporodás által; ennek ismeretében pedig a vándormozgalmak előidézte változásokat is megismerhetjük. Az erre vonatkozó számbeli adatokat azonban óvatossággal kell fogadnunk; ugyanis a tények igazolják, hogy a születések bevallásakor a bejelentők általában kedveznek a magyarságnak, amennyiben gyakran oly gyermekeket is magyarnak vallanak be, kiknek szülei más nemzetiséghez tartoznak. Innen van az a feltűnő jelenség, hogy az 1901—1910. évtized egész természetes szaporulata (65.553 fő) majdnem kizárólag a magyarság javára esik, rajtuk kívül csak a tótoknál mutatkozik még születési többlet, minden egyéb népfaj ellenben hiánnyal zárja le természetes népmozgalmának tízévi mérlegét. A rákövetkező évtizedben, amelynek természetes népmozgalma teljesen passzív, csak a magyaroknál mutatkozik némi születési többlet. A vándormozgalom eredményeként, mely az 1901—1910. években 81.460, a rákövetkező évtizedben 63.012 fővel gyarapította fővárosunknak népességét, a magyar elem óriási betódulása mutatkozik, 112.175, illetve 79.493 főnyi kontingenssel, amivel szemben a többi nemzetiségek túlnyomórészt veszteséggel szerepelnek. Az erre vonatkozó — mint említők, bizonyos rezervával fogadandó — adatokat *Budapest félszázados fejlődése* című munkánk 62. lapja közli; itt azoknak megismétlésétől eltekintünk.

A nemzetiségek családi állapota. A nemzetiségek demográfiai vizsgálata azoknak családi állapotára is kiterjeszkedik. Kétségtől kívül érdekes volna tudni, hogy a különböző fajok e tekintetben hogyan tagozódnak, melyiknek van nagyobb hajlama a házasodásra, melyiknek körében gyakoribb az özvegyülés stb. De mivel statisztikánk a fajokat, mint ilyeneket nem bírja szabatosan megállapítani, hanem csak az anyanyelvként bevallott nyelv alapján egyesít néptömegeket, melyeket eredet és faj szerint nem azonos egyedek alkotnak, közel esik a feltevés, hogy ezen néptömegek családi állapotában nem fogunk rájuk nézve jellemző tulajdonságokat felismerni. Vagy más szóval: ha az egyes nemzetiségek családi állapotában különbségeket találunk, melyek egyik nemzetiségnek a másiktól eltérő családi összetételét engedi felismerni, azokat nem minősíthetjük faji jellemvonásoknak, hanem inkább az eltérő társadalmi, foglalkozási és vagyoni viszonyokból

fakadó különbségeknek, olyan viszonyok eredőjeként, melyek a nemházasoknak családalapítását megnehezítik vagy megkönnyítik s ezáltal a családi állapot összképében eltéréseket idéznek elő.

A 145. sz. táblában összeállítottuk a főbb nemzetiségek családi állapotára vonatkozó adatokat 1880-tól 1920-ig, illetve a kisebb nemzetiségekre vonatkozólag 1900-tól kezdve, mivel régebb adatok nem állanak rendelkezésre; a 146. sz. táblában a családi állapot kategóriáinak megfelelő százalékos adatokat közöljük, melléjük téve az összlakosság megfelelő arányszámaikat is. Ezekből az adatokból két általános tünetet ismerhetünk fel. Az egyik az, hogy a *magyarajkú lakosság körében a nemházasok aránya* — úgy a férfiak, mint a nők között — *jóval magasabb, mint az összlakosság átlagában*; a másik pedig az, hogy a *többi nemzetiségeknél* szinte általánosságban épen *fordítva áll a dolog*. Az átlagtól való eltérés elég nagy; a nemházasok mindkét neménél 3—4 százalékkal megy a főátlagon túl, de újabb időben a túlsúly csökken s a nemházas magyarok arányszáma majdnem leszáll a főátlag nivójára. Ebből természetesen a különböző nemzetiségekre nézve igen nagy eltérések állnak elő, melyeknek méretei az alábbi adatokból ítéltetők meg:

Az összes férfi-, illetve női lakosságból volt nemházas:

	A férfiak között			A nők között		
	1880	1900	1920	1880	1900	1920
A magyaroknál	65·5	64·9	56·6	58·6	60·3	51·4
A németeknél	52·4	46·2	36·6	45·0	41·4	42·7
A tótoknál	54·1	57·5	41·8	46·7	53·0	44·9

Látható, hogy a nemházasok arányszáma az egyes nemzetiségek között igen nagy eltéréseket mutat; az eltérések a finem körében nagyon jelentékenyek, ahol p. o. a németek 1920-ban 20%-kal szerepeltek kisebb arányban, mint a magyarok. A nők között ez az eltérés 1900-ban és 1920-ban szintén igen magas volt, de a férfiakkal közös az a tapasztalati tény, hogy a németek között van aránylag legkevesebb nemházas egyén. A legénységi arány magassága természetesen nagyrészen függ a gyermekek számának magasságától, de miként a megelőző fejezetben láttuk, a különbségek ott nem oly nagyok, hogy ekkora szélsőségeket okozhatnának. Itt tehát társadalmi okoknak kell érvényesülniök, melyek a német (és részben a tót) ajkú lakosság körében a nemházasok kvótáját ennyire megduzzasztják.

Ellentétesen áll a dolog a *házasságban élő* lakosság tekintetében. Ez a *magyaroknál sokkal kisebb*, mint — a szerbeket kivéve — bármely más nemzetiség körében és a különbség itt is majdnem akkora, mint aminőt a nemházasok körében az egyes nemzetiségek között felismerhettünk. Az eltérés ugyanis magyarok és németek között a férfiaknál 16·5%-ig fokozódik, ellenben a nők között sokkal kisebb, mint a nemházasoknál.

145. A főbb nemzetiségek családi állapota nem szerint 1880-tól 1920-ig.

É v	Össznépesség		Nem házas		Házias		Özvegy		Törvényesen elvált	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
<i>Magyarok.</i>										
1880 } polgári	95.392	100.520	62.502	58.942	29.190	29.363	2.357	10.190	278	632
1890 } rendes	159.930	166.603	106.002	100.954	49.624	49.358	3.278	14.929	472	843
1900 } lakosság	273.775	286.190	177.762	172.512	89.677	89.230	5.241	22.908	635	1.318
1900 } tényleges	286.098	292.360	189.440	176.461	90.253	90.665	5.425	23.757	669	1.324
1910 } össz-	374.402	381.668	235.729	220.838	129.716	125.379	7.341	31.897	1.616	3.554
1920 } népesség	395.171	442.687	223.755	227.467	160.093	161.819	8.816	47.425	2.507	5.976
<i>Németek.</i>										
1880 } polgári	55.627	62.980	29.175	28.931	23.482	24.059	2.053	9.761	195	303
1890 } rendes	53.870	61.703	29.283	27.958	22.163	23.064	2.052	10.154	168	280
1900 } lakosság	43.234	55.281	19.978	22.901	20.836	29.321	2.157	10.160	139	245
1900 } össz-	47.576	56.944	23.459	23.718	21.765	22.484	2.155	10.479	117	236
1910 } népesség	34.722	44.160	15.973	16.899	16.857	17.453	1.721	9.445	171	363
1920 }	22.788	37.637	8.346	16.059	12.992	13.915	1.307	7.282	143	381
<i>Tótok.</i>										
1880 } polgári	9.468	11.769	5.120	5.500	3.921	4.143	284	1.964	29	48
1890 } rendes	12.278	14.848	7.095	7.513	4.771	5.013	309	2.176	19	48
1900 } lakosok	10.425	13.666	6.016	7.250	4.067	4.481	300	1.886	6	27
1900 } tényleges	11.133	14.035	6.546	7.565	4.249	4.515	309	1.914	7	29
1910 } össz-	8.839	11.520	4.896	5.559	3.603	4.263	324	1.661	16	37
1920 } népesség	5.124	8.887	2.143	3.989	2.679	3.298	268	1.525	34	75
<i>Oláhok.</i>										
1900	901	398	640	225	233	132	21	38	5	3
1910	1.803	974	1.301	595	462	294	31	66	9	19
1920	852	834	361	415	459	308	23	92	9	19
<i>Horvátok.</i>										
1900	1.264	884	757	454	468	338	34	90	3	2
1910	1.710	1.086	941	564	740	426	26	89	3	7
1920	846	1.116	350	499	463	478	30	119	3	20
<i>Szerbek.</i>										
1900	2.121	610	1.474	292	587	221	43	93	1	4
1910	3.175	797	2.289	368	828	301	50	119	8	9
1920	694	408	296	165	371	161	24	74	3	8
<i>Ruthének.</i>										
1900	99	77	60	41	38	29	1	6	—	—
1910	140	102	83	45	56	52	1	5	—	—
1920	111	136	71	73	37	49	1	14	2	—
<i>Egyéb nemzetiségek és ismeretlenek.</i>										
1900	10.747	6.971	6.094	3.536	4.342	2.525	282	892	15	15
1910	8.813	6.460	4.839	2.914	3.659	2.592	295	907	20	47
1920	5.704	6.001	2.472	2.698	2.948	2.357	258	889	26	57

146. A főbb nemzetiségek családi állapota viszonzyszámokban, 1880-tól 1920-ig.

Nemzetiség	Év	Nem házas		Házas		Özvegy		Törvényesen elvált	
		fér	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Magyarok	1880	65·5	58·6	30·6	29·2	2·5	10·1	0·3	0·6
	1890	66·3	60·6	31·0	29·6	2·0	9·0	0·3	0·5
	1900	64·9	60·3	32·8	31·2	1·9	8·0	0·7	0·5
	1910	63·0	57·8	34·7	32·8	2·0	8·4	0·7	0·9
	1920	56·6	51·4	40·5	36·5	2·3	10·7	0·6	1·3
Németek	1880	52·4	45·0	42·2	38·2	3·7	15·5	0·3	0·5
	1890	54·4	45·3	41·1	37·4	3·8	16·5	0·4	0·4
	1900	46·2	41·4	48·2	39·7	5·0	18·4	0·3	0·4
	1910	46·0	38·3	48·6	39·5	4·9	21·4	0·5	0·7
	1920	36·6	42·7	57·0	36·9	5·8	19·4	0·6	1·0
Tótok	1880	54·1	46·7	41·1	35·2	3·0	16·7	0·3	0·4
	1890	57·8	50·6	38·8	33·8	2·5	14·6	0·1	0·3
	1900	57·5	53·0	39·0	32·8	2·9	13·8	0·1	0·2
	1910	55·4	48·3	40·8	37·0	3·7	14·4	0·2	0·3
	1920	41·8	44·9	52·3	37·1	5·2	17·1	0·7	0·9
Horvátok	1900	59·9	51·4	37·0	38·0	2·7	10·2	0·3	0·3
	1910	55·0	51·9	43·3	39·2	1·5	8·2	0·2	0·7
	1920	41·1	44·7	54·7	42·8	3·5	10·7	0·4	0·8
Szerbek	1900	69·5	47·9	27·7	36·2	2·0	15·3	0·1	0·6
	1910	72·1	46·2	26·1	37·8	1·6	14·9	0·2	1·1
	1920	42·7	40·5	53·4	39·4	3·4	18·1	0·4	2·0
Egyéb nemzetiségek	1900	56·7	50·7	40·4	36·3	2·7	12·8	0·2	0·2
	1910	54·9	45·1	41·5	40·1	3·4	14·0	0·2	0·7
	1920	43·3	44·9	51·7	39·3	4·5	14·8	0·5	1·0
Általában	1880	61·6	54·8	35·2	32·4	2·9	12·2	0·3	0·6
	1890	62·5	56·0	34·6	32·2	2·6	11·3	0·3	0·5
	1900	62·2	57·0	35·2	32·7	2·4	9·9	0·2	0·4
	1910	61·3	55·5	36·0	33·7	2·3	9·9	0·4	0·9
	1920	55·1	50·5	41·8	36·7	2·5	11·5	0·6	1·3

Az összes férfi, illetve női lakosságból ugyanis házas volt :

	A férfiak között			A nők között		
	1880	1900	1920	1880	1900	1920
A magyaroknál	30·6	32·8	40·5	29·2	31·2	36·5
A németeknél	42·2	48·2	57·0	38·2	39·7	36·9
A tótoknál	41·4	39·0	52·3	35·2	32·8	37·1

Az özvegyek aránya a magyaroknál kisebb, mint a városi főátlagban, a németek és tótok körében ellenben nagyobb; az eltérések különösen az özvegy nők tekintetében nagyok, akik a németek között átlag kétszer gyakoriabbak, mint a magyarok között. A maximum 1910-ben 21·4% volt, vagyis minden ötödik német nő özvegy! Az *elváltakra* vonatkozólag, tekintettel azoknak csekély számára, jellegzetes különbségeket nem lehet végérvényesen megállapítani; hányaduknak az utolsó húsz év alatt észlelhető

növekedése valamennyi nemzetiséggel közös, mégis úgy látszik, hogy a magyar elemben fokozódott ez viszonylag a legerősebben. A kérdés tüzetesebb tárgyalásának a *Családi állapot* fejezetben lesz helye.

A szomszédos községek nemzetiségi átalakulása. Budapest népességének nyelvi átalakulása nem maradhatott hatás nélkül a fővárosunkat környező szomszédos községek nemzetiségi állapotára, már csak azért sem, mivel — mint láttuk — ezek a községek jelentékeny mértékben népesedtek be a Budapestről kiszivárgó elemekkel; de ez a kiszivárgás fővárosunk néprajzi képére is módosítólag hatott, mert kisebb-nagyobb arányban vonta el az itt megtelepedett különböző nyelvű népelemeket. Sajnos, nincs arra semmi pozitív adatunk, hogy a kiszivárgás mennyire érintette az egyik vagy a másik nemzetiséget s így csak a szomszédos községek nemzetiségi összetételének módosulásából következtethetünk némileg reá. Tudjuk azonban, hogy a fővárosunk közelében régebben keletkezett községeket nem telepítette magyar elem; fővárosunk környékét a 19. század első felében még túlnyomóan németajkú népesség lakta, amely leginkább a 18. század folyamán telepedett itt le. Ekkor nyerte Budafok, Csepel, Soroksár, Pesthidegkút és Békásmegyer német lakóit. A német és helyenkint a tót és szerb elem túlnyomó volt a főváros összes szomszédos községeiben. Rákospalota volt az egyedüli magyar falu Budapest határában. A 19. század közepe táján megindult erős kitelepedés és a szomszédos községeknek egyébkénti népgyarapodása hamarosan megváltoztatta a községek néprajzi jellegét. 1880-ban már hat szomszédos községben a magyarság volt túlsúlyban (legnagyobb mértékben Rákoscabán és Rákospalotán) és a 20. község átlagában 46 százalékra erősödött a magyar elem. Az odairányuló bevándorlás és a főváros magyarosodása folytán a magyarság térfoglalása mind gyorsabb menetűvé vált. Miként *Dr. Thirring Lajos* a már említett tanulmányában kifejtette, tíz év alatt a magyarság már abszolút többséget ért el s ez a rohamos előtörése a következő évtizedekben sem szünetelt. 1900-ban már a lakosság $\frac{3}{4}$ része volt magyar s 1920-ig 90·9%-ra erősödött a magyar elem. Ezzel szemben a némettség, mely 1880-ban a népességnek még $\frac{2}{5}$ -öd részét tette, rohamosan háttérbe szorult s ma már csak az össznépességnek gyenge $\frac{1}{16}$ -od részét vallhatja magának. Aránylag még erősebb volt a tótság visszaesése, mely ma már alig több, mint egy százalékát képezi az összlakosságnak, vagyis csak tizedrészét a 1880. évi arányszámnak.

147. A szomszédos községek lakossága nemzetiség (anyanyelv) szerint 1880-tól 1920-ig.

É v	Összes lakosság	E b b ő l							
		magyar	német	tót	oláh	rutén	horvát	szerb	egyéb
1880	36.762	16.941	14.819	4.135	3	4	272		588
1890	61.289	37.050	17.857	4.765	36	7	24	196	1.354
1900	120.678	91.720	21.019	5.185	63	36	107	143	2.405
1910	217.666	191.268	17.936	4.695	278	33	249	522	2.685
1920	288.329	261.944	19.317	3.453	316	31	363	276	2.629

Nem feladatunk a szomszédos községek nyelvi átalakulásának és főleg megmagyarosodásának a községi részletekbe menő kutatása; de mégis az átalakulás rohamosságának jellemzésére példaként felemlítjük, hogy negyven év alatt (1880—1920-ig) a magyar anyanyelvűek aránya Cinkotán 26·8%-ról 93·4-re, Nagytétényben és Budatétényben 16 százalékról 85—86-ra, Budafokon 59-ről 74·7-re s Albertfalván 32·4-ről 91·9%-ra emelkedett, de még a németségükhöz legszívesebben ragaszkodó Pesthidegkúton és Békásmegyeren is a magyarság eredeti minimális (2—6%-nyi) törpeségéből tekintélyes (40—46%-ra emelkedő) kisebbséggé erősödött és semmi kétség nem férhet hozzá, hogy az 1930. évi népszámlálás ezekben is magyar abszolút többséget fog konstatálni s így fővárosunk környékének eredetileg — bár gyérszámú — idegenajkú lakosságát az egész vonalon megmagyarosodottnak fogjuk tekinthetni.

Nem is képzelhető, hogy Budapestnek hatalmas nemzeti fellendülése és kulturális előretörése mellett hosszabb ideig fenntarthatnák magukat közvetlen szomszédságában idegenajkú községek. A nélkül, hogy csak a legkisebb mértékben is erőszakosan kívánná megmagyarosítani preifériáinak népességét azáltal, hogy az idegenajkú lakosságot ethnikai kulturális fejlődésében elnyomja vagy akadályozza, ennek a népességnek a fejlődés természetes menete szerint hozzá kell simulnia és alkalmazkodnia a magyar főváros nemzetiségi átalakulásához. Az a környék, mely szinte kizárólag Budapest gazdasági, kulturális és politikai életéből táplálkozik, mely állandó sűrű érintkezésben és összeköttetésben van a nyelvében és érzületében magyarrá vált fővárossal, idegenajkúságát képtelen állandóan fentartani. Magyarrá kell válnia és magyarrá fog válni a fejlődés kényszerítő törvényeinél fogva; a kérdés csak az, hogy mennyi idő alatt és milyen tempóban megy végig ez a folyamat és hogy a főváros megmagyarosodása mekkora fokban bír a szomszédos községekben érvényesülni? Lépést tart-e a főváros magyarosodásával avagy lassúbb menetű-e, esetleg gyorsabb iramú, mint amaz?

Az alább közölt 148. és 149. sz. táblákból azt látjuk, hogy a magyarság aránya 1880-ban, amely évről vannak legrégibb megbízható statisztikai adataink, a szomszédos községekben jóval kisebb volt, mint Budapesten. Ötven évvel ezelőtt Budapesten a magyarság már abszolút többségben volt (56·8%), a szomszédos községekben ellenben tíz százalékkal alacsonyabb volt az aránya s csak egy évtizeddel reá nyerte el itt is az abszolút többséget, amikor egyúttal meghaladta Budapest 1880. évi arányszámát. A szomszédos községeknek 1890. évi 60 százalékos aránya már csak 6·6 százalékkal volt kisebb a főváros magyar kvótájánál, a következő évtizedben ez a különbség már 3%-ra csökkent, majd századunk elején teljesen eltűnt, sőt a szomszédos községek magyarabbá váltak Budapestnél és magyarajkú lakosságuk ma is meghaladja némi csekélységgel a magyarság fővárosi arányszámát.

Ez a tény első pillantásra meglepőnek látszik, de könnyen magyarázható.

148. A magyarság százalékos aránya és ennek növekedése 1880-tól 1920-ig.

É v	A magyarság százalékos aránya			A magyarság túlsúlya		A magyarság arányszámának növekedése évtizedenkint		
	Buda- pesten	a szomszédos községek- ben	Nagy- Buda- pesten	Buda- pesten	a szomszédos községek- ben	Buda- pesten	a szomszédos községek- ben	Nagy- Buda- pesten
1880	56·8	46·1	55·8	10·7	—	—	—	—
1890	66·4	60·5	65·7	5·9	—	9·6	14·4	9·9
1900	79·0	76·0	78·5	3·0	—	12·6	15·5	12·8
1910	85·9	87·9	86·3	—	2·0	6·9	11·9	7·8
1920	90·2	90·9	90·3	—	0·7	4·3	3·0	4·0

Budapesten tekintélyes számban tartózkodnak oly külföldi egyének, (osztrákok, németországiak, angolok, olaszok stb.) akik a dolog természeténél fogva sohasem fognak elmagyarosodni, hanem híven megőrzik — külföldi honosságukkal együtt — idegen anyanyelvüket is. A szomszédos községekben ily külföldiek sokkal kisebb számmal élnek — akárhány községben egyáltalán nincsenek — természetes tehát, hogy itt a megmagyarosodás határai szélesebb körűek, mint Budapesten. Innen van, hogy a magyarság arányszámának egyik évtizedről a másikig való növekedése a szomszédos községekben mindig nagyobb (századunk első tizedében majdnem kétszer akkora) volt, mint Budapesten és csak az utolsó évtizedben vált a fővárosénál valamivel alacsonyabbá (itt 3, Budapesten 4·3%), amikor a már $\frac{9}{10}$ részig magyarrá vált lakosságban a további megmagyarosodás esélyei természetesen csökkentek s így a folyamat meglassúbbodásának kellett beállania. De ha a magyarság szaporulatát vesszük szemügyre, a 149. sz. tábla adataiból megállapíthatjuk, hogy az a szomszédos községekben állandóan nagyobb volt, mint Budapesten; a múlt században kétszer akkora volt s maximumát (147·6%-kal) az 1891—1900. években érte el, amikor a főváros magyarságának gyarapodása is legintenzívebb (77·2%) volt, de mégis lényegesen kisebb, mint a szomszédos községekben. Az új század az egész vonalon meghozta a magyarság szaporulatának mérséklődését, de amikor fővárosunk magyar lakossága eleinte 30·7, majd csak 10·8 százalékkal szaporodott, a gyarapodás a szomszédos községekben háromszor akkora (108·5 és 36·9%) volt.

Kétségtelen tehát, hogy a szomszédos községek megmagyarosodása semmivel sem maradt el a főváros nemzeti irányban való kialakulásától. A fővárost ma már erős magyar gyűrű veszi körül s csak idő kérdése, hogy a még tekintélyesebb idegenajkú lakosságtól népesített néhány szomszédos község mikor válik magyar többségűvé. Hogy ez utóbbi községek (az egy

Csepel kivételével) mind a Duna jobbpartján vannak, földrajzi helyzetükből könnyen magyarázható. A budai hegység oly választóvonalat képez Budapest és a jobbparti községek között, mely a közlekedés megnehezítésével a nyelvi egybeolvadás elé is akadályokat emel. Ezen községekre nézve a fővárossal való területi összeépülés lehetősége nem áll fenn, ezzel a nyelvi egybeolvadás alapfeltétele is hiányzik. Ha ennek ellenére is a német és tót elem viszonylagos erejének igen rohamos csökkenését észleljük, úgy itt csak ismétlődik ugyanaz a térvesztesség, melyre Budapest oly klasszikus példa. 1880-ban a szomszédos községek népességének még $\frac{2}{5}$ része volt német, a németiség tehát 6 százalékkal erősebb volt, mint a fővárosban. A következő húsz év alatt a csökkenés teljesen párhuzamosan haladt Budapest németiségének térvesztítésével. Évtizedenkint 10—12 százalék volt a vesztesség, de még a századfordulóban is 3 százalékkal nagyobb volt a németajkúak aránya a szomszédos községekben (17·4), mint Budapesten (14·3). Csak az új század első tizede hozta meg — a németiség újabb erős csökkenésével — a fővárossal való teljes egyenlőséget, sőt a német elemnek valamivel a főváros aránya alá való esését. Azt a körülményt, hogy egyes szomszédos községek (mint Békásmegyer, Pesthidegkút, Csepel) német lakosságának növekedése az utolsó 40 év alatt nagyobb volt e községek természetes népszaporodásánál, dr. Thirring Lajos fentebb idézett tanulmányában abból magyarázza, hogy a németiség itt Budapest vonzóereje folytán bevándorlás útján (valószínűleg a határos pestmegyei községekből) is gyarapodott. Ebben a gyarapodásban alighanem a Budapestről a szomszédos községekbe kiszivárgott német elemeknek is van részük. Mindenesetre a német elem számbeli növekedése megcáfolja az erőszakos magyarosítás és a németek elnyomásának ellenségeink részéről gyakran hangoztatott vádját.

149. A magyar anyanyelvű lakosság száma és szaporulata 1880-tól 1920-ig.¹⁾

É v	A magyar anyanyelvűek száma			A magyar anyanyelvűek tízévi szaporulata					
	Buda- pesten	a szom- szédos községek- ben	Nagy- Buda- pesten	Buda- pesten	a szom- szédos községek- ben	Nagy- Buda- pesten	Buda- pesten	a szom- szédos községek- ben	Nagy- Buda- pesten
				abszolút számokban			százalékokban		
1880	204.648	16.941	221.589	—	—	—	—	—	—
1890	326.395	37.050	363.445	121.747	20.109	141.856	59·5	118·8	64·0
1900	578.458	91.720	670.178	252.063	54.670	306.733	77·2	147·6	84·4
1910	756.070	191.268	947.338	177.612	99.548	277.160	30·7	108·5	41·4
1920	837.858	261.944	1.099.802	81.788	70.676	152.464	10·8	36·9	16·1

¹⁾ Mivel a szomszédos községek adatai csakis a tényleges népességről állapítottak meg, az egyöntetűség és az összesítés lehetősége kedvéért Budapestről is a tényleges népesség adatait közöljük, még pedig a m. k. közp. stat. hiv. feldolgozása szerint. Innen az 1880—1900. évek adatainak eltérése a 119. számú tábla adataitól.

150. A német anyanyelvű lakosság száma és százalékos aránya 1880-tól 1920-ig.

É v	A német anyanyelvűek száma			A németiség százalékos aránya		
	Budapesten	a szomszédos községekben	Nagy-Budapesten	Budapesten	a szomszédos községekben	Nagy-Budapesten
1880	123.458	14.819	138.277	34·2	40·3	34·8
1890	117.902	17.857	135.759	24·0	29·1	24·6
1900	104.520	21.019	125.539	14·3	17·4	14·7
1910	78.882	17.936	96.818	9·0	8·3	8·8
1920	60.425	19.317	79.742	6·5	6·7	6·6

A tót elem, bár számra nézve nem jelentékeny, a szomszédos községekben 1880-ban mégis a lakosságnak kilenced részét tette s így aránylag kétszer akkora súllyal szerepelt, mint Budapesten. Húsz éven keresztül számszerint némileg erősödött, de a községek rohamos népszaporulata mellett viszonylagos jelentősége mégis erősen csökkent. A századunk eleje óta számban is megcsökkent tótság ma már alig tesz többet a szomszédos községek lakosságának egy százalékánál s e tekintetben teljesen egyezik a főváros tótságának jelentéktelen arányával. Megmagyarosodása egyes községekben rohamos; 40 év alatt Cinkotán 71 százalékról 2·5-re, Rákoskeresztúron 68·9-ről 3·4-re esett a tót elem aránya. Ma már csak Újpesten él nagyobb számmal (1187).

151. A tót anyanyelvű lakosság száma és százalékos aránya 1880-tól 1920-ig.

É v	A tót anyanyelvűek száma			A tótság százalékos aránya		
	Budapesten	a szomszédos községekben	Nagy-Budapesten	Budapesten	a szomszédos községekben	Nagy-Budapesten
1880	22.226	4.135	26.361	6·2	11·3	6·6
1890	27.449	4.765	32.214	5·6	7·8	5·8
1900	25.168	5.185	30.353	3·4	4·3	3·6
1910	20.359	4.695	25.054	2·3	2·2	2·3
1920	14.011	3.453	17.464	1·5	1·2	1·4

A többi nemzetiségek elenyésző kis számban találhatók a fővárossal szomszédos községekben; valamennyi együttvéve a lakosságnak egy százalékát sem teszi.

A jövő kilátásai és feladatai. Az előző fejezetekben tüzetesen tárgyaltuk székesfővárosunk népességének nemzetiségi átalakulását az utolsó félszázadban. A kép, melyet erről vázolnunk sikerült, kétségtől kedvező. De felvetődik a kérdés: az elért eredmények kielégítők-e minden tekintetben, nem lehetett-e volna még nagyobb eredményt elérni s minő volt az átalakulás más városokéhoz hasonlítva? Erre a kérdésre nehéz megfelelni. Nemzetközi összehasonlítás lehetősége alig áll fenn, egyrészt, mert kevés oly kevert népességű nagyváros van, mely ily kutatásokra megfelelő statisztikai anyagot

nyújthat, másrészt pedig mivel az ezekben a városokban észlelhető nyelvi átalakulás a politikai és etnikai viszonyok teljes idegensége miatt a saját viszonyainkkal való összehasonlításra reális bázist nem nyújthat. Ilyformán csakis arról lehet szó, hogy fővárosunk nemzetiségi átalakulását más hazai városok viszonyaival hasonlítsuk össze. Természetesen csak olyanokról lehet szó, melyeknek lakossága túlnyomórésztben idegenajkú, ahol tehát a magyarság megerősödésére nagy szükség volt; túlnyomóan magyarjellegű városokban ez a probléma fel sem merülhet.

A 152. sz. táblában nyolc nagyobb vidéki város magyarajkú lakosságának százalékos arányát mutatjuk ki 1880-tól kezdve 1920-ig (illetve mivel a városok nagyobb részéből, idegenbe kerülésük óta a nemzetiségi statisztika szempontjából megbízható adataink nincsenek, 1910-ig). E városok közül hatban a magyarok a lakosságnak csak kicsi részét (10—40 százalékát) tették, a többiben a magyarság aránya körülbelül akkora, mint Budapestté félszázaddal ezelőtt. Mit látunk e táblából? Egyrészt azt, hogy a túlnyomóan nem magyarajkú városokban a magyar elem aránya 1910-ig megkétszereződött, vagy még ennél is kisebb arányban szaporodott, de a legtöbb városban az abszolút többséget sem érte el, a legmagasabbra Kassán ment fel, ahol 1910-ben már a lakosság $\frac{3}{4}$ része vallotta magát magyarnak. Két város szerepel táblázatunkban, mely a magyarság aránya tekintetében (1880-ban) fővárosunkhoz közel állott: Szabadka és Arad. Az elsőben — a számra nézve hatalmas szerb elem mellett — a magyarság csak kis mértékben erősödött meg, Aradon a harmincévi fejlődés folyamán megközelítette a lakosság $\frac{3}{4}$ részét; de még itt is 13 százalékkal maradt Budapest mögött, melyben a magyarság 1910-ben már a 86 százalékot megütötte, vagyis akkora arányt ért el, minő — a szintiszta magyar városokon kívül — más jelentékenyebb vidéki városban megközelítőleg sem fordult elő. *Budapest megmagyarosodása tehát jóval intenzívebb és hatalmasabb volt, mint bármely más városé.*

152. A magyar elem megerősödése magyar városokban 1880-tól 1910-ig (illetve 1920-ig).

Város	A magyar elem százalékos aránya volt				
	1880	1890	1900	1910	1920
Pozsony	15·7	19·9	30·5	40·6	.
Sopron	21·0	29·8	38·5	44·2	48·7
Kassa	39·8	49·9	66·3	75·4	.
Temesvár	22·2	26·7	36·0	39·4	.
Brassó	33·2	34·0	38·1	43·4	.
Nagyszeben	10·6	14·9	17·7	21·7	.
Szabadka	51·3	52·7	56·0	58·8	.
Arad	57·7	61·6	70·4	73·0	.
Budapest	56·8	66·4	79·8	85·9	90·2

Az 1910 óta letelt idő igazolja, hogy Budapest hatalmas magyarosodásának folyamata azóta is változatlanul tovább tartott s immár a lakosság 93·4 százalékát tette magyarrá. Természetes, hogy minél jobban közeledik a népesség a magyarosodás szempontjából a telítettség fokáig, annál lassúbbá válik ez a folyamat. A 120. sz. tábla adataiból megállapíthattuk, hogy míg 1890-től 1900-ig a magyarság szaporulata 71·5% volt, addig a rákövetkező évtizedben már csak ennek felét (35%) tette ki s a világháború évtizedében 10·8%-ra esett le. Ez érthető, mert minél kevesebbre csökken a nem magyarajkú lakosság száma, annál kisebbé válik a megmagyarosodás lehetősége. Az összes nem magyarajkú lakosság ma már csak 63.733 lélek, vagyis a népességnek csak 6·6 százaléka. Ebben a számban nemcsak a budapesti és magyarországi születésű németek, de a németül beszélő osztrákok és svájciak és a birodalmi németek is benne foglaltatnak. De csakis az első helyen említett hazai németek megmagyarosodásáról lehet szó, akikre nézve hazafias kötelesség, hogy a magyar nyelvet elsajátítsák és érzelemben is magyarokká legyenek. A külföldről eredő németek elmagyarosodását várni nem lehet. Egyeseket talán megmagyarosít a magyar föld csodás áthasonító ereje, de a nagytömeg ezzel szemben érzéketlen marad. Épen úgy az egyéb külföldi nemzetiségeknek mintegy tízezer főnyi tömege is. Minden magyarosodás mellett fog tehát maradni egy 30—40.000 főnyi kontingens, mely idegen anyanyelvéhez és valószínűleg honosságához is mindvégig ragaszkodni fog. Ez esetben az 1925. évi népszámlálás által kimutatott 63.733 főnyi idegenajkú lakosságnak mintegy fele még mindig meg fog magyarosodhatni és ennek a kvótának meg is kell magyarosodnia, mert magyarországi születésű németek vagy tótok, akik nyelvben és lélekben magyarrá nem válnak, itt nem fogják tudni magukat fenntartani. Vélekedésünk szerint 3—4% az a legmagasabb hányad, melyet az idegenajkú lakosság Budapesten magának követelhet, *96—97 százaléknek okvetlenül magyarrá kell válnia*, tehát az 1925. évi arányon felül még 3—4%-nak.

Ezzel eljutottunk a fővárosi népesség megmagyarosodásának végső pontjáig. Budapest ennek beálltával *tiszta magyar* városnak lesz mondható, *de csak nyelv tekintetében*. Érzelem és faj tekintetében még nem állunk ott. A magyar érzelem, a magyar nemzeti érzület fokát statisztikailag sohasem fogjuk kimutathatni. A faj megállapításának nehézségeiről pedig már e fejezet bekezdésében szözlöttünk. Nem bírjuk még csak megközelítőleg sem megállapítani a Budapesten élő idegenfajú lakosok számát. Akik tótul, oláhul, vagy más hazai idegen nyelven beszélnek, azok *ceteris paribus* tót, oláh stb. eredetűek (fajúak) is s nagyobb hiba nélkül ezen fajok javára könyvelhetők el. De már a németek és magyarok faji eredetére következtetni alig lehet; nekik nincsenek oly jellegzetes faji sajátyságaik, mint p. o. a zsidóknak, kiknek faji leszármazása arcvonásaikban felismerhető. Ha a főváros lakosságát faji alapon akarnók részletezni, akkor legelőször a 215.512

főnyi zsidóságot kellene kihasítani, akiknek faji típusa kétséget kizáróan felismerhető. Közülük mindazokat, kik magukat más nemzetiségűnek vallották, (p. o. 201.372 magyar, 11.850 német stb.) az illető nemzetiség végösszegéből levonásba kellene hozni. Ezen művelet végrehajtása után kapnók meg azokat az összegeket, melyek az egyes fajok számbeli erejét tüntetnék fel.

Ezen számítás eredményét a 153. sz. tábla foglalja össze.

153. Budapest népességének megoszlása faji alapon, 1920-ban.

F a j	Lélekszám összesen	Az össznépesség százalékaiban
Magyar	636.486	68·5
Német	48.575	5·2
Tót	13.496	1·5
Oláh	1.584	0·2
Ruthén	233	0·0
Horvát	1.797	0·2
Szerb	1.081	0·1
Zsidó	215.512	23·2
Egyéb	10.232	1·1
Összesen.....	928.996	100·0

Látható ebből, hogy fővárosunk népességének *nyelvi egysége* mellett a *faji egység* koránt sincs meg. Míg nyelv szerint a lakosságnak 93·4 százaléka már most magyar s ennek aránya idővel még felmehet 96—97%-ra, addig a magyar *faj* a lakosságnak csak 68·5 százalékát — vagy ha még szigorúbban nézzük a dolgot, tán annyit se — mondhatja magáénak és ennél magasabbra alig is fog menni. De nem is ez a fontos. Nem a koponya formája, nem a vér összetétele, nem is az ősi leszármazás, hanem az érzés, a magyar nyelvhez, a magyar hazához, a magyar nemzeti eszmékhez való ragaszkodás teszi a népet magyarrá s a jövő feladata csak az lehet, hogy ennek az eszménynek megvalósítását minden eszközzel lehetővé tegye.

TARTALOMJEGYZÉK.



Bevezetés.	Oldal
1. <i>Előzmények</i>	3
2. <i>A statisztikai anyag</i>	8
3. <i>Irodalom</i>	19

I. rész.

A népesség fejlődése és külső tagozódása.

1. <i>A népesség térfoglalása és terjeszkedése vízszintes irányban. (Település)</i>	21
<i>A jobbpart</i>	21
<i>A balpart</i>	28
2. <i>A magasba való terjeszkedés</i>	36
<i>Az épületek magassága</i>	36
<i>Az emeletsorok</i>	41
<i>Lakások és szobák</i>	44
<i>A lakosság elhelyezkedése emeletenkint és a házak magassági kategóriái szerint</i>	47
3. <i>A népesség elemei</i>	51
4. <i>A népesség számának gyarapodása időbeli alakulásában</i>	56
<i>A népesség fejlődése 1850-től 1925-ig</i>	56
<i>Budapest helye a nagyvárosok között</i>	61
5. <i>A népesség gyarapodása térbeli alakulásában</i>	65
<i>A közigazgatási kerületek népgyarapodása</i>	65
<i>Bel- és kültelkek népgyarapodása</i>	69
6. <i>Viszonylagos népesség. Népsűrűsödés és népritkulás</i>	75
<i>A viszonylagos népesség általában</i>	75
<i>A népsűrűségi kategóriák</i>	80
<i>Budapest helye a nagyvárosok között, a viszonylagos népesség szempontjából</i>	82
<i>A népritkulás tünetei</i>	84
7. <i>A népgyarapodás főtényezői</i>	90
<i>Természetes szaporulat és vándormozgalom</i>	90
<i>Budapest legújabb népesedése nemzetközi viszonylatban</i>	95

	Oldal
8. <i>A törzsökös lakosság</i>	97
Alapfogalmak. A törzsökös lakosság jelentősége	97
Nemzetközi összehasonlítások	103
Helyi eltérések és jellegzetességek	104
Budapest helye a magyar városok között	105
A megtelepedés aránya	106
9. <i>Beszivárgás és bevándorlás</i>	111
A bevándorlás kérdésének jelentősége	111
A vándormozgalom vizsgálatának módszerei	113
A vándormozgalom a maga teljességében	119
A Budapest felé irányuló belső vándormozgalom irányai	120
Bevándorlás a külföldről	138
10. <i>A bevándorlott elemek asszimilálódása</i>	143
11. <i>Kitelepülés és kivándorlás</i>	150
Módszertani megjegyzések	150
Kiszivárgás az ország különböző részeibe	153
A szomszédos községekbe való kitelepülés	161
Budapest lakosságának külföldi kivándorlása	169

II. rész.

A népesség tagozódása demográfiai alapon.

12. <i>A nemek aránya</i>	172
Általános elvi megjegyzések	172
A nemi arány főátlagai és a fejlődés általános irányai	175
A nemi arány alakulása kisebb területi egységek szerint	178
Faj és felekezet a nemmel való kapcsolatban	185
Honosság és szülőhely mint a nemi arány módosítói	195
A nemi arány módosulása a népmozgalom behatása alatt	198
A világháború hatása a népesség nemi összetételére	204
Összefoglalás	209
13. <i>A népesség korviszonyai</i>	210
Általános elvi megjegyzések. A korstatisztika hibái	210
Produktív és improduktív korok	213
A főkorcsoportok gyarapodása 1869 óta	219
Budapest korviszonyai a vidékkel és a vidéki városokkal összehasonlítva	223
Nemzetközi összehasonlítások	229
Kormegoszlás a jobb- és balparton	233
Ötéves korcsoportok	237
A kormegoszlás ingadozásai a kerületekben	241
Társadalmi viszonyok befolyása a gyermekkorosztály erejére	243
A magasabb korcsoportok megerősödése	247
Eltérések a bel- és kültelek között	250
A vagyoni állapot befolyása a gyermekek arányára	252
A népesség egyes korévek szerint	256
A bevándorlás hatása a népesség kormegoszlására	257

14. <i>Nemzetiség és faj</i>	259
Alapfogalmak. A nemzetiségi statisztika alapjai és ennek hiányai	259
Budapest nemzetiségi viszonyai a múlt század közepén	264
A nemzetiségek számbeli gyarapodása, ennek feltételei és okai	275
A nemzetiségek területi elhelyezkedése	288
Magyarosodás a családon belül	293
A népesség nyelvi morfológiája időbeli átalakulásában	302
Nyelvi átalakulások a generációkon belül	315
A nemzetiségek családi állapota	320
A szomszédos községek nemzetiségi átalakulása	324
A jövő kilátásai és feladatai	328



